

ISSN
2181-1784
SJIF: 5.423

ORIENTAL RENAISSANCE:

*Innovative, educational,
natural and social sciences*

www.oriens.uz

Exact sciences

Natural sciences

Engineering sciences

Pedagogical sciences

Social and Human sciences

Philological sciences

Philosophy sciences

Economic sciences

**No6
2021**

**ORIENTAL RENAISSANCE: INNOVATIVE, EDUCATIONAL,
NATURAL AND SOCIAL SCIENCES
SCIENTIFIC JOURNAL**

ISSN 2181-1784

VOLUME 1, ISSUE 6

Impact Factor: 5.423

July

2021

**ORIENTAL RENAISSANCE: INNOVATIVE, EDUCATIONAL, NATURAL
AND SOCIAL SCIENCES
SCIENTIFIC JOURNAL
VOLUME 1, ISSUE 6 -2021**

EDITOR-IN-CHIEF

Dr. KADIROV MUKHAMMADJON

**Candidate of philosophical sciences Associate professor of the department of
“Oriental philosophy and culture” of Tashkent State University of Oriental
Studies**

EDITORIAL BOARD

Dr. PhD. N.B. KHODJAEVA

Doctor of Philosophy (PhD) in
Philological Sciences
Associate professor of Tashkent State
University of Oriental Studies

Dr. Z.A. NUROVA

Candidate of Biological sciences
Associate professor of Termez branch
of the Tashkent Medical Academy

Dr. S.F. AMIROV

Doctor of technical sciences
Associate professor of Tashkent State
University of Transport

Dr. A.H. KARSHIEV

Doctor of Philosophy (PhD) in
technical sciences
Associate professor of Tashkent State
Technical University

PhD. A.A. SHAYUSUPOVA

Candidate of Pedagogical Sciences
Associate professor of Tashkent State
University of Oriental Studies

PhD. M.KH. EGAMOV

Candidate of Pedagogical Sciences
Associate professor of Karshi
Engineering Economics Institute

Prof. G.M. RUZMATOVA

Doctor of Philosophical Sciences
Professor National University named
after Mirzo Ulugbek.

Prof. O. J. NISHANOVA

Doctor of Philosophical Sciences
Professor of National University named
after Mirzo Ulugbek.

Prof. MUHIPOVA ULFATKHON

Doctor of Philological Sciences
Professor of Tashkent State University of
Oriental Studies

Prof. S.A. KHASHIMOVA

Doctor of Philosophy (DSc)
in Philological Sciences
Professor of Tashkent State University of
Oriental Studies

Dr. S. S. NURMATOV

Candidate of Philological Sciences
Associate professor of Tashkent State
University of Oriental Studies

Prof. T. M. TOGAEV

Doctor of Philological Sciences
Associate professor of Uzbek Language
and Literature named after Alisher Navoi

Dr. PhD. A.E. RUZIEV

Doctor of Philosophy (PhD) in
Psychological Sciences
Deputy Dean of the Faculty of Energy
of Karshi Institute of Engineering and
Economics

Prof. YALCHIN KAYALI

Ankara University, Faculty of
Languages and History-Geography,
Department of Eastern Languages and
Literatures, Sub-Department of
Indology, Faculty Member.

Dr. A.KH. KHUDOYBERDIEV

Candidate of Historical Sciences
Associate professor of Tashkent State
University of Oriental Studies

Dr. U.A. ABDULLAEV

Candidate of Historical Sciences
Associate professor of Tashkent State
University of Oriental Studies

Mr. CHRISTIAN BARTOLF

Doctor of Philosophy (PhD)
In Political Sciences

Prof. N.B. ABDULLAEVA

Doctor of Philosophical Sciences
Professor of the department of
Philosophy and Fundamentals of
Spirituality of National University named
after Mirzo Ulugbek.

PhD. E.N. CHERNIKOVA

Candidate of Pedagogical Sciences
Associate professor of Uzbek State
University of Physical Culture and
Sports.

Prof. PhD. SAO FEY

Professor of Hangzhou Normal
University, Linguist.

PhD. CHJAN KONG

School of Humanities and
Communication, Zhejiang University of
Finance and Economics.

Dr. N.S. HAMRAEVA

Doctor of Economics, Associate
Professor of Karshi Institute of
Engineering and Economics

CONTENT / СОДЕРЖАНИЕ / MUNDARIJA

Sulaymonov J.B. // <i>Abdurahmon Ibn Xaldunning “Muqaddima” asarida davlat tushunchasiga yondashuvlar talqini.....</i>	9
Фозилова Ф.К. // <i>Развитие и регулирование международной цифровой торговли на современном этапе.....</i>	15
Mardieva G.M., Omonov M. R., Turdumatov Zh.A. // <i>Opportunities of computer tomography in diagnostics of ureterolithiasis.....</i>	24
Пиримов О.Ж. // <i>Электротехнологик қурилманинг параметрларини назарий асослаш.....</i>	31
Nabiyeva D.T., Azimova S.X. // <i>Yosh avlodni jismonan va ma’naviy – axloqiy sog’lom qilib tarbiyalashda xalq pedagogikasining o’rni.....</i>	38
Абдуллаев А.Я. // <i>Ташиқлотларда манфаатлар тўқнашувининг яширин иқтисодиётга таъсири.....</i>	44
Abdurahmonov S., Turapova M.S., Abdukarimova N. // <i>Rux ishlab chiqarish chiqindilarini qayta ishlash tadqiqotining tahlili.....</i>	50
Қодиров О.М. // <i>Тижорат банкларида инвестицион лойиҳаларни синдицияли кредитлаш амалиётини такомиллаштириш.....</i>	57
Rahmonova N.V. // <i>Elliptik egri chiziqda ratsional koordinatali nuqtalarni aniqlash uchun tayyorlangan muhitning algoritmi.....</i>	61
Niyozova O.E. // <i>O‘zbekcha-koreyscha tarjimalarda o‘xshatishlarni vujudga keltiruvchi grammatik vositalar tarjimasi.....</i>	70
Turdiyeva I.S. // <i>Maktabgacha yoshdagi bolalarga interfaol metodlarni qo‘llash usullari.....</i>	77
Kutlimuratova N. R. // <i>Boshlang‘ich sinflarda integratsiyon o‘qitishning o‘ziga xos xususiyatlari.....</i>	83
Sabirova K.S. // <i>Shaxs axloqiy tarbiyasini shakllantirishda milliy qadriyatlarining o‘rni.....</i>	90
Turmanov S.T. // <i>O‘zbekistonda mahalliy institutlar rivojlanishining milliy xususiyatlari.....</i>	97
Nosurullayev Q.A. // <i>Jahon savdo tashkilotiga a‘zolik O‘zbekiston uchun qanchalik foydali.....</i>	108
Ibragimova Sh. // <i>Ekologiya muhofazasi va suv sifatining nazorat qilinishi.....</i>	116
Abduholiqov A.A., Yoqubov A.A. // <i>KDJ-3 kompleks kimyoviy qo‘shimcha qo‘shilgan konstruksion-issiqlik izolyatsion polistirobetonning fizik-mexanik xossalari.....</i>	119

Мирзаумидов А. Ш., Ибрагимов М.И. // <i>Разработка облегченной конструкции пильного цилиндра джисна</i>	128
Шакиров Ш. // <i>К вопросу профилактики правонарушений среди несовершеннолетних</i>	137
Raimova S.Z. // <i>Diniy-ma'rifiy she'rlarning janr tavsifiga doir</i>	142
Khonqulova N.R. // <i>Computer assistant translation in translation process</i>	147
Zaripova A.Sh., Juraboyeva G.Sh. // <i>Reading strategies for non-philological higher education students</i>	151
Ниязова Ф.Т. // <i>Методика организации внеклассных занятий по информатике</i>	155
Kudiyarov K.R., Jengisbaev M.A. // <i>In the development of the regional economy the importance of innovative processes</i>	161
Бозоров У.Т. // <i>Зарубежный опыт, формы и методы освещения предвыборной тематики</i>	164
Хо'janazarova M.M. // <i>Xotin-qizlar o'rtasida huquqbuzarliklar profilaktikasi samaradorligini oshirish dolzarb vazifa</i>	170
Yuldasheva M. // <i>Sud hokimiyati mustaqilligining institutsional jihatlariga oid xalqaro standartlarni O'zbekiston qonunchiligiga implementatsiya qilish</i>	176
Eshto'xtarov Sh.Q. // <i>Jahon savdo tashkilotiga a'zo bo'lishning xalqaro huquqiy tartibi: O'zbekiston misolida</i>	184
Raxmatova Y. // <i>Axborot xavfsizligini ta'minlashda chet el davlatlarining qonun hujjatlari tahlili</i>	192
Salohiddinova N.T. // <i>Diniy matnlarni shakllantiruvchi vositalar</i>	202
Nuraliyeva K.I. // <i>Boshlang'ich sinf o'quvchilarining kreativ salohiyatini shakllantirishning psixologik xususiyatlari</i>	208
Dusmanova M.B. // <i>Boshlang'ich sinflarda matematika fanini o'qitish metodikasi</i>	215
Amirov Sh.Sh. // <i>Inson organlarini noqonuniy almashinuviga qarshi kurashda jahon hamjamiyatining o'rni</i>	221
Amirov Sh.Sh. // <i>Tibbiy mahsulotlarning noqonuniy almashinuviga qarshi kurashuvchi xalqaro mexanizmlar</i>	227
Бердиева Д.Х., Касимов М.А. // <i>Выбор оптимального варианта системы разработки на руднике каульды</i>	235

Исломов А.Л. // <i>Новый Узбекистан-новое соседство</i>	241
Кодиров Т.У., Юсуфхонов З.Ю., Ахмедов Д.Т. // <i>Анализ факторов, влияющих на рейтинг индекса эффективности логистики Республики Узбекистан</i>	245
Karimov S.S. // <i>Ta'lim jarayonida shaxsga yo'naltirilgan texnologiyalar asosida talabalarining o'zini o'zi jismoniy chiniqishiga barqaror ehtiyojlarini shakllantirish</i>	253
Rajabova H., Qobulova G. // <i>Til va madaniyat – xalqlar do'stligi ko'prigidir!</i>	259
Jumaniyazova F.I. // <i>Tilda leksik o'zlashtirishning ahamiyati; koreys tili misolida</i>	263
Gisarov F.M. // <i>Uyg'ur tilidagi o'simlik nomlarida arabizmlar</i>	275
Aslonov J.A., Yusufjanov O.A. // <i>Korrupsiya fenomenini o'rganishdagi ilmiy nazariy yondashuvlar va O'zbekiston Respublikasida korrupsiyaga qarshi kurashish siyosati</i>	288
Qodirov T.U., Yusufxonov Z.Y., Sharapova Sh.R. // <i>O'zbekistonda transport-logistika klasterlari faoliyatini takomillashtirish</i>	305
Alloberganova Z.B., Isayeva Z.B. // <i>Bug'doy va tritikale o'simligida unib chiqish dinamikasi ko'rsatkichlari</i>	313
Кузиев О.Ч. // <i>Муҳандислик фаолиятини моделлаштиришнинг ҳозирги ҳолатини таҳлилий жиҳатлари</i>	318
Назаркулова Н.Б. // <i>Визуальная антропология и ее значение в истории</i>	324
Рузиева С.С. // <i>Международно-правовые аспекты деятельности международного валютного фонда</i>	333
Мехмонов А.Ү. // <i>So'roq qilish tergov harakatini o'tkazish tartibi va o'ziga xos xususiyatlari</i>	340
Bahriddinova G.O., Rahmonova H.O. // <i>MTT lari tarbiyalanuvchilariga velosipedlarda to'g'ri harakatlanish qoidalarini o'rgatish</i>	346
Djanikulov A.T., Safarov O'I., Elmuratova Sh.I. // <i>ED-118 rusumidagi tortuv elektrdvigatellarini ekspluatatsiya jarayonida holatini tahlil qilish</i>	350
Azizkulov B., Tashmatov Sh.U. // <i>Innovatsion yondoshuv asosida transport - logistika xizmatlari samaradorligini oshirish yo'llari</i>	356
Джаббаров О.Дж. // <i>Принципы построения и основные направления организации обмена информацией</i>	365
Умаралиева Д.У. // <i>Реализация преемственности в процессе изучения преобразований плоскости и пространства</i>	373

Soliyev O. // <i>Xavfsizlik masalalari, muammolari va ularning kelib chiqishi.....</i>	377
Abdullaeva D.S. // <i>Adabiyotshunoslikda badiiy psixologizm tushunchasi va masalaning tarixi.....</i>	385
Karimov N., Karimova Z. // <i>O‘z so‘ziga ega bo‘lishning mashaqqatli yo‘li.....</i>	394
Tolepov E.T. // <i>Geographic cards and their types.....</i>	399
Salimov B.L. // <i>The philosophical role of dialectical categories in human life ...</i>	406
Ganiyeva G.B. // <i>Kimyoviy tuzlar va gidroliz hodisasi.....</i>	411
Jo'rayev J.F., Ametova E.K. // <i>Temir yo‘l transportida bittalik strelkani boshqaruvchi terish guruhi mikroprotessorli blokini yaratish.....</i>	418
Азаматова М.А. // <i>Позитивная (Проектирующая) психология в школе.....</i>	425

ABDURAHMON IBN XALDUNNING “MUQADDIMA” ASARIDA DAVLAT TUSHUNCHASIGA YONDASHUVLAR TALQINI

Sulaymonov Jasur Baxtiyorovich

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti

Sharq falsafasi va madaniyati kafedrası

katta o‘qituvchisi

nihatchetin@gmail.com

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada arab-musulmon ijtimoiy tafakkurining mashhur mutafakkiri Abu Zayd Abdurahmon ibn Xaldunning (1334-1406) “Muqaddima” asarida davlat tushunchasiga bo‘lgan yondashuvlar tahlil qilingan. Mutafakkirning davlat tushunchasiga munosabati o‘zi faoliyat yuritgan davridagi mavjud davlatlar va ularning tarixini o‘rganish natijasida shakllangan. Maqolada Abu Zayd Abdurahmon ibn Xaldunning “asabiyya” kategoriyasi ham tahlil qilingan.

Tayanch tushunchalar: Davlat, “mulk”, “asabiyya”, Shohlik, taassub, hukmdor, natural shohlik, siyosiy shohlik, aql yo‘lidan boshqarish, xalifalik, falsafa, tarix, unsurlar, jamiyat, “Muqaddima”.

АННОТАЦИЯ

В статье анализируются подходы к концепции государства в мукаддиме Абу Зайда Абдурахмана ибн Халдуна (1334–1406), известного мыслителя арабо-мусульманской общественной мысли. Отношение мыслителя к концепции государства формируется путем изучения существующих состояний и их истории в период его деятельности. В статье также анализируется категория «асабийя» Абу Зайда Абдурахмана ибн Халдуна.

Ключевые понятия: Государство, «собственность», «асабийя», царство, фанатизм, правитель, естественное царство, политическое царство, интеллектуальное правление, философия, халифата, история, элементы, общество, «Введение».

ABSTRACT

This article analyzes the approaches to the concept of state in the “Muqaddima” by Abu Zayd Abdurahman ibn Khaldun (1334-1406), a well-known thinker of Arab-Muslim social thought. The thinker's attitude to the concept of the state is formed by studying the existing states and their history in the period of his activity. The article also analyzes the category of “nervousness” of Abu Zayd Abdurahman ibn Khaldun.

Key words and expressions: State, "property", "asabiyya", kingdom, fanaticism, ruler, natural kingdom, political kingdom, intellectual government, philosophy, caliphate, history, elements, society, "Introduction".

KIRISH

Mazkur maqolada arab-musulmon ijtimoiy tafakkurining mashhur mutafakkiri Abu Zayd Abdurahmon ibn Xaldunning (1334-1406) "Muqaddima" asarida davlat tushunchasiga bo'lgan yondashuvlari haqida mulohaza yuritiladi. Mutafakkirning davlat tushunchasiga munosabati XIV asr ikkinchi yarmi hamda XV asr boshida mavjud davlatlar va ularning tarixini o'rganish natijasida shakllangan. Maqolada Abu Zayd Abdurahmon ibn Xaldunning "asabiyya" kategoriyasi ham tahlil qilinadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Abu Zayd Abdurahmon ibn Xaldunning "Muqaddima" asari metodologik manba sifatida foyladanildi. Mazkur maqolani tahlil qilish jarayonida ilmiy bilishning tarixiylik, mantiqiylik, analiz, sintez va obyektivlik usulidan foydalanildi. Mazkur tadqiqot jarayonida mutafakkirning jamiyat taraqqiyotiga ta'sir qiluvchi omillar, shu jumladan, geografik determinizm oqimi xususiyatlari va jihatlari obyektiv ochib berildi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Ibn Xaldunda davlat haqida tushuncha, o'z davridagi mavjud davlatlar va ularning tarixini o'rganish natijasida shakllangan. Ibn Xaldundagi davlat tushunchasi ma'lum darajada mulk tushunchasi bilan bir ma'noni kasb etadi. Davlatning ham shakllanish asosi taassubdir. Davlat bir kishining boshqalar ustidan hukm yuritishi, shuningdek, hokimiyat bilan bog'liq bo'lgan, yerga mulkchilik asosida shakllanadi. Davlatning mulkdan farqi shundaki, u substratdir, mulk esa odamlar o'rtasidagi munosabatlar ko'rinishi sifatida davlatning funksiyasi va ob'ektidir. Ibn Xaldun davlat so'zini ko'plik soni, uchinchi shaxsda moslashtirib, davlat xaqida "ular" deb gapiradi. Boshqacha aytganda, davlat va mulkka ega kishilar guruhidir. Davlat "mulk" bilan genetik bog'liq bo'lgan taassubning natijasi desak xato qilmagan bo'lamiz.

Davlat an'anani davom ettirgan xolda, sulolaviy xarakterga ega (Monarxiya). Xokimiyat ibtidoiy tenglik munosabatlari bilan bog'liq bo'lgan meros asosida vorislarga o'tadi. Boshqacha qilib aytganda, asabiyyaning nisbiy tengligi, davlatga o'tish chog'ida mutloq tengsizlikka aylanadi.

Ibn Xaldun davlatning tushuntirar ekan, ko'proq «Shohlik» atamasini qo'llaydi. Ibn Xaldun ijtimoiy hayot asoslarini donishmandona tahlil qilib, shunday xulosa

keladi, Shohlik tizimi (Davlat) taassubning natijasi, soʻnggi bosqichidir¹. Bu haqda u asarining «Shohlik taassubning yakunlanishi» deb nomlangan 17 bobida aytib oʻtadi. Shohlik va shohlik tuzumi mavjudligi jamiyat taraqqiyotining oliy darajasidan dalolat beradi. Davlat haqida gapirar ekan, Ibn Xaldun uning tashkil topishidan istibdodning oʻrniga katta ahamiyat beradi. Bu yerda istibdod atamasining lugʻaviy maʼnosiga eʼtibor berishimiz kerak. Bu arabcha [Istabadda] X bobda feʼlining masdar shakli boʻlib, «zulmga asoslangan yakka boshqaruv», «Yakka hukmronlik» maʼnosini beradi. Yuqoridagi fikrlarga qaytsak, garchi istibdod hokimiyat oʻrnatish uchun tagzamin hozirlasada, biroq hukmdorga itoat etish qoʻrquv va zoʻrovonlikdan koʻra koʻproq uning tabiiy ulugʻvorligi va obroʻ-eʼtiboriga qarab amalga oshadi.

Umumiy taassub uning rahnamoligining kafolatiga aylanadi. Ammo hamma joyda va hamma vaqt ham rahbarlik uchun shuning oʻzi kifoya emas. Shaxarlarda zoʻrlik va hukmronlikka tayanib, davlat degan voqeʼlik shakllanib, qurolli kuchlar yordamida jamiyatning tashqi dushmanlardan himoya qilish vazifasini oʻz boʻyniga oladi. Bu bosqichda, Ibn Xaldun fikricha, shohlik zulm va zoʻravonlik asosida hukmronlik qilish maʼnosini beradi.

Shohlikda yana koʻplab oʻziga xos belgilar boʻlib, ular quyidagilardir: “Shohlik –bu istibdod, va yoʻlboshchilikdan ustundir, chunki sardorlik bu oʻziga xos hukmronlik boʻlib, kimki bu hokimiyatni qoʻlga kiritisa, u hukmdor boʻlsa ham, oʻz xalqiga nisbatan zoʻrovonlik va zulm siyosatidan foydalanmaydi. Holbuki, shohlik–bu kuch va zoʻrovonlikka qurilgan hukmronlik va rahbarlikdir”.

Shuningdek, Ibn Xaldun davlat rahbari haqida quyidagicha fikr bildiradi:

“Hukmdor- bu jamiyat aʼzolaridan biri boʻlib, boshqalardan baland turadi va odamlar bir-biriga zarar yetkazmasliklari uchun ularni boshqaradi. Shohlikning (Davlat) maʼnosi ham shudir”.

“Inson uchun shohlik –bu tabiiy holat, chunki yuqorida bayon etganimdek, inson oʻz zaruriy ehtiyojlarini qondirish maqsadida jamoaviy hamkorlikka muxtojdir. Jamoa yuzaga kelgach, savdo –sotiq paydo boʻladi va har bir odam oʻziga kerakli mahsulotni boshqalardan olishga intiladi. Odamga boshqalar ustidan hukmronlik qilish kabi tabiiy-hayvoniy xislat singdirilgani bois, oʻz navbatida bu zoʻravonlikka zid oʻlaroq kuch va mardlik bilan qarshi chiqish xislati ham mavjud. Buning oqibatida urush boshlanadi, bu esa bashariyatning halokatiga sabab boʻlishi mumkin. Holbuki, parvardigori olam inson naslining Yerda davom etishini hohlaydi. Shuning uchun inson hayoti alohida odamlar tajovuzkorligining oldini olishga qodir

¹ Хотамий Сайид Мухаммад. Ислам тафаккур тарихи. Т.: “Минҳож”, 2003 й., 252-бет

hukmdorsiz ta'min bo'lmaydi. Demak, odam nazoratga, ya'ni hukmdorning kuch-qudratiga muhtoj.

Shohlik esa xalqning orzu-armonlarini ifodalovchi oliy maqom holatdir, u esa himoyaga muhtoj. Bularning hammasi taassub bo'lmasa, amalga oshmaydi. U esa hilma-hil ko'rinishga ega bo'lib, har biri boshqasidan ustunligi yoki tobeligi bilan ajralib turadi. Butun raiyatni taslim qila olgan, hazina to'plashni to'plashni uddalagan, boshqa viloyatlar yoki mamlakatlarga vakillarini yubora olgan, davlat chegaralarini himoya qila oladigan va eng yuqori hukmfarmolik qudratini qo'lga kiritgan shohgina bunga munosibdir. Mutlaq yakka hukmronlikning ma'nosi shu". Ibn Xaldun shohlikning tabiiyligi va istibdodni shu tarzda asoslab o'tadi. Ibn Xaldun yuqoridagi fikrlardan so'ng shunday xulosa qiladi.: "Odamlar uchun yaratish bilan shug'ullanish va ijtimoiy hayot bu tabiiy holat. Taassub insoniyat jamiyatining mustahkam poydevoridir. Taassubning so'ngi nuqtasi esa shohlik. Haqiqiy podshoh-mutlaq hukmdor bo'lib, xalq uning qulidir. Albatta, u hazina jamlaydi, chegaralarni qo'riqlaydi, boshqa davlatlarga elchilar yuboradi, lekin u xalq oldida mutlaqo ma'sul emas". Ibn Xaldun o'zi yashagan davrdagi siyosiy tuzilmalarning prinsiplaridan kelib chiqqan holda, yuqoridagi fikrlarni ilgari surgan bo'lishi mumkin. Darhaqiqat, Ibn Xaldun islom istibdodi jamiyatshunosidir.

Ibn Xaldun fikricha, jamoaviy hayotning zarurari hisoblangan shohlik (davlat) qonun va tartibga muhtojdir. Agar qonunlar donishmand davlat arboblardan tashkil topgan guruh tomonidan ishlab chiqilsa, u holda hukmron davlat siyosati oqilona siyosatdir. Agar qonunlar kelib chiqishiga ko'ra ilohiy bo'lsa, unda siyosat diniy xususiyat kasb etadi. Ibn Xaldun fikricha, bu dunyoda va u dunyoda ham saodat olib keladigan ideal siyosat-bu islom shariatidan kelib chiqadigan siyosatdir.

Ibn Xaldun jamiyat siyosiy boshqaruvining monarxik tipidan boshqa turini tilga olmaydi. U hokimiyatni siyosiy bosh qarishning uch toifasini sanab o'tadi va ular quyidagilar:

1. Natural shohlik, ya'ni xalqni o'z ehtirolari va tabiiy talablari bo'yicha yashashga majbur qilish;

2. Siyosiy shohlik, ya'ni dunyoviy hayotda foydali narsalarni qo'lga kiritish va zararli narsalardan saqlanish uchun jamiyatni aql yo'lidan boshqarish;

3. Xalifalik bo'lib, ya'ni jamiyatni odamlarning dunyoviy va oxiratdagi manfaatlarini qondirish maqsadida shariatga muvofiq tarzda boshqarish. Bunday holda oxirgi maqsad – boshqa dunyoda saodatga erishishdir. Darhaqiqat, bunday siyosat dinni va dunyoviy siyosatni saqlashda shariat asoschisining o'rinbosari bo'lib ish ko'rish demakdir.

Ibn Xaldun boshqa siyosiy nazariyotchilardan farqli o'laroq, diniy hokimiyatni dunyoviy hokimiyatdan ajratadi. Ibn Xaldun musulmon bo'lganligi sababli shariat qonunlariga rioya etadi va haqiqatni islom qoidalarini bajarishda va ularga rioya etishda deb biladi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, Ibn Xaldun ideal davlat tuzumi sifatida shariat qonunlari amal qiladigan shohlik tuzumini ilgari surgan. U hukmdorning xalq oldidagi mas'uliyati, bu mas'uliyatni amalga oshirish, siyosiy hokimiyat ustidan nazorat o'rnatish to'g'risida tasavvurga ega bo'lmagan. Uningcha, podshoh xudo oldida javobgar, xalqning itoat qilishidan o'zga chorasi yo'q.

REFERENCES

1. Hotamiy Sayid Muhammad. Islom tafakkur tarixi. T.: "Minhoj", 2003 y.
2. Ibn Xaldun. Al-Muqaddima. Al-Qohira: Dor al-kitab Al-Misriy va al-Lubnaniy, 1999 m.
3. Sulaymonov, J. (2021) ABDURAHMON IBN XALDUNNING TAMADDUN TARAQQIYOTI HAQIDAGI QARASHLARIDA JAMIYAT TAHLILI//*Academic Research in Educational Sciences*, Vol. 2 Special Issue 1, 2021. 451-455 R.
4. Sulaymonov, J. B. (2021). IBN XALDUNNING „MUQADDIMA“ ASARIDA JAMIYAT TARAQQIYOTIGA TA'SIR QILUVCHI OMILLAR TALQINI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(4), 732-737.
5. Sulaymonov, J. Karimov, N. Contribution of Abu Isa Tirmidhi to the Science of Hadith //International Journal of Innovative Technology and Exploring Engineering (IJITEE) ISSN: 2278-3075, Volume-9 Issue-1, November, 2019. P. 593-599.
6. Sulaymonov, J.B. Ibn Xaldun ijtimoiy-falsafiy qarashlarida axloqiy masalalar//Falsafa va huquq jurnali. 2019 yil 1-soni. 42-45 betlar.
7. Sulaymonov, J.B. Ibn Haldun qarashlarida geografik determinizm ildizlari //Sharqshunoslik jurnali. 2018 yil 4-soni. 124-128 betlar.
8. Сулаймонов, Ж.Б. Взгляды Абдурахмана ибн Халдуна о развития общества и цивилизации// Международный научно-практический журнал "Экономика и социум". 12 (79)2020 г. //https://iupr.ru//a78cf8ac-3ef5-4670-8fcd-a900ec94fdb.

9. Dr. Munir Koshtosh. Ibn Haldunin Mukeddimesini boru mushehedeler.//
www.dukkan.dkotma.com
10. Игнатенко А. А. Ибн Халдун о природе государства// Народы Азии
и Африки, 1984 г. №1 с. 96

РАЗВИТИЕ И РЕГУЛИРОВАНИЕ МЕЖДУНАРОДНОЙ ЦИФРОВОЙ ТОРГОВЛИ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

Фирангиза Комиловна Фозилова

Ташкентский Государственный Экономический Университет, ассистент
кафедры «Макроэкономический анализ и прогнозирования»

ORCID-0000-0003-0928-3038

E-mail: giza5353@mail.ru

АННОТАЦИЯ

В статье рассмотрены показатели влияющие на развитие цифровой экономики, проведён анализ развития цифровых технологий на внешнем и внутреннем рынке, доля цифровой экономики в ВВП страны и приведены предложения по стимулированию цифровой экономике.

***Ключевые слова:** цифровая экономика, интернет торговля, экспорт, ВВП, инвестиции, информационно-коммуникационные технологии, безопасность, мировая торговля.*

DEVELOPMENT AND REGULATION OF INTERNATIONAL DIGITAL TRADE AT THE PRESENT STAGE

ABSTRACT

The article examined the indicators affecting the development of the digital economy, analyzed the development of digital technologies in the external and internal markets, the share of the digital economy in the country's GDP and provided suggestions for stimulating the digital economy.

***Keywords:** digital economy, internet trade, exports, GDP, investments, information and communication technologies, security, world trade.*

ВВЕДЕНИЕ

В связи с развитием технологий по всему миру, можно утверждать, что цифровая экономика оказывает влияние на международные отношения, и на международную торговлю.

Цифровой экономикой называют деятельность, связанную с развитием цифровых компьютерных технологий, в которую входят и сервисы по предоставлению онлайн-услуг, и электронные платежи, и интернет-торговля, и прочее. То есть ядром экономики данного типа является сектор производства цифровых товаров и оказания услуг, связанных с цифровыми технологиями.

Цифровая экономика, а именно возникновение новых возможностей, безусловно, позитивным образом отражается на жизни человека. Благодаря развитию цифровых можно отнести рост производительности труда, повышение конкурентоспособности компаний, снижение издержек производства, создание новых рабочих мест, преодоление бедности и социального неравенства и развитие международных отношений.

Международная торговля основывается на купле-продаже товаров и услуг, следовательно, цифровая экономика упрощает и делает более удобным данный процесс. Если раньше для продажи какого-либо импортного товара требовалась закупка, транспортировка и его доставка самолично продавцом, а для совершения покупки необходимо было приходить на место и часами выбирать необходимое, то теперь же все происходит гораздо быстрее и выгоднее, как для продавца, так и для покупателя. Однако если рассматривать влияние цифровой экономики глобально, то можно отметить, что было изобретено огромное количество платформ, которые позволяют производить торговлю из разных точек мира с помощью Интернет-технологий[1].

Развитие цифровой экономики напрямую связано с уровнем развития информационно-коммуникационных технологий (ИКТ), который принято оценивать следующими показателями:

- доля цифровой экономики от ВВП;
- размеры инвестиций в отрасль ИКТ;
- скорость интернета, степень покрытия им территории страны и доступность для использования населением;
- развитие электронной торговли;
- обеспеченность организаций специалистами в области ИКТ[2].

Цифровизация вызывает фундаментальные сдвиги в сфере мировой торговли. Восстанавливается ее динамика, формируются неизвестные ранее сравнительные преимущества вовлеченных в нее стран. Появляются и новые проблемы: ослабевают возможности государственного регулирования и контроля трансграничного оборота товаров и услуг, возникают дополнительные факторы укрепления монополистических тенденций во внешнеторговой сфере. Все это требует как теоретического осмысления, так и прогнозирования практических последствий.

ОБЗОР ЛИТЕРАТУРЫ И МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

Для углубления понимания цифровизации настоящее исследование включает систематический обзор литературы с особым акцентом на

исследования, связанные с цифровизацией и цифровыми технологиями. Поиск литературы проводился по базе данных Scopus, одной из крупнейших междисциплинарных баз данных рецензируемой литературы.

В настоящее время общепризнанное определение понятия цифровой экономики не выработано ни в отечественной, ни в иностранной литературе. Оно не закреплено в российской нормативной правовой базе. Считается, что термин «data economy» был впервые введен Николасом Негропonte, который предложил понимать под цифровой экономикой экономику нового технологического уклада, в основе которой лежат цифровые технологии. В то же самое время в последующих работах, посвященных обзорам теоретических подходов к осмыслению данного феномена, определения цифровой экономики разнятся (Brynjolfsson & Kahin, 2002).

Н. Фосс и Т. Саэби в своем исследовании «Пятнадцать лет исследований бизнес-моделей инноваций» определяют бизнес-модели инноваций как: «разработанные, новаторские, нетривиальные изменения ключевых элементов бизнес-модели компании и / или архитектуры, связывающей эти элементы». Тем не менее, мы находим все больше свидетельств того, что большинство действующих компаний в разных отраслях недостаточно подготовлены, чтобы извлечь полную выгоду от применения цифровых технологий [7,4]. В литературе описаны многочисленные проблемы бизнесмоделей, относящиеся к использованию инноваций. Кроме того, новым требованием со стороны цифровых технологии является обеспечение постоянного совершенствования, чтобы не отставать от конкурентов и обеспечить долгосрочную ценность для клиентов [10,11].

В соответствии с другими аналогичными обзорными исследованиями [8], мы находим свидетельства низкого уровня зрелости в применении теоретических подходов при попытке понять, как цифровизация влияет на бизнес. Доминирующим подходом в исследованиях данной темы является ресурсный подход (RBV), который часто используется, чтобы подчеркнуть роль ресурсов и возможностей компании в поддержании ее конкурентного преимущества [3]. В существующих исследованиях обсуждается необходимость создания новых возможностей [5,3], инвестиций и развития навыков [6], совместного создания ценностей с клиентами [9] и больших данных в качестве интеллектуального и экономического ресурса [2], чтобы обеспечить последующее использование цифровизации для бизнеса. В существующей литературе преобладают аргументы о потенциале

цифровизации и цифровых технологий, позволяющих внедрять инновации в бизнес-модели [7].

При рассмотрении цифровой экономики с позиции экономических наук объектом анализа в первую очередь становится влияние указанных новаций на деятельность участников рыночного взаимодействия. Так, например, Х. Вариян (Varian, 2016) отмечает пять основных изменений в деятельности хозяйствующих субъектов, вызванных внедрением цифровых технологий. В их числе активное применение сбора и анализа данных, персонализация и кастомизация, экспериментирование и постоянное развитие, инновации в контрактации (новые типы экономических трансакций: электронные деньги, каршеринг и др.), координация и коммуникация.

Одновременно следствием изменений в социально-экономических процессах, обусловленных внедрением цифровых технологий, становится возникновение концепций, имеющих непосредственное отношение к цифровой экономике. Например, в рамках феномена sharing, не имеющего в настоящее время устоявшегося перевода на русский язык (наиболее близкий термин – «совместное потребление»), анализируется коллективное использование товаров и услуг, а также аренда и бартер вместо непосредственного владения, которые сокращают трансакционные издержки из-за изменения формы собственности. В числе значимых компаний в данной области можно назвать Uber (такси), eBay (интернет-аукционы и магазины), Airbnb (краткосрочная аренда жилья), BlaBlaCar (поиск автомобильных попутчиков), WeWork (коворкинги), организации, предоставляющие услуги в области каршеринга и велошеринга и др.

Методология исследования базируется на подходе, предложенном Р.В. Ержениным (2018) для анализа публикаций в сфере электронного правительства. Вместе с тем охват исчерпывающего перечня работ в области цифровой экономики представляет собой весьма непростую задачу. Так, например, Scopus не может трактоваться в качестве полной базы данных, так как не содержит информацию о магистерских и кандидатских диссертациях или об отдельно финансируемых исследовательских проектах (Dias, 2016; Ерженин, 2018), ряд из которых справедливо причислять к актуальным работам в данной области. Также в качестве методологической базы используются методики экономического анализа и финансового менеджмента, стандарты оценки и методики оценки рыночной стоимости компании

Таким образом, представленный анализ свидетельствует, что непосредственно под цифровой экономикой понимается совокупность весьма разнородных процессов и явлений, а также связанных с ними феноменов.

РЕЗУЛЬТАТЫ

Цифровые технологии помогают и более активному вовлечению развивающихся стран в мировую торговлю, в частности – наращиванию из них экспорта товаров и услуг. Сказанное в полной мере относится, например, к Китаю, весьма обеспокоенному замедлением динамики своей экономики. Как свидетельствует международная статистика, КНР в значительной мере прошла стадию *export-led growth* и основным драйвером совокупного спроса там уже стал внутренний частный спрос[3]. Тем не менее китайцы по-прежнему отводят значительную роль внешним источникам роста, в частности интенсивно развивают каналы *e-commerce* в целях активизации сбыта в целом, в том числе и для стимулирования экспорта товаров за границу. На долю электронной коммерции в Китае приходится почти 17% розничных продаж, в то время как в США показатель составляет всего лишь 9%[4]. Китай сегодня является одним из крупнейших экспортеров цифровых товаров и услуг в мире.

В десятку стран с крупнейшими интернет-рынками входят Южная Корея и Индия. Достаточно динамично развивается электронная торговля в Бразилии, в том числе ее международная составляющая. Ведущие бразильские компании на рынке *B2B* (*PetroCosmCorporation*) и на рынке *B2C* (*B2W Digital*) (бизнес-потребитель, то есть продажа товаров конечного спроса) ведут онлайн-торговлю как на территории страны, так и за ее пределами. Некоторые исследователи даже включают Бразилию в число крупнейших интернет-рынков мира и отводят ей десятую позицию вместо Индии[15].

Далее, нельзя забывать, что экспортные рынки традиционно чрезвычайно концентрированы. Исследования в области несырьевого товарного экспорта показывают, что в среднем более 50% экспорта приходится на 1% экспортирующих компаний[8].

Развивающиеся страны в большинстве случаев занимают далеко не самое почетное место в ГЦС. Поэтому по мере перехода от экспорта первичных продуктов к экспорту услуг и продуктов переработки доля добавленной стоимости в общей стоимости их экспорта часто падает. Цифровизация еще более усиливает разнонаправленность движения объемов экспорта и

экспортной составляющей добавленной стоимости, создаваемой в развивающихся странах.

Доля цифровой экономики в ВВП в Узбекистане составляет 2,2%. При этом средним оптимальным показателем считается 7-8%, например, в Великобритании это 12,4%, Южной Кореи – 8%, Китае – 6,9%, Индии – 5,6%, в то же время в России – 2,8%, Казахстане – 3,9%.

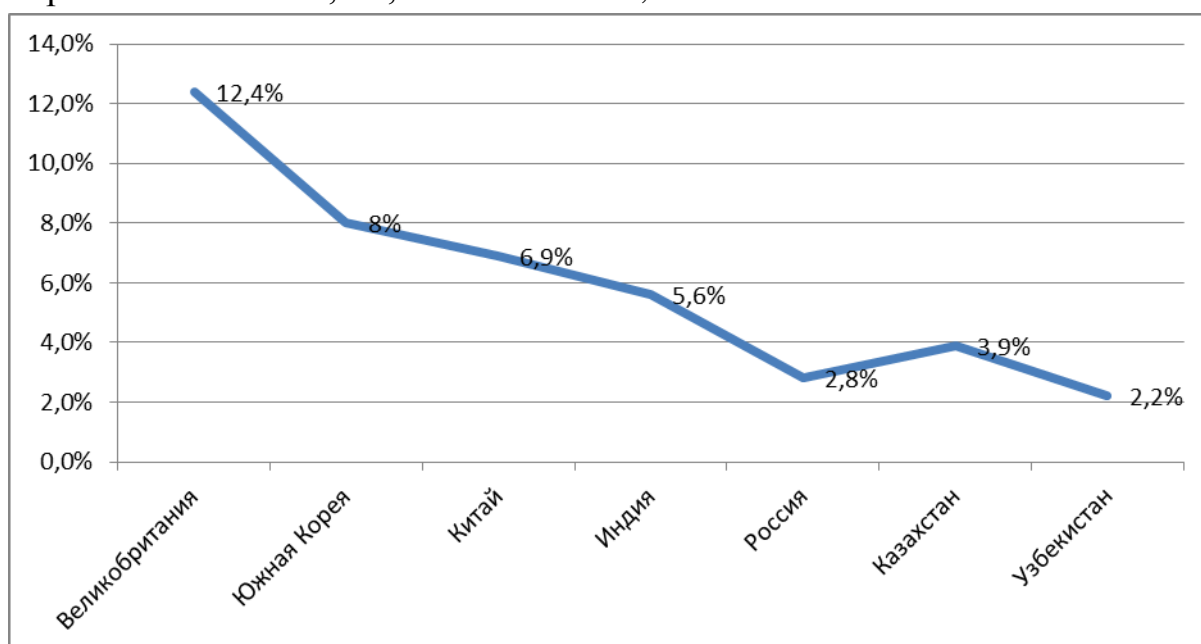

Рис.1. Доля цифровой экономики в ВВП страны[14].

В соответствии с проектом Концепции развития системы «Электронное правительство» Республики Узбекистан к 2025 году планируется довести долю услуг ИКТ в ВВП до 5,0%, а к 2030 году – до 10%.

В соответствии с Указом Президента от 8 января 2019 года «О дополнительных мерах по обеспечению дальнейшего развития экономики и повышения эффективности экономической политики» предусмотрена, в частности, подготовка до 1 декабря 2019 года Стратегии развития национальной цифровой экономики «Цифровой Узбекистан-2030», в которой будут сформированы основные задачи по ускорению развития цифровой экономики и широкому внедрению цифровых технологий в сферы жизнедеятельности населения страны.

ОБСУЖДЕНИЯ

Опыт зарубежных стран показывает, что цифровая экономика развивается одновременно по широкому спектру направлений и не может быть построена ограниченным кругом компаний, даже если их наделить специальными

полномочиями и ресурсами. Поэтому основную роль в цифровой экономике должен играть частный бизнес с сильным предпринимательским и инновационным подходом, а государство должно создавать инфраструктуру и условия для частной инициативы.

Государство может стимулировать цифровизацию экономических процессов следующими действиями[9]:

- выступать как организатор общих технологических платформ, которые объединяют различные организации, либо как регулятор, директивно устанавливающий требования по использованию определенных технологических решений, так как без синхронизации процессов внедрения типовых технологических решений в целых сегментах экономики невозможно их широкое распространение;

- постоянно совершенствовать имеющуюся нормативную базу, регулирующую развитие цифровой экономики, и делать это в режиме диалога и учета мнений пользователей, разработчиков и провайдеров услуг, которые на практике будут сталкиваться с новыми видами объектов и субъектов информационных правоотношений, требующих юридического оформления;

- становиться самому участником общего процесса цифровизации отношений, в том числе развивая систему «Электронное правительство» и перечень предоставляемых в электронном формате госуслуг;

- стимулировать и поощрять внедрение в организациях информационных систем, электронных услуг и вводить налоговые стимулы для развития цифровых технологий, а также трансграничной онлайн-торговли;

- готовить в необходимых количествах кадры как самих IT-специалистов и программистов, так и квалифицированных пользователей, способных использовать постоянно обновляемые цифровые технологии;

- обеспечивать безопасность от киберугроз, а также уверенность у всех субъектов, в той или иной мере вовлеченных в цифровую экономику, что собираемые, хранимые и используемые ими данные защищены от возможных преступных действий;

- расширять международное сотрудничество и создавать привлекательные условия для притока и внедрения передовых информационных технологий во все сферы экономической деятельности.

При этом главное, чтобы развитие в стране ИКТ, в том числе доступного скоростного интернета, шло в ногу с заинтересованностью бизнеса внедрять цифровые технологии в различные производственные процессы для повышения

производительности труда, снижения издержек, а также увеличения производства и прибыли.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Развитие цифровых технологий имеет значение для всей экономики в целом. Правительства многих стран, прогнозируя изменения в лучшую сторону, все больше стремятся к развитию цифровой экономики, используя ее преимущества для ответа на ключевые вызовы современности[16], такие как снижение уровня безработицы, борьба с бедностью, деградация окружающей среды. Современные национальные цифровые стратегии касаются вопросов развития международных отношений, создания инновационных предприятий, повышения занятости населения, формирования эффективного общественного сектора[17].

Таким образом, можно утверждать, что развитие цифровой экономики положительно повлияло на развитие международной торговли и бизнеса в целом.

REFERENCES

1. Смирнов Е.Н.-Цифровая трансформация мировой экономики: торговля, производство, рынки. Монография – М: Мир науки, 2019. Сетевое издание. 506 с.
2. Флегонотова Т.А. Регулирование электронной коммерции в КНР: риски и возможности для международного сотрудничества // Вестник международных организаций. 2017. т. 12. № 4
3. Cenamor, J.; Sjödin, D.R.; Parida, V. Adopting a platform approach in servitization: Leveraging the value of digitalization. *Int. J. Prod. Econ.* 2017, 192, 54–65.
4. Ведута, Е. Цифровая экономика как инструмент глобализации [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://iabrics.org/page1449476.html> (дата обращения: 02.10.2018).
5. Cheah, S.; Wang, S. Big data-driven business model innovation by traditional industries in the Chinese economy. *J. Chin. Econ. Foreign Trade Stud.* 2017, 10, 229–251.
6. Foss, N.J.; Saebi, T. Fifteen years of research on business model innovation: How far have we come, and where should we go? *J. Manag.* 2017, 43, 200–227.
7. Hasselblatt, M.; Huikkola, T.; Kohtamäki, M.; Nickell, D. Modeling manufacturer's capabilities for the Internet of Things. *J. Bus. Ind. Mark.* 2018, 33, 822–836.

8. Кузнецова, Г.В. Международная торговля товарами и услугами. Учебник для бакалавриата и магистратуры / Г.В. Кузнецова. - М.: Юрайт, 2016. - 765 с
9. Мировая экономика и международный бизнес. Экспресс-курс, 2-е изд., перераб и доп. / отв. ред. В.В. Поляков, Р.К. Щенин. – М.: Кнорус, 2018. – 278 с.
10. Kuula, S.; Naarasalo, H.; Tolonen, A. Cost-efficient cocreation of knowledge intensive business services. *Serv. Bus.* 2018, 12, 779–808.
11. Lenka, S.; Parida, V.; Wincent, J. Digitalization capabilities as enablers of value co-creation in servitizing firms. *Psychol. Mark.* 2017, 34, 92–100.20
12. Parida, V.; Sjödin, D.R.; Lenka, S.; Wincent, J. Developing global service innovation capabilities: How global manufacturers address the challenges of market heterogeneity. *Res.-Technol. Manag.* 2015, 58, 35–44.
13. Story, V.M.; Raddats, C.; Burton, J.; Zolkiewski, J.; Baines, T. Capabilities for advanced services: A multiactor perspective. *Ind. Mark. Manag.* 2017, 60, 54–68.
14. World Trade Report 2018. The Future of World Trade : How Digital Technologies are transforming global Com-merce, WTO, 2018, P.8
15. <https://www.forbes.ru/biznes/pmef-2018361073-novaya-ekonomika-kak-pravitelstva-raznyh-stran-stimuliruyutonlayn-torgovlyu> (accessed 20.08.2019)
16. Неделькин А.А., Романова Ю.Д. Цифровые технологии в современных образовательных учреждениях // Экономика и управление: проблемы, решения. 2018. Том 3(73)
- 17/ Дюмулен, Ипполит Ипполитович Международная торговля. Тарифное и нетарифное регулирование. Учебник / Дюмулен Ипполит Ипполитович. - М.: Всероссийская академия внешней торговли (ВАВТ), 2017. - 917 с.

OPPORTUNITIES OF COMPUTER TOMOGRAPHY IN DIAGNOSTICS OF URETEROLITHIASIS

Gulshod Mamatmuradovna Mardieva

Candidate of Medical Sciences, Associate Professor

Department of Radiation Diagnostics and Therapy

Muhammad Ravshanovich Omonov

Master's student Department of Radiation Diagnostics and Therapy

Zhamshed Anvarovich Turdumatov

Assistant Department of Radiation Diagnostics and Therapy

Samarkand State Medical Institute

ABSTRACT

The analysis of the results of examination of 40 patients with urolithiasis by the MSCT method was carried out. MSCT revealed a number of pathological changes accompanying ureterolithiasis and ureteral obstruction: pyelocalicoureterectasia, enlarged kidney, decreased densitometric parameters of the parenchyma, edema of perinephral and periureteral tissue, perinephral and periureteral tightness, fluid accumulation around the kidney and ureter. The severity of indirect signs of ureterolithiasis has a clear dependence on the duration of urinary tract obstruction.

Key words: *MSCT, urolithiasis, ureter, calculi.*

ВОЗМОЖНОСТИ КОМПЬЮТЕРНОЙ ТОМОГРАФИИ В ДИАГНОСТИКЕ УРЕТЕРОЛИТИЗА

АННОТАЦИЯ

Проведен анализ результатов обследования 40 больных мочекаменной болезнью методом МСКТ. МСКТ выявил ряд патологических изменений, сопровождающих уретеролитиаз и обструкцию мочеточника: пиелокаликoureтерэктазия, увеличение почки, снижение денситометрических параметров паренхимы, отек перинефральной и периуретеральной ткани, перинефральная и периуретеральная герметичность, скопление жидкости вокруг почки и мочеточника. Выраженность косвенных признаков уретеролитиаза имеет четкую зависимость от продолжительности непроходимости мочевыводящих путей.

Ключевые слова: *МСКТ, мочекаменная болезнь, мочеточник, камни.*

INTRODUCTION

The recognition of ureterolithiasis and its complex, multifaceted manifestations, despite the advances in medicine in recent decades, remains an urgent clinical and diagnostic problem.

On the one hand, urolithiasis, which is a chronic multifactorial disease characterized by a violation of metabolic processes in the body, the development of local pathological changes in the organs of the urinary system with the formation of calculi in it, is widespread and has no tendency to decrease.

The incidence rate of urolithiasis in most developed countries has reached, according to WHO, 1-2%, has been called a folk or another disease of civilization. In the structure of urological patients, it ranks second after inflammatory nonspecific diseases of the kidneys and urinary tract. Patients with kidney and ureter calculi make up 20-40% of the entire contingent of urological hospitals, the number of patients is increasing, the most able-bodied part of the population is affected (most often, at the age of 30-55 years).

On the other hand, the use of the most widely used (overview and excretory urography, retrograde pyelography) and some new methods of radiation diagnostics (such as ultrasound, MRI, scintigraphy) of this disease often does not allow timely and accurate determination of the nature of the pathology, to differentiate it from other processes similar in clinical manifestations, which affects the results of patient treatment. Urolithiasis is one of the most common causes of death in urological patients.

The problem of detecting ureterolithiasis remains highly relevant. Patients with kidney and ureteral stones account for up to 40% of the entire contingent of urological hospitals, and their number is increasing. At the same time, the most able-bodied part of the population is affected.

Purpose of the study: the possibilities of computed tomography in the diagnosis of ureterolithiasis.

MATERIAL AND METHODS

The work is based on the analysis of the results of the examination of 40 patients who were sent to the computed tomography department with suspected renal colic and who, as a result of a comprehensive radiation examination, revealed ureteral calculi. MCKT was performed on a PHILIPS Brilliance 16 spiral tomograph.

Men more often suffered from urolithiasis - 22 cases, which amounted to 55.0% of all patients, women were 18 (45.0%). The age group 20-40 years old accounts for 17 cases of renal colic, i.e., people of the most active age were sick.

RESEARCH RESULTS

Stones in the right ureter were detected a little more often than in the left - 19 and 18 cases (47.5% and 45.0%). On both sides, stones in the ureters were detected in 3 patients (7.5%).

The most frequent complaints of patients were: pain in all 40 patients (100.0%), while the main localization of pain in the genitals and urethra was observed in 14 cases (35.0%), in the lower back in 16 cases (40.0%) ... Anamnestically acute onset of pain attacks was observed in 36 patients (90.0%), in 34 patients (85.0%), the onset of the disease was accompanied by vomiting. Complaints about frequent urination were presented by 17 people (42.5%). Almost every third patient complained of nausea and dry mouth (34 cases - 85.0%), 12 patients (30.0%) complained of chills. The most frequently determined: positive Pasternatsky's symptom - in 38 patients (95.0%).

The calculi found in observations were located: in 22.5% in the upper third (in the parochal region) of the ureters, in 25% in the middle third, in 52.5% in the lower third of the ureter.

Stones of any chemical composition had a density higher than 78 units. HU. The density of oxalates and phosphates is above 450 units. HU, and urates and cystine stones - below 450 units. HU.

Most often (67.5%) stones were fixed in the distal ureters. In the parochanochny department, calculi are detected in 20.0% of cases. The longest part of the ureter - from the level of the pelvic-ureteric segment to its lower third - accounted for only 7.5% of calculi.

The regularity of the size of the detected stones, depending on the localization in the ureter, was noted. The average size of calculi decreased along its course: 0.9 ± 0.5 cm in the parochal region; 0.6 ± 0.4 cm - in the middle third; 0.4 ± 0.3 cm - in the juxtavesical section; 0.4 ± 0.2 cm - at the orifice of the ureter.

All stones had a density significantly higher than the density of soft tissues. The detection of a stone in the lumen of the ureter at CT did not cause difficulties in most cases. In some cases, the presence of a "soft tissue rim" around the calculus, caused by edema of the walls of the ureter at this level, helped.

In addition to the direct sign of ureterolithiasis, CT scan revealed a number of indirect signs - pathological changes accompanying the obstruction of the upper urinary tract. The frequency of detection of these signs was analyzed depending on the CT examination and the onset of the clinical picture of renal colic (the appearance of a painful attack). The data are presented in Table 1.

Signs of urinary tract obstruction manifested themselves on tomography in the form of pyelectasis and ureteroectasias (92.5% and 95%, respectively). Signs Renal edema was identified as a thickening of the capsule and an indistinctness of the contours of the kidney 28%. Thickening of the walls of the pelvis was noted in 57%, and an increase in the kidney in 28% of cases; in 52% of cases, a decrease in the density of the renal parenchyma was verified (Fig. 1).

Table 1.

The frequency of detection of secondary signs of upper urinary tract obstruction depending on the time from the CT scan

	Signs	Examination time (hour)		
		1-4	4-14	Over 14
		Frequency of symptom detection (%)		
	Signs of urinary tract obstruction			
.1	Pyelocalicoectasia	75,0	87,5	92,5
.2	Ureteroectasia	82,5	95,0	97,0
.	Signs of kidney edema			
.1	Thickening of the capsule indistinct contours of the kidney	0	20,0	27,5
.2	Thickening of the walls of the pelvis	22,5	45,0	57,5
.3	Kidney enlargement	7,5	25,0	27,5
.4	Decreased renal parenchyma density	27,5	42,5	52,5
.	Signs of perinephral, periruteral changes			
.1	Perinephric severity	12,5	51,5	70,0
.2	Periureteral severity	5,0	47,5	60,0

.3	Perinephral fluid accumulation	0	10,0	12,5
.4	Periureteral fluid accumulation	0	7,5	7,5
.	Local changes in the location of the calculus, swelling of the walls of the ureter			
.1	The presence of a "soft-woven" rim around the stone	60,0	77,5	87,5

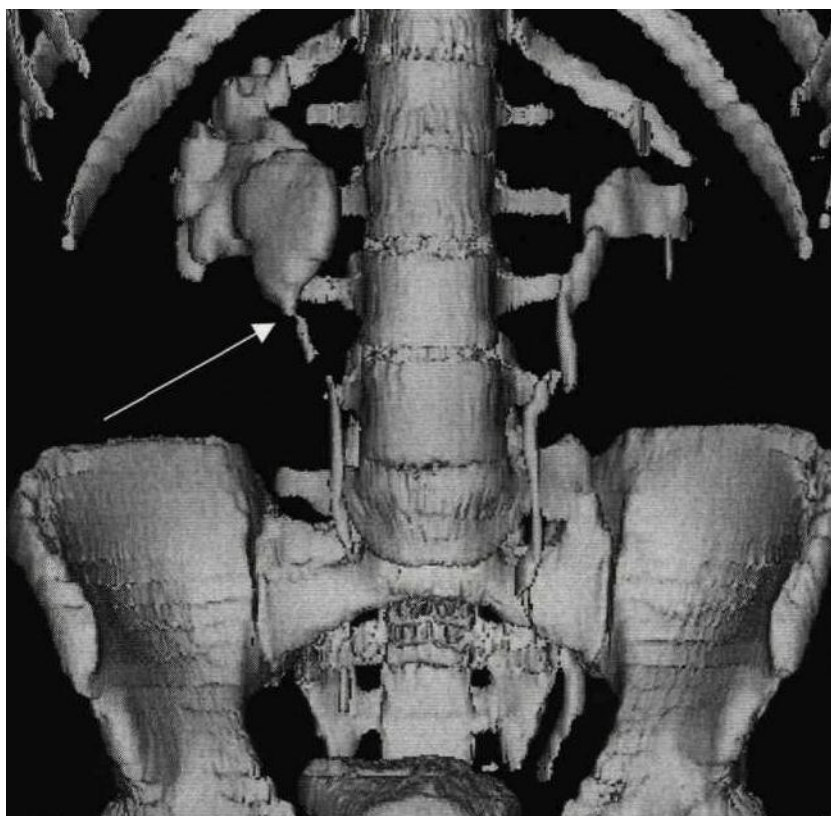

Figure 1. Three-dimensional reconstruction of the upper urinary tract of a patient with a vasorenal conflict on the right: expansion of the pyelocaliceal system of the right kidney and compression of the right ureter below the pelvic ureteric segment is determined

Signs of perinephral, periureteral changes were also typical in ureterolithiasis. So, perinephral severity was ascertained in 70%, periureteral severity - 60%. Perinephral and peniureteral fluid accumulation was characteristic in 12%.

Local changes in the location of the calculus, edema of the walls of the ureter manifested as the presence of a "soft tissue" rim around the stone was visualized in the majority of observations (87%).

Ureteroectasia was the most common symptom of ureterolithiasis - it was detected in 38 patients (95.0%). At the same time, in the first 4 hours, it was determined in 82.5% of patients, during the next 10 hours - in 95.0%, over 14 hours - in 97.5% of patients. At the same time, the width of the lumen was almost the same throughout and amounted to 0.4-1.5 cm. The degree of ureteral dilatation in most cases (90.0%) was proportional to the expansion of the renal CLS and had a dependence on the size of the calculus, correlating with the severity of the clinical picture. renal colic. In 2 cases, the degree of PCS dilatation was less than the degree of ureteral dilatation.

As you can see, this technique allows you to identify a number of pathological changes accompanying ureterolithiasis and ureteral obstruction: pyelocalicoureteroectasia, enlargement of the kidney, decreased densitometric parameters of the parenchyma, edema of the perinephral and periureteral tissue, perinephral and periureteral tightness, and fluid accumulation around the kidney.

CONCLUSIONS

X-ray computed tomography is an effective radiation method for diagnosing ureterolithiasis, which allows one to identify a number of pathological changes accompanying ureteral obstruction. The severity of indirect signs of ureterolithiasis has a clear dependence on the duration of urinary tract obstruction.

REFERENCES

1. Алиев М.Х., Муσειбов Е.А. Современные проблемы эпидемиологии, диагностики и лечения осложнений мочекаменной болезни // Вестник проблем биологии и медицины. - 2019 - Т.2 - № 1 (149). - С.102-104.
2. Аполихин О.И., Калинин С.Ю., Камалов А.А. и др. Мочекаменная болезнь как новый компонент метаболического синдрома // Саратовский научно-медицинский журнал. - 2011. - № 2. - Т.7. - С.117.
3. Белай С.И., Довбыш М.А., Белай И.М. Мочекаменная болезнь: актуальность вопроса. Возможности прогнозирования развития воспалительных осложнений послеоперационного периода у больных с мочекаменной болезнью // Вестник новых медицинских технологий. Электронное издание. - 2019 - № 2 (109) - С. 113.

4. Ковтунович, Е.Л. Трудности ультразвуковой диагностики мочекаменной болезни: клиническое наблюдение // Ультра- и патологическая физиология. - 2014 - № 4 - Т. 9 - С. 81-86.
5. Константинова О.В., Шадеркина В.А. Эпидемиологическая оценка мочекаменной болезни в амбулаторной урологической практике // Экспериментальная и клиническая урология. - 2015. - № 1 - С. 11-14.
6. Протощак В.В., Паронников М.В., Бабкин П.А. Качество жизни урологических больных. *Урология* - 2018 - №5 – С. 160-1683.
7. Россоловский А.Н., Березинец О.Л., Блумберг Б.И. Мочекаменная болезнь: эволюция перспективы его развития // Вестник ВГМУ. Украина. - 2016 - Т. 15 - № 5 - С. 19-26.
8. Стяжкина С.Н., Черненкова М.Л., Гюльяхмедова Э.М., Актуальные проблемы осложнений мочекаменной болезни // Успехи современного естествознания. – 2015 - № 4 - С. 68–69.
9. Bultitude M. Urolithiasis around the world. *BJU Int.* - 2017. - vol. 120. - P. 601-601. 7. Shomurodov. K.E. Features of cytokine balance in gingival fluid at odontogenicphlegmon of maxillofacial area. // *Doctor-aspirant 2010.-42 Vol.-No.5.1.-P.187-192;*
10. Tillyashaykhov M. N., Rakhimov N. M. Khasanov Sh. T., Features of Clinical Manifestation of the bladder cancer in young people// *Doctor Bulletin.* - Samarkand, 2019. - №2. - P. 108-113
11. Ilkhomovna, K. M., Eriyigitovich, I. S., & Kadyrovich, K. N. (2020). Morphological Features Of Microvascular Tissue Of The Brain At Hemorrhagic Stroke. *The American Journal of Medical Sciences and Pharmaceutical Research*, 2(10), 53-59. <https://doi.org/10.37547/TAJMSPR/Volume02Issue10-08>
12. Fisang C, Anding R, Muller SC. Urolithiasis an interdisciplinary diagnostic, therapeutic and secondary preventive challenge / *Dtsch Arztebl Int* - 2015; - 112(6) - 83-91. doi:10.3238/arztebl.2015.0083
13. Liu Y., Chen Y., Liao B., et. al. Epidemiology of urolithiasis in Asia. *Asian Journal of Urology.* - 2018. - vol. 5. - no. 4. - P. 205-214.
14. Turk C, Knoll T, Petřik A. Guidelines on Urolithiasis. *EAU.* - 2015 - URL: http://uroweb.org/wp-content/uploads/22-Urolithiasis_LR_full.pdf

ЭЛЕКТРОТЕХНОЛОГИК ҚУРИЛМАНИНГ ПАРАМЕТРЛАРИНИ НАЗАРИЙ АСОСЛАШ

О.Ж. Пиримов

ТИҚХММИ Қарши филиали профессори, т.ф.д.

АННОТАЦИЯ

Мақолада уруғлик чигитларни экологик соф усулда касалликлардан зарарсизлантириши учун қўлланилувчи ўта юқори частотали электромагнит таъсирга эга бўлган қурилманинг параметрларини назарий жиҳатдан аналитик ифодалар ёрдамида тадқиқ қилиши натижалари келтирилган.

Калит сўзлар: уруғлик чигит, касалликлар, ишлов бериши, электромагнит майдон, ўта юқори частота, диапазон, таъсир, ишчи камера.

THEORETICAL BASIS OF ELECTROTECHNOLOGICAL DEVICE PARAMETERS

ABSTRACT

The article presents the results of the study of the parameters of a device with a very high frequency electromagnetic effect, used to neutralize seeds from diseases in an environmentally friendly way, using theoretical analytical expressions.

Key words: seed, diseases, processing, electromagnetic field, ultra-high frequency, range, exposure, working chamber.

КИРИШ

Республикамызда атроф-муҳит ифлосланишининг олдини олиш мақсадида ерни пахта ва бошқа маҳсулотларга ишлов бериш жараёнида етказиладиган зарарлардан тозалаш учун самарали ва энергия тежовчи техник воситалар яратишга алоҳида эътибор берилмоқда. Жумладан, 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегиясида «...атроф муҳит, соғлиқ ва аҳоли генофондига зарар етказувчи экологик муаммоларни бартараф этиш» кўзда тутилган [1].

Қишлоқ хўжалигига уруғларни ЎЮЧ ЭММ таъсирида иссиқлик ишлов беришни қўллаш буғдой ва дуккакли маҳсулотлар ҳосилдорлигини 10-20% га оширишга, дезинсекция ва зарарсизлантиришдаги энергия сарфларини камайтиришга имкон беради.

Уруғларга бевосита ЎЮЧ ишлов бериш жараёни турлича схемаларда амалга оширилиши мумкин, лекин жараённинг технологиклиги нуқтаи

назаридан уруғлик юзасини нурлатгич остида ЎЮЧ ишлов бериш ҳамда уруғликлар оқимини резонатор турдаги ўтказувчи камерада ЎЮЧ ишлов бериш энг мақбули ҳисобланади.

Уруғлик юзаларига ишлов берувчи ЎЮЧ қурилмаларга қўйиладиган асосий талаб ишлов беришнинг бир текислиги ва ЎЮЧ энергия манбаи билан юкламани мос келишидир. Шунинг учун ЭМ тўлқинларни силлиқ қатламли диэлектрик муҳитларда тарқалиши ва акс этишларнинг назарий ва математик тадқиқотлари назарияси асосида уруғлик чигитларга ЎЮЧ ишлов бериш юзасидан бир қатор қурилмалар ва техник ёндошувлар ишлаб чиқилган бўлиб, улар уруғликларга бир текис ишлов берилганда ЎЮЧ энергия манбаини юклама билан акс этириш коэффициенти бўйича яхши мутаносиблигини таъминлайди. Ишлаб чиқилган ЎЮЧ энергия манбаини юклама билан мувофиқлаштириш усуллари ЎЮЧ ишлов бериш жараёнида электр-физикавий параметрлар ўзгаришида акс этиш коэффициенти минимал бўлишини назорат қилиш ва автоматик таъминлаш тизимини яратиш имконини берди. Нурлатгич ва материал қатлами остида ростловчи металл экран ўрнатилади ва маълум боғлиқликларга мос равишда ишлов берилаётган материал қатламининг қалинлиги ва конвеер тасмаси ҳамда экран орасидаги масофа танланади.

Ўта юқори частотали электромагнит майдони ёрдамида уруғлик чигитни экишга тайёрлашни амалга оширишда қуйидаги талаблардан келиб чиққан ҳолда амалга ошириш керак бўлади:

1. Ишлов бериш технологик жараёни узлуксиз режимда ва уруғлик чигитларнинг ҳаракатида, ҳамда уларнинг асосий биологик хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда;

2. Қурилма конструкцияси қайта ишланаётган материалнинг барча нуқталарида бир текис қизишни таъминлаши учун ЎЮЧ энергиянинг солиштирма қуввати қайта ишланаётган камера ҳажмининг барча қисмларига бир хил етказилиши керак;

3. ЎЮЧ энергия манбаи қуввати яратилаётган қурилманинг самарадорлигидан келиб чиқиб танланиши лозим, уларнинг сони эса қурилманинг умумий талаб этилаётган қувватига мос бўлиши ёки ундан бир мунча катта бўлиши мумкин.

4. Бажарилаётган конструкциянинг соддалиги ва ҳизмат кўрсатаётган персонал хавфсизлигини таъминлашдан келиб чиқиб электродинамик тизимни танлаш лозим.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Ишчи камерада электромагнит майдонни диэлектрик материал билан ўзаро таъсирлашув жараёнлари математик моделини ҳосил қилиш учун электр ва магнит майдон кучланганликлари векторлари учун Гельмгольц тўлқин тенгламалари ва иссиқлик ўтказиш тенгламаларидан фойдаланамиз. Бунда тўлқин тенгламалар тизими ишлов берилаётган материал ҳажмида (уруғлик чигит сиртида) иссиқлик манбалари тарқалишини, иссиқлик ўтказиш тенгламалари эса – намунадаги иссиқлик майдонини аниқлайди. Ишлов берилаётган материал, ишчи камеранинг фақат маълум бир қисмини эгаллашини инобатга олган ҳолда, математик моделдаги тенгламалар тизими икки қисмга ажралади: материал эгаллаб олган қисм учун ва ҳаволи муҳит учун, бунда электр майдон қўзғотиш манбаи намуна жойлашган соҳадан ташқарида бўлади.

Ишчи камеранинг уруғлик чигит материаллари билан тўлган соҳаси учун математик модел негизида Гельмгольц тўлқин нозизиқли тенгламалари ва иссиқлик ўтказиш тенгламалари ётади. Уларнинг кўриниши қуйидагича [2]:

$$\begin{aligned} \nabla^2 \vec{H}(\vec{r}, \tau) - \mu_M \cdot \sigma_M(\vec{r}, \tau) \cdot \frac{\partial \vec{H}(\vec{r}, \tau)}{\partial \tau} - \mu_M \cdot \varepsilon_M(\vec{r}, \tau) \cdot \frac{\partial^2 \vec{H}(\vec{r}, \tau)}{\partial \tau^2} &= \vec{F}_1(\vec{r}, \tau), \\ \nabla^2 \vec{E}(\vec{r}, \tau) - \mu_M \cdot \sigma_M(\vec{r}, \tau) \cdot \frac{\partial \vec{E}(\vec{r}, \tau)}{\partial \tau} - \mu_M \cdot \varepsilon_M(\vec{r}, \tau) \cdot \frac{\partial^2 \vec{E}(\vec{r}, \tau)}{\partial \tau^2} &= \vec{F}_2(\vec{r}, \tau), \\ c_T(\vec{r}, \tau) \cdot \rho_T(\vec{r}, \tau) \cdot \frac{\partial t(\vec{r}, \tau)}{\partial \tau} &= \lambda_T(\vec{r}, \tau) \cdot \nabla^2 t(\vec{r}, \tau) + q_V(\vec{r}, \tau) \end{aligned} \quad (1.1)$$

(1.1) тенгламаларда $\vec{F}_1(\vec{r}, \tau)$ ва $\vec{F}_2(\vec{r}, \tau)$ функциялар қуйидагича аниқланади:

$$\begin{aligned} \vec{F}_1(\vec{r}, \tau) &= \frac{\partial \sigma_M(\vec{r}, \tau)}{\partial t(\vec{r}, \tau)} \vec{I}_1(\vec{r}, \tau) - \frac{\partial \varepsilon(\vec{r}, \tau)}{\partial t(\vec{r}, \tau)} \vec{I}_2(\vec{r}, \tau), \\ \vec{F}_2(\vec{r}, \tau) &= \vec{I}_3(\vec{r}, \tau), \end{aligned} \quad (1.2)$$

бу ерда

$$\begin{aligned} \vec{I}_1(\vec{r}, \tau) &= [\text{grad } t(\vec{r}, \tau) \cdot \vec{E}(\vec{r}, \tau)], \\ \vec{I}_2(\vec{r}, \tau) &= \left[\text{grad } t(\vec{r}, \tau) \cdot \frac{\partial \vec{E}(\vec{r}, \tau)}{\partial \tau} \right], \\ \vec{I}_3(\vec{r}, \tau) &= -\frac{\partial \ln \sigma_M(\vec{r}, \tau)}{\partial t(\vec{r}, \tau)} \cdot \text{grad} \{ \vec{E}(\vec{r}, \tau) \cdot \text{grad} (t(\vec{r}, \tau)) \} \\ &\quad - \frac{\partial^2 \ln \sigma_M(\vec{r}, \tau)}{\partial t^2(\vec{r}, \tau)} \cdot \vec{E}(\vec{r}, \tau) \cdot |\text{grad} (t(\vec{r}, \tau))|^2 \end{aligned} \quad (1.3)$$

(1.1) – (1.3) нисбатларда: $\vec{E}(\vec{r}, \tau)$, $\vec{H}(\vec{r}, \tau)$ – электр ва магнит майдон кучланганликлари векторлари; $t(\vec{r}, \tau)$ - материалнинг қизиш ҳарорати; $\epsilon_M(t(\vec{r}, \tau))$, μ_M , $\sigma_M(t(\vec{r}, \tau))$ - диэлектрик ва магнит сингдирувчанликнинг абсолют қийматлари ҳамда иссиқлик параметрик материалнинг электр ўтказувчанлиги; c_T - иссиқлик сифими; ρ_T - материалнинг солиштирма зичлиги; λ_T - иссиқлик ўтказиш коэффициентлари, $\vec{r}$ - тадқиқ этилаётган нуқтанинг фазодаги жойини аниқловчи радиус-вектор; τ - вақт; $q_V(\vec{r}, \tau)$ - ишлов берилаётган материал ҳажмидаги иссиқлик манбаларининг солиштирма зичлиги, у электромагнит майдон сақланиш қонунидан аниқланади ва қуйидагига тенг:

$$q_V(\vec{r}, \tau) = \frac{\sigma(t(\vec{r}, \tau))}{V} \cdot |\vec{E}(\vec{r}, \tau)|^2 \quad (1.4)$$

бу ерда V - ишлов берилаётган материал ҳажми, m^3 .

Ишчи камеранинг ишлов берилаётган материал билан эгалланмаган (ҳаво муҳити) учун электромагнит майдон қўзғатувчи майдон ихтиёрий бўлганда, математик модел электродинамиканинг ички чекка масаласини ифодалайди, у эса бир жинсли бўлмаган Гельмгольц тенгламалари тизимидан аниқланади [3]:

$$\begin{aligned} \nabla^2 \vec{H}(\vec{r}, \tau) - \mu_B \epsilon_B \cdot \frac{\partial^2 \vec{H}(\vec{r}, \tau)}{\partial \tau^2} &= -\vec{F}_3(\vec{r}, \tau), \\ \nabla^2 \vec{E}(\vec{r}, \tau) - \mu_B \epsilon_B \cdot \frac{\partial^2 \vec{E}(\vec{r}, \tau)}{\partial \tau^2} &= \vec{F}_4(\vec{r}, \tau), \end{aligned} \quad (1.5)$$

бу ерда:

$$\begin{aligned} \vec{F}_3(\vec{r}, \tau) &= -rot \vec{j}_{cm}(\vec{r}, \tau), \\ \vec{F}_4(\vec{r}, \tau) &= \mu_B \frac{\partial \vec{j}_{cm}(\vec{r}, \tau)}{\partial \tau} + \frac{1}{\epsilon_B} grad \rho_{cm}(\vec{r}, \tau) \end{aligned} \quad (1.6)$$

(1.5) – (1.6) нисбатларда: ϵ_B , μ_B - ҳаво муҳитининг диэлектрик ва магнит сингдирувчанлигининг абсолют қийматлари; $\vec{j}_{cm}(\vec{r}, \tau)$, $\rho_{cm}(\vec{r}, \tau)$ - чекка ток ва заряднинг солиштирма зичлиги бўлиб, уларнинг тузилмаси улар юзага келтираётган майдонга боғлиқ бўлади. (1.5) ва (1.6) тенгламаларда ҳаво муҳитини қизиш омили мавжуд эмаслигини инобатга оланади, чунки тўлқин узатгич ва резонатор турли қурилмаларда ишчи камерада мажбурий вентиляция амалга оширилади. (1.1) – (1.6) тенгламалар бир маънолик шартларига жавоб бериши лозим. Металл чегарадаги кучланганлик векторлари $\vec{E}(\vec{r}, \tau)$, $\vec{H}(\vec{r}, \tau)$ учун чекка шартлар қуйидаги кўринишга эга [4]:

$$\vec{E}_\tau(\vec{r}, \tau) = 0, \quad \left. \frac{\partial \vec{H}_n(\vec{r}, \tau)}{\partial n} = 0 \right|_{na S}, \quad (1.7)$$

муҳитлар чегарасида қуйидаги чекка шартлар бажарилиши керак:

$$\vec{E}_{\tau 1}(\vec{r}, \tau) = \vec{E}_{\tau 2}(\vec{r}, \tau), \quad \vec{H}_{\tau 1}(\vec{r}, \tau) = \vec{H}_{\tau 2}(\vec{r}, \tau) \Big|_{na S_1} \quad (1.8)$$

бу ерда $\vec{E}_\tau, \vec{H}_\tau$ - электр ва магнит майдон векторларининг тангенс ташкил этувчилари, $\vec{E}_n, \vec{H}_n$ - эса нормал ташкил этувчилари. Иссиқлик ўтказиш тенгламасининг ечими атроф-муҳит ёрдамида қиздирилатган жисмнинг иссиқлик алмашиш шартларига жавоб бериши лозим:

$$\lambda_T \frac{\partial t(\vec{r}, \tau)}{\partial n} = \alpha_T (t(\vec{r}, \tau) - t_0) \Big|_{S_1} \quad (1.9)$$

бу ерда α_T - конвекция ва нурланиш иссиқлик узатиш коэффициентлари; t_0 - атроф-муҳит ҳарорати. Электродинамика ва иссиқлик ўтказишнинг ички чекка тенгламалари ечими бошланғич шартларни қондириши лозим:

$$\vec{E}(\vec{r}, \tau) = \varphi_1(\vec{r}); \quad \vec{H}(\vec{r}, \tau) = \varphi_2(\vec{r}); \quad t(\vec{r}, \tau) = \varphi_3(\vec{r}) \Big|_{\tau=0} \quad (1.10)$$

Шундай қилиб, (1.1) – (1.6) тенгламалар тизими (1.7) – (1.9) чекка шартлар ҳамда (1.10) бошланғич шартлар билан биргаликда тўлқин узатувчи ва резонатор турли ЎЮЧ электротехнологик қурилмаларда электромагнит майдонни иссиқлик параметрик материаллар билан ўзаро таъсирлашув жараёнларининг математик моделини аниқлайди.

Ишчи камера учун ички чегаравий ечимни мураккаб кўндаланг кесимга эга тўлқин узатгичлар ва резонаторли ишчи камераларнинг бир маромда бўлмаган қисмлари асосида ўтказиш бир-биридан сезиларли фарқ қилади.

Ишчи камеранинг ташқи ўлчамларини кичрайтириш ҳисобига тўлқин тарқалиши йўналишида сўниш коэффициентини ошириш орқали иссиқлик манбаларининг кўндаланг кесимини ўзгармас бўлиши таъминланадиган ишчи камераларни яратиш учун тўртбурчак тўлқин узатувчи анча мақбул саналади [5].

ХУЛОСА

Резонатор турли ЎЮЧ қиздирувчи қурилмалар ишчи камерасидаги ихтиёрий диэлектрик материалларнинг бир маромда қизиш даражасини ошириш учун энг самарали усуллардан бири бўлиб, ЭММ кўзғотишларнинг тақсимланган тизими ҳисобланади. Ишчи камерада ЭММ кўзғотиш эркин

даражалари сонини ортиши қизиш нотекислиги даражасини пасайтириш билан биргаликда намунадаги ортишига олиб келади. Бунда яна ишчи камерадаги тайёр маҳсулот сифатини оширишга қаратилган ЎЮЧ қувват оқимни бошқариш мумкин бўлади. Таксимланган қўзғотиш тизимлари тақсимотини амалга ошириш резонаторли ишчи камераларнинг турли ўлчамдаги кўп тирқишли ЭММ қўзғотиш тизимларида электр динамик ҳамда иссиқлик хоссаларини комплекс тадқиқ этишни тақазо этади ва юқоридаги тадқиқотлар асосида қуйидагича хулоса қилиш мумкин:

1. Тўлқин узатгичлардаги электромагнит майдон назариясининг асосий ҳолатлари ва уруғлик чигитларга экишдан олдин ишлов беришни таъминловчи технологик жараённи аналитик таҳлили асосида ЎЮЧ ЭММ энергиясини моддалар билан ўзаро таъсири ва биологик объектга ЎЮЧ-нурланишни комплекс таъсири ўрнатилган.

2. Резонатор турли ишчи камерада ЎЮЧ майдон қўзғотувчи кўп тирқишли ва комбинациялашган тизимлар уруғлик чигитларнинг бир текис қизишини 30 % га ва ЎЮЧ қувват ютилишини 25% га ортишини таъминлаши мумкин.

3. Назарий тадқиқотлар ёрдамида уруғлик чигитларини ЎЮЧ да ишлов бериш параметрлари қуйидагича, яъни, ишлов бериш экспозицияси (τ) 90 дан 240 с гача ва солиштирма қувват ($P_{уд}$) 180 дан 600 Вт гача бўлган ҳоллардагина уларнинг касалликлардан зарарсизлантириш самардорлигига эришиш мумкин.

REFERENCES

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли Фармонида асосан 2017 – 2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича ҳаракатлар стратегияси.
2. Заплетина А.В. Исследование влияния режимных параметров СВЧ-поля на качественные показатели семян гречихи. - Дис.канд.техн.наук.-Красноярск, 2012,135с.
3. Уездный, Н.Т. Установка для термообработки крови с.-х. животных / М.В. Белова, Н.Т. Уездный //Вестник Казанского государственного университета, 2012. -№3(29).-С. 53-56.
4. Разработка и обоснование параметров устройства для экологически чистого обеззараживания семян хлопчатника в электромагнитном поле. Отчет о НИР (заключительный)/ТИИИМСХ. КХА-3-028-2015. - Ташкент 2017.г. 106 с.

-
5. Юсубалиев А., Пиримов О.Ж., Қурбонбоев Т.О. Уруғлик чигитга электр майдонида ишлов бериш // Монография, -Т.:”Адабиёт учкунлари”, 2017 й., 186 б.

YOSH AVLODNI JISMONAN VA MA'NAVIY – AXLOQIY SOG'LOM QILIB TARBIYALASHDA XALQ PEDAGOGIKASINING O'RNI

Nabiyeva Dिल्фуза Temirovna

SamDu Pedagogika kafedrası o'qituvchisi

Azimova Sarvinoz Xurshid qizi

SamDU talabasi

[+99998-17-15](tel:+99998-17-15) Ahmedjonumurzoqov12@gmail.com

ANNOTATSIYA

Maqola bo'lajak pedagoglarning ta'lim jarayonida xalq pedagogikasi durdonalaridan foydalanish orqali yosh avlodni jismonan va ma'naviy - axloqiy sog'lom qilib tarbiyalashni tizimli tahlil etishga harakat qilingan.

***Kalit so'zlar:** Xalq pedagogikasi durdonalari, ta'lim jarayoni, jismonan va ma'naviy – axloqiy tarbiya.*

РОЛЬ НАРОДНОЙ ПЕДАГОГИКИ В ВОСПИТАНИИ ФИЗИЧЕСКИ И ДУХОВНО ЗДОРОВОГО ПОДРАСТАЮЩЕГО ПОКОЛЕНИЯ

Набиева Дилфуза Темировна

Преподаватель кафедры педагогики

Самаркандского государственного университета

Азимова Сарвinoз Хуршид кизи

Студент Самаркандского

государственного университета.

АННОТАЦИЯ

Статья направлена на систематический анализ места народной педагогики в воспитании физически и духовно здорового подрастающего поколения посредством использования шедевров народной педагогики в образовательном процессе будущих учителей.

***Ключевый слова:** Шедевры народной педагогики учебного процесса физического и духовно – нравственного воспитания.*

THE ROLE OF FOLK PEDAGOGY IN EDUCATING THE YOUNGER GENERATION TO BE PHYSICALLY AND SPIRITUALLY HEALTHY

Nabiyeva Dिल्фуза Temirovna

Teacher of the Department of Pedagogy,

Samarkand State university
Azimova Sarvinoz Khurshid qizi
Samarkand State university student

ABSTRACT

The article seeks to systematically analyze the physical and spiritual and moral health of the younger generation through the use of the masterpieces of folk pedagogy in the educational process of future teachers.

Key words: *Masterpieces of folk pedagogy, the educational process, physical and spiritual – moral education.*

KIRISH

Bugungi kunda samarali va sifatli pedagogik ta'lim texnologiyalari va vositalari ishlab chiqilmoqda va joriy qilinmoqda. Davlat ahamiyatiga molik ushbu vazifani ro'yobga chiqarishda "Boshlang'ich ta'lim va sport tarbiyaviy ish" yo'nalishi - 5111700 o'quv rejasida ko'zda tutilgan "Pedagogika" dasturlarida ham aks ettirib borish juda muhimdir. Shunga ko'ra, yuqorida ko'rsatilgan ta'lim yo'nalishi o'quv rejasiga kiritilgan pedagogik fanlar turkumidagi predmetlarning o'quv dasturlarini tahlil qilish orqali ularning aksariyat ko'pchilik bo'lim, mavzu, savollarini o'rganish jarayonida talabalarni yosh avlodni jismonan va ma'naviy - axloqiy sog'lom o'sishini ta'minlash, elu - yurtni himoya qilish bilan bog'liq g'oyalar, o'gitlar, xalq pedagogikasining durdonalari bilan tanishtirish imkoniyatlari namoyon qilindi. Jumladan, "Umumiy pedagogika" fanining "Tarbiya va uning turlari", "Axloqiy va aqliy tarbiya, tafakkurni shakllantirish va rivojlantirish", "Jismoniy tarbiya", "Ekalogik, Iqtisodiy tarbiya", "Estetik tarbiya", "Sharq pedagogik ta'limotida axloqiy qarashlar" kabi mavzularni o'rganish jarayonida talabalarni kishilik tarixining barcha javhalarida xalq ijodida yoshlarni chaqqon, jasur, chidamli, ziyrak bo'lishga intilishga da'vat etuvchi materiallar bilan tanishtirish uchun keng imkoniyatlar mavjudligi aniqlandi [2].

Haqiqatdan ham bo'lajak pedagoglar "Sharq pedagogik ta'limotida axloqiy qarashlar" mavzusini o'rganish jarayonida yoshlarni tarbiyalashda ma'naviy-axloqiy va jismoniy barkamol qilib tarbiyalash bo'yicha ota - bobolarimizning boy ma'naviyati taxlili xalq og'izaki ijodining durdonalarida o'z aksini topganligiga ishonch hosil qiladilar. Jumladan "Alpomish" dostonini oladigan bo'lsak, dostonida Hakimbek (Alpomish)ning jismoniy mashq qilishi, tabiat qo'ynida voyaga yetgani, uning alpligi zavq - shavq bilan dostonida ifodalangan. Sog'lom fikr, yaxshi axloq va ilm - ma'rifatga ega bo'lmoq uchun tanani tarbiya qilish lozimligi, ya'ni jismoniy

tarbiya haqida Abdulla avloniy shunday yozadi: “Sog’ badanga ega bo’lmagan insonlar amallarida, ishlarida kamchiliklarga yo’l qo’yurlar... . Badan tarbiyasining fikr tarbiyasiga ham yordami bordur” [3].

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Xalq ijodi durdonalarida xalqimizning jismoniy tarbiya va sport ta’sirida har qanday yoshda ham kishilarni, ayniqsa yosh avlodning salomatligini mustahkamlash, qobiliyatini oshirish, qaddi-qomatini tarbiya qilish, kuch-quvvatni saqlab turish bo’yicha boy tajribasi bayoniga kata e’tibor berilgan. Ayni paytda, mamalakatimiz mustaqillikkka erishgandan keyingina jahon bo’ylab tez sur’atlar bilan tarqalayotgan jismoniy mashqlar va sport turlari Movaraunnaxrda yuqori mahorat bilan rivojlanganligi hamda sho’rolar tizimi sarob siyosati tufayli ularni targ’ibot - tasviquot qilish, ta’lim muassasalarida o’rganish taqiqlab qo’yilganligiga talabalar diqqatini jalb qilish ularda shu ona zaminda umurguzaronlik qilgan o’zini mansubligidan g’ururlanish tuyg’usini shakllanishiga ijobiy ta’sir ko’rsatadi.

Jismoniy tarbiyaning asosiy vositalarini o’rganish jarayonida o’z askarlarini jismoniy baquvvat, chaqqon, epchil qilib tarbiyalashga intilgan Amir Temur tomonidan tashkil qilingan gimnastika mashg’ulotlari, harbiy o’yinlar va sport musobboqalari mazmuni va xarakteri ustida alohida to’xtash bo’ljak mutaxassislarda buyuk o’tmishimizga hurmat tuyg’usini uyg’otadi. Buyuk sarkarda asos slogan jismoniy tarbiya tizimida askarlar qilichlar, uzun va kalta nayzalar, shamshirlar shu kabilar bilan turli - tuman mashqlarni ma’lim dastur asosida bajarganlar. Ular quyidagilarni o’z ichiga olgan: chap va o’ng qo’l bilan qurolni bir xil egallashga harakat qilish, tez va chaqqonlik bilan devor ustida chiqish, hamda chegaralangan joyda jang olib boorish harakatlarni o’rganish va shu kabi mashqlarni bajarishni bilishlari lozim bo’lgan. Bulardan tashqari askar qurolsiz qolganida qurolli raqibiga qarshi qiladigan hatti - harakatlarni mashq qilish, ot ustida dushmanni yiqitish yo’llarini mashq qilish, kamondan nishonga aniq o’q yoy uzishga ham juda katta e’tibor berilgan, bu mashqni ot ustida ham aniq bajarishni askarlardan talab qilgan.

Amir Temur armiyasida musobaqalar shaklidagi kurashlar muntazam ravishda o’tkazilib turgan. Ular jumlasiga ot yoki tuyani tez yugurtirib nishonga nayzani aniq sanchish, qilich bilan “dushman”ni chopib tashlash, oldinga qochib ketayotgan raqibini o’q - yoy bilan mo’ljalga olish kabi musobaqalarni ko’rsatish mumkin.

Sohibqiron askarlari ot ustida yerga yiqilganida yoki yakka - yakka jang paytida yiqilganda irg’ib turish, chopib ketayotgan askarni yiqitib otini egallab uning ustiga chiqib olish uchun mashq qilganlar hamda katta og’irlikdagi toshlarni surish, ko’tarish, tosh bilan aniq nishonga olishni, yog’och bilan jang qilishni

o'rganganliklarini seminar mashg'ulotlarida taxlil qilish talabalarda ajdodlarimizning Vatanni ko'z - qorachig'iday saqlash bo'yicha olib borgan ishlari to'g'risidagi tasavvurlarni yanada kengaytiradi. Pedagogika fani tarixida "Temuriylar tarbiyasi" deb nom olgan tarbiya tizimi yosh avlodda "Yetti xislat" – ot minib yurish mahorati, suvda suzish, ov qilish, shaxmat o'ynash, she'rlar yozish va bu she'larni kuyga solib kuylashni shakllantirish bo'yicha Movaraunnaxrda kata tajriba to'planganligini ko'rish mumkin. Amir Temur askarlarini tayyorlash tizimida u yaratgan jismoniy mashqlar va sport hamda u o'ynagan harbiy o'yinlarini askarlar va zobitlar doimiy ravishda mashq qilganliklari, bir sport turini ikkinchisi bilan tinmay almashtirib turishga erishganliklari, musobaqalar uyushtirganliklari tufayli Sohibqiron armiyasining juda ildamligi, manzilga tez yetib borishi, bunda uning askarlarini charchashni bilmasliklari, issiqda ham sovuqda ham suvsizlikda ham moslashishda takomillikka erishganligi barobarida ularni yengilmas armiyaga aylanganligi tufayli "Temuriylar tarbiyasi" (Yetti xislat)dan G'arbiy Ovroqada ritsarlar tarbiyalashda foydalanganligiga qaramay talabalar diqqatini xalq pedagogikasini durdonalari bo'lmish milliy jismoniy mashqlar va sport turlarini uzluksiz ta'lim tizimining barcha bosqichlarida yaqin - yaqinlargacha asossiz ravishda chetlab o'tganligiga, turli darajalarida o'tkazilgan musobaqalar, ommaviy o'yinlar dasturiga kiritishni cheklab qo'yilganligiga talabalar diqqatini jalb qilish ularning qalbini iftixorga to'ldiradi hamda o'z xalqi, ona yurti uchun tinmay mehnat qilish uchun bu sohadagi bilimlarini izchil oshirishga ishtiyoq uyg'otadi [4]. Ibn Sino ham jiddiy jismoniy mashqlar tufayli shakllanadigan jasurlik, chidamlilik, aqllilik, ziyraklik kabi insoniy fazilatlarini ko'rsatgan.

Jismoniy madaniyat ta'lim – tarbiya bo'yicha milliy qadryatlarimizni o'rganishga talabalarni yanada qiziqtirish maqsadida ularga mazkur soha bo'yicha individual va jamoa bo'lib bajariladigan topshiriqlar, referatlar yozish, ilmiy-tadqiqot ishlari olib boorishni tavsiya qilish mumkin.

Ekalogik, Iqtisodiy tarbiya, mavzularida esa bo'lajak mutaxassislarga muqaddas kitob "Avesto"da suvni, havoni, yerni ajdodlarimiz tomonidan e'zozlanishi g'oyasini mazmun mohiyatini yoritib berish, o'tmish ota-bobolarimizning suvga bo'lgan munosabatini alohida qarashlarini, ya'ni toza suv bilan ko'l quduq, buloqlarga har qanday nopok narsalari yaqinlashtirmaslik tadbir - choralarini mohiyatini tushuntirish.

"Avesto" bir qultum suvni, nafaslik havoning, bir hovuch tuproqning muqaddasligi to'g'risidagi kitob ekanligini, unda zardushtiylarning tabiat muxofazasi va suv, havo, yer tozaligini saqlash, turli kasalliklarni oldini olish maqsadida

ajdodlarimizning sanitariya-gigiena qoidalariga qattiq amal qilganliklari (axlatlarni berkitish, ifloslangan joylarni tuproq, tosh, kul, bilan berkitish, ko'mib tashlash, shxsiy gigienaga rioya qilish va yuqumli kasalliklarni oldini olish maqsadida olov, issiqlik va suyuqlik yo'li bilan kiyim-kechaklar va oziq-ovqatlarni zararlantirishda kul, sirka, sharob, turli giyohlar tutatish va boshqa usullardan samarali foydalanganliklarini, bu sohada juda madanyatli bo'lganliklarini bo'lajak mutaxassislariga yoritib berish.

“Avesto”ning “1-Yasht. Xurmuz yasht” degan qismida. O'zimni bari ezgu o'ylarga, ezgu so'zlarga, yaxshi ishlar amaliga baxshida qilaman, barcha yomon o'ylardan, yomon so'zu ishlardan yuz o'giraman”. Shunga ko'ra “Avesto”ning g'oyasi milliy g'oyamizning ma'naviy ildizi hisoblanadi [5].

Bu o'rinda birinchi Prezidentimiz I.A.Karimovning quyidagi fikrlari alohida ahamiyatga molikdir “... “Avesto”ning tub ma'no-mohiyatini belgilab beradigan, - deb ta'kidlagan edi, - “Ezgu fikr, ezgu so'z, ezgu amal” degan tamoyilni oladigan bo'lsak, unda hozirgi zamon uchun ham behad ibratli bo'lgan saboqlar borligini ko'rish mumkin. Ana shunday fikrlar, ya'ni ezgu niyyat, so'z va ish birligini jamiyat hayotining ustuvor g'oyasi sifatida talqin etish bizning ma'naviy ideallarimiz bilan naqadar bog'liq, nechog'lik mustahkam hayotiy asosga ega ekani, ayniqasa e'tibordir” [1].

Alisher Navoiy asarlarida shaxsning har tamonlama barkamol bo'lib voyaga yetishishida yoshlarning jismonan sog'lom va baquvat bo'lishiga ham jiddiy e'tibor berilgan. Masalan uning qahramonlari Farhod, Qays, Iskandar obrazlarida jismoniy tarbiya va ahloqiy tarbiyani ko'ramiz. Zero “Nazmul javohir” asarida talqin etilishicha yeyish qoidalariga rioya etish sihat-salomatlikni saqlashning birinchi talabidir.:

Har kimgaki ko'p yemak fandur,
Bilginki najosatda tani maskandir.
Qorning bila do'st bo'lmasang ahmandur,
Nechunki er o'g'lig'a qorin dushmandur.[6].

XULOSA

Bo'lajak pedagoglarga ovqatlanish odobiga, go'shtlik ovqatni iste'mol qilish me'yorlarga amal qilishlari kerakligini tushuntirish barobarida ularni diqqatini asrlar davomida sinovdan o'tgan jamiyatimizning turmush tarziga aylangan ro'za tutish, haftada ikki kun zo'r ovqatlanish udumi naqadar muhim ahamiyatga ega ekanligini chet ellik olim va shifokorlar ham tasdiqlayotganligini tushuntirib berish. Xalqimizning unutish darajasiga borib qolgan ovqatlanish odobiga rioya qilmay

go'shtli ovqatga ruju qo'yuvchilar organizmda go'shtli ovqatlardan hosil bo'ladigan biologik mahsulotlar insonning arterial qon-tomirlari (arterisklerozga) kasalliklariga uchrashini tezlashtirishiga, organizmda zararli moddalarni me'yordan ortiq to'planib qolishiga, organizmda o'zini - o'zi zaharlay boshlash jarayoni yuz berishiga, bu esa oqsillarni to'liq parchalanishiga to'sqinlik qilishiga olib kelishini aniq misollarda ko'rsatib berish orqali talabalarda sog'lom turmush tarzini tarbiyalashda asqotadi. Qisqacha aytganda xalq pedagogikasini o'rganishimiz orqali bugungi kunda yosh avlodni tarbiyalashda kerak bo'ladigan boy tajriba va bilimga ega bo'lishlarini bo'lajak pedagoglarga ta'lim jarayonida kengroq va kuchliroq qilib isboti bilan tushuntirib borishimiz kerak.

REFERENCES

1. I.A.Karimov. Yuksak ma'naviyat-yengilmas kuch. T., "Ma'naviyat", 2008. 32-bet.
2. Umumiy pedagogika . (Pedagogika tarixi) O'quv qo'llanma I kitob. – Toshkent-2012-12 bet
3. Abdulla Avloniy. Tanlangan asarlar. – T.: "Ma'naviyat", 1998. 34-bet
4. Temur tuzuklari.- T.: G'.G'ulom nomigagi nashriyot-matbaabirlashmasi,1991, 57-bet
5. "Avesto" Yasht kitobi. T., "Sharq" 2001. 8-bet.
6. Alisher Navoiy. Nazmul javohir. 15-tom. – T.: Badiiy adabiyot nashriyoti, 1996, 17-bet.

ТАШКИЛОТЛАРДА МАНФААТЛАР ТЎҚНАШУВИНИНГ ЯШИРИН ИҚТИСОДИЁТГА ТАЪСИРИ

Алижон Ярашбаевич Абдуллаев

Ўзбекистон Республикаси Банк-

молия академияси тингловчиси

АННОТАЦИЯ

Яшириш иқтисодиётни қисқартириш ва адолатли солиқ тизимини юритишда иқтисодий ташилотларнинг ўзаро ҳамкорлигисиз кўзланган натижага эришиб бўлмайди. Шу ўринда солиқ органларининг солиқ объектлари ва солиқ солиш билан боғлиқ объектларни аниқлашда ташилотлар билан ҳамкорлигида манфаатлар тўқнашуви натижасида юзага келган камчиликларни таҳлил қилиш ва ундаги аниқланган камчиликларни бартараф этиш бўйича таклифлар беришдан иборат.

***Таянч иборалар:** давлат солиқ хизмати, солиқ объектлари, манфаатлар тўқнашуви, йўл харитаси, яширин иқтисодиёт.*

THE IMPACT OF CONFLICT OF INTERESTS IN ORGANIZATIONS ON THE HIDDEN ECONOMY

ABSTRACT

The expected result can not be achieved without the interaction of economic organizations, in reducing the underground economy and maintaining fair tax system. In this regard, it consists of analyzing the shortcomings and offering proposals to eliminate identified shortcomings that arise as a result of the conflict of interests of the tax authorities in cooperation with organizations in the identification of tax objects and objects related to taxation.

***Key words:** state tax service, tax objects, conflict of interest, road map, shadow economy.*

KIRISH

Мухтарам Президентимиз бошчиликларида мамлакатимизда солиқ сиёсатини такомиллаштириш бўйича бир қатор чора-тадбирлар амалга оширилиб, натижада сўнги йилларда «Солиқ хизмати – инсофли солиқ тўловчиларнинг ишончли ҳамкори» шиори остида давлат солиқ хизмати органларини солиқ тўловчиларнинг бизнес-ҳамкори ва маслахатчиси, уларга сервис хизматлар кўрсатишга йўналтирилган идора сифатидаги янги имиджи шаклланди.

Шу билан бирга, экспертларнинг баҳолашлари ва тадбиркорлик субъектлари ўртасида ўтказилаётган сўровлар иқтисодиётдаги яширин айланманинг, айниқса, савдо ва умумий овқатланиш, автотранспортда ташиш, уй-жой қурилиши ва таъмирлаш, турар-жой хизматларини кўрсатиш каби соҳаларда юқори даражада сақланиб қолаётганлигидан далолат беради, бу эса виждонли тадбиркорларнинг иқтисодий манфаатларига путур етказмоқда, улар учун тенг бўлмаган бизнес юритиш шартларини юзага келтирмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 28 апрелдаги “Рақамли иқтисодиёт ва электрон ҳукуматни кенг жорий этиш чора тадбирлари тўғрисида”ги Қарорда² иқтисодиёт тармоқлари ва давлат бошқарув тизимига замонавий ахборот технологияларини кенг жорий этиш ва телекоммуникация тармоқларини кенгайтириш орқали 2022 йилга қадар электрон давлат хизматлари улушини 60 фоизгача етказишни назарда тутган ҳолда давлат ахборот тизимлари ва ресурсларини яратиш ҳамда интеграция қилиш, давлат маълумотлар базаларидаги ахборотларни унификация қилиш вазифаси белгиланган.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Жаҳон ўз ҳисоботида рақамли иқтисодий билим ва рақамли технологияларга асосланган иқтисодиётнинг янги бир қатлами бўлиб, унинг доирасида жамиятда, бизнес ва давлат соҳасидаги янги рақамли малакалар ва имкониятлар шаклланади, дея таъриф беради³.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Яширин иқтисодиётни қисқартириш ва солиқ органлари фаолияти самарадорлигини ошириш бўйича ташкилий чора-тадбирлар тўғрисида”ги Фармонида⁴ асосан яширин иқтисодиёт ва коррупцияга қарши курашишда вазирлик ва идораларнинг фаолият самарадорлигини оширишга қаратилган чора-тадбирларни амалга ошириш ҳамда солиқ ва божхона маъмуриятчилигини такомиллаштириш бўйича «йўл харита»си тасдиқланган.

Шунингдек, Вазирлик ва идораларнинг раҳбарларига «йўл харитаси»нинг ўз вақтида ва тўлиқ ижро этилиши юзасидан шахсий жавобгарлик юклатилган.

² Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 28 апрелдаги ПҚ-4699-сонли “Рақамли иқтисодиёт ва электрон ҳукуматни кенг жорий этиш чора тадбирлари тўғрисида”ги Қарори.

³ Ш.Тошматов 2020 йил “Рақамли иқтисодиётда молиявий технологиялар ва замонавий тўлов тизимларини ривожлантириш йўллари” Жамият ва бошқарув 2020 №3(89).

⁴ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 30 октябрдаги ПФ-6098-сонли “Яширин иқтисодиётни қисқартириш ва солиқ органлари фаолияти самарадорлигини ошириш бўйича ташкилий чора-тадбирлар тўғрисида”ги Фармони.

Бундан ташқари, Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарорида⁵ Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ қўмитаси Ахборот-коммуникация технологиялари ва инновацияларни жорий қилиш бошқармасининг асосий вазифалари қаторида солиқ тўловчилар, солиққа тортиш объектлари, ҳисобланган ва тўланган солиқлар ҳамда бошқа мажбурий тўловлар, шунингдек улар бўйича имтиёзлар тўғрисидаги ахборотларни йиғиш, қайта ишлаш ва сақлаш белгиланган. Мазкур қарорнинг 2-иловасида кўрсатилган идора ва ташкилот раҳбарлари зиммасига солиқ мажбуриятлари билан боғлиқ бўлган маълумот ва бошқа ахборотлар тўлақонли ҳисобга олинишини таъминлаш юзасидан шахсий жавобгарлик юкланган.

Бироқ юқоридаги қарор 2012 йилда қабул қилинган бўлсада, баъзи ташкилотларнинг маълумотлар базаси бугунги кунга қадар давлат солиқ хизмати органлари маълумотлар базасига интеграция қилинмаган.

Ўзбекистон Республикаси Солиқ маъмуриятчилиги сўнги йилларда инсон омилсиз назорат тизимини рағбатлантириш орқали карупцион ҳолатларни чеклаш билан биргаликда солиқ объектларини ҳисобга олишнинг автоматлашган тизими орқали ижобий натижаларга эришилмоқда ва натижада солиқ ставкалари камайтирилган бўлишига қарамасдан йилдан йилга давлат бюджети тушаётган тушумлари миқдори ошиши тенденциясини кўриш мумкин.

Ўзбекистон Республиканинг “Коррупцияга қарши курашиш тўғрисида”ги Қонуни⁶ 3-моддасида **манфаатлар тўқнашуви** - шахсий (бевосита ёки билвосита) манфаатдорлик шахснинг мансаб ёки хизмат мажбуриятларини лозим даражада бажаришига таъсир кўрсатаётган ёхуд таъсир кўрсатиши мумкин бўлган ҳамда шахсий манфаатдорлик билан фуқароларнинг, ташкилотларнинг, жамиятнинг ёки давлатнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатлари ўртасида қарама-қаршилик юзага келаётган ёки юзага келиши мумкин бўлган вазият, деб таъриф берилган.

Шу билан бирга, юқоридаги қарорнинг 21-моддасида давлат органларининг ходимлари мансаб ёки хизмат мажбуриятларини бажариш чоғида манфаатлар тўқнашувига олиб келадиган ёки олиб келиши мумкин бўлган шахсий манфаатдорликка йўл қўймаслиги кераклиги, манфаатлар тўқнашуви юзага келган тақдирда, давлат органларининг ходимлари ўзининг

⁵ Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикаси давлат солиқ хизмати идоралари ахборот-коммуникация тизими фаолияти самарадорлигини янада ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-1843-сонли қарори, 2012 йил 30 октябрь.

⁶ Ўзбекистон Республикасининг “Коррупцияга қарши курашиш тўғрисида”ги ЎРҚ-419-сонли Қонуни, 2017 йил 3 январь

бевосита раҳбарини дарҳол хабардор қилиши керак. Манфаатлар тўқнашуви мавжудлиги тўғрисида маълумотлар олган раҳбар бу тўқнашувнинг олдини олиш ёки уни бартараф этиш юзасидан ўз вақтида чоралар кўриши шартлиги белгиланган.

Ўзбекистон Республикаси “Давлат солиқ хизмати тўғрисида”ги Қонунида⁷ асосан давлат солиқ хизмати органлари ўз зиммаларига юклатилган вазифаларни давлатнинг бошқа бошқарув органлари, давлат ҳокимияти маҳаллий органлари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи, статистика ва молия органлари, банклар ва бошқа ташкилотлар билан ўзаро ҳамкорликда бажарадилар. Мазкур органлар ва ташкилотлар солиқ ҳақидаги қонун ҳужжатларига риоя этилиши устидан давлат назоратини амалга ошириш ва солиқлар бўйича ҳуқуқбузарликларга қарши курашда давлат солиқ хизмати органларига кўмаклашишлари шартлиги назарда тутилган.

Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодексининг 133-134-моддаларида органлар, муассасалар ва ташкилотларнинг солиқ органларига маълумотлар тақдим этиш мажбуриятлари белгиланган.

Давлат солиқ хизмати органлари томонидан ваколат доирасида давлат бюджетига солиқларнинг тўлақонли тушушини таъминлаш ва солиқ солиш объектларини ҳисобга олиш тизимини самарали йўлга қўйиш мақсади ўтказиладиган таҳлиллар ҳам ўрганишлар натижасида қўшимча солиқ солиш объектлари аниқланиб келинмоқда.

Юқоридаги қонун нормаларига асосан давлат солиқ хизмати органлари томонидан тегишли солиқларни ҳисоблашда қўлланилиши мумкин бўлган маълумотлар асосида иш юритишида бир қатор ташкилотларнинг маълумотлар базаси шаклланмаганлиги ёки манфаатлар тўқнашуви юзага келиши мумкин бўлган ҳолатлар сабабли маълумотлар тақдим қилинмасдан қолмоқда.

Жумладан, сув ресурслардан фойдаланганлик бўйича маълумотларни тақдим қилиш мажбуриятига эга бўлган ташкилотлар томонидан реал вақт режимида маълумотларнинг тақдим қилинмаслиги, шунингдек юк транспорт воситалари тўғрисидаги маълумотларни шакллантиришда умумий маълумотларни олиш имконияти чекланганлиги сабабли таҳлил ва ўрганишлар ўтказишда камчиликлар мавжуд.

⁷ Ўзбекистон Республикасининг “Давлат солиқ хизмати тўғрисида”ги №474-І-сонли Қонуни, 1997 йил 29 август

**Суғориладиган майдонга эга қишлоқ хўжалиги корхоналар
томонидан сув ресурсларидан фойдаланганлик учун 2020 йил солиқ
ҳисоботларида сув ҳажмини камайтириб кўрсатганлиги бўйича
аниқланган қўшимча манбалар тўғрисида маълумот⁸**

т/р	Худуд номи	камчилик аниқланган корхоналар		шундан қайта ҳисобот қабул қилинганлар	
		сон и	сум маси	сон и	суммаси
Х	Респуб лика бўйича	37 0 28	235, 9	2 373	13,9

Давлат органлари ёки нодавлат ташкилотлари давлат солиқ хизмати органлари томонидан белгиланган тартибда сўралган маълумотларни тақдим қилишда давлат бюджетига даромадларнинг шаклланишини ҳисобга олган ҳолда, маълумотларни тўлақонли тақдим қилиши лозим.

ХУЛОСА

Шунингдек, ахборот технологиялардан кенг фойдаланган ҳолда ташкилотлар томонидан манфаатлар тўқнашуви ва коррупция ҳолатларини олдини олиш мақсадида маълумотлар базасини шакллантириш муҳим, деб ҳисоблаймиз.

Ташкилотлар ўртасида маълумотлар алмашинувида тўлақонли ахборот алмашишига эришиш орқали яшириш иқтисодиётни тартибга солиш ва давлат бюджетига солиқларнинг белгиланган муддатларда тушушига ҳамда солиқ солишнинг адолатлилик принципи таъминланишига эришиш мумкин.

REFERENCES

1. Ўзбекистон Республикасининг “Давлат солиқ хизмати тўғрисида”ги №474-І-сонли Қонуни, 1997 йил 29 август.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикаси давлат солиқ хизмати идоралари ахборот-коммуникация тизими фаолияти

⁸ Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ қўмитаси маълумотлари

самарадорлигини янада ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-1843-сонли қарори, 2012 йил 30 октябр.

3. Ўзбекистон Республикасининг “Коррупцияга қарши курашиш тўғрисида”ги ЎРҚ-419-сонли Қонуни, 2017 йил 3 январь

4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Давлат солиқ хизмати органлари фаолиятини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-3802-сонли қарори, 2018 йил 26 июн.

5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 29 июндаги ПФ-5468-сонли Ўзбекистон Республикасининг Солиқ сиёсатини такомиллаштириш Концепцияси тўғрисида”ги Фармони

6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 30 октябрдаги ПФ-6098-сонли “Яширин иқтисодиётни қисқартириш ва солиқ органлари фаолияти самарадорлигини ошириш бўйича ташкилий чора-тадбирлар тўғрисида”ги Фармони

7. Ш.Тошматов 2020 йил “Рақамли иқтисодиётда молиявий технологиялар ва замонавий тўлов тизимларини ривожлантириш йўллари” Жамият ва бошқарув 2020 №3(89) мақола.

8. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2010 йил, 51-сон, 480-модда.

9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 26 декабрдаги “2019 йилги асосий макроиқтисодий кўрсаткичлари прогнози ва Давлат бюджети параметрлари ҳамда 2020-2021 йилларга бюджет мўлжаллари тўғрисида”ги ПҚ-4086-сонли қарори

10. Ўзбекистон Республикасининг Солиқ кодекси 2019 - Т: ”Адолат”.

11. Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекси. 2019. Т: ”Адолат”.

RUX ISHLAB CHIQRISH CHIQRINDILARINI QAYTA ISHLASH TADQIQOTINING TAHLILI

Abdurahmonov S., Turapova M.S., Abdukarimova N.

Toshkent davlat texnika universiteti Olmaliq filiali

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada rux kuyindilarini tanlab eritish jarayonlari natijasida hosil bo'luvchi rux keklari tarkibidan qimmatbaho komponentlarni gidrometallurgik usulda qayta ishlab ajratib olishning samarali usulini tanlash va tadqiqot ishlarini o'tkazish o'rganilib chiqilgan.

Kalit so'zlar: *rux, kek, klinker, pirometallurgiya, gidrometallurgiya, velslash, magnili separatsiya, ferit, kremnezyom, getit, yarazit, gematit.*

ABSTRACT

This paper examines the selection and research of an effective method for hydrometallurgical processing of valuable components from zinc cakes formed as a result of selective smelting of zinc burns.

Keywords: *zinc, cake, clinker, pyrometallurgy, hydrometallurgy, weldsing, magnetic separation, ferite, silica, getite, yarazite, hematite.*

KIRISH

Rux ishlab chiqarish jarayonida turli xil chiqindilar hosil bo'ladi. Buni "Olmaliq KMK" AJ ga qarashli rux zavodi misolida ko'rishimiz mumkin. Rux ishlab chiqarish jarayonida tanlab eritishda rux keklari va velslash jarayonidan so'ng tarkibida qimmatbaho metallar saqlovchi klinkerlar hosil bo'ladi. Hozirgi kunda Olmaliq rux zavodida rux keklari pirometallurgik yo'l bilan qayta ishlanmoqda. Zavod rux kekini pirometallurgik usulda vels pechida qayta ishlanishi natijasida faqat rux va qo'rg'oshin ajratib olinib, qolgan qimmatbaho metallar klinkerda yig'iladi. Vels jarayoni yuqori haroratlarda amalga oshiriladi 1100-1200⁰ C da. Buning uchun koks ishlatiladi. Velslash jarayonining kamchiligi koks sarfining yuqoriligi, klinker bilan oltin, kumush, mis, qo'rg'oshin va boshqa metallarning yo'qolishi, uchirmalarning ushlab olishning murakkabligi. Bugungi kunda rux ishlab chiqarishdan hosil bo'lgan texnogen chiqindilarni qayta ishlash bo'yicha ilmiy- tadqiqot ishlari olib borilmoqda.

Rux ishlab chiqarish chiqindilarini qayta ishlashni tadqiq qilish orqali chiqindilar tarkibidagi muhim rangli metallarni ajratib olishni ratsional texnologiyasini ishlab chiqishdan iborat.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

- Metallurgik ishlab chiqarishda hosil bo`ladigan rux chiqindilaridan metallarni ajratib olish bo`yicha oldindan bajarilgan tadqiqotlarni taxlil qilish;
- Rux ishlab chiqarishda hosil bo`ladigan rux chiqindilarining kimyoviy va minerologik tarkibini o`rganish;
- Rux chiqindilaridan metallarni ajratib olish jarayonlarini optimal parametrlarini aniqlash bilan tadqiq qilish;
- Rux chiqindilari hosil bo`lmaslik usullarini o`rganish;
- Rux chiqindilaridan metallarni ajratib olishda eritmalarni tarkibidagi metallar birikmalarini o`zgartirish holatini tadqiq qilish;
- Tajriba sinovlarini o`tkazish, ishlab chiqilgan texnologiyaning texnik-iqtisodiy samaradorligini aniqlash va uni amalga oshirish bo`yicha amaliy tavsiyalar berish.

Hozirgi kunda butun dunyoda metallurgiya sanoati rivojlanib bormoqda. O`zbekistonda ham metallurgiya sanoati so`ngi yillarda ancha rivojlandi. Shulardan biri Olmaliq kon metallurgiya konbinatini misol qiladigan bo`lsak, so`nggi paytlarda konbinatning ishlab chiqarish hajmi kengaytirilib, yangi texnologiyalar qo`llanilmoqda. Shu konbinatga qarashli rux ishlab chiqarish zavodiga e`tibor beradigan bo`lsak, yilliga 100-120 ming tonna rux metali ishlab chiqilmoqda.

Rux ishlab chiqarish jarayoni quyidagicha: dastlab rux boyitmasi qaynar qatlam pechida kuydiriladi, Hosil bo`lgan kuyindi 100-120 g/l li sulfat kislotasida tanlab eritiladi. Tanlab eritish jarayonida harorat 60-70 ° C bo`lib, 2 soat davom etadi. Jarayonda eritmaga 35-90 % rux, qisman kadmiy, temir, mishyak va boshqa metallar o`tadi. Erimay qolgan qoldiq (kek)ning miqdori kuyindi miqdorining 20-25% ini tashkil etadi. Tarkibi quyidagicha: (%) da Zn 18-23; Pb 4,8-11,7; Cu 0,25-1,28; Cd 0,08-0,2; Fe 23-32; S 4,7-10; va Ag 170-425 g/t; Au 1,0-2,0 g/t [1-4].

Kekda metallarning foizi yuqoriligining sababi rux oksidi, temir va kiremniy oksidlari bilan reaksiyaga kirishib rux ferriti va rux silikatlarini hosil qilib qolishi va kuymay qolgan rux sulfidlarining mavjudligidir. Kek tanlab eritish jarayonining chiqindisi hisoblangani bilan, bu kek texnogen xomashyo hisoblanadi. Sababi tarkibidagi metallarning foizi yuqoriligi. Hozirgi kunda keklar velslash jarayoni bilan qayta ishlanmoqda. Velslash jarayoni aylanma quvurli pechlarda 1000-1200 °C haroratda olib boriladi Rux kekiga tiklovchi sifatida koks qo`shiladi. Berilgan haroratda kuchli tiklovchi pech atmosferasida rux, qo`rg`oshin va uning birikmalari, noyob metallarning past oksidlari va sulfidli bug` ko`rinishida yuqori muvozanat bosimidan foydalangan holda uchiriladi, gaz fazasida esa ularning oksidlanishi ro`y beradi. Bunda asosan rux, qo`rg`oshin va noyob metallar (kadmiy, indiy, talliy,

germaniy, tellur) oksidlaridan tarkib topgan uchirma olinadi. Qattiq qoldiq - klinkerda mis, nodir metallar va bo'sh tog' jinslari qoladi [5-9].

Veslash jarayonining asosiy kamchiligi koks sarfining yuqoriligidir.

So'nggi yillarda rux ishlab chiqarishdan hosil bo'lgan kek va klinkerni qayta ishlash bo'yicha ilmiy tadqiqot ishlari olib borildi. Shulardan rux kekini suv bug'i yordamida qayta ishlash. Bunda kek dastlab maydalab, yanchiladi va quritiladi. Shundan so'ng pechga yuklanadi. Pech aylanma quvursimon shaklda bo'ladi. Pech harorati 250°C ga yetganda pechga bug' generatoridan suv bug'i berila boshlaydi. Chiqindi gazlar ketma-ket yutuvchi adsorberlardan o'tadi. Adsorberda gazlar suyuqlik ichidan o'tadi. Suyuqlikning tarkibi mis sulfat va vodorod peroksiddir [4-12].

Hozirgi kunda rux kekini gidrometallurgik qayta ishlashdan oldin qizigan suv bug'i ishtirokida kuydirish yahshi natijalar bergan. Kekni suv bug'ida termik ishlov berish jarayoni birlamchi, oraliq va yakuniy mahsulotlar hosil bo'lishi bilan tasniflanadi. Sfaleritnin sezilarli oksidlanishi boshlang'ich haroratidan to 900°C gacha birlamchi rux oksidi ekanligi aniqlandi [5-12].

Termodinamik hisoblar natijasining ko'rsatishicha kekka suv bug'i ishtirokida termik ishlov berilganda rux sulfidi ZnS asosan Zn O ga; rux ferriti $\text{ZnO Fe}_2\text{O}_3$ - ZnSO_4 va Fe_2O_3 ga; mis CuO ga; temir sulfidlari Fe_2O_3 ga aylanadi. Tadqiqot davomida turli metallarning eritmaga o'tish darajasiga suv bug'i ishtirokida termik ishlov berish haroratning ta'sirini o'rganadi.

Tajribalar $500-950^{\circ}\text{C}$ haroratlar oralig'ida olib boriladi. Harorat 900°C bo'lganda suv bug'i ishtirokida termik ishlov berish sulfat kislotasi eritmasiga ruxning o'tish darajasiga ijobiy ta'sir qiladi, harorat 900°C dan yuqori bo'lganda suv bug'i bilan termik ishlov berishdan hosil bo'lgan mahsulotdagi rux va misning eritmaga o'tishi ortadi [9-16].

Rux keklarini gidrometallurgik qayta ishlash so'nggi yillarda keng tarqalayotgan jarayondir. Bu usullardan asosan getit va yarazit jarayonlar qo'llaniladi. Getit jarayoni hozirgi kunda Belgiyaning Balen shahridagi rux ishlab chiqarish zavodida qo'llaniladi. Bunda dastlab rux keki qayta ishlangan elektrolit bilan 6-8 soat davomida, 95°C haroratda tanlab eritiladi. Jarayon sulfat kislotasining qoldiq miqdori 50 g/l bo'lguncha davom ettiriladi. Olingan qo'rg'shin kumush keki tarkibida 25% Pb va 3-4% Zn bo'ladi. Shundan so'ng kek qo'rg'shin ishlab chiqarishga yuboriladi.

Yarazit jarayoni hozirgi kunda Norvegiyaning Oddo shahridagi rux ishlab chiqarish zavodida qo'llaniladi. Bu yerda rux keki 150-200 g/l sulfat kislota

eritmasida 80-90 °C da 4-6 soat davomida qayta ishlanadi. Qoldiq tarkibida asosan qoʻrgʻoshin sulfat, kremniy oksidi temir oksidlari va oltin, kumush boʻlib, eritmadan ajratib olinadi va qoʻrgʻoshin zavodiga yuboriladi. Jarayonning kamchiligi: eritmani qizdirish va sovitish uchun qoʻshimcha jihozlar ishlatilishi, yarazitning choʻktirish vaqtining koʻpligi [16-20].

Gematit jarayoni Yaponiyaning “Akita zink” firmasining Induzima zavodi sharoitida rux keki qayta ishlanadi. Gematit jarayonida rux keklari avtoklavda qayta ishlanadi. Bunda harorat 110-180 °C ni tashkil etib, 150-180g/l konsentratsiyali sulfat kislotasida tanlab eritiladi. Sulfat kislotasi konsentratsiyasi 40-50g/l boʻlguncha tanlab eritiladi.

Bu jarayon sanoatda asosan ikkita korxonada ishlatiladi: Yaponiyaning “Akita Zink” firmasining induzima zavodida va Germaniyaning “Datelh” zavodida qoʻllaniladi.

Keklarni gematit usulida qayta ishlaganimizda choʻkmaga koʻp miqdorda temir oʻtadi. Gematit jarayoni boshqa jarayonlardan avzalligi shundaki koʻp miqdordagi temirni ajratish bilan birga yuqori temir tarkibli mahsulot olinadi va poʻlat eritish zavodiga yuboriladi. Jarayonning kamchiligi shundan iboratki jarayonning murakkabligi va yuqori qiymatli dastgoh avtoklavning ishlatilishidir. Gematit jarayonining kimyoviy tarkibi quydagicha: Zn 0,8%; Fe 63,5%; S 1,5%; Pb 0,02%; As 0,03% [18-21].

Yuqorida biz rux keklarini gidrometallurgik qayta ishlashning bir nechta usullarini koʻrib chiqdik. Bunda koʻrinib turibdiki rux keklarini gematit usulida qayta ishlash samaraliroqdir.

Yana bir rux ishlab chiqarish jarayonidan hosil boʻlgan texnogen chiqindilaridan biri bu kekni velslash usulidan hosil boʻlgan klinker chiqindisidir. Klinkerni qayta ishlash boʻyicha ham juda koʻp olimlar tadqiqot ishlari olib borilgan va olib borilmoqda. Klinker murakkab tarkibli texnogen chiqindi hisoblanib, tarkibida turli xil rangli metallardan tashqari nodir va noyob metallar mavjud. Klinkerda metallarning foiz miqdori quyidagicha (%): 2,2- Cu, 0,51-Pb, 2,1-Zn, 0,01-Cd, 19,53-Fe, 0,155-As, 8,39-S, 29,55-C, 2,1-Ba, 0,01-H₂O, 16,42-SiO₂, 6,06-CaO, 2,7-MgO, 4,08-Al₂O₃, 0,47-Mn₂O₃, 0,21-TiO₂, 3,2 gr/t Au, 260,27gr/t Ag [2].

Bu tarkibdan koʻrinib turibdiki metallarning koʻp miqdori klinker tarkibiga oʻtib qolmoqda. Bu muammolarni hal qilishni hali deyarli yechimi topilgani yoq. Klinkerni qayta ishlash boʻyicha ilmiy tadqiqotlar natijasida metallarni kompleks ajratib olish tadqiqotlar amalga oshirilgan va turli xil usullar ishlab chiqilgan. Bunda quydagi usullardan foydalanilgan: gravitatsiya, flotatsiya, elektromagnit jarayonlari,

gidrometallurgik va pirometallurgik jarayonlardir. Bundan tashqari turli xil erituvchilar bilan ham tanlab eritish jarayonlari amalga oshirilgan lekin bu amaliyotda hali qoʻllanilmagan.

Nagirinyak. F.I. Okunev.A.I. Shugol. L.S. Gagarin. E.S. va Fridman. S.E. lar klinkerni elektromagnit boyitish usulini oʻrganganlar. Ular klinkerda mis va temir metall holda ekanligini aniqladi. Bunda boshlangʻch klinkerdagi mis miqdori 4,4 % va - 0,15 mm gacha yanchishdan magnitli konsentrat (6,2% Cu)olindi, shunda misni ajratib olish 47% boʻldi va qoldiqdan (3,5% Cu) mis ajratib olish 53%; magnitli seperatsiyada temirni ajratib olish 82%ni tashkil qildi [12].

Klinkerni magnitli separatsiya yordamida qayta ishlanganda undan uchta mahsulot hosil boʻladi. Bular:magnitli, magnit boʻlmagan va oraliq mahsulot. Magnitli mahsulotni temir konsentrat sifatida ishlatsa boʻladi. Oraliq mahsulot chiqishi 40-70 % ni tashkil etadi va yanchilib, flotatsiya usulida boyitiladi. Magnit boʻlmagan mahsulot esa koks. Yuqoridagilardan koʻrinib turibdiki klinkerni kompleks qayta ishlash avzalloqdir. Klinkerni kompleks qayta ishlashning avzalligi shundagi bunda bir nechta metallarni ajratib olish imkonining mavjudligi, kamchiligi esa jarayonning koʻpligi.

Rux ishlab chiqarish chiqindilardan metallarni foizini kamaytirish uchun kuyindini tarkibidagi zararli metallarni ajratib olish usullarini oʻylab toppish kerak.

Kek va klinkerdan metallarni ajratib olishda qiyinchilik tugʻdiradigan asosiy metallar temir va kremniydir. Bular rux va boshqa rangli metallarga birikib murakkab modda hosil qiladi, bu esa metallarni ajratib olishni qiyinlashtiradi.

XULOSA

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki tanlab eritish jarayonidan hosil boʻlgan keklarni suv bugʻi ishtirokida qayta ishlash samaraliroqdir. Sababi bunda asosan yoqilgʻining sarfi ancha tejaladi va keyingi jarayonlarni borishiga ijobiy taʼsir qiladi. Kekni suv bugʻi yordamida qayta ishlanganda rux sulfidi ZnS asosan ZnO koʻrinishiga oʻtadi; rux feritlari esa ZnSO₄ va Fe₂O₃ ga; mis CuO ga; temir sulfidlari esa Fe₂O₃ ga oʻtadi. Kekga suv bugʻi bilan ishlov berilgandan qolgan kekni gematit usulida qayta ishlash mumkin. Kekni gematit usuli bilan qayta ishlanganda temirning koʻp miqdori choʻkmaga tushadi buning avzalligi metall holidagi temirni ajratib olishda. Kamchiligi esa jarayonda qimmatbaho avtoklavning ishlatilishida.

REFERENCES

1. Xoliqulov D.B, Xaydaraliyev X.R, Qarshiyev H. K. “Olmaliq KMK” AJ Rux ishlab chiqarish zavodi sharoitida rux keklarini gidrometallurgik qayta ishlash

imkoniyatlarini tahlil qilish. //Journal of Advances in Engineering technology vol. 2(2), 2020.

2. Абдурахмонов С., Тошкодирова Р.Э., Технология переработки клинкера цинкового производства //Монография –Навои: А.Навоий, 2020.
3. Тошкодирова, Р. Э., & Абдурахмонов, С. (2020). Переработка клинкера-техногенного отхода цинкового производства. *Universum: технические науки*, (11-1 (80)).
4. Kholiqulov, D., Samadov, A., Boltaev, O., & Akhtamov, F. (2018). THE RESULTS OF LABORATORY RESEARCH PROCESSING OF ZINC CAKE ZINC PLANT JSC" ALMALYK MMC". *European Science Review*, 1(11-12), 96-99.
5. Холикулов Д.Б., Якубов М.М., Масидтков Э.М., Ёкубов О.М., Термодинамические исследования при извлечении ценных компонентов из кека цинкового производства нетрадиционным методом. *Kompozitsion materiallar. IImiy texnikaviy va avaliy jurnali*, 2018, № 1. – Стр. 6-8.
6. Холикулов Д.Б., Якубов М.М., Расулова С.Н, Гуро В.П., Эффективные способ переработки цинкового кека. *Узбекский химический журнал*. 2018.-№4. – Стр. 25-30.
7. Холикулов Д.Б., Якубов М.М., Масидтков Э.М., Мухамеджанова Ш., Термодинамические исследования при извлечении ценных компонентов из кека цинкового производства нетрадиционным методом. *Композиционные материалы. IImiy- texnikaviy va avaliy jurnali*, №4, 2018. – Стр. 37-40.
8. Валиев Х.Х.и Романтеев.Ю.П.и *Металлургия цинца и сопутствующих металлов*, Алматы, 2000.
9. Кляйн С.Э., Козпов П.А., Набойченко С.С., Извлечение цинка из рудного сырья. Екатеринбург УГТУ-УПИ. 2009. – 491стр.
10. Юн А.Б. Захарьян. С.В. Чен. В.А. *Гидрометаллургическая переработка кека автоклавного выщелачивания цинкового концентрата*. ТОО «КазГидроМедь» НИЦИТ.
11. Садыков С.Б. Болтон Г.Л. Макконахи Э. Набойченко С.С. Укрупненные испытания автоклавного серноокислотного выщелачивания низкосортных цинковых концентратов // *Цветная металлургия*, 2006. № 10. Стр. 9-14.
12. Санакулов К.С. *Научно- технические основы переработки отходов горно – металлургического производства*. –Ташкент: Изд-во Фан АНРУз. 2009. - 404 стр.

13. Носиров, Н. И., Косимова, М. Н., & Носирова, М. Х. (2021). Извлечение Ценных Компонентов Флотационным И Магнитным Методами Из Хвостов Золотоизвлекательных Фабрик. *CENTRAL ASIAN JOURNAL OF THEORETICAL & APPLIED SCIENCES*, 2(4), 212-220.
14. Nosirov, N. (2021). TAKING SAMPLES OF STRAIGHT TAILS OF THE TAILS OF THE GOLD EXTRACTION FACTORY. *Збірник наукових праць SCIENTIA*.
15. Носиров, Н. И. (2021). АНАЛИЗ ВЫПОЛНЕННЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ СПОСОБОВ ИЗВЛЕЧЕНИЯ ЗОЛОТА И СЕРЕБРА ИЗ ХВОСТОВ ЗОЛОТОИЗВЛЕКАТЕЛЬНЫХ ФАБРИК. *Scientific progress*, 1(6).
16. Носиров, Н. И. (2021). ИССЛЕДОВАНИЙ СПОСОБОВ ИЗВЛЕЧЕНИЯ ЗОЛОТА И СЕРЕБРА ИЗ ХВОСТОВ ЗОЛОТОИЗВЛЕКАТЕЛЬНЫХ ФАБРИК. *Scientific progress*, 1(6).
17. Носиров, Н. И. (2021). Рекомендуемая схема переработки хвостов чадакской золотоизвлекательных фабрик. *Scientific progress*, 1(6).
18. Samadov, A., Nosirov, N., Qosimova, M., Muzafarova, N., & Almalyk, B. (2021). Processing of layout tails of gold-extracting factories. *Збірник наукових праць SCIENTIA*.
19. Носиров, Н. И. (2021). Изучение Обогащаемости Золотосодержащих Хвостов. *CENTRAL ASIAN JOURNAL OF THEORETICAL & APPLIED SCIENCES*, 2(4), 11-16.
20. Самадов, А., Носиров, Н., & Жалолов, Б. (2021). Изучение минералогический состав хвостов Чадакской зиф. *InterConf*.
21. Самадов, А., & Носиров, Н. (2021). Способ извлечения ценных компонентов (золото, серебро) из хвостов ЗИФ. *InterConf*.

ТИЖОРАТ БАНКЛАРИДА ИНВЕСТИЦИОН ЛОЙИҲАЛАРНИ СИНДИЦИЯЛИ КРЕДИТЛАШ АМАЛИЁТИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

Қодиров О.М.

БМА тингловчиси

АННОТАЦИЯ

Халқаро тажрибадан маълумки, синдицияланган кредитлар бирламчи бозори иштирокчилари кўпинча тижорат банклари ҳисобланади. Улар ҳам ташкилотчи ҳам молиявий ресурсларни тақдим этувчи иштирокчи-кредитор функцияларни бажаради.

***Калит сўзлар:** тижорат, инвестиция, синдиция, International Finance, BofA Securities компанияси.*

ABSTRACT

According to international experience, the allocated loans were made by commercial banks on the street of primary market participants. What unites them is the implementation of participant-credit functions that also provide financial resources.

***Keywords:** commercial, investment, syndica, International Finance, BofA Securities companies.*

КИРИШ

Синдицияланган кредитлар иккиламчи бозорида ҳолат бир оз бошқача: синдицияланган кредитдаги улушини қайта сотиш чоғида банклар ўрнини бошқа молия муассасалар эгаллайди. Иккиламчи бозорда тижорат банклари ва нобанк тижорат ташкилотлар йўқ, бу ерда инвестицион банклар фаолият кўрсатиб, улар 1990 йилларда синдицияланган кредитларни тиклашдан максимал фойда олган. 2000 йиллар бошида синдицияланган кредитлар иккиламчи бозорида инвестицион банклардан ташқари International Finance Corporation ёки Inter-American Development Bank каби кўп қиррали агентликлар ҳам фаол иштирок этиб, уларнинг иштироки кредит хатарини хусусий ва давлат сектордаги инвесторлар ўртасида тақсимлашга имкон беради .

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Ўзбекистон синдициялаштирилган кредит рискинни бошқаришда хорижий мамлакатлар тажрибасини ўрганиш ва умумлаштириш муҳим ўрин эгаллайди. Ўзбекистон учун Осиё синдикатлар бозори ҳаракати ҳам аҳамиятли

ва яна МДХ давлатлари ҳамда банк тизими жихатдан яқин бўлган бошқа давлатлар тажрибасини ўрганиш мақсадга мувофиқ бўлади. Осиё синдициялаштирилган кредит бозорини ўрганиш йирик етакчи банклар, яъни синдициялаштирилган кредитлар ташкил қилувчи банклар билан алоқалар ўрнатиш ҳамда синдициялаштирилган кредитлар беришда иштирок этиш, республикада ушбу кредитни ривожлантиришга замин яратади.

Республикада тижорат банкларини синдициялаштирилган кредитлар бериш механизми инфраструктурасини шакиллантиришда давлат иштирокини пастлиги муаммоларни келтириб чиқаради шуларни этиборга олган ҳолда бу муаммоларни бартараф этиш учун жаҳон тажрибасидан кенгроқ ва кўпроқ фойдаланишимиз зарур, бунинг мисоли тариқасида жадвалда кўрсатилган банкларнинг кўришимиз мумкин.

Қуйидаги жадвал маълумотларида 2019 йилда жаҳон миқёсида синдикатлаштирилган кредитларнинг умумий ҳажми 14,71 фоизга камайиб, 4,4 трлн. АҚШ долларини, битимларнинг умумий сони эса 9,11 фоизга камайиб, 8164 та битимни ташкил қилди. Жами Global Bridge кредитлари ҳажми ўтган йилга нисбатан 10,51% га камайиб, 293,3 млрд. АҚШ долларини ташкил этди, битимларнинг умумий сони эса 11,88% га камайиб, 141 тага етди.

VofA Securities компанияси 2019 молия йилининг якунлари бўйича бозор улушининг 9,63 фоизини эгаллаган ҳолда синдикатлаштирилган кредитлар бозорининг энг яхши консорциум ташкилотчиси бўлди. Банк ушбу даврда 1270 та битимда воситачи вазифасини бажарган. Иккинчи ва учинчи ўринларни бозор улушининг мос равишда 9,17% ва 5,70% билан JP Morgan ва Citi эгаллашди.

1-жадвал

Синдициялаштирилган кредитлар бўйича дунёнинг етакчи компаниялари⁹

Компаниялар	2018 йил			2019 йил			
	Олдинги ўрни	Бозордаги улуши	Бозордаги улуши ўзг.%да	Бозордаги ўрни	Бозордаги улуши (%да)	Ҳажми (млн. дол.)	Битимлар сони
VofA	2	9,299	0,331	1	9,630	366,69	1,270

⁹ Bloomberg Global Syndicated Loans League Tables FY 2019. <https://www.bloomberg.com/press-releases/202001-02/bloomberg-global-syndicated-loans-league-tables-fy-2019>

Securities						2	
JP Morgan	1	10,232	-1,062	2	9,174	349,315	1,214
Citi	3	5,832	-0,136	3	5,696	216,907	747
Wells Fargo	4	5,394	0,271	4	5,665	215,725	824
Mitsubishi UFJ Financial Group	9	3,062	0,559	5	3,621	137,884	453
Barclays	6	3,316	0,243	6	3,559	135,535	514
BNP Paribas	8	3,075	0,145	7	3,220	122,624	549
RBC Capital Markets	7	3,273	-0,543	8	2,730	103,944	447
Morgan Stanley	15	1,935	0,792	9	2,727	103,828	289
HSBC	11	2,602	0,064	10	2,666	101,517	501
Жами		100%			100%	3807842	6,616

Синдицияланган кредитлар иккиламчи бозорининг негизини авваломбор йирик корпоратив қарз олувчиларнинг кредитлар улушлари ташкил этади.

Синдицияланган кредитлар иккиламчи бозорида иккита турдаги битимни ажратиб олиш мумкин: ҳуқуқларни бир шахсдан иккинчи шахсга бериш ва иштирок этиш.

Ўзбекистон синдициялаштирилган кредит рискинни бошқаришда хорижий мамлакатлар тажрибасини ўрганиш ва умумлаштириш муҳим ўрин эгаллайди. Ўзбекистон учун Осиё синдициялашган кредитлар бозори ҳаракати ҳам аҳамиятли ва яна МДХ давлатлари ҳамда банк тизими жихатдан яқин бўлган бошқа давлатлар тажрибасини ўрганиш мақсадга мувофиқ бўлади. Осиё синдициялаштирилган кредит бозорини ўрганиш йирик етакчи банклар, яъни синдициялаштирилган кредитлар ташкил қилувчи банклар билан алоқалар

ўрнатиш ҳамда синдициялаштирилган кредитлар беришда иштирок этиш, республикада ушбу кредитни ривожлантиришга замин яратади.

ХУЛОСА ВА ТАКЛИФЛАР

Миллий иқтисодиётимизга хорижий инвестицияларни янада фаол жалб қилишни таъминлаш учун бизнинг фикримизча қуйидаги йўналишларда ислохотларни фаоллаштириш мақсадга мувофиқ:

- мамлакатда молия бозори институтларини ривожлантириш, фонд бозорини кенгайтириб бориш, корпоратив бошқарув тизимининг ривожланишига кенг шароитлар яратиш, халқаро суверен кредит рейтинглари қаторидан жой олиш;

- иқтисодиётга инвестицияларни фаол жалб қилишда инвестиция агентликлари, инжиниринг компаниялари каби бозор механизми институтларидан кенг фойдаланишни рағбатлантириш орқали давлатнинг инвестицияларни жалб қилишдаги масъулиятини хусусий секторга ўтказиб бориш;

- республика даражасидаги ривожлантириш дастурлари ва минтақавий инвестиция дастурларининг ўзаро уйғунлигини таъминлаш орқали инвестиция лойиҳаларини амалга оширишда вилоят, шаҳар, туман ҳокимликлари масъулиятини ошириш, уларнинг инвестиция сиёсатини амалга оширишдаги ваколат ва имкониятларини янада кенгайтириш;

- ҳудудлар нисбий устунликларини ҳисобга олган ҳолда, хомашёни иккиламчи ва учламчи қайта ишлаш, меҳнат сиғимли ва илмталаб тармоқларни ривожлантиришга мавжуд барча захиралардан самарали фойдаланиб инвестициялар жалб қилишни рағбатлантириш.

REFERENCES

1. Жамалова Г.Б. «Налоговая политика на макро и микроэкономическом уровнях, ее сущность и принципы разработки». International scientific and technical journal. Innovation technical and technology Vol.1, №.4. 2020.
2. Стиглиц Дж. Экономика государственного сектора/Дж. Стиглиц; пер. с англ. – М.: МГУ, 1997 – с. 73.
3. Федорова Е.А., Левина В.В., Печникова Т.В. Межбюджетные трансферты как инструмент Финансового регулирования доходов муниципальных бюджетов в Тульской области. Финансы и кредит. 29 (233) – 2006. ст. 18-25.
4. Мишина С.В. Налоговое регулирование доходов местных бюджетов. Бухгалтерский учет в бюджетных и некоммерческих организациях. 4(244)-2010. Ст.35-40.

ELLIPTIK EGRI CHIZIQDA RATSIONAL KOORDINATALI NUQTALARNI ANIQLASH UCHUN TAYYORLANGAN MUHITNING ALGORITMI

Raxmonova Nilufarxon Vaxobjon qizi

Qo‘qon universiteti Biznes kafedrası o‘qituvchisi.
+998903441251. rahmonovanilufar406@gmail.com

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada elliptik egri chiziqning nuqtalarini qo‘shish usullari bayon etilgan. EECh da ratsional koordinatali nuqtalarini Viyet teoremasi yordamida hisoblashning samarali usuli taklif etilgan. Ushbu usullar misollar yordamida ko‘rsatib o‘tilgan va elliptik egri chiziqda ratsional koordinatali nuqtalarni aniqlash uchun tayyorlangan muhitning algoritmi PHP dasturlash tili orqali keltirilgan.

Kalit so‘zlar: *elliptik egri chiziq, ratsional nuqtalar, kesuvchi, simmetrik nuqta, Viyet teoremasi, urinma.*

ABSTRACT

This article describes how to add points to an elliptical curve. An effective method of calculating rational coordinate points using Viet's theorem has been proposed in the EC. These methods are illustrated with example and the algorithm of the prepared environment for determining rational coordinate points on an elliptical curve is presented using the PHP programming language.

Keywords: *elliptical curve, rational points, intersection, symmetric point, Viet's theorem, experiment.*

АННОТАЦИЯ

В этой статье описывается, как добавить точки к эллиптической кривой. В ЭЭК был предложен эффективный метод вычисления рациональных координатных точек с использованием теоремы Виета. Эти методы проиллюстрированы примерами, алгоритм подготовленной среды для определения точек рациональных координат на эллиптической кривой представлен с использованием языка программирования PHP.

Ключевые слова: *эллиптическая кривая, рациональные точки, пересечение, симметричная точка, теорема Виета, эксперимент.*

KIRISH

Hozirda elliptik egri chiziqlarning axborot texnologiyalari sohasiga tadbiri keng qo‘llanilmoqda. Elliptik egri chiziqda ratsional koordinatali nuqtalarini

aniqlash masalasi haligacha dolzarbligicha qolmoqda.

Ushbu maqolada elliptik egri chiziq va uning nuqtalari haqida umumiy tushunchalar, hamda ularga bog'liq bo'lgan amallar bilan tanishiladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Elliptik egri chiziq deb, quyidagi Veyershtress tenglamasi deb ataluvchi tenglik orqali aniqlanuvchi

$$y^2 + a_1xy + a_3y = x^3 + a_2x^2 + a_4x + a_6 \quad (3.1)$$

egri chiziqqa aytiladi, bu yerda a_1, a_2, a_3, a_4, a_6 – haqiqiy sonlar. [1. 204-b]

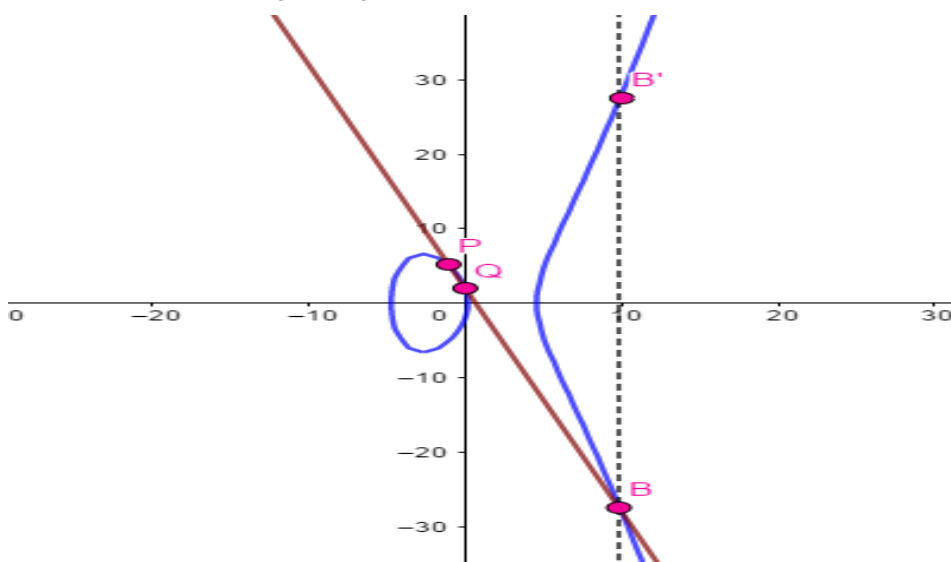
Biz quyidagi,

$$y^2 = x^3 - 22x + 4 \quad \text{elliptik egri chiziqda } P(0;2), Q(-1;5) \text{ nuqtalar}$$

mavjudligini bilganimiz holda uning boshqa ratsional koordinatali nuqtalarini aniqlaylik.

Buning uchun, bu nuqtalar orqali to'g'ri chiziq o'tkazaylik. U holda, o'tkazilgan chiziq, egri chiziqni uchinchi nuqtada kesib o'tadi. Bu $B(x_3, y_3)$ nuqta Ox o'qiga simmetrik ko'chiriladi va hosil bo'lgan $B'(x_3, -y_3)$ nuqta, P va Q nuqtalarning elliptik egri chiziq ustida yig'indisi deb e'lon qilamiz:

$$B(x_3, -y_3) = P(x_1, y_1) + Q(x_2, y_2)$$

Tasdiq. Agar $P(x_1, y_1), Q(x_2, y_2) \in E$ nuqtalar ratsional koordinatali bo'lsa, u holda $B(x_3, y_3)$ nuqta koordinatalari ham ratsional bo'ladi. [1.209-b]

Isboti. $P(x_1, y_1), Q(x_2, y_2) \in E$ nuqtalar orqali o'tuvchi to'g'ri chiziqning umumiy ko'rinishi:

$$y = kx + d$$

ifodaga ega bo'lib, bu yerda k, d - koeffisientlar. $P(x_1, y_1), Q(x_2, y_2)$ - nuqtalar $y = kx + d$ chiziqqa tegishli. Bundan esa:

$$\begin{cases} y_1 = kx_1 + d \\ y_2 = kx_2 + d \end{cases}, \quad y_1 - y_2 = k(x_1 - x_2) \text{ va } k = \frac{y_1 - y_2}{x_1 - x_2}$$

$$d = y_1 - kx_1 = y_1 - \left(\frac{y_1 - y_2}{x_1 - x_2}\right) \cdot x_1 = \frac{y_2 x_1 - y_1 x_2}{x_1 - x_2}$$

ekanligi kelib chiqadi.

$y = kx + d$ to'g'ri chizig'i tiklab olindi. Demak, $y = 2 - 3x$ to'g'ri chiziq P va Q nuqtalardan o'tuvchi to'g'ri chiziq. Keyingi qadamda $y = kx + d$ ifoda

$$y^2 = x^3 + ax^2 + bx + c,$$

elliptik egri chiziqning tenglamasiga qo'yilsa, to'g'ri chiziq va elliptik egri chiziqning 3- nuqtasini topa olamiz, ya'ni:

$$(kx + d)^2 = x^3 + ax^2 + bx + c,$$

$$x^3 + (a - k^2)x^2 + (b - 2kd)x + c - d^2 = 0,$$

$$(2 - 3x)^2 = x^3 - 22x + 4$$

$$x^3 - 9x^2 - 10x = 0$$

u holda uchinchi tartibli tenglama uchun Viyet teoremasiga ko'ra:

$$x_1 + x_2 + x_3 = k^2 - a = 9$$

tenglik o'rinli bo'lib, bu oxirgi tenglikda x_1, x_2 ratsional sonlar bo'lganligi uchun, x_3 ham ratsional son bo'ladi. Xuddi shuningdek,

$$y_3 = kx_3 + d$$

ifodaga ko'ra, y_1 sonining ham ratsional ekanligi kelib chiqadi.

Bu keltirilgan tasdiq isbotidan esa $P + Q$ yig'indi nuqta koordinatasini hisoblash formulasi keltirilib chiqariladi. $P + Q$ nuqta R nuqtani Ox o'qiga simmetrik ko'chirishdan hosil bo'lar edi. Natijada, yig'indi nuqtaning koordinatalari (u, v) deb belgilansa, bu koordinatalar quyidagi formulalar orqali topiladi, chunki, $u = x_3, v = -y_3$.

$$u = k^2 - a - x_1 - x_2,$$

$$v = -ku - d = -(k(u - x_1) + y_1)$$

$$u = 9 - 0 + 1 = 10 \quad v = -(2 - 3 \cdot 10) = 28$$

Demak, $y^2 = x^3 - 22x + 4$ elliptik egri chiziqda mavjud 3- ratsional

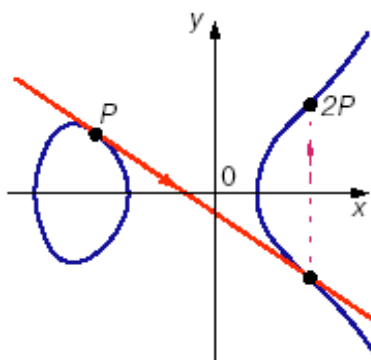
$B(10,28)$ nuqta topildi. Endi, umumiy holda, B nuqtani aniqlaylik. Buning uchun, yuqoridagi formulada k koeffisientning qiymati o'rniga qo'yilsa, ushbu:

$$\begin{cases} v = \frac{y_1 - y_2}{x_1 - x_2} (-u + x_1) - y_1 \\ u = \left(\frac{y_1 - y_2}{x_1 - x_2}\right)^2 - (a + x_1 + x_2) \end{cases}$$

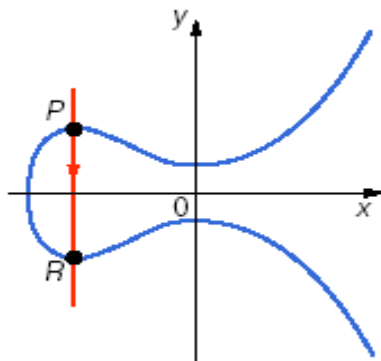
tengliklarga ega bo'linadi, bu yerda $x_1 \neq x_2$.

$P + P = ?$ qanday amalga oshirilishi haqida to'xtalaylik. Buning uchun elliptik egri chiziqdagi P -nuqta orqali urinma to'g'ri chiziq o'tkaziladi. Bu urinma elliptik egri chiziq grafigidagi ikkinchi qismni (giperbola qismida) biror nuqtada kesib o'tadi. Ana shu kesib o'tgan nuqtani Ox -o'qiga nisbatan simmetrik

ko'chiriladi va bu nuqta $2P$ deb elon qilinadi: So'ngra, $3P$ -ni topish uchun, $3P = P + 2P$, shu kabi $4P = P + 3P$, $5P = 4P + P$ va hokazolar amalga oshiriladi.

Har doim ham $P(x_1, y_1)$ va $Q(x_2, y_2)$ nuqtalar orqali o'tuvchi to'g'ri chiziq elliptik egri chiziqni uchinchi nuqtada kesib o'tavermaydi. Masalan, $P(x_1, y_1)$ va $Q(x_1, -y_1)$ nuqtalardan o'tuvchi to'g'ri chiziq Ox -o'qiga perpendikulyar bo'lib, u elliptik egri chiziqni uchinchi nuqtada kesib o'tmaydi:

Bunday holda o'tkazilgan to'g'ri chiziq elliptik egri chiziqni cheksizlikda kesib o'tadi deb qabul qilinib, cheksizlikdagi barcha nuqtalar bitta nol nuqtaga

birlashtirilgan deb hisoblanadi, ya'ni cheksizlikdagi barcha nuqtalar, elliptik egri chiziq nuqtalari ustida aniqlangan qo'shish amaliga nisbatan, haqiqiy sonlarni qo'shishdagi nol qiymati kabi xossaga ega.

Bevosita hisoblashlar bilan ko'rsatish mumkinki, elliptik egri chiziq nuqtalarini qo'shish amali Abel gruppasini tashkil etadi, yani elliptik egri chiziqqa tegishli bo'lgan a, b, c -nuqtalar uchun:

- 1) kommutativlik $a + b = b + a$;
- 2) assotsiativlik $(a + b) + c = (b + c) + a$;
- 3) nol elementining mavjudligi $a + E = a$;
- 4) teskari (qarama - qarshi) elementning mavjudligi $a + (-a) = E$

Abel gruppasining aksiomalari o'rinlidir. [2. 116b]

Agar $x_1 = x_2$ bo'lsa, u holda kesuvchi to'g'ri chiziq o'rniga urinma o'tkazilib, quyidagi formulalar keltirilib chiqariladi:

$$\begin{cases} u = -2x_1 - a + \frac{(3x_1^2 + 2ax_1 + b)^2}{4y_1^2} \\ v = -y_1 - \frac{3x_1^2 + 2ax_1 + b}{2y_1}(u - x_1) \end{cases}$$

Shunday qilib, hech bo'lmasa bitta P ratsional nuqta elliptik egri chiziqdagi nuqta bo'lsa, u holda yuqoridagi formula yordamida $2P, 3P, 4P, \dots$ va hokazolarni topishimiz mumkin bo'ladi.

Misol. Elliptik egri chiziq $y^2 = x^3 - 13$, unga tegishli nuqta $P(17; -70)$ berilgan bo'lsa, bu nuqtaning yig'indisini ifodalovchi nuqtalar topilsin. $2P=?$, $3P=?$, $4P=?$, $5P=?$

Yechish. (1) va (2) formuladan foydalanilsa,

$$y^2 = x^3 + ax^2 + bx + c, \quad a = 0, b = 0, c = -13$$

$$u = -2x_1 - a + \frac{(3x_1^2 + 2ax_1 + b)^2}{4y_1^2} = -2 \cdot 17 - 0 + \frac{(3 \cdot 17^2 + 2 \cdot 0 \cdot 17 + 0)^2}{4 \cdot (-70)^2} \\ = 4 \frac{6889}{19600}$$

$$v = -y_1 - \frac{3x_1^2 + 2ax_1 + b}{2y_1}(u - x_1) = -8 \frac{906837}{2744000},$$

Javob. $2P = \left(4 \frac{6889}{19600}; -8 \frac{906837}{2744000} \right).$

Demak, elliptik egri chiziqda yotuvchi kamida bitta ratsional nuqtani bilganimiz holda qolgan istalganicha ratsional nuqtalarni topish imkoniyati mavjud. Tanlab olingan elliptik egri chiziqda tartibi yetarli katta bo'lib, bu tartibni aniqlovchi

son tub son bo'lishi samarali amaliy tadbirlarga asos bo'ladigan ratsional koordinatali nuqtalarni topish masalasi yechimi muhimdir. shu masala yechimiga bag'ishlangan adabiyotlar ro'yhatida keltirilgan [1-5] manbaalarda berilgan.

Elliptik egri chiziqda ratsional koordinatali nuqtalarni aniqlash uchun tayyorlangan muhitning algoritmi:

```
<?php include_once('config.php');?>  
<?php  
include_once('include/nav.php');  
include_once('include/header.php');  
?>
```

```
<!-- asosiy qism -->  
<div class="container">  
  <div class="row">  
    <div class="col-lg-6 col-md-6 col-sm-8 col-xs-10 col-lg-offset-3 col-md-  
offset-3 col-sm-offset-2 col-xs-offset-1">  
      <?php  
      if(isset($_POST['y1'])):  
        $a = htmlspecialchars($_POST['a']);  
        $b = htmlspecialchars($_POST['b']);  
        $c = htmlspecialchars($_POST['c']);  
        $x1 = htmlspecialchars($_POST['x1']);  
        $y1 = sqrt(pow($x1,3)+$a*(pow($x1, 2))+$b*$x1+$c);  
        $x2 = -2*$x1-$a+(pow(((3*pow($x1, 2)+2*$a*$x1+$b), 2)/pow((2*$y1), 2)));  
        $y2 = -$y1-(((3*pow($x1, 2)+2*$a*$x1+$b)/(2*$y1))*($x2-$x1);  
        $x3 = pow(((($y1-$y2)/($x1-$x2)), 2)-($a+$x1+$x2);  
        $y3 = (((($y1-$y2)/($x1-$x2))*($x1-$x3))-y1;  
        $x4 = pow(((($y1-$y3)/($x1-$x3)), 2)-($a+$x1+$x3);  
        $y4 = (((($y1-$y3)/($x1-$x3))*($x1-$x4))-y1;  
        $baza->query("INSERT INTO 'hisoblash'  
VALUES(null, '$a.', '$b.', '$c.', '$x1.', '$y1.', '$x2.', '$y2.', '$x3.', '$y3  
.', '$x4.', '$y4.')) or die($baza->error);  
        header("Location:view.php");  
        exit;  
      ?>
```

```
<?php else: ?>
    <form action="" method="post">
    <div class="form-group">
        <label for="exampleInputEmail1">A sonini kiriting</label>
        <input type="text" class="form-control" id="exampleInputEmail1"
placeholder="A" required name="a">
    </div>
    <div class="form-group">
        <label for="exampleInputEmail1">B sonini kiriting</label>
        <input type="text" class="form-control" id="exampleInputEmail1"
placeholder="A" required name="b">
    </div>
    <div class="form-group">
        <label for="exampleInputEmail1">C sonini kiriting</label>
        <input type="text" class="form-control" id="exampleInputEmail1"
placeholder="A" required name="c">
    </div>
    <div class="form-group">
        <label for="exampleInputEmail1">X<sub>1</sub> nuqtani kiriting</label>
        <input type="text" class="form-control" id="exampleInputEmail1"
placeholder="x1" required name="x1">
    </div>
    <center><button type="submit" class="btn btn-success"
name="y1">Y<sub>1</sub> nuqtani topish</button></center>
</form>
<?php endif; ?>
    </div>
</div>

<?php include_once('include/footer.php');?>

<?php include_once('config.php');?>
```

```
<?php
include_once('include/nav.php');
include_once('include/header.php');
?>
<center><a href="index.php"><button class="btn btn-primary">Yangi qiymat
kiritish</button></a></center><hr>
<table class="table table-bordered">
<thead>
<tr class="info">
<th>id</th>
<th>A</th>
<th>B</th>
<th>C</th>
<th>X<sub>1</sub></th>
<th>Y<sub>1</sub></th>
<th>X<sub>2</sub></th>
<th>Y<sub>2</sub></th>
<th>X<sub>3</sub></th>
<th>Y<sub>3</sub></th>
<th>X<sub>4</sub></th>
<th>Y<sub>4</sub></th>
</tr>
</thead>
<tbody>
<?php
$query = $baza->query("Select * from 'hisoblash'");
while($row=$query->fetch_object()):
?>
<tr>
<td><?=$row->id ?></td>
<td><?=$row->a ?></td>
<td><?=$row->b ?></td>
<td><?=$row->c ?></td>
<td><?=$row->x1 ?></td>
<td><?=$row->y1 ?></td>
<td><?=$row->x2 ?></td>
```

```
<td><?=$row->y2 ?></td>  
<td><?=$row->x3 ?></td>  
<td><?=$row->y3 ?></td>  
<td><?=$row->x4 ?></td>  
<td><?=$row->y4 ?></td>  
</tr>  
<?php endwhile; ?>  
</tbody>  
</table>  
<?php include_once('include/footer.php');?>
```

REFERENCES

- [1] Akbarov D.E. Axborot xavfsizligini ta’minlashning kriptografik usullari va ularning qo‘llanilishi – Toshkent, “O‘zbekiston markasi”, 2009 – 434 bet.
- [2] “Rational points on Elliptic curves” Alexandru Gica. April. 200
- [3] “Rational points on an Elliptic curve” Dr. Carmen Bruni University of Waterloo. 2015
- [4] “Elliptic curve cryptography” . November. 2013
- [5] Xarin YU. S., Bernik V.I., Matveev G. V., Agievich S. G. «Matematische i kompyuternye osnovy kriptologii» OOO «Novoe znanie» 2003 g. 381 str
- [6] qizi Raxmonova, N. V., & Akbarov, D. E. (2021). ELLIPTIK EGRI CHIZIQ GRAFIGINI YASASH. Science and Education, 2(1), 9-14.

DOI: 10.24412/2181-1784-2021-6-70-76

O‘ZBEKCHA-KOREYSCHA TARJIMALARDA O‘XSHATISHLARNI VUJUDGA KELTIRUVCHI GRAMMATIK VOSITALAR TARJIMASI

Niyozova Olmosxon Erkaboyevna

Jahon iqtisodiyoti va Diplomatiya universiteti

Sharq tillari kafedrası o‘qituvchisi, mustaqil izlanuvchi

e-mail: olmosniyozova362@gmail.com

ANNOTATSIYA

Mazkur tadqiqot ishida hozirgi o‘zbek adabiy tilida o‘xshatishlarni vujudga keltiruvchi grammatik vositalarning koreys tilida qanday ishlatilishi bayon etilgan. Bunda o‘zbek tilidagi turli xil qo‘shimcha va affikslar koreys tilida ham mavjudligi va ushbu qo‘shimchalar orqali yasalgan so‘zlar tarjimalari chuqur tahlil qilingan.

Kalit so‘zlari: o‘xshatish, komponent, so‘z yasovchi qo‘shimcha, shakl yasovchi qo‘shimcha, analitik shakl, o‘zak-qo‘shimcha

ABSTRACT

This research work of modern Uzbek literary language is imitated to those described in the grammatical means used in the Korean language. There is an in-depth analysis of the presence of various Uzbek suffixes and affixes in Korean and the translations of words formed by these suffixes.

Keywords: analogy, component, word-formative adverb, form-forming adverb, analytical form, root-adverb

АННОТАЦИЯ

Данное исследование современного узбекского литературного языка имитирует описанные грамматические средства корейского языка. Проведен углубленный анализ наличия различных узбекских суффиксов и аффиксов в корейском языке и переводов слов, образованных этими суффиксами.

Ключевые слова: аналогия, компонент, словообразовательное наречие, образующее наречие, аналитическая форма, корень-наречие.

KIRISH

O‘xshatishlar tashqi dunyoni bilishning eng qadimiy usullaridan hisoblanadi. O‘xshatishlar muayyan xalqning ilk tafakkur tarzini va tasavvurlarini namoyon etadi. Shuning uchun ham o‘xshatish dunyo filologiya ilmida eng qadimgi davrlardan

boshlab turli tadqiqotchilarning diqqat markazida nutq ta'sirchanligini ta'minlaydigan alohida vosita bo'lib kelgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Mazkur maqolani tahlil qilish jarayonida tavsiflash, tasniflash, qiyoslash, chog'ishtirish va lingvomadaniy tahlil metodlaridan foydalanildi. O'zbekcha-koreyscha tarjimalarda o'xshatishlarni vujudga keltiruvchi grammatik vositalar tarjimai tahlil qilindi. Maqolada o'zbek tilidagi asarlarning koreys tiliga tarjima qilinganlari metodologik manba bo'lib belgilandi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Hozirgi o'zbek adabiy tilida o'xshatishning voqelanishida *-dek/-day*; *-simon*; *-ona*; *-chasi*; *-namo*; *-dan* kabi qo'shimchalar o'xshatish komponentlarining o'xshovchi obrazni ifodalagan so'zlarga qo'shib o'xshatish va qiyoslashlarni hosil qiladi¹⁰. O'zbek tilidagi *-day/-dek* qo'shimchasi koreys tiliga 처럼, 같이, 마냥, 컹같다, 듯 kabi turli analitik shakllar vositasida tarjima qilinadi. *-simon* qo'shimchasi koreys tilida kontekstga ko'ra *-의* qo'shimchasi, *같은* ko'makchisi va *모양* so'zi vositasida, *-ona* qo'shimchasi *-하/게* affiksi bilan, *-namo* qo'shimchasi esa 컹 같은 ko'makchisi yordamida ifodalanadi.

-day/-dek qo'shimchasi o'xshatishlarni hosil qiluvchi qo'shimchalar orasida eng sarmahsulidir. Uning jonli so'zlashuv nutqida *-day-dak-dayin-daqa* shaklidagi ko'rinishlari ham mavjud. Bu qo'shimcha o'zak-qo'shimcha, so'z yasovchi, shakl yasovchi qo'shimchalardan keyin kelib, o'xshatishni ifodalay oladi. 1. Asar oltmishinchi yillarda yoshlar o'rtasida ancha-muncha bahslarga sabab bo'lgan. Xatlar *yomg'irday yog'ilib* kelgani ham esimda (M. Yoqubova. Ulug' va sadoqatli muhabbat). 2. Azizning ko'z o'ngida Mahamat chatoqning o'sha ayvonda yotishi, tanchaga berkingani, boshi uzilgan otasi... hamma-hammasi *xuddi kino lentasiday* bir-bir lippillab o'tdi-yu, battar uyuyqusi qochdi (O'. Usmonov. Girdob). Birinchi gapda *-day* qo'shimchasi o'zakdan keyin kelgan. Ikkinchi gapda shakl yasovchi qo'shimchadan keyin kelgan.

Turkiy tillar grammatikasiga oid adabiyotlarda *-dek/-day* sifat va ravish yasovchi qo'shimcha bo'lib, uning ot, sifat, olmosh, sifatdosh turkumidagi so'zlardan o'xshatishlar hosil qilishi qayd qilingan. *-dek/-day* qo'shimchasi predmetning belgisini yoki holatini o'xshatadi. Masalan, *atirguldoy qip-qizil*, *yashindoy tez*, *qoziqday mix* kabilarda belgi o'xshashligi; *otday sakramoq*, *quyondoy qochmoq*

¹⁰ Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка –М.-Л., 1960. –С. 284-288.

kabilarda harakat o'xshashligi mavjud. *-day/-dek* qo'shimcha vositasida tenglashtirish ma'nosi bo'lganligi uchun predmet va hodisalar o'rtasidagi xilma-xil o'xshashlikni qiyoslay oladi. U narsa va hodisalarning harakati, holati, shakli, rangi, miqdori, belgisi kabi xususiyatlarini o'xshata oladi va shu ma'nolarni anglata oladigan qo'shimchalar, yordamchi so'zlar va leksik vositalarga sinonim bo'la oladi. Masalan, *qorday oppoq, qor kabi oppoq, qor misoli oppoq*. Shu nuqtayi nazardan aytish mumkinki, o'xshatish va qiyoslash vositalari ichida *-day/-dek* qo'shimchasi dominantdir. Chunki bu qo'shimcha o'xshatish va qiyoslashlarin hosil qiluvchi barcha vositalar o'rnida qo'llanila oladi.

O'zbek tilidagi *-day/-dek* qo'shimchasi koreys tiliga turli analitik shakllar vositasida tarjima qilinadi.

1. *-day/-dek* qo'shimchasi otlarga qo'shib quyidagi analitik shakllar vositasida tarjima qilinadi:

a) 처럼 vositasida:

Bir bor ekan, bir yo'q ekan, bir kampir bilan bir chol bor ekan. Ular ovchilik bilan kun o'tkazar ekanlar. Bir kun chol tuzoq poylab o'tirgan ekan, tuzoqqa katta bir laylak tushibdi. Yugurib borib laylakni tuzoqdan chiqaribdi, *laylak odamdek so'zlamoqqa boshlabdi*: (Ur, to'qmoq. 한국인을 위한 우즈베크 전래 동화 모음집 우즈베크 이야기 2014. –B. 35).

Tarjimasi: 한때는 있었고 한때는 없었던 시절, 한 할아버지와 할머니가 살았다. 둘은 사냥을 해서 먹고 살았다. 어느 날 할아버지가 밧을 놔두고 앉아 있었는데, 밧에 큰 한 마리 학이 걸렸다. 뛰어가서 학을 밧에서 빼냈더니 *학이 사람처럼 말하기 시작했다* (한국인을 위한 우즈베크 전래 동화 모음집 우즈베크 이야기 2014. –B. 28).

b) 같이 vositasida:

Mening ko'zimga bu libos xolamning bemorxonada kiygani kabi rangsiz bir *matoday tuyuldi*. Diqqatni tortadigan afzalligini ko'rmayotgan edim (XX asr o'zbek hikoyalaridan).

Tarjimasi: “언제까지야?” 작은 어머니가 부주의로 다시 입고 있는 옷을 어루만져 갔다. 내게는 이 옷이 마치 병원에서 환자들이 입는 낡은 *환자복같이 보여 왔다*. 실제로도 이 옷은 낡은 환자복이었다 (XX asr o'zbek hikoyalaridan 세기 우즈베키스탄 소설 선집. T., 2014. B.184).

Bir kun podsho Luqmoni hakimga: “Mana bu in'omni oling, jo'nab qoling, endigi kelishingizda o'g'limga va menga yetarli kiyimlik to'qib keling!” deb

topshiriq beribdi. Luqmoni hakim, “Xo‘p” , deb chiqib ketibdi. Luqmoni hakimning ham podsho *o‘g‘lidek o‘g‘li* bor ekan (Luqmoni hakim. 한국인을 위한 우즈베크 전래 동화 모음집 우즈베크 이야기 2014. –B. 343).

Tarjimasi: 어느 날 임금의 현명한 의원에게 “이 돈을 받고 가서 다음에 올 때까지 아들과 내게 충분한 직물을 짜 오시오!” 라며 일을 주었다. 현명한 의원은 “알겠습니다.” 라고 나갔다.

현명한 의원에게도 임금의 *아들과 같은* 나이의 아들이 있었다 (한국인을 위한 우즈베크 전래 동화 모음집 우즈베크 이야기 2014. –B. 327).

d) *ماڭا vositasida:*

Shundan so‘ng podshoh kechalari qo‘rqib uxlayolmay, *o‘q yegan to‘ng‘izday* har tarafga yugurib, oppoq tong ottirib chiqadigan bo‘lib qolibdi (Malikayi Husnobod. 한국인을 위한 우즈베크 전래 동화 모음집 우즈베크 이야기. 2014. B. 315).

그 후로 임금은 밤새 잠에 들지 못 하고, *화살 맞은 멧돼지마냥* 괴로워하며 이쪽저쪽 뛰어다니며 밤을 새웠다. 일주일 후에 전령이 왔다 (한국인을 위한 우즈베크 전래 동화 모음집 우즈베크 이야기 2014. –B.299).

2. *-day/-dek* qo‘shimchasi olmoshlarga qo‘shilganda koreys tiliga asosan *처럼* ko‘makchisi vositasida tarjima qilinadi:

Podshoh:

-Men bir iqlimning podshohiman, sizni otangiz qo‘l kuchi bilan tarbiya qilib, *sizday* botirlarning otasi bo‘lgan ekan, mendan nima kamligi bor? (Uch og‘a-ini botirlar. 한국인을 위한 우즈베크 전래 동화 모음집 우즈베크 이야기 2014. – B.202).

임금은

“나는 한 나라의 임금시오. 당신들의 아버지는 자신의 힘으로 당신들을 교육해서 *당신들처럼* 용감한 아들들의 아버지가 되었는데, 나보다도 못한 게 뭐란 말시오? (한국인을 위한 우즈베크 전래 동화 모음집 우즈베크 이야기 2014. –B.179).

Yuqorida qayd etilganlar bilan birga, *-day/-dek* qo‘shimchasi nafaqat predmet va shaxslarga, balki harakatga nisbatan ham o‘xshatishlarni hosil qilib, *-gan* va *-gu* shakllari bilan birga keladi.

1. *-day/-dek* qo‘shimchasi *-gan* affiksidan keyin kelganda quyidagi analitik shakllar vositasida tarjima qilinganligi kuzatiladi:

a) *것처럼 vositasida:*

Hamma yoq yashnagan. Do‘lanalar oppoq gullagan. Na‘matakklar ham rosa ochilgan. Butun dunyoning bulbuli shu yerlarga **yig‘ilib kelganday**: har shoxda chag‘-chag‘laydi. Etakda soy bor, nari betlarda – qor (XX asr o‘zbek hikoyalaridan).

Tarjimasi: 어디서나 꽃들이 피어 있었다. 산과 나무가 새하얗게 피고 짙레나무의 꽃이 아름답게 피어 있었다. 오늘 세상에 있는 모든 피꼬리들이 여기에 **모여 있는 것처럼** 가지마다 앉아서 노래한다. 산 옆에 개울이 있고 다른 쪽에는 눈이 있다 (XX asr o‘zbek hikoyalaridan 세기 우즈베키스탄 소설 선집. T., 2014. -B. 99).

b) 것같다 vositasida:

Oyim bilan xolam o‘zlarini tutolmay, kulib yubordilar. Mening bo‘lsa, ko‘z o‘ngimga dadamning o‘ynagandagi ahvoli kelib **to‘xtagandek bo‘ldi** (XX asr o‘zbek hikoyalaridan).

Tarjimasi: 어머니와 이모는 웃어버렸다. 나는 눈앞에 아버지가 춤추는 장면이 **멈춘 것 같았다** (XX asr o‘zbek hikoyalaridan 세기 우즈베키스탄 소설 선집. T., 2014. B. 178).

d) 듯 vositasida:

Shunday qilib, zindondan olib chiqilgan odamni shisha uyga solib, zanjir bilan bog‘lab, **tosh tashlaganday qilib** daryoga tashlab yubordilar (Luqmoni hakim).

Tarjimasi: 그렇게 하여 감옥에서 꺼내온 사람을 우리의 집에 넣고, 사슬을 묶어 **돌 던지듯** 강에 던져버렸다 (한국인을 위한 우즈베크 전래 동화 모음집 우즈베크 이야기 2014. -B. 321).

2. **-day/-dek** qo‘shimchasi **-gu** affiksidan keyin kelganda koreys tiliga asosan **처럼** ko‘makchisi vositasida tarjima qilinadi:

Men oshni yeb bo‘lib **o‘lgudek qotib qolgan** xo‘jayinni meshga soldim va meshning og‘zini bog‘lab, dengizga oqizib yubordim, o‘zim aylanib yuraverdim (Uchar gilam. 한국인을 위한 우즈베크 전래 동화 모음집 우즈베크 이야기 2014. -B.155).

Tarjimasi: 나는 오쉬를 먹고 나서 **죽은 사람처럼** 자고 있는 주인을 부대 안에 넣었어요. 그리고 부대의 입구를 묶어서 바다에 던져버렸어. 나 자신은 여기 저기 돌아다녔지 (한국인을 위한 우즈베크 전래 동화 모음집 우즈베크 이야기 2014. -B. 114).

-simon qo‘shimchasi o‘xshovchining quyidagi ma‘no xususiyatlarini anglatadi: 1) o‘xshovchining shaklini – nayzasimon tayoq; 2) o‘xshovchining holatini – ranjigansimon gap boshlamoq; 3) o‘xshovchining belgisini – yo‘lbarssimon odam. -

simon affiksi qo‘shilgan o‘xshovchi obraz o‘xshatiluvchi obrazdan keyin ham, oldin ham kela oladi; *to‘lqinsimon sochlar* yoki *sochlar to‘lqinsimon*. Shuni ham aytib o‘tish kerakki, *-simon* affiksi so‘zga qo‘shilganda belgining kam darajada o‘xshash ekanligini bildiradi. Masalan, *uyalgansimon gapirmoq* birikmasida aslida uylamagan, lekin o‘zini shu holatda ko‘rsatishga urinish bor. *Uyalgandek gapirdi* birikmasida esa rostdan ham uyalish harakati mavjud. Demak, *-simon* affiksi o‘xshatishlardagi ozaytirma darajani bildiradi.

-simon qo‘shimchasi koreys tilida kontekstga ko‘ra *-의* qo‘shimchasi (jannatsimon – 천국의), *같은* ko‘makchisi (odamsimon – 인간 같은) va *모양* (tuxumsimon – 달걀 모양, voronkasimon – 깔때기 모양의) so‘zlari vositasida ifodalanadi.

-dan qo‘shimchasi chiqish kelishigining ko‘rsatkichi bo‘lib, u qiyoslashni ham anglatib keladi. Belgining me‘yoriy holatdan ortiqligini, kuchliligini ifodalashga xizmat qiladi. Masalan:

Daraxtga bari bir xolam chiqdi. U baquvvat shoxlarni ***erkaklardan ham dadil*** silkitar edi. Ikki chelak pishayotgan dovuchcha va bir xurjun olma terdik (XX asr o‘zbek hikoyalaridan).

Mazkur parchada keltirilgan ***erkaklardan ham dadil*** qiyosi koreys tiliga ***마치 남자처럼*** – ***xuddi erkak kabi***, deb tarjima qilingan. Qiyoslang:

하지만 나무를 올라간 사람은 작은 어머니였다. 그녀는 굳은 나뭇가지를 ***마치 남자처럼*** 털고 있었다. 우리는 자두 두 통 사과 한 아픔을 따다 (XX asr o‘zbek hikoyalaridan 세기 우즈베키스탄 소설 선집. T., 2014. B. 185).

XULOSA

O‘xshatishlarni hosil qiluvchi grammatik va leksik vositalar so‘zlarning semantik qamrovidan kelib chiqib turli xil o‘xshashliklarni anglatadi. O‘xshatishlardagi grammatik va leksik vositalar ularning tildagi yaxlit birlik bo‘lib shakllanishiga xizmat qiladi.

O‘xshatishlarni hosil qiluvchi grammatik vositalarga hozirgi o‘zbek adabiy tilidagi *-dek//day*; *-simon*; *-ona*; *-chasiga*; *-namo*; *-dan* kabi qo‘shimchalar kiradi. *-day/-dek* qo‘shimchasi o‘xshatishlarni hosil qiluvchi qo‘shimchalar orasida eng sermahsulidir. *-day/-dek* sifat va ravish yasovchi qo‘shimcha bo‘lib, u ot, sifat, olmosh, sifatdosh turkumidagi so‘zlardan o‘xshatishlar hosil qiladi va predmetning belgisini yoki holatini o‘xshatadi. O‘zbek tilidagi *-day/-dek* qo‘shimchasi koreys tiliga *처럼*, *같이*, *마냥*, *것같다*, *듯* kabi turli analitik shakllar vositasida tarjima

qilinadi. *-simon* qo‘shimchasi koreys tilida kontekstga ko‘ra -의 qo‘shimchasi, 같은 ko‘makchisi va 모양 so‘zi vositasida, *-ona* qo‘shimchasi -하개 affiksi bilan, *-namo* qo‘shimchasi esa 것 같은 ko‘makchisi yordamida ifodalanadi.

REFERENCES

1. XX asr ўzbek ҳикояларидан намуналар. –Тошкент: ТошДШИ, 2012.
2. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка –М.-Л., 1960.
3. Маҳмудов Н. Тилнинг мукамал тадқиқи йўлларини излаб...// Ўзбек тили ва адабиёти. –Тошкент, 2012. -№ 5. –Б. 3-16.
4. Маҳмудов Н. Ўхшатишлар – образли тафаккур маҳсули // Ўзбек тили ва адабиёти. № 3. –Тошкент, 2011.
5. Маҳмудов Н. Ўхшатишлар ва миллий образ // Ўзбек тили ва адабиёти. № 1. –Тошкент, 2013.
6. 세기 우즈베키스탄 소설 선집. Т., 2014.
7. 한국인을 위한 우즈베크 전래 동화 모음집 우즈베크 이야기. 2014.

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARGA INTERFAOL METODLARNI QO'LLASH USULLARI

Turdiyeva Izzatoy Sadikovna

Surxondaryo viloyati Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti
Maktabgacha ta'lim kafedrası O'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Bugun maktabgacha ta'lim tizimiga boshqa sohalarga qaraganda ko'proq e'tibor qaratilmoqda. Buning boisi esa, maktabgacha ta'lim muassasalari va bog'achalarning yetuk kadr yetishib chiqishida, bolalarning qiziqishlari va qobiliyatlarini belgilashida o'rni beqiyosdir. Ushbu maqolada ayni shu sohadagi tizimli ishlar, maktabgacha yoshdagi bolajonlarda interfaol texnologiya va metodlarni qo'llab ko'rish, shuningdek xorij tajribasidagi faktlar-tahlillar bayon etilgan.

***Kalit so'zlar:** interfaol, texnologiya, metodlar, maktabgacha ta'lim, bolalar psixologiyasi va h.k.*

ABSTRACT

Today, the pre-school education system is receiving more attention than any other area. This is due to the fact that preschools and kindergartens play an important role in the development of mature staff, in determining the interests and abilities of children. This article describes the systematic work in this area, the use of interactive technologies and methods in preschool children, as well as fact-analysis of foreign experience.

***Keywords:** interactive, technology, methods, preschool education, child psychology, etc.*

KIRISH

Bolalar ham xuddi katta odamlar singari doim ma'lum faoliyat bilan mashg'ul bo'ladilar. Katta odamlar boshqa odamlar uchun kerak bo'ladigan ijtimoiy foydali narsalar ishlab chiqarish faoliyati bilan band bo'lsalar, bolalar faoliyatining asosiy maqsadi bilib olish, o'rganishda asoslanadi. Maktabgacha yoshdagi bolalarning faoliyatlari – o'yin, rasm chizish, plastilin yoki loydan biron narsa yasash, applikatsiya, qurish-yasash va shu kabilardan iborat bo'lishi mumkin. Bolalar odatda 77ata kishilarning topshiriq va takliflari bilan ma'lum faoliyatga kirishadilar. Ayrim hollardagina bolalarning o'zlari mustaqil ravishda u yoki bu faoliyatni bajaradilar. Har ikki holatda ham bolalar faoliyati ma'lum natijaga ega bo'ladi. Faoliyat

mahsuloti bolalar faoliyatining natijasiga qarab o'rganiladi. Ko'pincha bolalar faoliyatining mahsuli ular chizgan rasmlarga, loy yoki plastilindan yasalgan narsalarga qarab o'rganiladi. Bolalar psixologiyasiga ko'ra ularni maktabgacha ta'lim muassasasiga berish va mavjud qobiliyatiga qarab kelajakdagi sohasini shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Bugun ayni shu sohada interfaol texnologiya va metodlar ta'lim tizimiga joriy etilmoqda [1-4].

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Interfaol o'rganish, shubha yo'qki, pedagogikaning qiziqarli, ijodiy, istiqbolli yo'nalishidir. Bu ularning psixologik imkoniyatlarini hisobga olgan holda maktabgacha yoshdagi bolalarning barcha imkoniyatlarini ro'yobga chiqarishga yordam beradi. Interaktiv texnologiyalardan foydalanish butun dunyo bo'ylab dunyodagi bolalar haqidagi bilim va taqdimotni boyitishga imkon beradi, tengdoshlar va kattalar bilan munosabatlar haqida bolalarni ijtimoiy munosabatlar tizimida faol munosabatda bo'lishga undaydi. Pedagogika sohasida bir nechta o'quv modellari farq qiladi:

1) Passiv – bola mashg'ulotning “ob’ekt” sifatida ishlaydi (tinglash va tomosha qilish)

2) faol – bola mashg'ulotning “mavzusi” sifatida ishlaydi (mustaqil ish, ijodiy vazifalar)

3) Interfaol – bola va o'qituvchining o'zaro ishlashi.

Shuningdek, aytib joizki, bunday o'quv va ta'limning asosiy vazifalari:

- Bolalar tashabbusi hamda o'zaro mustaqilligi rivojlanishi;

- Ma'lumotni o'rganish va mustaqil ravishda ishlab chiqarish qobiliyatini shakllantirish;

- Bolalar bilan integratsiyalashish;

- Bolalar va kattalar o'rtasidagi muloqotlar;

- Bolaning jamiyatga faol jalb qilish.

Maktabgacha yoshdagi bolalar bilan ishlash uchun interfaol 78 ata 78 z 78 ic texnologiyalarni joriy etish asta-sekin amalga oshiriladigan jarayon, bu, albatta, maktabgacha yoshdagi bolalarning yosh xususiyatlarini hisobga olgan holda amalga oshiriladi. Bugun yurtimizdagi maktabgacha ta'lim muassasalarida bir necha interfaol texnologik mashg'ulotlardan foydalaniladi [5-8]. Misol uchun: “Kichik guruhlarda ishlash(Troika) “ ushbu ish texnologiyasining qo'llanilishi barcha bolalar asosida ishlash imkonini beradi. Bolalar o'z mustaqil ishlarini, nafaqat o'zining balki o'rtog'ining ishini baholashni, o'zaro aloqa qilish, bir-birlariga yordam berishni

o'rganadilar. "Zanjir" Ushbu texnologiyaning asosi bitta vazifaga har bir ishtirokchining izchil yechimi qidirishi hisoblanadi. Umumiy maqsadning mavjudligi, va o'zaro bir-birlariga yordam ko'rsatish muhitini bir-birlari bilan qamrab olishga, vazifani hal qilish imkoniyatlarini taqdim etadi, bolalarda jamoada ishlash imkoniyatini shakllantiradi. "Bilim daraxti"- bu bolalarda kommunikativ ko'nikmalarni rivojlantiradi, muzokaralar olib boorish va vazifalarni hal qilishda mas'uliyat his qilish qobiliyatini shakllantiradi [9].

Interfaol mashg'ulotlar faol o'quv usulining navlaridan biridir. Interfaol o'quv o'zaro ta'siri nafaqat tarbiyachi va maktabgacha yoshdgi bolajonlar o'rtasida amalga oshiriladi, bu holda barcha ko'plab tinglovchilar birgalikda ishlaydi (yoki guruhlarda ishlaydilar). Interfaol o'rganish usullari har doim o'zaro ta'sir, hamkorlik, qidirish, muloqot, odamlar yoki inson va axborot muhiti o'rtasidagi o'yindir. Darslarda faol va interfaol o'rganish usullaridan foydalangan holda o'qituvchi talabalar tomonidan o'qilgan materiallar miqdorini 90 foizgacha oshiradi. Maktabgacha ta'lim muassasasidagi interfaol texnologiyalar va o'quv usullariga asosan qo'llaniladi. Maktabgacha tarbiyachi uchun o'yin – bu asosiy faoliyat va u orqali bolaning yoshida zarur bo'lgan hamma narsani o'rgatishingiz mumkin [10-14].

Shu o'rinda dunyoning rivojlangan mamlakatlarui tajribasiga ham nazar tashlaymiz. Masalan:

1. Regio Emiliya usuli. O'z-o'zini boshqarish- bu usulning o'ziga xos xususiyati. Uning falsafasi shundan iboratki, bolaning shaxsiyati, ular o'sib ulg'aygan paytlarida yoshligida paydo bo'ladi va ularda o'zlarini va g'oyalarini ifoda etishning ko'plab usullari mavjud. O'zlarini ifoda etishning bu usullari haykaltaroshlikdan tortib rasmgacha bo'lishi mumkin. Bolalarning o'zlarini namoyon etishlariga imkon berish ushbu uslubning asosiy tarkibiy qismi bo'lganligi sababli, ushbu maktabgacha ta'lim muassasalarida tarbiyalanuvchilarga o'z bilimlari doirasi bo'yicha so'z beriladi. Ularga ko'chib o'tishga, kuzatishga, narsalarga teginishga va sinfdagi boshqa bolalar bilan munosabatlarini o'rganishga ruxsat beriladi.

2. Waldorf usuli. Waldorf uslubining diqqat markazlari qat'iy akademiklar emas. Buning o'rniga, u o'z hayotining mazmunini topa oladigan har tomonlama rivojlangan bolalarni rivojlantirishga intiladi. Ushbu intizom bolalarni mustaqil fikrlovchi bo'lishlarini istaydi. Shunday qilib, ushbu uslub o'zlarining o'quv dasturlariga san'at, musiqa, hissiy, jismoniy va akademik ta'lim kabi ko'plab fanlarni o'z ichiga oladi. O'qish keyinchalik kiritiladi va Waldorf maktablari bolalar 79ata bo'lguncha kitoblardan foydalanmaydi va o'rta maktabgacha kompyuterlarni joriy qilmaydi.

3. Play-Way usuli. Bolalar o'yin-kulgini yaxshi ko'radilar va ushbu maktabgacha tarbiya o'yin uslubini ta'lim usuli sifatida ishlatadi. Ular o'ynashdan tuzilgan faoliyatni o'rganishadi. Shunday qilib, uni boshqa usullar bilan, shuningdek sinfxonalarda birlashtirish mumkin. Asosiy e'tibor o'yin-kulgi va o'ynashga qaratilganligi sababli, bolalar ko'pincha maktabgacha tarbiya uslubidan zavqlanishadi.

4. Bank ko'cha usuli. Ushbu uslubning maqsadi bolalarni umrbod o'rganishga undaydi. Bolalarga shunchaki faktlarni yodlatishning o'rniga, boshqotirmalar, ekskursiyalar va bloklar kabi o'rganishning boshqa usullari beriladi. Bu sinfda raqobatbardosh emas, bolalarni o'z tezigida va tengdoshlari bilan o'zaro munosabatlar orqali o'rganishga undaydi. O'yin o'rganish uchun foydalanadigan asosiy elementlardan biridir.

5. Tilga sho'ng'ish. Ba'zi odamlar yoshligingizda tillarni o'rganish osonroq deb o'ylashadi. Ikkinchi tilni bilish, bolani karerada o'sishiga olib kelishi yoki oilangizning madaniy kelib chiqishi va aloqalarini saqlab qolishi mumkin. Ushbu maqsadga yordam berish uchun immigratsion maktabgacha ta'lim muassasalari mavjud. Ular bolalarni uyda gaplashmaydigan tillar bilan tanishtirishga yordam berishi yoki ota-onalarning ularga boshqa tilni o'rgatish harakatlarini kuchaytirishi mumkin. Siz qisman yoki to'liq suvga cho'mishni tanlashingiz mumkin. Qisman, maktabgacha yoshdagi vaqtning yarmiga yaqini tilni o'rganishga sarflanadi.

Ba'zi maktabgacha ta'lim muassasalari bolalarga STEM (Fan, texnologiya, muhandislik va matematika) ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam berishga ahamiyat berishadi [15]. STEM-ga asoslangan dasturlar talabalardan faqat faktlarni yodlashni talab qilish o'rniga, mustaqil fikrlaydiganlarni yaratishga intiladi. Talaba muammolarni hal qilish, savollar berish, tajribalar o'tkazish va kuzatuvlar o'tkazish haqida bilib oladi. Shubhasiz, bu boshlang'ich va o'rta maktablarda bajarilgan STEM ishi kabi deyarli jalb qilinmasa ham, nazariya shundan iboratki, bu bolalarga yaxshi boshlanishni ta'minlaydi [16].

Ammo masalaning ikkinchi tomoni ham mavjud. Bu esa ko'pgina ota-onalar maktabgacha ta'limning afzalliklarini tushunmaydilar. O'qituvchilar maktabgacha ta'lim dasturining ahamiyatini namoyish etishlari va sinfda ishlayotgan barcha narsalar o'z farzandini bolalar bog'chasiga va undan tashqariga qanday tayyorlayotganligini tushuntirishlari muhimdir. Maktabgacha tarbiya – bu nafaqat hayotda muloqot qilish uchun ajoyib imkoniyat bo'lgani uchun, balki butun hayoti davomida har tomonlama barkamol o'quvchi va shaxs bo'lish uchun poydevor yaratganligi uchun bola hayotidagi muhim vaqt. Maktabgacha ta'lim strategiyalari

uch va to'rt yoshli bolalarning tajriba darajasida til, fan va matematika fanlarini kiritishi kerak. Qaysi turdagi yoki uslubdagi maktabgacha ta'lim muassasasini tanlangiz ham, bolangiz bu bilan o'zlarini qulay his qilishi kerak chunki ular tarbiyachilari bilan birga ular ko'p vaqt sarflashadi. Siz ularni maktabgacha ta'lim muassasalarida bosim yoki cheklovlarni his qilishni xohlamaysiz – bu ularning maktabni umuman yoqtirmasligiga ishonirishi mumkin, bu esa ularning akademik faoliyatining qolgan qismida muammo tug'dirishi mumkin [17]. O'qishga ijobiy munosabatda bo'lish, chunki ular buni qiziqarli deb bilishadi, ularning umumiy baxtini va uzoq muddatli muvaffaqiyatlarini ochish uchun kalit bo'ladi. Qaysi usulni tanlashingizdan qat'iy nazar, ular biron bir narsani o'rganishadi va har bir dars ularning rivojlanishi uchun juda muhimdir.

XULOSA

Zero, interfaol texnologiyalar muammolarni muvaffaqiyatli hal qilishga imkon beradi: kattalar va bolalar bilan bepul aloqa o'rnatish; bolalarning og'zaki nutqining barcha tarkibiy qismlarini ishlab chiqish; nutq standartlari o'quvchilari amaliy mahoratiga hissa qo'shish. Xulosa qilib aytish mumkinki, dunyoning turli institutlari tomonidan o'qitilgan boshqa turli xil uslublar mavjud. Yondashuv jihatidan har xil bo'lishiga qaramay, har doim ham ushbu metodlarni o'qitishning aniq usullariga ajratish mumkin emas [18]. Ko'p marta turli xil yondashuvlar ma'lum darajada mos kelishi mumkin, shuningdek, turli xil bolalar ehtiyojiga bog'liq. Biroq, ushbu turli xil usullarni aks ettiradigan narsa – bu bolaning ehtiyojlarini qondirish uchun muassasa tomonidan qilingan harakatdir. Ushbu usullar, shuningdek, bola uchun maktabgacha ta'lim muassasasi bilan faol aloqada bo'lish zarurligini aks ettiradi.

REFERENCES

- [1] M. Vohidov. Bolalar psixologiyasi. – Toshkent. «O'qituvchi» – 1882.
- [2] A.V. Petrovskiy va boshqalar. Umumiy psixologiya. – T.: «O'qituvchi». – 1992.
- [3] M.G. Davletshin, Sh. Do'stmuhamedova, M. Mavlonov, S.To'ychiyeva. Yosh davrlari va pedagogik psixologiya (o'quv-metodik qo'llanma). TDPU, – T.: – 2004.
- [4] Z. Nishanova. Bolalar psixodiagnostikasi. TDPU nashriyoti. Toshkent – 1998.
- [5] Запорожец А.В., Элконин Д.Б. Психология детей дошкольного возраста. – Москва. Просвещение. – 1964.

[6] Ягъяева, Э. Б. (2018). Коммуникативная компетенция как ключевой фактор становления специалиста. *Вопросы науки и образования*, (5 (17)).

[7] Yagyaeva, E. B. (2021). Tourism resources as a condition for the tourism development. *Middle European Scientific Bulletin*, 12, 323-327.

[8] Yagyaeva, E. B. (2019). PORTFOLIO AS AN ASSESSMENT TOOL FOR INDIVIDUALIZED INSTRUCTION. *Достижения науки и образования*, (5), 83-84.

[9] Yagyaeva, E., & Zokirov, A. (2019). THE ROLE OF A TEACHER IN TEACHING-LEARNING PROCESS. *Scientific Bulletin of Namangan State University*, 1(3), 276-278.

[10] Yagyaeva, E. B. (2019). THE MAIN PROBLEMS ENCOUNTERED IN A SECOND/FOREIGN LANGUAGE ACQUISITION IN TECHNICAL HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS. *Проблемы современной науки и образования*, (11-2), 61-62.

[11] Bakhtiyarova, Y. E. (2019). Portfolio as an assessment tool for individualized instruction. *Достижения науки и образования*, (5 (46)).

[12] Bakhtiyarova, Y. E. (2019). The main problems encountered in a second/foreign language acquisition in technical higher educational institutions. *Проблемы современной науки и образования*, (11-2 (144)).

[13] Jurayev, S. S. O. (2021). ABU ALI IBN SINONING FALSAFIY QARASHLARIDA BAXT-SAODAT MASALASI. *Academic research in educational sciences*, 2(Special Issue 1).

[14] Bahtiyarova, Y. E. (2018). Some methodology for keenness of teachers of English. *Вопросы науки и образования*, (5 (17)).

[15] Yagyaeva, E. B. (2018). SOME METHODOLOGY FOR KEENNESS OF TEACHERS OF ENGLISH. *Вопросы науки и образования*, (5), 64-66.

[16] Ягъяева, Э. Б. (2017). Важность перевода в межкультурной коммуникации. *Вопросы науки и образования*, (3 (4)).

[17] Ягъяева, Э. Б. (2017). Язык как отражение культуры народа. *Вопросы науки и образования*, (3 (4)).

[18] <https://singapore.globalindianschool.org/blog-detail/5-preschool-teaching-methods-to-improve-the-quality-of-early-care-and-education>

[19] <https://www.bachpanglobal.com/blog/different-preschool-teaching-methods-techniques-used-worldwide/>

BOSHLANG'ICH SINFLARDA INTEGRATSIYON O'QITISHNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

N. R. Kutlimuratova -

Urganch davlat universiteti o'qituvchisi

sv997710@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada fanlararo integratsiya, boshlang'ich sinflarda integratsion ta'limni yo'lga qo'yishning ayrim talab va shartlari yoritilgan bo'lib, integratsion darsning umumiy xususiyatlari atroflicha bayon etiladi.

***Kalit so'zlar:** integratsiya, fanlararo integratsiya, ta'lim samaradorligi, boshlang'ich ta'lim, integratsion darslar.*

CHARACTERISTICS OF INTEGRATED TEACHING IN PRIMARY SCHOOLS

N. R. Kutlimuratova -

Lecturer at Urgench State University

sv997710@gmail.com

ABSTRACT

In this article discussed that, importance of interdisciplinary integration, some of the requirements and conditions for the introduction of integrated education in the primary grades, and described in detail the general features of the integrated course.

***Keywords:** integration, interdisciplinary integration, educational effectiveness, primary education, integration lessons.*

KIRISH

So`nggi yillarda ta'lim-tarbiya tizimida yangi avlod tarbiyasida jahon fani va madaniyatining ilg`or yutuqlarini jamlagan, o`tmish ajdodlarimiz aql-zakovoti mahsuli sifatida yaratilgan milliy va ma'naviy qadriyatlarimizga tayangan holda zamonaviy ta'lim-tarbiya berish uslublarini shakllantirish muammosi vujudga keldi. Barkamol avlod jamiyat taraqqiyotining asosi. Shu bois mamlakatimizda ham jismonan, ham ma'nan barkamol avlodga ta'lim-tarbiya berish davlat siyosati darajasiga ko'tarilgan.

“Ta'lim to'g'risida”gi Qonun, “Kadrlar tayyorlash Milliy datsuri”, “O'zbekiston Respublikasida yoshlarga oid davlat siyosatining asoslari to'g'risida”gi Qonun hamda “Maktab ta'limini rivojlantirish Davlat umummilliy dasturi”, “2008-2012 yillarda uzluksiz ta'lim tizimi mazmunini modernizatsiyalash

va ta'lim-tarbiya samaradorligini yangi sifat darajasiga ko'tarish Davlat dasturi", 2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning Harakatlar strategiyasida va boshqa me'yoriy hujjatlarda uzluksiz ta'lim tizimini isloh qilish vazifalari belgilangan bo'lib, bu esa ta'lim jarayonida o'quvchilar bilan ishlash, ularni barkamol avlod sifatida shakillantirish davlat miqyosida muvaffaqiyatli amalga oshirilishida zamin bo'lmoqda.

MATERIAL VA METODLAR

Zero, mamlakatimiz Prezidenti Sh.Mirziyoyevning "biz ta'lim va tarbiya tizimining barcha bo'g'inlari faoliyatini bugungi zamon talablari asosida takomillash-tirishni o'zimizning birinchi darajali vazifamiz deb bilamiz" degan fikri muhim ahamiyat kasb etadi. Ta'lim amaliyoti ko'rsatishicha, maktab ta'limida fanlararo aloqadorlikni yo'lga qo'yish fan va jamiyat hayotida bugungi kunda sodir bo'layotgan integratsion jarayonlarning yorqin ifodasidir. Ushbu aloqadorlik o'quvchilarning bilimlarni ongli o'zlashtirishi, dunyo haqidagi yaxlit tasavvurlarini rivojlantirish va amaliy va ilmiy-metodik tayyorgarligini oshirishda muhim o'rinni egallaydi. Bunday tayyorgarlik umumiy o'rta ta'lim bitiruvchilarini darsda va darsdan tashqari mashg'ulotlarda, ishlab chiqarishda va umuman har qanday faoliyatda o'zlashtirgan bilim, ko'nikma va malakalarini erkin qo'llash imkoniyatini beradi.

Ilm-fan yutuqlari va ularning insonlar hayotidagi o'rni rivojlangan mamlakatlar maktab ta'limi mazmuni va strukturasi ta'sir o'tkazmay qolmaydi. Mamlakatimizda ta'lim sohasida olib borilayotgan islohotlar natijasida o'quv soatlari keskin qisqartirildi, o'quv materiallari mazmuni modernizatsiya qilindi. Turli o'quv predmetlarini o'qitishda soatlarning qisqarishi, o'quv materiallari mazmunining ilmiy jihatdan murakkablashishi natijasida o'quvchilarga qo'yilayotgan talablar kuchaydi, ta'lim sifatida birmuncha pasayishlar kuzatilmoqda.

O'quvchilar o'quv materiallarini o'zlashtirishida sodir bo'layotgan bunday pasayishlar yosh avlodning intellektual rivojlanishiga ta'sir etmay qolmaydi. Bu holat esa o'qituvchilardan o'quvchilarga bir fan doirasida bog'liqliklar asosida turli hodisalarni o'rganishni taqozo etadi. Tabiat hodisalarini, ularning tuzilishi, mohiyati va funksiyalarini, qonuniyatlarini o'rganish o'quvchilar tafakkurida qiyoslash, analiz va sintez, abstraksiyalash, umumlashtirish, induktiv va deduktiv xulosa chiqarish kabi tafakkur operatsiyalarini rivojlantirishga yordam beradi. Kadrlar tayyorlash milliy modelida fanning tabiat va jamiyat to'g'risidagi yangi fundamental hamda amaliy tadqiqiga oid yo'nalishlarini rivojlantirish,

yuqori malakali, ilmiy salohiyatga ega pedagogik kadrlar tayyorlash, ularni jahon fani integratsiyasi darajasida ilmiy jihatdan savodxonligini va mahoratini oshirish shu asosda umumiy o'rta ta'lim maktablarida ta'lim va tarbiya mazmunini yangilash, sifat va samaradorligini ko'tarish, har bir fan bo'yicha o'quvchilarning nazariy bilimi, amaliy ko'nikma va malakalarini takomillashtirish ta'kidlangan. Erkin fikrlovchi, ijodkor, mamlakatimizning mustaqillik mafkurasiga sadoqatli bo'lgan barkamol shaxsni tarbiyalash boshlang'ich ta'lim samaradorligini oshirishni taqozo etadi. Shu nuqtai nazardan qaraganda fanlararo aloqadorlik qonuniyatlarining yaratilishi, aloqadorlik tizimining tarkib topishi ta'limda istiqbolli vazifalar yechimini ta'minlaydi.

NATIJA VA TAHLIL

Fanlararo aloqadorlik nazariyasining taraqqiyotida tabaqalashtirilgan holat hukm sursa ham amaliyotda integratsiya, o'zaro aloqadorlik fanning ijtimoiy ahamiyatini yanada oshiradi. So'nggi yillarda amalga oshirilayotgan fanlararo aloqadorlik muammolarini hal etishga bag'ishlangan ilmiy tadqiqotlar ijtimoiy hayot talabidir. Boshlang'ich maktabda integratsiyani amalga oshiruvchi bo'g'in vazifasini o'qituvchining o'zi amalga oshiradi. U bolalarning matematikaga, yozishga, tabiat ko'pgina boshlang'ich tushunchalarga va yana ko'pgina narsalarga o'rgatadi. O'z kuch va imkoniyatlari darajasida bu ishni amalga oshiradi. Boshlang'ich sinflarda bir o'qituvchining dars berishini, integratsiyaning bir usuli deb hisoblasak ham bo'ladi. Integratsiyani amalga oshirishning usullari yaxshi yoki yomon bo'lishi mumkin, muammoning mohiyati shundaki, usullarning birlaridan yuz o'girib, ikkinchisidan barcha darajalarida o'qituvchilarning (psixologik va fiziologik) yosh xususiyatlarini hisobga oladigan integratsion choralar tuzishni kiritishidir. Muammoning bunday qo'yilishi integratsiyaning turli ta'lim pog'onalarida turli xususiyatlarga ega ekanligini ko'rsatadi. Boshlang'ich maktabda integratsiyani bir-biriga nisbatan yaqin fanlarni birlashtirish asosida ko'rish maqsadga muvofiq. Ta'limning keyingi pog'onalaridan u asosiy fanlarning chegaralarini birlashtirishga harakat qiladi.

Bugungi kunda, ya'ni ta'lim-tarbiyaning hozirgi zamonaviy bosqichida o'qituvchining ishlash tizimi tubdan o'zgarimoqda va pedagogik texnologiyalar, integratsiya-lar, innovatsiyalar amaliyotda keng qo'llanilmoqda. O'quv fanlararo aloqadorlik ta'minlangan sharoitda o'quvchilarning egallagan bilimlari samarali rivojlanishi bilan bir qatorda ularning idrok qilish qobiliyati, faolliklari, iziqishlari, aqliy intellektual imkoniyatlari ortishiga erishiladi. O'quv

fanlararo aloqadorlikni turli o'quv fanlari bo'yicha o'quv dasturlari, darsliklar mutanosibligini ta'minlov-chi didaktik imkoniyat sifatida tushunish lozim.

«Intergratsiya» so'zi lotincha integratio-tiklash, to'ldirish, «integer» butun so'zidan kelib chiqqan.

Integratsiya tushunchasi quyidagi ikki xil jarayon sifatida talqin etiladi:

birinchidan, tizim, organizmning alohida tabaqalashtirilgan qism va vazifalarning bog'liqlik holatini bildiruvchi tushuncha va shu holatga olib boruvchi jarayon;

ikkinchidan, tabaqalashtirish jarayonlari bilan birga amalga oshirilayotgan fanlarni yaqinlashtirish jarayoni. Genetik jihatdan integratsiya-uzviylik, predmetlararo aloqadorlik, o'zaro aloqadorlik va nihoyat o'zaro bir-birini to'ldiruvchi, kengaytiruvchi hamda chuqurlashtiruvchi, o'quv predmetlari mazmunini eng kamida ta'lim standartlari darajasida sintezlab, mantiqan tugallangan mazmun shakli va oliy darajasidir. Chunki predmetlararo aloqadorlikning har qaysi quyi darajasi, o'rganilayotgan o'quv predmetlari doirasida ma'lum didaktik birliklar orasida o'rnatilib, ularni o'rganish mazmunini va muddatlarini muvofiqlashtirishni ko'zda tutadi, bundan farqli o'laroq integrativ aloqadorlik asosida tashkil etilgan o'quv predmeti yoki integratsiyalab o'rganilayotgan predmet, hodisa yoki jarayonlarni yaxlit tizim shaklida har tomonlama aloqadorlik va munosabatlar nuqtai nazaridan talqin etishni talab etadi.

Bu o'z navbatida hozirgi va istiqbol talablariga javob beradigan, mustaqil fikr yurituvchi va ijodiy faoliyat ko'rsatuvchi, etuk shaxsni shakllantirishga imkon beradi. Zero u tahsil oluvchilardan faqatgina tahlil qilish va sintezlash operatsiyalarini talab qilish bilan chegaralanib qolmasdan, balki mavhumlashtirish, algoritmlashtirish, turkumlash, shartli belgilar yordamida ifodalash, sabab oqibatli aloqadorlikni aniqlash, tahlil etish, sintezlash, tizimlashtirish, modellashtirish kabi yuksak darajali tafakkurlash operatsiyalarini talab etadi. Bu operatsiyalar o'rganilayotgan ob'ektni barcha muhim jihat va xususiyatlarini ajratib olib (tabaqalashtirib), mohiyati va mazmunini anglab etish va ularni umumlashtirish orqali amalga oshiriladi. Demak, integratsiya har doim ham uning ikkinchi tomoni bo'lgan tabaqalashtirish (differenziatsiya)ga tayangan holda rivojlanib boradi yoki aksincha.

Integratsiya masalasini pedagog olimlar va amaliyotchilar quyidagi yo'nalishlarda tadqiq etishni tavsiya etadilar: - o'quv predmetlari va fanlar turkumi doirasidagi mazmunni integratsiyalab o'rganish; - turli o'quv predmetlaridan tahsil beruvchi shaxslarning faoliyatlarini integratsiyalash; - ta'lim-tarbiya ishini tashkil etish shakllarini integratsiyalash va shu kabilar. Bu yo'nalishlarning har birining aniq

o‘z maqsadi bo‘lib, uni amalga oshirish uchun mos shakl, metod, vosita va shart-sharoitlarni talab etadi. Amaliyotda ulardan uyg‘un holda foydalanilgandagina ko‘zlangan maqsadga erishish mumkinligini ham shu o‘rinda eslatib o‘tish lozim. Yaxlit tizimni tuzishda integratsiyalanuvchi aloqadorlik muhim ahamiyatga ega bo‘lib, ularni ichki ilmiy aloqadorlik ham deb ataladi. Tizimlashtirishdan ko‘zlangan asosiy maqsad ichki ilmiy aloqadorlikni tartibga keltirish yo‘li bilan yaxlitlikni yuzaga keltirishdan iboratdir. Bu jarayonda hosil bo‘ladigan yaxlitlik yangi sifat ko‘rsatgichlariga ega bo‘ladi.

Integratsiyalashtirishning mohiyati, nazariy sintez vositasi sifatida yangi darajadagi bilish natijalariga erishishdir. Ta‘lim-tarbiya jarayonida integrativ yondashuvni amalga oshirish tizim yoki mavjud shakldagi yaxlit ob‘ektning ichki va tashqi aloqalari, uni tashkil etish va boshqarish qonuniyatlarini bilgan holda olib borilishi mumkin. Integrativ yondashuv mazmunan tutash, aloqador, mantiqiy bir-birini taqozo etuvchi va birbiriga singib chuqurlashtiruvchi va kengaytiruvchi o‘quv fanlarini integratsiyalash uchun qo‘llanilib, yaxlit mantiqiy mukammal bilim, ish-harakat usullari va shaxsiy sifatlarni tarkib toptirishni ko‘zda tutadi. Agar XIX – XX asrlar oralig‘ida jahon pedagogikasida A.Gerd, D.Kaygarodov, A.Pavlov singari olimlar boshlang‘ich maktabni tashkil qilish, unda olamni anglash jonli va jonsiz predmetlar haqida yaxlit tushunchalarni shakllantirish orqali amalga oshirilsa, o‘quvchining biluv faoliyati samarali kechishi haqidagi o‘z qarashlarini bayon qilgan bo‘lsalar, YAn Komenskiy, D.Lokk, M.Pestalotsi, K.Ushinskiy qarashlarida ayni ta‘lim samaradorligiga fanlararo aloqa vositasida erishish mumkinligi asoslandi. Ushbu qarash XX asrning oxirgi o‘n yilliklariga qadar S.Baranova, N.Talizina, M.Lvov, N.Svetlovskaya, E.Koladin kabilar ishlarida ancha takomillashtirildi. Boshlang‘ich ta‘limdagi fanlararo va fanga oid tushunchalar aloqadorligiga tayanib ta‘lim samaradorligiga erishish yo‘llari, usul va vositalar XX asr oxiriga qadar Rossiyalik olimlar N.Drujinina, T.Nazarova, I.Blinova, R.Matyushova tomonidan keng ko‘lamda tadqiq qilindi.

XXI asrga kelib, fanlararo aloqa o‘zaro yaqin tushunchalarga asoslanib, yoki aloqador mavzular doirasida ularning mohiyatini o‘quvchiga tushuntirishda ta‘limni tizimli yaxlitlashtirish, uzviylashtirish o‘zaro mujassamlash asosida bilim berish – ta‘lim mazmunini integratsiyalash muammosiga alohida e‘tibor qaratilmoqda.

Bugungi kunda integratsiyalashgan ta‘lim muammosiga boshlang‘ich ta‘limda ham jiddiy diqqat qaratilayotganligining sababini professorlar R.Mavlonova va N.Rahmonqulova “Boshlang‘ich ta‘limning integratsiyalashgan pedagogikasi”(2009), “Boshlang‘ich ta‘lim pedagogikasi, innovatsiya va integratsiyasi” (2013) nomli o‘quv

qo'llanmalarida quyidagicha izohlaydilar: "O'quv predmetlari orasidagi integratsiya predmetlar tizimini inkor etmaydi, balki predmetlar orasidagi aloqalar va bog'liqliklarni chuqurlashtirishga qaratilgan yondashuv – differensiya va integratsiya orasidagi munosabatni tushunishga tayanadi... turli fanlarning element va qismlarini bir butunga birlashtirishga yo'naltirilgan integratsiya bir predmet bo'yicha bilimlarni ikkinchisiga ko'chirish yoki faoliyatning almashinishi emas, balki fanlar integratsiyasi yo'nalishlarini aks ettiruvchi yangi didaktik ekvivalentlarni yaratish jarayonidir [1].

Chet el ta'limi tajribasi shuni ko'rsatdiki, tabiat va jamiyat haqidagi bilimlarni rivojlantirish uchun asos bo'luvchi integratsiyalashgan fanlar ko'pgina mamlakatlar o'quv dasturlaridan allaqachon joy olgan. Ularda asosiy e'tibor o'quvchilarga boshlang'ich ta'lim orqali faqat o'quv predmetlari asosida bilim berishni emas, balki ijodiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratilgan ko'pgina xorijiy mamlakatlar boshlang'ich maktablarining o'ziga xos xususiyati integratsiyalangan kurslar bo'yicha ta'lim bo'lib qoldi. Kursning maqsadi bolani dunyo bilan suhbatga tortish, inson, tabiat, jamiyat, fan, san'at bilan suhbatlashadigan; faqat odamlar suhbatlashadigan til bilangina emas, hayvonlar, o'simliklar tili bilan, rassomlar, musiqachilar, olimlar foydalanadigan til bilan tanishtirishdir... Olamning umumiy ko'rinishini tovushlar, tasvirlar, ranglar orqali tanishdir; bola esa ham dunyoni, ham o'zini o'rganuvchi, tekshiruvchi o'rniga qo'yiladi"[1].

Olimlar qarashlari shuni anglatadiki, ta'limni integratsiyalashning asosiy maqsadi boshlang'ich sinflardan o'quvchilarda tabiat va jamiyat haqida yaxlit tasavvur uyg'otish va ularning rivojlanish qonuniyatlariga o'quvchi munosabatini tarkib toptirishdan iborat. Holbuki, bugungi kunda DTS bilan o'quv dasturlari o'rtasida nomuvofiqlik vujudga kelmoqda. Boshlang'ich ta'lim DTS da "Ona tili", "Matematika", "Tabiat" ta'lim sohalari ko'rsatilgan holda amaldagi o'quv rejasidan 10 ta predmet joy olgan. Bu holat o'quvchiga taqdim etilayotgan bilimlarda maydalashish va mavzular takrorini keltirib chiqarmoqda. Qaytarish va takrorlar esa o'quvchini zeriktiradi, vaqtdan unumli foydalanishga monelik qiladi. Misol tariqasida 1-4 sinflarning yillik taqvimiy ish rejasini oladigan bo'lsak, bir qator mavzular qaytarilayotganini, takrorlanayotganining guvoxi bo'lamiz [2]. Bu takroriylik asosan bir paytga (xafta ichida, bir kunda) to'g'ri keladi. Demak, ularni o'zaro bog'lab, bitta kompleks dars ishlanma yaratish natijasida integatsiyalashgan dars tashkil qilamiz. Natijada, o'quvchilar mujassam bilim olish imkoniyatiga ega bo'ladilar. "O'qish" darsidan "Vatan", "Odobnoma" dan "Bobolardan meros yurt", "Musika" dan "Qo'shiq aytish qoidalari", "Tasviriy san'at" dan "Vatanjonim-vatanim" mavzulari ayni bir

paytda o'rganiladi. Shuning uchun bu mavzularni predmetlararo integratsiyadan foydalanib uzviylashtirilsa, bitta dars vaqti, imkoniyatlari tejaladi.

XULOSA

Darhaqiqat, integratsiyalashgan texnologiyadan foydalanish natijasida pedagogik, psixologik jihatdan ta'lim maqsadlarini amalga oshirishda qulay shart-sharoit vujudga keladi; umumdidaktik talablar uzviylikda bajariladi; o'quvchining vaqti, kuchi tejaladi; ortiqcha ruhiy va jismoniy zo'riqlashlarning oldi olinadi, ta'lim samaradorligi oshadi. O'quvchilar zarur ko'nikma va malakalarni, tushunchalar hamda bilimlarni o'quv predmetlari mazmunini uyg'unlashtirish natijasida har tomonlama chuqur o'zlashtirish imkoniga ega bo'ladilar.

REFERENCE

1. R.Mavlonova, R.Rahmonqulova. Boshlang'ich ta'limning integratsiyalashgan pedagogikasi. T., Ilm ziyo, - 2009. 49-bet.
2. Asaulyuk E.P. Integrirovanny podxod v obuchenii mladshix shkolnikov // Perspektivy nauki. 2011. №10 str.222-226
3. Jurayev, J. S. O. (2021). ABU ALI IBN SINONING FALSAFIY QARASHLARIDA AXLOQ MASALASI VA UNING BUGUNGI KUNDAGI AHAMIYATI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(3), 11-14.
4. Yusupov E. Inson kamolotining ma'naviy asoslari. – Toshkent, Universitet, 1998
5. Hasanboyev J., To'raqulov X.A., Ravshanov O.A., Kushvaktov N.H. Milliy pedagogikamiz tarixiy ildizlari va barkamol avlod tarbiyasi. – Jizzax: 2007.

SHAXS AXLOQIY TARBIYASINI SHAKLLANTIRISHDA MILLIY QADRIYATLARNING O`RNI

Sabirova Karomat Sadullaevna -
Urganch davlat universiteti o`qituvchisi
sv997710@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada shaxs axloqiy tarbiyasini shakllantirishda milliy qadriyatlarning o`rni masalalari ko`rib chiqilgan va bu hususda muallifning shaxsiy nuqtai nazarlari keltirib o`tilgan. SHu bilan birga mavzuga oid muallifning shaxsiy nuqtai nazarlari ham maqoladan o`rin olgan.

**Kalit so`zlar:** *axloqiy tarbiya, ma`naviy meros, ma`naviy-axloqiy qadriyatlar, axloq normalari, shaxs barkamolligi, axloqiy me`yorlar, axloqiy ong, milliy qadriyat.*

THE ROLE OF NATIONAL VALUES IN THE FORMATION OF PERSONAL MORAL EDUCATION

Sabirova Karomat Sadullaevna -
Teacher. Urgench State University
sv997710@gmail.com

ANNOTATION

This article discussed the role of national values in the formation of moral education of the individual and the author's personal views in this regard. In addition, the author's personal views on the subject are included in the article.

Keywords: *moral education, spiritual heritage, spiritual and moral values, moral norms, personal perfection, moral norms, moral consciousness, national values.*

KIRISH

Mamlakatimizda mustaqillikning dastlabki kunlaridanoq ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy va ma`naviy sohada islohatlarning amalga oshirilishi kelajagi buyuk davlatimizning yoshlarini har tomonlama yetuk, jismonan baquvvat, raqobatbardosh, intellektual salohiyatli bo`lgan barkamol avlod tarbiyasi oldiga muhim vazifalarni qo`ymoqda. Bu, avvalo, kelajak avlodni ma`naviy – ahloqiy jihatdan har tomonlama tarbiyalashni, ularda bilim, keng dunyoqarash va e`tiqodga ega bo`lishni talab etadi. Chunki mamlakatimiz kelajagi va istiqboli ana shu avlod tarbiyasiga har tomonlama bog`liq.

Shaxs dunyoqarashining shakllanishida ma'naviy-axloqiy tarbiya ham muhim o'ringa ega bo'lib, uni samarali tashkil etish o'quvchida ma'naviy-axloqiy ongni shakllantirishga yordam beradi. Axloqiy tarbiya muayyan jamiyat tomonidan tan olingan va rioya qilinishi zarur bo'lgan xulq-atvor qoidalari, mezonlarini o'quvchilar ongiga singdirish ularda axloqiy ong, axloqiy faoliyat ko'nikmalari hamda axloqiy madaniyatni shakllantirishga yo'naltirilgan pedagogik jarayon bo'lib, ijtimoiy tarbiyaning muhim tarkibiy qismlaridan biri sanaladi.

MATERIAL VA METODLAR

Axloqiy tarbiyaning asosi axloq va axloqiy me'yorlardir. Axloq (lotincha «moralis» xulq-atvor ma'nosini bildiradi) ijtimoiy munosabatlar hamda shaxs xatti-harakatini tartibga soluvchi, muayyan jamiyat tomonidan tan olingan va rioya qilinishi zarur bo'lgan xulq-atvor qoidalari, mezonlari yig'indisi. Axloqiy me'yorlar to'g'risidagi bilimlar o'quvchilar ongiga ta'lim va tarbiya jarayonida singdirilib boriladi. Axloqiy tarbiyaning natijasi o'quvchilarda axloqiy ong, axloqiy faoliyat ko'nikmalari va axloqiy madaniyatning shakllanishida ko'rinadi.

Axloqiy ong - ijtimoiy ong shakllaridan biri bo'lib, jamiyat tomonidan tan olingan va rioya qilinishi zarur bo'lgan xulq-atvor qoidalari, mezonlari, shuningdek, milliy istiqlol g'oyasining o'quvchilar ongida aks etishidir.

Axloqiy ong, axloqiy faoliyat ko'nikmalari hamda axloqiy madaniyat ta'lim-tarbiya jarayonida yo'lga qo'yilayotgan axloqiy, ijtimoiy-g'oyaviy, iqtisodiy, huquqiy, estetik va ekologik mavzulardagi suhbat, bahs-munozara, debatlar xalq xo'jaligining turli sohalarida fidokorona mehnat qilayotgan, ilm-fan, madaniyat, ishlab chiqarish hamda sport sohalarida yuksak darajadagi muvaffaqiyatlarni qo'lga kirish bilan O'zbekiston Respublikasi nomini jahonga mashhur qilayotgan, uning obro'-e'tiborining oshishiga o'zining munosib hissasini qo'shayotgan shaxslar hayoti va faoliyat to'g'risidagi ma'lumotlardan samarali foydalanish, vatanparvarlik namunalari ko'rsatgan, xalq qahramonlari namunasida shakllantiriladi.

Axloqiy tarbiya o'quvchilarda dunyoqarashni shakllantirishda ham muhim ahamiyatga ega bo'lib, uni samarali tashkil etishda ong, his-tuyg'u hamda xulq-atvor birligiga erishish maqsadga muvofiqdir.

Zero, ular birligida ma'lum kamchiliklarning yuzaga kelishi ham o'quvchilarning komil shaxs bo'lib kamol topishlariga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Dunyoqarash tabiat, jamiyat, inson tafakkuri hamda shaxs faoliyati mazmunining rivojlanib borishini belgilab beruvchi dialektik qarashlar va e'tiqodlar tizimidir.

YUksak ma'naviy komillik, yurt ozodligi, obodligi va xalq farovonli yo'lida fidokorona mehnat qilish, o'ziga va atrofdagilarga nisbatan talabchan bo'lish, o'zida

irodaviy sifatlarni tarbiyalay olish, intiluvchanlik, tashabbuskorlik, tashkilotchilik, ijodkorlik hamda mustaqil fikrlash layoqatiga ega bo'lish kabi xislatlarni mustaqil O'zbekiston Respublikasi hayotida ustuvor bo'lgan tamoyillar sifatida e'tirof etish mumkin.

O'quvchilarni ma'naviy-axloqiy jihatdan tarbiyalashda milliy istiqlol g'oyasi va mafkurasi asoslari tayanch omillar sifatida namoyon bo'ladi.

Axloqiy tarbiyani tashkil etish jarayonida axloqiy mazmundagi suhbat, ma'ruza, bahs-munozara, konferentsiya, seminar hamda debatlardan foydalanish o'zining ijobiy natijalarini beradi.

NATIJA VA TAHLIL

Yosh avlod tarbiyasida milliy qadriyatlardan foydalanishning ahamiyati va o'rni katta. Ma'naviy qadriyatlar va milliy o'zlikni anglashning tiklanishi. Biron -bir jamiyat imkoniyatlarini, odamlar ongida ma'naviy va axloqiy qadriyatlarni rivojlantirmay hamda mustahkamlamay turib o'z istiqbolini tasavvur eta olmaydi.

Xalqimiz siyosiy mustaqillik va ozodlikni qo'lga kiritgach, o'z taqdirining chinakam egasi, o'z tarixining ijodkori, o'ziga hos milliy madaniyatining sohibiga aylandi. Tarix xotirasi, xalqning, jonajon o'lkaning, davlatimiz hududining xolis va haqqoniy tarixini tiklash milliy o'zlikni anglashni, ta'bir joiz bo'lsa, milliy iftixorni tiklash va o'stirish jarayonida g'oyat muhim o'rin tutadi. Tarix millatning haqiqiy tarbiyachisiga aylanib bormoqda.

Tarixiy tajriba, an'alarining meros bo'lib o'tishi- bularning barchasi yangidan- yangi avlodlarga tarbiyalaydigan qadriyatlarga aylanib qolmog'i lozim. Bizning madaniyatimiz butun insoniyatni o'ziga rom etib kelayotgan markaz bo'lib qolganligi tasodif emas. Samarqand, Buxoro, Xiva faqat olimlar va san'at ihlosmandlari uchungina emas, balki tarix va tarixiy qadriyatlar bilan qiziquvchi barcha kishilar uchun ziyoratgohga aylangan. Xalqimizning etnik, madaniy va diniy sabr- bardoshi ma'naviy uyg'onishning yana bir bitmas- tujanmas manbaidir.

Ming yillar mobaynida Markaziy Osiyo g'oyat xilma-xil dinlar, madaniyatlar va turmush tarzlari tutashgan va tinch totuv yashagan markaz bo'lib kelgan. Etnik sabr- toqat, bag'rikenglik hayot bo'ronlaridan omon qolish va rivojlanish uchun zarur tabiiy me'yorlarga aylandi. Hatto bu hududlarni bosib olganlar ham qimmatbaho an'alarini, shu hududda mavjud bo'lgan davlatchilik an'alarini avaylab qabul qilganlar. Oila qadriyatlari va qon- qarindoshlik munosabatlaring qayta tiklanishi o'z umrini yashab bo'layotgan oila- urug'.

Har bir xalqning o'ziga yarasha urf-odatlarini, marosimlarini bo'ladi. Agar biz dunyo xalqlarining hayotiga nazar tashlasak bir-biriga o'xshamagan, turli-tuman

marosimlarni ko'ramiz. Marosimlar jamiyat, xalq va shaxs hayoti-faoliyatidagi muhim o'zgarishlar, ijtimoiy ahamiyatga molik voqea-hodisalar bilan bog'liq bo'lib, ular ibrat orqali tarbiyalash, ruhiy-estetik ta'sir ko'rsatish vazifasini bajaradi. Marosimlarda milliy, diniy urf-odatlar va rasm-rusumlar ham o'z ifodasini topadi. O'zbek xalqining paydo bo'lishi tarixi qanchalik uzoqqa borib taqalsa, uning milliy an'analari, urf odatlari, marosimlari ham shunchalik teran tarixiy ildizga ega. Ular xalqning ma'naviy ehtiyojlari zaminida paydo bo'lib, shakllanib, sayqallanib o'z mazmunida shu xalqning orzu-o'ylari, istaklari, turmush tarzi, axloq normalarini mujassam etadi. Shuning uchun ham har bir xalq, millat, elat ularni ko'z qorachig'iday avaylab-asrashi, taraqqiy ettirishi, kelgusi avlodlarga ma'naviy qadriyat sifatida etkazmog'i lozim. Darhaqiqat, an'analar, urf-odatlar, marosim va bayramlar xalqning, millatning ma'naviyati, qadriyatlarini ajralmas qismidir.

O'zbeklarning urf-odatlari, marosimlari va bayramlari rang-barang hamda o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, bir necha ming yillar mobaynida shakllanib kelgan. Masalan, bola tug'ilishi (chilla, beshik kerti), sunnat to'yi, nikoh va motam marosimlarida O'rta Osiyo xalqlariga xos umumiy o'xshashliklar mavjud. O'zbeklarda jamoa munosabatlariga oid urf-odatlarni shaharda mahalla, qishloqda qishloq jamoasi aks ettirgan, ularning faoliyatida erkaklar va bolalar qatnashgan. O'tmishda barcha udumlar, marosimlar qishloq va shaharda mahalla jamoalarining tashabbusi bilan o'tkazilgan.

Ayrim tadqiqotchilarning fikricha, o'zbek mavsumiy marosimlarini quyidagi turkumlarga tasnif etish mumkin:

Har qanday ijtimoiy hodisaning, shu jumladan, milliy g'oyani va milliy ma'naviy qadriyatlarning mohiyatini ochib berish uchun quyidagilarga aniqlik kiritish:

1. tushunchaning ta'rifi (definisiyasi);
2. tushunchaning tavsifi (xarakteristikasi);
3. milliy ma'naviy qadriyatlarning mazmuni;
4. ularning kelib chiqishi va rivojlanishi (evolyusiyasi);
5. ijtimoiy maqsadi va vazifalari (funktsiyalari);
6. tuzilishi (strukturasi);
7. amal qilish usul va vositalari (texnologiyasi);
8. shakllari va ko'rinishlari tasnifi (klassifikatsiyasi) va nihoyat, jamiyat hayotining boshqa sohalariga ta'sirini bilish lozim.

Millat va elatlarning o'ziga xos tarixiy merosi, san'ati va adabiyoti bilan bir qatorda ularning urf-odat va marosimlari, madaniy munosabat va axloqiy fazilatlarini

ham ma`naviy qadriyatlar tizimiga kiradi. Bular xalqning o`ziga xosligini saqlab qolishda, yosh avlodni tarbiyalashda, shaxsning ijtimoiylashuvida muhim rol o`ynaydi.

Milliy qadriyatlar xalqning kundalik hayoti va turmugs tarzida o`ziga xos mezon vazifasini o`taydi. Ushbu qadriyatlar vositasida turli hodisa va holatlarga, yangi paydo bo`layotgan faoliyat turlari va rasmlar va rasmlar baho beriladi. Yosh avlodning hayotiy mo`ljallari, «zamona qahramoni» haqidagi tasavvurlari ham ma`naviy qadriyatlardan kelib chiqib shakllanadi.

Milliy ma`naviy qadriyatlar ijobiy axloqiy sifatlarni takomillashtirish, davlat va millat rivojiga to`g`anoq bo`ladigan salbiy illatlarni bartaraf etish omilidir.

Ma`naviyat, qadriyatlar va milliy g`oya - jamiyat hayotining juda murakkab va serqirra, o`zaro uzviy aloqadorlikda bo`lgan sohalaridir.

Ma`naviyat, milliy qadriyatlar va istikdol g`oyalari alohida olingan har bir shaxs hayotida ham, jamiyatdagi turli guruh va qatlamlar faoliyatida ham, umuman insoniyat taraqqiyotida ham katta ahamiyatga ega. Millat va davlat taraqqiyotining ma`lum davrlarida ma`naviyat va milliy g`oya eng dolzarb, hal qiluvchi omil bo`lib maydonga chiqadi.

O`zbekiston istiqlolining asoschisi Islom Karimov tomonidan mustaqillikning dastlabki kunlaridan boshlab taraqqiyotning o`ziga xos va o`ziga mos yo`lini belgilovchi milliy ma`naviy qadriyatlar masalasiga juda katta e`tibor qaratildi. Xalqimiz ma`naviyatini yuksaltirishning ilmiynazariy, fundamental konsepsiyasi ishlab chiqildi.

Milliy o`zlikni anglash aynan ma`naviy qadriyatlarni o`zlashtirish, o`z xalqining tarixi, madaniy merosini o`rganish, bugungi holati va ertanga istiqbolini aniq tasavvur etishdan boshlanadi. Har bir insonning mehnati, faoliyati, hayotiy maqsadlari ma`lum bir qadriyatlarga erishish, moddiy va ma`naviy boyliklarga ega bo`lishga yo`naltirilgan bo`ladi.

Milliy ma`naviy meros, qadriyatlarning tarkibi, ko`rinishlari Milliy ma`naviy meros va qadriyatlar tushunchasi keng qamrovli tushuncha bo`lib, uning tarkibi quyidagilardan iborat:

- tarixiy meros va tarixiy xotira;
- madaniy yodgorliklar, qadimiy qo`lyozmalar;
- ilm-fan yutuqlari va falsafiy tafakkur durdonalari;
- san`at va milliy adabiyot;
- axloqiy fazilatlar;
- diniy qadriyatlar;

- urfodat, an`ana va marosimlar;
- ma`rifat, ta`limtarbiya va hokazolar.

O`zbek xalqi jahon madaniyati hazinasiga munosib hissa qo`shgan millatlar qatoridan faxrli o`rinni egallaydi. Madaniy yodgorliklar, me`morchilik san`ati namunalari, qadimiy qo`lyozmalar — milliy ma`naviyatning bebaho durdonalari, xalqimiz uchun eng qadrlı va muqaddas bo`lgan boyliklardir. Bularni avaylab asrash, kelajak avlodlarga yetkazish ma`naviyat sohasidagi eng dolzarb vazifadir.

Milliylik xalqning ruhiyati va ma`naviyati, ayniqsa, san`at va adabiyot rivojida yorqin ifodalanadi. Ezgulik va poklikni, insoniylik va haqqoniylikni kuylagan buyuk asarlar, qaysi janrda yoki qaysi tilda yaratilganidan qat`iy nazar, jahonga taniladi, pirovardida yana shu millatning xalqaro nufuzini yuksaltiradi.

Milliy ma`naviy qadriyatlar tizimida axloqiy sifat, diniy qadriyatlar munosib o`rin egallaydi va milliy o`zlikni anglashning muhim sharti, omili sifatida namoyon bo`ladi. Axloqiy va diniy qadriyatlar aksari hollarda o`zaro bog`liq bo`lib, jamiyatning ma`naviy yuksalishida, yosh avlod tarbiyasida birdek muhim ahamiyatga ega.

Har bir xalq, millat yaratgan ma`naviy qadriyatlar, uning dunyoga qarashi va hayotga munosabati, o`ziga xos betakror xususiyatlari, ayniqsa, urf-odat va marosimlarda to`laqonli namoyon bo`ladi. Marosimchilik bir qator ijtimoiy funksiyalarni bajaradi, milliy o`zlikni saqlashda, yoshlarni tarbiyalashda, muayyan royallarni ruhiyatga singdirishda katta ahamiyat kasb etadi. Tarbiya va ta`limning milliy xususiyatlari ham ma`naviy qadriyatlar tizimida o`z o`rniga ega. Xalqning kelajagi yoshlarga bog`liq ekanligi qanchalik haqiqat bo`lsa, bularni milliy ruhni tarbiyalash zarurati ham umum e`tirof etilgandir. Milliy tarbiya- xalqning o`z-o`zini saqlash va istiqbolini ta`minlash omilidir. Barkamol avlod tarbiyasida milliy qadriyatlarimizning o`rni juda katta. O`zbek xalqining yoshlari milliy g`oya, qadriyatlar bilan yo`g`irilgan tarbiyani olishi kerak. Yoshlarmiz bugungi kunda xar tomonlama barkamol avlod bo`lib etishib kelmoqda. Zamonaviy taraqqiyot bizning yoshlarmiz dunyoqarashiga xam kuchli ta`sir ko`rsatmoqda albatta. Ana shunday sharoitda xam biz kattalar yoshlarning barkamol bo`lib shakllanishiga katta e`tibor qaratib, ularning milliy qadriyatlarmizni e`zozlashlariga o`rgatib bormog`imiz asosiy vazifalarimizdan biridir.

Bugungi kun yoshlari milliy urf-odatlarimizning shakllarini, aniq mazmunlarini chuqur anglagan bo`lishlari lozim. Ana shundagina kelajak avlod o`zbek millatining qadriyatlarni, ma`naviyatini, madaniyatini saqlab qoladigan, vatanni ximoya qiladigan insonlar bo`lib etishadilar.

Bu ezgu maqsadlarning amalga oshishida ota-onalar, pedagog murabbiylar xamjixat bo`lib xarakat qilishlari muxim.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, asrlar davomida avloddan avlodga o`tib kelgan milliy ma`naviy qadriyatlar milliy g`oyaga ma`naviy zamin, negiz bo`lib xizmat qilmoqsa. Unga xalq, millat, jamiyat amal qilish uchun kuchli, qudratli, ta`sirli milliy mafkura kerak. Milliy ma`naviy qadriyatlarning har bir tarkibiy qismi xalqning mustaqilligini mustahkamlash va kelajagini ta`minlashda muhim ahamiyatga ega. Xar tomonlama rivojlangan, gormonik rivojlangan, milliy qadriyatlarimizni e`zozlaydigan barkamol avlod tarbiyasida mahalla, ota-onalar va pedagoglarning o`zaro xamjixatligi asosiy omillardan xisoblanadi. Milliy qadriyatlarimizni e`zozlaydigan, o`z hayot faoliyatida doimo millat g`ururi bilan ish olib boradigan yoshlarning tarbiyalanishi millat kelajagini, rivojlanishini ta`minlaydi

REFERENCE

6. Ibragimova G., To`raqulov X.A., Alibekova R. "Milliy istiqlol g`oyasi: asosiy tushuncha va tamoyillar" fani bo`yicha yordamchi uslubiy qo`llanma. - Toshkent: Cho`lpon, 2003.
7. Pedagogika //A.K.Munavvarovning umumiy tahriri ostida. – Toshkent, O`qituvchi, 1996.
8. Yusupov E. Inson kamolotining ma`naviy asoslari. – Toshkent, Universitet, 1998
9. O`G`Li, J. S. S. (2021). ABU ALI IBN SINONING FALSAFIY QARASHLARIDA AXLOQ MASALASI VA UNING BUGUNGI KUNDAGI AHAMIYATI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(3), 11-14.
10. Hasanboyev J., To`raqulov X.A., Ravshanov O.A., Kushvaktov N.H. Milliy pedagogikamiz tarixiy ildizlari va barkamol avlod tarbiyasi. – Jizzax: 2007.

O‘ZBEKISTONDA MAHALLIY INSTITUTLAR RIVOJLANISHINING MILLIY XUSUSIYATLARI

Turmanov Sag‘indiq Turg‘anbayevich

Qoraqalpoq Davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi.

ANNOTATSIYA

Maqolada O‘zbekiston Respublikasi mustaqillik maqomini qo‘lga kiritishi munosabati bilan butun O‘zbekiston miqyosida jamiyatda butunlay yangi siyosiy institutlarini yaratish doirasida o‘z hududida shu singari milliy hususiyatga ega mahalliy institutlarni yaratishga kirishganligi yoritilib berilgan. Mahalliy o‘zini o‘zi boshqarish instituti huquqiy davlat alomatlaridan biri bo‘lib, fuqarolarning davlat va mahalliy hamjamiyat ishlarini boshqarishda ishtirok etishlaridagi huquqlarini ta‘minlashning muhim kafolati bo‘lib xizmat qiladi. Mazkur institut fuqarolik jamiyatining shakllanish jarayonida muhim rol o‘ynaydi.

Kallit so‘zlar: *huquqiy davlat, fuqarolar o‘zini-o‘zi boshqarish institutlari, davlat hokimiyati, oila, mahalliy boshqaruv, qonuniylik, inson huquqlari, qonuniy manfaatlar ustuvorligi, demokratiya, ijtimoiy adolat, mahalliy muammolar.*

РЕЗЮМЕ

В статье говорится, что в связи с обретением Республикой Узбекистан независимости приступил к созданию на своей территории местных институтов схожего национального характера в рамках создания совершенно новых политических институтов в обществе. Институт местного самоуправления является одним из признаков верховенства закона и служит важной гарантией прав граждан на участие в управлении делами государства и местного сообщества. Этот институт играет важную роль в формировании гражданского общества.

Ключевые слова: *верховенство закона, институты самоуправления граждан, государственная власть, семья, местное самоуправление, легитимность, права человека, приоритет законных интересов, демократия, социальная справедливость, вопросы местного значения.*

ABSTRACT

The article says that in connection with the acquisition of independence by the Republic of Uzbekistan, he began to create local institutions of a similar national character on its territory as part of the creation of completely new political

institutions in society. The institution of local self-government is one of the signs of the rule of law and serves as an important guarantee of the rights of citizens to participate in the management of state and local community affairs. This institution plays an important role in the formation of civil society.

Key words: *rule of law, institutions of citizens' self-government, state power, family, local self-government, legitimacy, human rights, priority of legitimate interests, democracy, social justice, local issues.*

KIRISH

Siyosiy tizimni shakllantirishda davlatning markaziy apparati, siyosiy partiyalar, nohukumat tashkilotlaridan tashqari, davlat hokimiyatining mahalliy organlari va fuqarolar o'zini – o'zi boshqarish institutlari singari boshqa omillar ham ishtirok etmoqda. Tajribaning ko'rsatishicha, davlat va uning institutlari faoliyatining samaradorligi ko'p jihatdan aynan davlat hokimiyati mahalliy organlari va fuqarolar o'zini-o'zi boshqarish institutlarining siyosiy jarayonlardagi ishtiroki bilan belgilanadi. Davlat hokimiyatining mahalliy organlari O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga ko'ra, hokimlar rahbarlik qiladigan viloyat, tuman va shahar hokimiyatlariga bo'linadi. Fuqarolar o'zini o'zi boshqarish organlariga shaharlar, qishloqlar va ovullar mahallalarida tuziladigan fuqarolar yig'ini kiradi. Bu holatdan davlat hokimiyati mahalliy organlari va fuqarolar o'zini o'zi boshqarish organlari, vazifalari hamda tuzilishining o'ziga xos jihatlariga ko'ra, turli siyosiy institutlar ekanligi kelib chiqadi. Fuqarolar o'zini o'zi boshqarish organlari davlat hokimiyati vazifalarini bevosita amalga oshirmaydi, biroq ular siyosiy tizimga kiradi. Umuman olganda, bunday bo'linish va tushunish ko'pgina demokratik davlatlarda uchraydi. Etatik va deetatik bo'lgan ikki tamoyilning birlashuvi ularda jamiyat ishlari va mahalliy institutlarni demokratik boshqaruv shakli sifatida idrok etiladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Deetatik tamoyil fuqarolik jamiyatining davlat ustidan uning nazoratini faollashtirish, unga siyosiy partiyalar, manfaatdor guruhlar va vakillik organlarining ta'sirini kengaytirish, davlatning qator funksiyalarini markaz tasarrufidan chiqarish, uning ayrim organlari faoliyatida o'zini o'zi boshqarish ishlarini kuchaytirishdan iborat. Etatik tamoyil davlatning, shu jumladan mahalliy hokimiyatning jamiyatni boshqarish va birlashtirish vositasi sifatidagi rolini oshirishda, kuchli ijtimoiy huquqiy davlatni barpo etishda namoyon bo'ladi. Shunday qilib, bir tomondan fuqarolik institutlarining faoliyati faollashadi, aholining yanada ko'proq o'zini o'zi boshqarish uyushmalari shakllanadi, boshqa tomondan, davlat, uning institutlari

(hokimlar)ning boshqaruvchi va muvofiqlashtiruvchi roli kuchayadi. Uzbekiston milliy davlatining bu xususiyatlari xalqimizning tarixiy-siyosiy tajribasi va ularning kuchli hokimiyatga intilishidan kelib chiqadi. Shu bilan birga, shuni ham unutmaslik lozimki, hozirgi vaqtda siyosiy olamda nafaqat demokratik institutlar va demokratik qadriyatlarning kengayishi, balki jamiyatning barqaror taraqqiyoti garovi sifatida milliy davlatni mustahkamlash, kuchli davlatni barpo etishga intilish kuzatilmoqda. Davlat hokimiyatining viloyatlar, tumanlar va shaharlardagi (tumanga bo‘ysunadigan shaharlar, shuningdek shaharlar tarkibiga kiruvchi tumanlardan tashqari) vakillik organlari Xalq deputatlari kengashidir. Davlat hokimiyatining viloyatlar, tumanlar va shaharlardagi ijroiya hokimiyati bular xokimliklar va davlat boshqaruvining boshqa organlaridir. Viloyat, tuman, shahar hokimi tegishli hududda vakillik va ijroiya hokimiyatiga rahbarlik qiladi. Joylardagi davlat hokimiyati vakillik va ijroiya organlari faoliyatining asosiy tamoyillari demokratiya, ijtimoiy adolat, qonuniylik, oshkoralik, inson huquqlarini ta’minlash, davlat va mahalliy manfaatlarni hisobga olish tamoyillaridir.

Davlat hokimiyati mahalliy organlari faoliyatining huquqiy asoslari joylardagi davlat hokimiyati vakillik va ijroiya organlari to‘g‘risidagi qonunchilik bilan yaratilgan.

O‘zbekistonda Xalq deputatlari kengashi va hokim, davlat organlari, viloyatlar, tumanlar, shaharlar bilan turli tarmoqlar va boshqaruv sohalarida umumiy manfaatlarni namoyon etuvchi tadbirlarni amalga oshirish uchun shartnoma va boshqa munosabatlarga kirish huquqiga ega.

Xalq deputatlari kengashi va hokim:

1) fuqarolarning huquq va erkinliklarini ta’minlash, jamiyat manfaatlarini hisobga olgan holda ularning siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy,

madaniy va boshqa manfaatlarini qondirish uchun nodavlat tashkilotlari bilan o‘zaro hamkorlik qiladi;

2) nodavlat tashkilotlarining huquqlari va qonuniy manfaatlariga rioya etilishini ta’minlaydi, ularga ijtimoiy hayotda ishtirok etish uchun teng huquqiy imkoniyatlar yaratadi;

3) nodavlat tashkilotlarning ayrim ijtimoiy foydali dasturlarini qo‘llab-quvvatlaydi.

Mahalliy o‘zini - o‘zi boshqarish instituti huquqiy davlat alomatlaridan biri bo‘lib, fuqarolarning davlat va mahalliy hamjamiyat ishlarini boshqarishda ishtirok etishlaridagi huquqlarini ta’minlashning muhim kafolati bo‘lib xizmat qiladi. Mazkur institut fuqarolik jamiyatining shakllanish jarayonida muhim rol o‘ynaydi.

O‘zbekiston mustaqilligi e‘lon qilinishi bilan mahalliy boshqaruvning milliy zamonaviy tizimi asta-sekin shakllana boshlandi. Mahalliy boshqaruv organlarini yaratish va faoliyat ko‘rsatishi uchun tashkiliy, siyosiy-huquqiy sharoitlarni ta‘minlash maqsadida ko‘p ishlar amalga oshirildi. Jahondagi har qanday davlatning butun demokratik institutlaridan eng qadimiysi va eng boy hamda shonli tarixga ega bo‘lgan kishilar hayoti ibtidoiy bosqichidagi o‘zini - o‘zi boshqarish - bu mahalliy o‘zini o‘zi boshqarishdir. Mahalliy o‘zini o‘zi boshqarishning ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy ahamiyati, uning yuksak demokratik qiymatga ega ekani hamma yerda ijtimoiy ong va ijtimoiy amaliyotda o‘z tasdig‘ini topdi. Mahalliy hamjamiyat inson tabiatiga to‘la javob bera oladigan yagona uyushmadir, chunki barcha kishilar to‘plangan yerda mahalliy hamjamiyatlar, jamoalar o‘z-o‘zidan vujudga keladi¹¹. Aynan mahalla xalqimizning mentalitetini, uning yaxshi sifatlarini belgilaydi. Ko‘p asrlar mobaynida unda o‘zbek xalqining ma‘naviy-axloqiy qarashlari, uning madaniyati, an‘analari, urf-odatlarini shakllandi va saqlab qolindiki, ular vositasida bugungi yosh avlod tarbiya topmokda. O‘zbekiston mustaqil taraqqiyotning ilk kunlaridanoq davlat tomonidan mahallaga katta yordam ko‘rsatilgani bejiz emas.

Mahallaning hayotimizdagi roli va ahamiyati to‘g‘risida O‘zbekiston Respublikasi birinchi Prezidenti I.A. Karimov takror va takror so‘z yuritganlar: «Jamiyatimizning muhim o‘ziga xos jihati shundaki, u jamoaviylik, jamoa manfaatlarining birligi, jamoatchilik fikrining ustuvorligiga asoslangan. Shuning uchun jamiyatni demokratlashtirish tizimida uning asosiy tamoyillari, eng avvalo, ijtimoiy adolatni hayotga tatbiq etishda mahalla katta rol o‘ynaydi. Bugungi kunda oilalarning haqiqiy moddiy ahvolini, ularning moddiy va madaniy manfaatlarini doirasini yaxshiroq biladigan boshqa tuzilma mavjud emas. Mahalla eng adolatli, xalq ishonchini qozongan yo‘l va aholini ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash mexanizmidir. U jamiyatimizdagi islohotlarni amalga oshirishda ishonchli asos va samarali vositaga aylanishi lozim»¹².

O‘zbekiston sovet hokimiyati yillarida murakkab davrni bosib o‘tdi. Chunki 1924-1990 yillarda Sobiq Ittifoq tarkibidagi davlat sifatida hech bir mustaqil suverenitetga va demokratik erkinlikka ega emas edi. Davlat erkin bo‘lmagan davrda fuqarolarning ham erkin bo‘lmagani kunday ravshan. Shunday ekan sovet hokimiyati davrida O‘zbekistonning siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayoti qaramlik sharoitida kechdi. Har qanday tashkiliy-huquqiy mexanizmlar SSSRning xohishi

¹¹Организация местного самоуправления. - М.: Инфра-пресс, 1988. - С. 38.

¹²И.А. Каримов. Узбекистон иктисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. Тошкент. «Узбекистон», 1996.- 175-б.

bilan shakllantirildi. Bu davrda davlatchiligimizni asriy an'analari qaytadan baholandi. Jumladan, davlat qurilishida barcha bo'g'inlar sotsialistik mafkura asosida yo'lga qo'yildi. Imkon darajada hududni uzoq vaqt ushlab turish, mustamlakachilik qoidalarini bosqichma-bosqich kuchaytirish yo'lidan borildi. Vaholanki, uzoq yuz yilliklar davomida davlatchilikning muhim yutuqlari mavjud edi. Lekin hech bir islohot milliy an'analarga asoslantirilmadi. Buni ming yillik tarixga ega bo'lgan mahallaga nisbatan e'tiborning Mahalla komissiyalari shahar sovetlariga bo'ysungan. Shu davrda mahalla komissiyalari bir qator vazifalarni bajarishga mas'ul bo'lgan. Ular shaharlarning iqtisodiy, xo'jalik va madaniy ahvoli, aholining yashash tarzi, maishiy holatini yaxshilash vazifasini bajargan. Chunki mahalla komissiyalari aholiga eng yaqin tuzilma sifatida muhim rol bajarar edi.

Boshqa jamoatchilik ishlarida ham uning imkoniyatlarini chetlab o'tib bo'lmas edi. Shuningdek, siyosiy jarayonlarda, ya'ni saylovlarda shahar sovetlarini qo'llab-quvvatlagan, bolsheviklar tomonidan chiqarilgan qonunlar va boshqa normativ hujjatlarni ijro etilishida qatnashgan. Soliq va yig'implarni yig'ishda, obodonlashtirish tadbirlarida, onalik va bolalikni muxofaza qilish, aholi salomatligini saqlash ishida ishtirok etgan. Amalga oshirilgan ta'lim islohotlarida yangi ko'rinishdagi maktablarning o'z hududida tashkil etilishiga tashabbuskor bo'lgan. Aholining savodsizligini tugatish bilan bog'liq tadbirlarda ham faol bo'lgan¹³. Oila insoniyat tarixidagi eng muhim qadriyatlardan hisoblanadi. U faqat nasl qoldirish emas, balki insonlarni bir-biriga suyanib yashash, o'zaro fikrlashish, bugun va kelajak haqida qayg'urish, ta'lim-tarbiya berish uchun ham noyob ijtimoiy tuzilmadir. Oila insonni menligini anglatadi, yashashdan maqsadini kamol topishiga xizmat qiladi. Oila – nikoh munosabatlarini, urug' ichi munosabatlari va urug'lararo munosabatlarni tartibga solish zaruriyati bilan yuzaga keladi. Oila jamiyatning tayanchi, uning birinchi va birlamchi yadrosi, zarrasidir. O'sib kelayotgan yosh avlodning mustaqil hayotga tayyorlaydigan betakror maktab hisoblanadi. O'zligimizga qaytish, milliy urf-odatlarimizni e'zozlash, kattalarga hurmat va kichiklarga g'amxo'rlik, odamiylik, halollik, olijanoblik, mehr-oqibat singari asl insoniy fazilatlar aynan oila muhitida shakllanadi.

O'zbekistonda 1990-yillarda onalarga, bolalarga va ko'p farzandli oilalarga katta moddiy va ma'naviy yordam ko'rsatilib vaziyat biroz yaxshi bo'la boshlagan. Davlat tomonidan oilalar ta'minotini yaxshilashga ko'maklashadigan choralar ko'rila boshlandi. Xususan, 1989-1990 yillarda O'zbekiston bo'yicha 2,5 million oilaga

¹³Шадманова С., Ахмедов Т. Маҳаллакомиссиялари фаолиятида трансформацион жараёнлар // Демократлаштириш ва инсон ҳуқуқлари. – №3. – 2014. – Б. 62.

jami 700 ming gektar sugʻoriladigan yer qoʻshimcha tomorqa sifatida berildi. Shaxsiy tomorqa yerlarini ajratilishi juda koʻplab aholi qatlamlari uchun birlamchi oziq-ovqat mahsulotlarini tayyorlash va qoʻshimcha daromadga ega boʻlish imkoniyatini berdi. Ushbu davrlar oson boʻlgani yoʻq. Ayniqsa, bozorlarda tilanchilik qilib yurgan, aravachalarda bironing yuklarini tashiyotgan, boshqalarning choʻntaklariga koʻz olaytirayotgan minglab balogʻatga yetmagan bolalar uchrab turar edi. Bularning aksariyati ota-onalari giyohvandlikka, ichkilikbozlikka berilib ketib, farzandlarini qarovsiz qoldirgan oilalar vakillaridir. Ota-onasi haydab yuborgan, oʻz tirikchiligini oʻzi qilayotgan bolalar ham mavjud edi. Oʻzbekistonda bunday bolalar bilan ishlovchi, ularni ota-onalari oldiga qaytaruvchi, mehr-muruvvat joylariga joylashtiruvchi tashkilotlar bor edi. Masalan, ichki ishlar boʻlimlari¹⁴.

Oʻzbekiston mustaqillikka erishgan vaqtda demokratik vaziyat ham birmuncha murakkab boʻlgan. Buni aholi tarkibida bolalar va oʻsmirlarning koʻpligi bilan izohlash mumkin. Bunday qatlam doimiy ravishda davlat koʻmagi va gʻamxoʻrligiga ehtiyoj sezgan. 1993 yilgi statistika boʻyicha Rossiya va Belarusda 15 yoshgacha boʻlgan bolalar va oʻsmirlar 24 foizdan sal koʻproqni, Qozogʻistonda 33,2 foizni tashkil etgan boʻlsa, Oʻzbekistonda esa 43,1 foizni tashkil qilgan. Respublikada jami aholining yarmidan koʻprogʻi – bolalar, oʻquvchi yoshlar, pensiyadagilar va nafaqaxoʻrlar, yaʼni ijtimoiy jihatdan himoyaga muhtoj qatlamlar hisoblangan. Aholida oila aʼzolari sonining koʻpligi Markaziy Osiyo mintaqasidagi boshqa mamlakatlar kabi Oʻzbekistonga ham xos xususiyatdir. Oʻsha vaqtlarda respublikada oilaning oʻrtacha soni 5,5 kishidan iborat, bir qancha viloyatlarda esa 6 kishidan oshgan. Xuddi shu vaqtda bu koʻrsatkich MDHning Yevropa qismidagi mamlakatlarda 3,2 kishini tashkil etgan¹⁵.

Aholining mazkur toifalari uchun kundalik zarur mollarni sotib olishda, kommunal va transport xizmatiga haq toʻlashda qoʻshimcha imtiyozlar joriy etildi. Pensiyalar, nafaqalar va stipendiyalar miqdori ancha oshirildi. Ikki yoshgacha boʻlgan goʻdaklar hamda kamqonlik kasaliga uchragan homilador ayollarning bepul ovqatlanishi tashkil etildi. Umumiy taʼlim maktablarida boshlangʻich sinflarning oʻquvchilariga bepul nonushta berildi. Maktab oʻquvchilari va talabalar tushlik ovqati qiymatining 50 foizi chegirib tashlandi. 1991 yildan boshlab ish haqini oshirish toʻgʻrisida yettita hujjat qabul qilindi. Shu maqsadlarga yarim trillion soʻmdan koʻproq mablagʻ sarflanib, oilalarni ijtimoiy qoʻllab-quvvatlash uchun farzand tugʻilgandan soʻng bir necha koʻrinishdagi nafaqa va imtiyozlar belgilandi.

¹⁴ Юсупов Э., Юсупов Ў. Оила – маънавият булоғи. –Т., 2003. –Б. 28-29.

¹⁵Каримов И. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-жилд. –Т.: Ўзбекистон, 1996. –Б. 292.

Birinchiidan, bola boquvchi onalarga nafaqa miqdori oshirildi, avval mazkur nafaqa to‘lashning bir yarim yil bo‘lsa, bu muddat ikki yilgacha uzaytirildi. Bunday nafaqa ishlovchi onalarga ham, ishlaymaydigan onalarga ham tatbiq qilindi. Ikkinchiidan, o‘n olti yoshgacha bolalari bo‘lgan oilalarga yagona nafaqa joriy etilib, bolalarga ilgari berib kelingan hamma nafaqa va imtiyozlar bekor qilindi. Bolalarga beriladigan to‘lovlar tizimi takomillashtirildi. Bolalarga beriladigan yigirmadan ziyod turli nafaqalar o‘rniga 1994 yilning sentyabridan boshlab barcha bolali oilalar uchun yagona nafaqa joriy etildi, uning miqdori nafaqa oluvchi oilaning tarkibi bilan bevosita bog‘liq qilib qo‘yildi. 16 yoshgacha bolalari bo‘lgan oilalar uchun nafaqalar ota-onasining va umuman oilaning daromadlari miqdoridan qat’i nazar, barcha oilalarga to‘lana boshladi. Uchinchiidan, 1994 yilning oktyabridan davlat kam daromadli oilalarga faol yordam bera boshladi. Ayni mana shunday oilalarga moddiy yordam joriy etildi.

Oilaning ajralmas qismi bo‘lgan ayollarning yashash va ishlash sharoitlari masalasida chuqur o‘ylab ko‘rish, hal etish kerak bo‘lgan muammolar bor edi. 1995 yilgi ma‘lumotlarga qaraganda mamlakatimizda ayollar sanoat ishlab chiqarishda ishchi va xizmatchilarning 44,3 foizini, qishloq xo‘jaligi bilan band bo‘lganlarning 49,0 foizini tashkil etgan. Sanoat sohasida band bo‘lgan ayollarning 18 foizi tungi smenada ishlagan. Uy-ro‘zg‘or ishlarining asosiy qismi ham ish bilan band bo‘lgan ayollarning zimmasida edi. Tug‘ish yoshidagi ayollarning 60-70 foizi kamqonlik kasaliga uchragan. Ayrim shahar va qishloqlarda 15-16 yoshli qizlarni erga berish hollari ham ko‘paygan. Oilani rejalashtirish, ayollar va yosh go‘daklarning salomatligini mustahkamlash haqidagi fikrlar ham qishloq aholisi orasida yetarli targ‘ib etilmadi. Yaqin qarindoshlar o‘rtasida nikohning salbiy oqibatlarini ham sezilarli bo‘lgan.

O‘zbekistonda oila farovonligini ta‘minlash, aholining barcha vakillari manfaatlarini ro‘yobga chiqarish borasida davlat tomonidan bir qator islohotlar amalga oshirildi. 1998 yil - “Oila yili” deb e‘lon qilinishi oila farovonligini ta‘minlash bo‘yicha yaxlit davlat dasturini tatbiq etilishini ta‘minladi. Fuqarolarning o‘zini o‘zi boshqarish organlari faoliyatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri islohotlarning mohiyatini buzib ko‘rsatadigan va xalqimizning axloqiy negizlariga, uning ko‘p asrlik an‘analariga putur yetkazadigan salbiy ko‘rinishlarga qarshi kurashdir. Aynan mahalla to‘ylar, dafn marosimlarini o‘tkazishdagi isrofchilik, dabdababozliklarning payini qirqish borasida qattiq ish olib borishi lozim, bularga O‘zbekiston Respublikasi birinchi Prezidentining shu davrdagi 1998 yil 28

oktyabridagi Farmonida adolatli baho berilgan¹⁶. Albatta, mahallalarga katta boshqaruv vakolatlari berilayotganda ularning fuqarolar siyosiy faolligini rivojlantirishdagi roli ortishi ko'zda tutiladi. Chunki fuqarolar yig'inining huquqlari yetarli bo'lmasa, ular o'zini o'zi boshqarish borasidagi funksiyalarini ijro eta olmaydilar. Ya'ni, mahalla xalq va davlat oldidagi mas'uliyatini his etishdan avval, ular oldin tegishli huquqlarga ega bo'lishi lozim.

Hozirgi vaqtda jamiyatning siyosiy sohasini erkinlashtirish maqsadlarida mahallalar va fuqarolar yig'inlariga o'zini o'zi boshqarish borasida yetarli vakolotlar berilgan. Mahallalar o'z hududlarida yashayotgan fuqarolarning turli ijtimoiy muammolarini hal qilishda bevosita ishtirok etmoqdalar. Ular keksa va yolg'iz qolgan fuqarolar, yetimlar, kam ta'minlangan va ko'p bolali oilalar manfaatlarini himoya qilmoqdalar, ushbu ishlarni amalga oshirishda mahalla faollariga rahbarlik qilmoqdalar. Shu bilan birga, mahallalar shaxsning ma'naviy kamol topishi va kishilar amaliy tashabbus ko'rsatishlari uchun ularni moddiy va ma'naviy qo'llab-quvvatlagan holda zaruriy shart-sharoitlar yaratmoqdalar. Fuqarolarning mahalla yig'inlari ijtimoiy ta'minot organlari va boshqa muassasalar bilan birgalikda kam ta'minlangan oilalar va yolg'iz qolgan nafaqaxo'rlarga beg'araz moddiy yordam ko'rsatishni tashkil qilmoqdalar. Bundan tashqari, mahallalar o'z hududlarida eko logik muammolar va kishilar hayotining moddiy sharoitlarini yaxshilash muammolarini hal qilmoqdalar, hashar yo'li bilan aholini hududni ko'kalamzorlashtirish va obodonlashtirish ishlariga jalb qilmoqdalar, mahalliy aholi o'rtasida atrof-muhitni muhofaza qilish va h.k.lar borasida tarbiyaviy va tushuntirish ishlariga rahbarlik qilmoqdalar. Mazkur barcha ishlar fuqarolar faolligini oshirish orqali amalga oshirilmoqda.

Prezidentimiz Sh.M. Mirziyoev O'zbekiston Respublikasi Prezidenti lavozimiga kirishishi bilanoq yurtimizda yangi demokratik isloxlarni boshlab berdi. Uning tashabbusi bilan: 2017 yil 3 fevraldagi "Mahalla institutini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" gi farmoni ushbu tizimni rivojlantirishning yangi bosqichini boshlab berdi, mahalla instituti talablarga muvofiq ravishda takomillashmoqda.

Farmonga muvofiq, mahalla institutini yanada takomillashtirishning beshta ustuvor yo'nalishi belgilandi¹⁷:

¹⁶Маҳалла: фуқаролар ўзинни ўзи бошқаришнинг ҳуқуқий асослари (маҳаллалар фаолиятини тартибга солувчи қонун ҳужжатлари тўплами). - Т.: «Маҳалла» хайрия жамғармаси, 2003. - 109-110-66.

¹⁷ <https://lex.uz/docs/3106223>.

1. fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlarining jamiyatdagi o'rni va rolini kuchaytirish, ularni odamlarga real yordam va yordam ko'rsatadigan mahalliy tuzilishga aylantirish;
2. o'zaro hurmat, mehr va muruvvat, ijtimoiy hamjihatlik, milliy va umuminsoniy qadriyatlarni saqlash va rivojlantirish muhitini shakllantirishda mahallalarning ahamiyati va vakolatlarini yanada oshirish;
3. yoshlarni ma'naviy rivojlangan va jismonan sog'lom shaxs sifatida tarbiyalashda fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlarining davlat va nodavlat tashkilotlar bilan o'zaro aloqalarini kuchaytirish;
4. mahallalarning jamoat tartibi va xavfsizligini ta'minlashda, huquqbuzarliklar to'g'risida erta ogohlantirishda, fuqarolarning qonunga hurmat hissini kuchaytirishda bevosita ishtirokini kengaytirish;
5. huquqlar va qonuniy manfaatlarni himoya qilishning samarali mexanizmlarini joriy etish, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari faoliyatini muvofiqlashtirish, mahalla tizimida yagona huquqni qo'llash amaliyotini ta'minlash.

Yuqoridagi Farmonga muvofiq, amaldagi Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari faoliyatini muvofiqlashtirish bo'yicha Respublika kengashiga yuridik shaxs maqomi berildi. Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahar kengashlari, tumanlar va shaharlar uning tarkibiy bo'linmalari shakllandi. Ushbu asosiy vazifalar va yangi normalarni amalga oshirish uchun ushbu Farmon kengashlar faoliyatini yanada takomillashtirish va fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlarini qo'llab-quvvatlash bo'yicha aniq chora-tadbirlarni amalga oshirishni nazarda tutadigan kompleks chora-tadbirlar dasturlari tasdiqlandi va amalga oshirilmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Jamiyatda ijtimoiy-ma'naviy muhitni sog'lomlashtirish, mahalla institutini yanada qo'llab-quvvatlash hamda oila va xotin-qizlar bilan ishlash tizimini yangi darajaga olib chiqish chora-tadbirlari to'g'risida» 2020 yil 18 fevraldagi PF-5938-son Farmoni hamda «O'zbekiston Respublikasi Mahalla va oilani qo'llab-quvvatlash vazirligi faoliyatini tashkil etish to'g'risida» 2020 yil 18 fevraldagi PQ-4602-son qarori qabul qilindi. Ushbu qaror asosida 1. O'zbekiston Respublikasi Mahalla va oilani qo'llab-quvvatlash vazirligi (keyingi o'rinlarda — Vazirlik) huzurida yuridik shaxs tashkil etmagan holda byudjetdan tashqari «Obod va xavfsiz mahalla» jamg'armasi (keyingi o'rinlarda — Jamg'arma) tashkil etildi¹⁸. Davlatimiz rahbarining 2018 yildagi farmonlari bilan «Obod qishloq» va «Obod mahalla» dasturlari qabul qilindi va ushbu dasturlar doirasida 5 millionga

¹⁸<https://lex.uz/docs/4789015>

yaqin yurtdoshimiz yashaydigan 1 ming 200 ta mahalla va qishloqdagi sharoitlar yaxshilandi. Ushbu farmonlar asosidagi islohotlar bugungi kunda O‘zbekistonda maxaliy institutlarining takomillashishida katta ahamiyatga ega. O‘zbekistonning zamonaviy tajribasi, rivojlanishning tarixiy xususiyatlari, shuningdek milliy va ma’naviy qadriyatlar, mahalliy urf-odatlar va an’analardan kelib chiqib, mahalliy ahamiyatga ega bo‘lgan muammolarni hal qilishda fuqarolarning o‘ziga xos mustaqil faoliyat instituti samaradorligini tasdiqlaydi. Qonuniylik, inson huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlarining ustuvorligi, demokratiya, ijtimoiy adolat, mahalliy muammolarni hal qilishda mustaqillik, jamoatchilikning o‘zaro yordami, ijtimoiy sheriklik, mahalliy urf-odat va an’analarni hisobga olish - mana shu tamoyillar mahalla institutlarida milliy mentalitetimizdan kelib chiqib keng miqyosli demokratik o‘zgarishlarda muvaffaqiyatli ishtirok etmoqda.

XULOSA

O‘zbekistondagi mahalla tufayli asrlar davomida aholining ijtimoiy va iqtisodiy xatti-harakatlarini rag‘batlantirish, ijtimoiy qadriyatlarni hurmat qilish, jamiyat oldidagi majburiyatlar va javobgarlikning so‘zsiz bajarilishini kafolatlovchi munosabatlar axloq qoidalarining maxsus tamoyillari shakllanib kelmoqda va saqlanib kelinmoqda. Bularning barchasi, mahallalarda kuzatilayotgan fuqarolar o‘rtasidagi yuqori darajadagi ishonch bilan birga, fuqarolik jamiyatini shakllantirish uchun zarur shartdir.

Bugungi kunda demokratik davlat qurish va kuchli fuqarolik jamiyatini shakllantirishning noyob instituti sifatida mahallaning tajribasidan demokratik yo‘l bilan o‘tayotgan boshqa mamlakatlarda samarali foydalanish mumkin.

REFERENCES

1. Мирзиёев, Шавкат Мирмонович. Ми все вместе построим свободное, демократическое и процветающее государство Узбекистан. Вступление на торжественной церемонии вступления в должность Президента Республики Узбекистан на совместном заседании палат Олий Мажлиса / Ш.М. Мирзиёев. – Ташкент : Ўзбекистон, 2016. - 56 с.
2. Организация местного самоуправления. - М.: Инфра-пресс, 1988. - С. 38.
3. И.А. Каримов. Узбекистон иктисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. Тошкент. «Узбекистон», 1996.- 175-6.

-
4. Шадманова С., Ахмедов Т. Маҳалла комиссиялари фаолиятида трансформацио нжараёнлар // Демократлаштиришваинсонҳуқуқлари. –№3. – 2014. –Б. 62.
  5. Юсупов Э., Юсупов Ў. Оила – маънавият булоғи. –Т., 2003. –Б. 28-29.
  6. Каримов И. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-жилд. –Т.: Ўзбекистон, 1996. –Б. 292.
  7. Маҳалла: фуқаролар ўзини ўзи бошқаришнинг ҳуқуқий асослари (маҳаллалар фаолиятини тартибга солувчи қонун ҳужжатлари тўплами). - Т.: «Маҳалла» хайрия жамғармаси, 2003. - 109-110-бб.
  8. [хттпс://лех.уз/досс/3106223](https://lex.uz/doss/3106223).

JAHON SAVDO TASHKILOTIGA A'ZOLIK O'ZBEKISTON UCHUN QANCHALIK FOYDALI?

Nosurullayev Qodir Abdisharib o'g'li

Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti

“Xalqaro huquq” yo'nalishi magistranti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada jahon savdo tashkilotiga a'zolik O'zbekiston iqtisodiyotiga qanday ta'sir qilishi foydali va zararli tomonlari haqida yozilgan.

***Kalit so'zlar:** Eksportyor, monopolist, umumiy resurs, energetika mustaqilligi, liberallashtirish.*

ABSTRACT

This article discusses the benefits and harms of WTO membership to the Uzbek economy.

***Keywords:** Exporter, monopolist, common resource, energy independence, liberalization.*

KIRISH

Ma'lumki, Jahon savdo tashkiloti (JST) — mamlakatlararo savdo qoidalarini boshqarib turuvchi yagona xalqaro tashkilot hisoblanadi.

Avvalo qayd etish lozimki, JST (WTO, ingl. World Trade Organization)ning asosiy maqsadlaridan biri o'zini o'zi himoya qilishni kuchaytirish va proteksionizm qo'llanishini bekor qilishdan iborat. Mazkur tashkilot xalqaro tijorat uchun qulay huquqiy tizimni taqdim eta oladigan cheksiz imkoniyat eshigi. O'zaro qabul qilingan muhim hujjatlar davlatlarning o'z savdo siyosatlarini kelishilgan mezonlarda olib borishlarida mas'uliyat yuklaydi. Bundan ko'zlangan maqsad — jahon bozorida muvaffaqiyatli faoliyat yuritishda tovarlar va xizmatlarni ishlab chiquvchilar, eksportyor va importyorlarga ko'mak berishdir.

Xalqaro savdoni liberallashtirish, savdo bitimlarining odilligini ta'minlash, iqtisodiy o'sish va xalq farovonligini oshirish JSTning asosiy funksiyalari sirasiga kiradi. JST unga a'zo bo'lgan mamlakatlardan ichki bozorni erkinlashtirishni qat'iy talab qiladi. Ushbu vazifani bajarish esa unchalik oson kechmaydi. Sababi arzon va sifatli mahsulotlar ishlab chiqaruvchi chet el korxonalariga raqobat qila olmagan milliy korxonalar tanazzulga uchrashi ayni haqiqatdir.

Shunday ekan, O'zbekiston uchun kutiladigan natija nima bo'ladi? Albatta, har bir ishning samaradorligi o'sha -davlat, muhitdagi yaratilgan sharoitlar va tayyorgarlik darajasiga chambarchas bog'liq kechadi. Buning uchun:

— iqtisodiyotni erkinlashtirish va sanoat tarmoqlari baravar rivojlanishini tartibga solish;

— narx-navoni tartibga solish va maqbul soliq tizimini vujudga keltirish;

— alohida sektorlar va ishlab chiqarishda subsidiyalarni saqlash;

— tovarlarni standartlash va sertifikatlash qilish tizimini tartibga solish;

— xorij sarmoyalari jozibadorligini oshirish;

— import va eksport boj to'lovlari tarifini tartibga solish talab qilinadi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Har bir davlatning bu tashkilotga a'zo bo'lish jarayoni o'rtacha 8 — 10, ba'zi davlatlar uchun esa 10 — 15 yilni tashkil etadi. O'zbekiston 1995-yilda ariza topshirgan bo'lishiga qaramasdan, faqat 2017-yildan boshlab, ijobiy siljish kuzatilyapti. Lekin ustuvor sohalarning boshqaruvi 30 yildirki, monopolistlarning qo'lida turibdi. Masalan, transport sohasida yagona aviakompaniya, temir yo'l kompaniyasi xohlagan narxini o'rnatadi, jamiyat, -davlatchilik ular bilan samarali kurasha olmaydi. Bundan O'zbekiston iqtisodiyoti ko'p yildirki, aziyat chekmoqda.

Shuni ham ta'kidlash lozimki, dunyoning eng katta iqtisodiyot egalari — AQSH, G'arbiy Yevropa davlatlari, -Xitoy, Yaponiya kabi mamlakatlar JSTdan unumli foydalana oladi. Kichik davlatlar, jumladan, O'zbekiston ham bu imkoniyatlardan to'liq foydalana olmasligi ularning umumiy resurslariga borib taqaladi. Mamlakatimizning JSTga a'zoliqi YEOIning tartib-qoidalari va monopoliyasiga tushib qolmaslikning oldini oladi, deb hisoblaymiz. Ichki monopolistlardan qutulish muammosi hal bo'ladi. Xalqaro darajada erkin raqobat tizimi o'z-o'zidan yaratiladi.

Mavzuni kengroq ochib berishda mazkur tashkilotning tarixi va tarkibiy tuzilishiga alohida to'xtalib o'tish joiz. JSTga 1995-yil yanvarda asos solingan. 1994-yil 15-apreldagi Marokash deklaratsiyasida «uning natijalari jahon iqtisodiyotini mustahkamlaydi va butun dunyoda savdoni, investitsiyalarni kengaytirib, ishchi kuchi bandligi, daromadlarning o'sishiga olib keladi. Shuningdek, u jamoaviy bahslar, muzokaralar va taqdimlash orqali mamlakatlar orasidagi savdo aloqalarini rivojlantiruvchi platforma hisoblanadi», deb yozib qo'yilgan.

1994-yildagi mahsulotlar savdosi haqidagi bitim, xizmatlar savdosi haqidagi bosh bitim, intellektual mulk haqidagi bitim Jahon savdo tashkilotining tarkibiy qismlariga kiradi. Mazkur hujjatlar a'zo mamlakatlarning parlamentlari tomonidan tasdiqlangan.

1995-yildan faoliyatini boshlagan bu tashkilotga ayni vaqtda a'zo bo'lgan 164 davlat uchun yangi bozorlar ochiq hisoblanadi. O'ndan ziyod turli yo'nalishdagi bitimlar uning normativ-huquqiy bazasini tashkil etyapti. Mazkur hujjatlar talabini

bajarish tashkilotning barcha a'zolari uchun majburiy sanaladi. A'zo bo'lishni istagan davlatlar o'z milliy qonunchiligini ularga muvofiqlashtirishi kerak.

Tashkilotda qarorlar ishtirokchi mamlakatlar yordamida konsensus — umumiy ovoz berish orqali qabul qilinadi. Nizomda qaror ko'pchilik ovozlar evaziga qabul qilinishi belgilab berilgan bo'lsa-da, hozir bunday voqea tashkilot tarixida yuz bermadi. Qarorlar qoidaga ko'ra, ikki yilda bir marta chaqiriladigan Vazirlar konferensiyasi tomonidan qabul qilinadi. Borayotgan ishlar borasida javobgar bo'lgan Bosh kengash yig'inlarini tashkilotning ma'muriy qarorgohi joylashgan Jeneva shahrida bir yilda bir marta o'tkazadi. Yig'ilishlarda tashkilotga a'zo mamlakatlar vakillari, elchilar ishtirok etadi. Bosh kengash qoshida nizolarni hal etish va savdo siyosati tahlillari bilan shug'ullanadigan organlar bor (jami 650 xodim ishlaydi). Bundan tashqari, uning tarkibida savdo va rivojlanish bo'yicha qo'mita, savdo balansi borasida cheklovlar o'rnatuvchi qo'mita hamda byudjet, moliya va ma'muriy masalalar bilan shug'ullanadigan qo'mita faoliyat yuritadi. Bosh kengashdan quyi pog'onada yana uchta kengash: tovarlar savdosi bo'yicha kengash, xizmatlar savdosi bo'yicha kengash va intellektual mulk huquqi bo'yicha kengash faoliyat yuritadi.

Tashkilotga a'zo bo'lishning ijobiy jihatlari ko'p. Birinchidan, uning zamirida iqtisodiy manfaat turadi. Ya'ni to'siqlarsiz o'zaro mahsulot ayirboshlashga erishiladi va tovar ayirboshlanishi yuksak texnologiyalarning qo'llanilishi hamda rivojiga hissa qo'shadi.

Ikkinchidan, xalqning turmush darajasini yaxshilashga turtki beradi, insonlarga sifatli mahsulot iste'mol qilish imkonini yaratadi.

Uchinchidan, eksport qilinayotgan mahsulotlar hisobiga milliy mahsulotlar tannarxi tushirilishiga xizmat qiladi.

To'rtinchidan, milliy ishlab chiqarish hajmini oshirib, byudjetga pul tushumlarini ko'paytiradi, savdo liberallasuvi mamlakat va alohida vatandoshlarimizning daromadlarini oshiradi.

Beshinchidan, mehnat bandligiga ijobiy ta'sir etadi.

BMTga a'zo aksar davlatlar JSTga ham a'zo bo'lib kirgan. Masalan, Rossiya Federatsiyasi 19 yillik kutishlardan keyin 2012-yilda, Qirg'iziston 1998-yilda, Tojikiston 2012-yilda, Qozog'iston 2015-yilda a'zolikka qabul qilindi. Tojikiston Prezidenti Emomali Rahmon JSTga a'zolikka "energetika mustaqilligiga erishish va aholini oziq-ovqat bilan ta'minlash" sari tashlangan muhim qadam, deb baholagan. Ammo bu jarayon silliq kechadi, degani emas. Demak, hukumat birinchi navbatda

mahalliy shirkatlarni himoya qilishga qaratilgan jiddiy tadbirlarni ishlab chiqishi kerak bo‘ladi.

Bu o‘rinda tashkilotga a‘zolikning afzalliklarini Xitoy davlati misolida ko‘rib chiqish ayni muddaodir. -Xitoy 15 yillik murakkab muzokaralar olib borgandan so‘ng, ushbu kelishuvlar asosida 2001-yil 11-dekabrda tashkilotga 143-a‘zo bo‘ldi. Biroq hukumatga bu borada qator og‘ir va mashaqqatli talablarni ilgari surishdi. Tarifni pasaytirish, AQSH kompaniyalari uchun zarur bo‘lgan sanoat mahsulotlari tariflarini 25 foizdan 7 foizgacha qisqartirish, Amerika fermerlari uchun zarur bo‘lgan qishloq xo‘jaligi mahsulotlari narxini 31 foizdan 14 foizgacha arzonlashtirish, bank sektori, sug‘urta, telekommunikatsiya va kasbiy xizmatlar kabi muhim sohalardagi qator tarmoqlarni keng miqyosda ochish, tizimli islohotlar olib borish, oshkoralik masalasida chuqur islohotlarni o‘tkazish, Xitoyda faoliyat yuritayotgan xorijiy kompaniyalarga to‘siqlarni bartaraf etish shular jumlasidandir.

Ko‘rinib turibdiki, Xitoyning JSTga a‘zo bo‘lishi bilan bog‘liq asosiy muammo bozorga kirish imkoniyati emas, balki iqtisodiy rejimning shaffofligi, huquqiy, ma‘muriy va institutsional tizimni shakllantirish majburiyatlarini bajarish mexanizmi bo‘lgandi.

Muzokaralarning yakuniy bosqichida XXRgayana ushbu vazifalar ham qo‘yildi: eksportni rejalashtirish va eksport-import rejalarini amalga oshirish siyosatini rejalashtirish tizimini bekor qilish; tashqi savdo rejimining shaffofligi, litsenziyalash va kvota tizimi, davlat xaridlari bozori, xorijiy ishbilarmonlarga ichki bozor xizmatlaridan foydalanishni erkinlashtirish; eksport subsidiyalarini olib tashlash; davlat korxonalarini moliyaviy qo‘llab-quvvatlashdan voz kechish va qishloq xo‘jaligini himoya qilish.

Mazkur tahlildan xulosa shuki, O‘zbekiston zimmasiga ham JST tomonidan siyosat va iqtisodda ochiqlikni ta‘minlash, eksport-import va boshqa iqtisodiy tizimlarda rejalashtirishdan voz kechish, qishloq xo‘jaligi va sanoat mahsulotlarini import qilish bo‘yicha davlat monopoliyasini bekor qilish yuklanadi. Ammo Xitoy bu shartlarni qabul qilishni davr zarurati, jahon iqtisodi qoidasini hurmat qilish, deb tushundi. Shunchalik murakkablik bo‘lishiga qaramasdan, Xitoy hukumati JSTga a‘zo bo‘lishning qiyinchiliklaridan ko‘ra, imkoniyatlari ko‘proq bo‘lishiga qattiq ishonadi.

Tarixiy qarorga kelganidan so‘ng, mamlakat ikki masalada yutdi: JSTga a‘zolik tufayli 2008-yilda boshlanib, hozirga qadar davom etayotgan jahon moliyaviy inqirozi sharoitida arzon bo‘lgan Xitoy mollari uchun cheklovli kvotalar olib tashlandi, xalqaro mehnat taqsimotidagi eng foydali jihati — arzon ishchi kuchini

eksport qilishga erishildi. Hozirgi kunda xorijda ishlayotgan 70 million muhojir (Gonkong va Tayvandan tashqari) yiliga taxminan 70 milliard dollar mablag'ni Xitoyga yuborib turadi.

Shu o'rinda mamlakatimiz uchun bu borada qanday muammolar yuzaga keladi, degan haqli savol tug'iladi. Birinchidan, O'zbekistonning JSTga a'zoligi bojxona soliqlarini 8 — 10 foizgacha qisqartirishga olib keladi. Bundan esa Davlat byudjeti zarar ko'radi. Biroq, o'z navbatida, bojxona tariflarining keskin qisqarishi O'zbekiston bozorlarida mahsulotlarning arzonlashuviga xizmat qiladi.

Ikkinchidan, iqtisodiyotni liberallashtirish, sanoatni xususiylashtirish, bozor erkinligiga davlat aralashuvini cheklash borasida tugallanmagan ishlar turibdi.

Uchinchidan, respublika ichkarisida zamon talabiga mos bozorbop mahsulot ishlab chiqaruvchilar, xususan, paxta ishlab chiqarishga ixtisoslashgan o'zbek fermerlari arzon va sifatli mahsulotlarni ishlab chiqaruvchi Xitoy, Hindiston, BAA savdo shirkatlariga raqobat qila olmasligi xavfi tug'iladi. Oqibatda qishloq xo'jaligi daromadsiz sohaga aylanib qolishi, bu esa 49,5 foizi qishloqlarda yashaydigan aholi uchun yangi infratuzilmani yaratish zaruratini keltirib chiqaradi. Qishloqqa sanoat tarmoqlari kirib kelishi G'arb mamlakatlarida bo'lganidek, fuqaroning tafakkur dunyosi jiddiy o'zgarishiga va ijtimoiy faolligiga olib keladi.

Intellektual mulk huquqi tizimi va bozorining shakllanmaganligi, ixtirolarni amaliyotda qo'llash, qaroqchi (pirat) mahsulotlar bozorining avj olganligini bartaraf etish yo'nalishida ham muammolar to'plangan.

Xususan, adabiy va badiiy asarlarni himoya qilishga doir Bern konvensiyasi (1971-yil 24-iyulda qabul qilingan Parij hujjati), "Mualliflik huquqi va turdosh huquqlar to'g'risida"gi Qonunga zid ravishda respublikamizdagi va chet el mualliflarining yaratilgan asarlarini noqonuniy takrorlash — litsenziyasiz (qaroqchi) mahsulotdan foydalanish, kontrafakt mahsulotlarni CD, DVD, VCD, VHS, mp3 shaklidagi disklarga ko'chirib, qalbaki nusxasini bozorlarda bemalol sotib, daromad ko'rish holatlari mamlakatimiz miqyosida avj olgan. Savdoga oid intellektual mulk huquqlari haqidagi bitim (TRIPS), g'oya va ixtirolar uchun adolatli raqobat muhitini yaratish, nohalol raqobat majburiyatlari bo'yicha ham qator vazifalar hamon yechilmagan.

Endi O'zbekiston tajribasida JSTga a'zo bo'lish afzalliklari va ayrim kamchiliklarimiz xususida mulohaza yuritsak. Bugungi kunda ekspertlar guruhi ("Jahon savdo tashkiloti bilan ishlash bo'yicha Idoralararo komissiya tarkibini tasdiqlash to'g'risida"gi 2018-yil 24-dekabrda hukumatning 1040-son qarori) tayyorgarlik ishlarini boshlab yuborgan. Investitsiyalar va tashqi savdo vazirligi

mutasaddi bo‘lgan maxsus komissiya sezilarli tashkiliy-huquqiy tadbirlarni amalga oshirganiga shubhamiz yo‘q. Shunday bo‘lsa-da, bu borada matbuotda yetarli axborot berilmaganligi bois, tahlilimiz asosida quyidagi ishlarni amalga oshirish zarurligiga e‘tiboringizni qaratmoqchi edim.

Birinchidan, mamlakat fuqarolari ijtimoiy guruhlarida daromadlar darajasining jiddiy farqlanishi “bo‘shliq”ni yuzaga keltiryapti. Xuddi shu “bo‘shliq” boshqa sohalarda islohotlarni o‘tkazishga xalaqit bermoqda.

Ayni chog‘da mamlakatimizdagi kambag‘allik darajasi 12 — 15 foiz atrofida ekanligi ma‘lum qilindi. Bu 4-5 million aholi yetarli daromad manbaiga ega emasligi, ijtimoiy himoyaga muhtojligini bildiradi. Bizningcha, muammoning yagona yechimi shuki, “Yashash minimumi to‘g‘risida”gi qonun va konsepsiyani tezroq qabul qilishimiz lozim. Yuqoridagi komissiya “iste‘mol savatchasi” va “yashash minimumi”ni belgilash bo‘yicha xorijiy tajribani o‘rganish va tahlil qilish ishlarini tugallashi maqsadga muvofiq. Hozirgi murakkab pandemiya sharoitiga qaramasdan, mazkur qonunga ehtiyoj kundan-kunga oshib boraveradi.

Ikkinchidan, ana shu muammoni tan olgan holda, JSTga a‘zolikni istab, yaqin yillarda erkinlashtirish va raqobatni jadallashtirish dasturlarini qo‘llagudek bo‘lsak, jamiyatda ijtimoiy muammolar battar ko‘payadi. Jahon bankining hisob-kitoblariga ko‘ra, O‘zbekistonda 4 milliongacha bo‘lgan fuqarolarning ishlamasligi, qishloq joylarida ishsizlarni qo‘shgan holda, ularning soni taxminan 6 millionga yetishi, Rossiyada 3 million kishining mavsumiy asosda ishlashini hisobga olmaslik mumkin emas. Mamlakatning JSTga a‘zo bo‘lishidan eng ko‘p zararni qishloq aholisi ko‘radi.

Uchinchidan, 2010 — 2019-yillarda YAIM (yalpi ichki mahsulot)ning aholi jon boshiga dinamikasi bir tekis rivojlanmagani, 2017-yilda bu ko‘rsatkich 1491 AQSH dollarini tashkil etgani, O‘zbekistonning JSTgaa‘zo bo‘lishi natijasida Xitoy tajribasida bo‘lgani singari ishsizlar sonining ko‘payib ketishiga va subsidiyalar asosida moliyalashtiriladigan mashinasozlik, dehqonchilik tarmoqlari ahvolining yomonlashishiga olib kelishi mumkin.

To‘rtinchidan, mamlakat yirik tarmoqlarining bu iqtisodiy jarayonga tayyor emasligi, ular tomonidan ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning ichki bozor narxlari tashqi bozor narxlaridan yuqori ekanligi bilan xarakterlanadi. Oddiy misol: 2020-yil iyul oyida Monopoliyaga qarshi kurashish qo‘mitasi tomonidan “UzAuto Motors” AJda “Raqobat to‘g‘risida”gi Qonun talablari buzilishi bo‘yicha deputat so‘rovi ko‘rib chiqildi. Qo‘mitaning maxsus komissiyasi tomonidan o‘tkazilgan tekshiruvlar kompaniya avtomobil narxlarini asossiz oshirganini tasdiqladi. Unga ko‘ra,

avtomobillar narxlari 3 million soʻmdan 19 million soʻmgacha asossiz oshirilgani aniqlandi.

Bunga oʻxshagan holatni boshqa monopol korxonalar misolida ham koʻrsa boʻladi. Oʻzbekiston tashkilotga qoʻshiladigan boʻlsa, ijobiy jihat shuki, 1996-yildan beri “UzAuto Motors” kabi avtomobil sanoatidagi proteksionizm siyosatidan voz kechilishiga, monopoliya tugatilishiga va aholi turmush farovonligi oshishiga erishiladi.

Oʻzbekiston Respublikasining JSTga kirishini tezlashtirish boʻyicha Investitsiyalar va tashqi savdo vazirligiga BMTning Taraqqiyot dasturi, Osiyo taraqqiyot banki (OTB), Jahon banki, Xalqaro rivojlanish boʻyicha AQSH agentligi (USAID), Xalqaro hamkorlik boʻyicha Germaniya jamiyati (GIS) texnik koʻmak berayotganini ham taʼkidlab oʻtish lozim.

Maʼlum boʻlishicha, 2020-yilning 7-iyul kuni Shveysariyaning Jeneva shahrida videokonferensiya shaklida Oʻzbekiston Respublikasining Jahon savdo tashkilotiga kirishi boʻyicha ishchi guruhining 4-yigʻilishi boʻlib oʻtgan. Oʻzbekiston delegatsiyasiga Bosh vazir oʻrinbosari, investitsiyalar va tashqi savdo vaziri S. Umurzoqov boshchilik qilgan. Yigʻilish doirasida Oʻzbekistonning tashqi savdo rejimi toʻgʻrisida kengaytirilgan Memorandum muhokama qilingan.

JST — global platforma, undan mamlakat yaxshi foyda koʻradi. Oʻzbekistonning JSTga aʼzo boʻlishdagi imkoniyatlarini qisqacha baholasak, bular — keyingi yillarda jiddiy islohotlarni boshidan kechirgan turizmning rivojlanishi, integratsiyalashuv imkoniyatlari ortishi, notarif cheklovlarning kamayishi, iqtisodiyotda toʻgʻridan-toʻgʻri xorijiy investitsiyalar ulushining oshishi, davlat monopoliyasining qisqarishida koʻzga tashlanadi. Lekin bu masalaning tashqi tarafi, shakli, xolos. Bizningcha, asosiy masala ichki tashkiliy-tuzilmaviy va texnologik tarafida — mazmunida boʻlib qolgan.

XULOSA

Xulosa shuki, Oʻzbekistonning xalqaro tashkilot vakillari bilan muzokaralari 2-3 yilga choʻzilishi ehtimoli mavjud. JSTga aʼzolik masalasi oson hal boʻlmaydi, oldinda juda murakkab bosqichlar turibdi.

Bir maqolada masalaning barcha jihatlarini batafsil yoritishning imkoni yoʻq. Mavzu va muammolar koʻlami shu qadar kengki, ularning birortasini koʻzdan qochirish yangi muammoni keltirib chiqarishi mumkin. Misol uchun, togʻ-kon, neft-gaz sanoati, energetika, temir yoʻl, havo yoʻllari sohalarida xususiylashtirish hali oxiriga yetkazilmaganligi jiddiy muhokama qilinishi lozim.

Eng muhim jihat shundaki, O‘zbekiston, birinchi navbatda, o‘zining ichki iqtisodiy-ijtimoiy muammolarini hal qilishi kerak. Geoiqtisodiyot bilan ham jiddiy shug‘ullanishga to‘g‘ri keladi. Bir vaqtning o‘zida ikki tashkilot kuzatuvchisi sifatida ham JST, ham YE OII bilan hamkorlik qilinayotganligi rahbariyat oldida o‘ta murakkab vazifalarning oqilona yechimini topishni ko‘ndalang qo‘yadi. Ushbu dolzarb masalalarning ijobiy yechimiga erishish uchun O‘zbekistonning milliy taraqqiyot yo‘li va yuksak farovonlikka erishishiga xizmat qiladigan yangicha yondashuv hamda qarashlar belgilab olinadi, deb ishonamiz.

JSTga a‘zolik, avvalo, monopolist boshqaruvga barham beradi va erkin raqobat muhitini yaratadi.

Bunday dadil qadam esa yurtimiz istiqboli uchun, shubhasiz, muhim rol o‘ynaydi.

REFERENCES

1. Omuraliev E.K. Biz o'zaro munosabatlarni kengaytirish uchun juda ko'p imkoniyatlarga egamiz. Qirg'iziston Respublikasining JSTga a'zoligi to'g'risida // AKIpress. 1996 yil - № 36.
2. Ponkratova L.A., Chjao Xing. Xitoyning tashqi savdosi: tarkibiy o'zgarishlarni dinamikasi va baholash xususiyatlari. Milliy manfaatlar: ustuvor yo'nalishlar, 2011 yil. 2 (95), bet. 44-53.
3. Jahon savdo tashkiloti rasmiy sayti ma'lumotlari www.wto.org

EKOLOGIYA MUHOFAZASI VA SUV SIFATINING NAZORAT QILINISHI

Ibragimova Shohsanamxon

Fargona davlat universiteti Ekologiya va atrofmuhit
muhofazasi yo'nalishi talabasi

ANNOTATSIYA

Maqolada muallif zamonaviy megapolislarda suv sifatining nazorat qilinishi va monitoring tizimi bo'yicha hamda suv kadastrining amalga oshiradigan ishlari yuzasidan ilmiy ma'lumotlar bergan.

***Kalit so'zlar:** megapolis, suv monitoring, suv sifati, suv kadastri, analiz-sintez ishlari, suv ob'ektlari, ichimlik suvlari.*

ABSTRACT

In the article, the author provides scientific information on the system of water quality control and monitoring in modern megacities, as well as the work of the water cadastre.

***Keywords:** megalopolis, water monitoring, water quality, water cadastre, analysis-synthesis works, water bodies, drinking water.*

KIRISH

Ekologiya va uni asrab-avaylash uchun, albatta, shu soha vakili bo'lish shart emas. Zero, bizga tabiatdan mehribon do'st yo'q. Har bir yil almashinuvi, fasllarning o'ziga xos xususiyatlari, toliqqan tananing sof havodan to'yinishi kabi ijobiy xususiyatlarini bizga in'om etib turadi. Ayniqsa, suv! Xalqimizda ne'matlar ichida inson hayotini ta'min etadigan, tiriklik manbayi bo'lgan suvni qadrlash va asrashga undovchi qimmatli fikrlar talaygina. Suvning tozaligini saqlash, sifatini oshirish va uni aholiga yetkazib berishda soha vakillari ilg'or.

Hayot manbayi bo'lmish suvning ham sifatini ta'minlash juda muhimdir. Suvning sifati suv resurslarini integratsiyali boshqaruvda asosiy omil hisoblansa-da, bu jihat qariyb 2000-yilgacha e'tibordan chetda qolib, o'rganilmay kelindi. Bunga yana bir sabab, transchegaraviy suv va ular dinamikasining kam o'rganilganligidir. Suvning sifatini nazorat qilish uchun davlatning milliy siyosati va mintaqaviy hamkorlikni yo'lga qo'yish juda zarur edi. Boisi, yangi qurilayotgan shaharlar aholisini toza, sifatli suv bilan ta'minlash davlat siyosatining bir bo'g'ini desak, xato bo'lmaydi. Suvning monitoring qilinishi suv ma'lumotlarini yig'ish, ular asosida suv resurslaridan foydalanish mezonlarini ishlab chiqish uchun muhim va kerakli.

Bunday masalani hal qilish tashkiliy infrastrukturadan tashqari, davlatlararo siyosatning muhimligini ham ko'rsatadi. Investitsiya hisobiga qurilayotgan zamonaviy turar joy binolarining qurilish chizmalarida ham suv yo'llari alohida o'rin egallaydi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Bugungi globallashuv davrida butun dunyodagi davlatlarda ko'llar va oqimlardan tortib qirg'oq suvlari va estuarlarigacha suv sifatini kuzatish muhim dasturlardan biriga aylangan. Suvning tozalik darajasi haqida shunchaki gapirish oson. Biroq suvning monitoring qilinishi oson kechadigan jarayon emas. Suv monitoringini tashkil etishda shu soha mutaxassislari tomonidan bir qator ishlar amalga oshiriladi. Ular:

1. Kimyoviy sharoitlarning namunalarini olish.
2. Cho'kindi jinslarni tahlil qilish.
3. Yog'lar va pestitsid, eritilgan kislorod va ozuqa moddalarini topish uchun baliq to'qimasi ekstraktlarini qo'llashni o'z ichiga olgan natijalarni to'plash.

Yuqoridagi mezonlar asosida suvning iste'molga yaroqlik darajasi ham aniqlanadi. Megapolislarda suv monitoringi muhim omil ekanligini unutmazlik kerak. Bu borada aholi salomatligiga suvning ta'siri va ularning suvdan oqilova foydalanishlarini nazorati ham yo'lga qo'yiladi.

O'zbekiston Respublikasida suv kadastrini yuritish tartibi O'zbekiston Respublikasining "Suv va suvdan foydalanish to'g'risida" gi qonuniga muvofiq olib boriladi. Suv kadastrini mamlakatning suv resurslari to'g'risida tartibga solingan ma'lumotlarni tashkil qiladi. Shuningdek, jami suvlarning miqdor va sifat tavsiflari bo'yicha hisobga olingan ma'lumotlar hamda suvdan foydalanishni qayd etish kabi ma'lumotlarni ham o'z ichiga oldi. Suv kadastrini yet usti suvlari, yer osti suvlari va suvdan foydalanish kabilarni o'rganadi.

Suv sifatini yaxshilashda quyidagilarga amal qilinadi:

1. Suvni rangsizlantirish—suvga rang beruvchi moddalarni yo'qotish.
2. Suvni mayda suzib yuruvchi zarrachalardan tozalash.
3. Suvni zararsizlantirish—suv tarkibidagi bakteriyalarni yo'qotish.
4. Suvni yumshatish—suvdagi kalsiy va magniy kationlari miqdorini kamaytirish.
5. Suvni chuchuklashtirish—suvdagi ortiqcha tuz miqdorini kamaytirish.

Yuqoridagi omillar orqali inson hayotiga foydali bo'lgan ichimlik suvi sifatini yuqori darajaga oshirish mumkin.

XULOSA

Suv sifatini muntazam ravishda monitoring qilib borish orqali suv bilan bog'liq muammolar hal qilinadi. Kelgusida suv bilan bog'liq ziddiyatlar kelib chiqishi oldi olinadi. Tabiat tomonidan bizga in'om qilingan suvning inson hayotidagi o'rni juda katta. Suv sifati monitoring insoniyat hayotining barqaror va sog'lom rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etadi. Dunyo sayyorasida megapolislarning qurilishi shiddat bilan o'sib borayotgan bir paytda suv sifatini monitoring qilish ishlariga ham talab ortib bormoqda.

REFERENCES

1. Barayev F.A., Serikbayev B.S., Mamasoliyev A.B va boshqalar. Suv resurslari va suvdan tejamli foydalanish. Toshkent, 2014
2. Frog B.N.Levchenko A.L. Vodopodgotovka. M.1996.

KDJ-3 KOMPLEKS KIMYOVIY QO'SHIMCHA QO'SHILGAN KONSTRUKTSION-ISSIQLIK IZOLYATSION POLISTIROLBETONNING FIZIK-MEXANIK XOSSALARI

1. Ilmiy rahbar t.f.n., dots **Abduholiqov Abulqosim Abdujabborovich**

abduholiqov@gmail.com

Toshkent arxitektura qurilish instituti ilmiy kotibi

Yoqubov Alimardon Abdug'appon o'g'li

architectmardon@gmail.com

Namangan muhandislik-qurilish instituti o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada, polistirolbeton xaqida umumiy ma'lumotlar, ishlatilish soxalari, polistirolbetonni tayyorlash uchun xomashyo materiallari uning fizik-mexanik xossalari xaqida umumiy ma'lumotlar ko'rsatilgan va tadqiqot usullaridan foydalanilgan xolda polistirolbetonning fizik-mexanik xossalarini o'rganildi. KDJ-3 kompleks kimyoviy qo'shimcha yordamida konstruksion-issiqlik izolyatsion polistirolbetonning fizik-mexanik xossalari shakllantirildi.

Kalit so'zlar: Kengaytirilgan polistirol granulari, KDJ-3 kompleks kimyoviy qo'shimcha, qulay joylashuvchanlik, qo'zg'aluvchanlik, o'rta zichligi, fraksiya, suv talabchanlik.

АННОТАЦИЯ

В статье приведены общие сведения о полистиролбетоне, областях применения, общие сведения о физико-механических свойствах сырья для производства полистиролбетона и изучены физико-механические свойства полистиролбетона с помощью исследовательских методов. Физико-механические свойства конструкционного и теплоизоляционного полистиролбетона формировались с помощью комплексной химической добавки КДЖ-3.

Ключевые слова: пенополистирольные гранулы, комплексная химическая добавка КДЖ-3, удобное расположение, возбудимость, средняя плотность, фракция, водопотребность.

ABSTRACT

This article provides general information about polystyrene concrete, areas of application, general information about the physical and mechanical properties of raw materials for the production of polystyrene concrete and studied the physical and

mechanical properties of polystyrene concrete using research methods. Physical and mechanical properties of structural and thermal insulation polystyrene concrete were formed with the help of complex chemical additive KDJ-3.

Keywords: *Polystyrene concrete, expanded polystyrene granules, KDJ-3 complex chemical additive, convenient location, excitability, medium density, fraction, water demand.*

KIRISH

Hozirgi davrda mamlakatimizda qurilish ishlari hajmi kundan–kunga ortib bormoqda, bu esa qurilishning asosiy qismi bo'lgan, qurilish materiallariga bo'lgan talabni ortib borishiga sabab bo'lmoqda. An'anaviy qurilish materiallari bilan bir qatorda zamonaviy qurilish materiallardan foydalanish jarayoni shiddat bilan orta boshladi. Zamonaviy qurilish ishlarida, binolarning yuqori sifatli issiqlik izolyatsiyasini ta'minlash, energiya va resurslarni tejashga yordam berish dolzarb vazifalardan biridir.

Binolarni loyihalash va qurishda individual binolarning massasini kamaytirish masalasi o'rinli. Qurilishda yengil betondan foydalanish ustuvor yo'nalishlardan biridir. Bunda esa to'suvchi konstruktsiyalarni (polistirolbeton, gazobeton, penabeton) kabi issiqlik izolyatsion va yengil betonlarga almashtirish orqali, massasini kamaytirilmoqda, bu esa binoning massasini sezilarli darajada kamaytirilishiga olib keladi. Binoning massasini kamaytirish, yuk ko'taruvchi elementlarga tushadigan yukni kamaytiradi, buning natijasida qurilish xarajatlarini kamaytirishga imkon beradi. Polistirolbeton bunday materiallar orasida o'zining alohida xossalari bilan ajralib turadi. Har qanday yengil betonlarning xossalarini yaxshilashda turli xil kimyoviy qo'shimchalarning o'rni beqiyosdir.

ADABIYOTLAR TAXLILI VA METODLAR

Polistirolbetonning ko'plab xossalarini 50-60 yillardan beri o'rganilib kelinmoqda. Tadqiqot natijalari MDH mamlakatlari olimlari va tadqiqotchilari A.A.Евдокимов, В.А.Рахманов, В.Г.Довжик, Т.И.Милх, В.И.Мелихова, О.В.Журба, И.Л.Тонков, В.Г.Парфенов va boshqalar tomonidan yozilgan ilmiy ishlar va maqolalarda keltirilgan.

Polistirolbeton-kengaytirilgan polistirol granulalari, suv va bog'lovchi asosida ishlab chiqariladigan yengil beton hisoblanadi. Kengaytirilgan polistirol granulalar polistirolbeton uchun to'ldiruvchi sifatida ishlatiladi. Kengaytirilgan polistirol granulalarning fraksiyasi 20 mm dan katta bo'lmasligi hamda uning namlik miqdori 15% dan ko'p bo'lmasligi kerak. [1.](iqtibos)

И.И.ТОНКОВ issiqlik izolyatsiyalovchi polistirolbetonning sovuqqa chidamliligi xossasini ko'plab experimentlar yordamida tadqiq qildi. Tadqiqotlarni zichligi 150 kg/m^3 dan 600 kg/m^3 bo'lgan kubik namunalarda amalga oshirdi. U polistirolbetonning suv shimuvchanligini 12-15 % ga tengligini va boshqa yengil betonlar (penobeton, gazobeton, keramzitobeton) ga nisbatan bu xossasining yaxshiligi bilan ajralib turadi. Bu xossasining yaxshiligi tufayli polistirolbetonning boshqa fizik-mexanik xossalarini ijobiylikini belgilab beradi. U tadqiqotlar natijasida polistirolbetondan qurilishda konstruktiv-issiqlik izolyatsion material sifatida foydalanish mumkinligini tasdiqlaydi. [2.]

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Mahalliy va xorijiy manbalarning taxlili orqali polistirolbetonning ko'plab xossalari o'rganilganligiga va o'rganishlar natijasida ishlab chiqarishni tashkil qilinganligiga e'tibor beradigan bo'lsak, polistirolbetonning ustida ko'plab amaliy-nazariy tadqiqotlar qilingan degan xulosaga kelamiz. Polistirolbeton g'ovakli strukturaga ega bo'lganligi sababli biz uni juda yengil betonlar(g'ovakli betonlar) guruhiga kiritamiz va asosan issiqlikni himoyalash uchun to'suvchi konstruksiyalarda ishlatiladigan material deb xisobaymiz. Ammo ko'plab ilmiy tadqiqotlar natijasida uning tarkibiga qurilish qumi, kvarts qumi, keramzit qumi kabi mayda fraksiyalik to'ldiruvchilar qo'shib uning zichligini yuqori qilingan va qurilishda faqat issiqlikni himoya qilish uchun emas balki yuk ko'taruvchi element sifatida ham foydalanishimizga ham imkon beradi.

Bog'lovchi sifatida portlandsement yoki shlakaportlandsement ishlatilishi maqsadga muvofiq, chunki bu bog'lovchilarni polistirol bilan bog'lanishi boshqa sementlarga nisbatan ancha ijobiydir. Polistirol granulasining zichligi juda kam bo'lganligi sababli sement bilan bog'lanishdagi bo'ladigan reaksiyani amalga oshirish juda qiyindir, shuning uchun biz kimyoviy bog'lovchilardan foydalanamiz.[1.](iqtibos)

Polistirolbeton ishlatilish joyiga ko'ra quydagi turlarga bo'linadi:

- Issiqlik izolyatsion polistirolbeton: O'rta zichligi $150-225 \text{ kg/m}^3$ bo'lgan hamda siqilishdagi mustahkamligi M2 dan past bo'lmagan, binolarning yuk ko'taruvchi elementlarini izolyatsiyalash uchun ishlatiladigan beton.
- Issiqlik izolyatsion-konstruksion polistirolbeton: Binolarning energiya tejaydigan tashqi yuk ko'taruvchi devorlarida, shu jumladan, ko'priklarda ishlatiladigan, o'rtacha zichligi $250-350 \text{ kg/m}^3$, beton klassi B0,5 dan past bo'lmagan beton.

- Konstruktsion-issiqlik izolyatsion polistirolbeton: o'rtacha zichligi 400-600 kg/m³ ga teng beton, beton klassi B1,5 dan past bo'lmagan, uzunligi (1,8 m dan ortiq) peremichkalarda, shuningdek past yuklamali binolarning tashqi devorlarining ko'taruvchi qatlami sifatida ishlatiluvchi beton.

Polistirolbetonning o'rtacha zichligiga qarab, uning siqilishdagi mustahkamligi va sovuqqa chidamliligi 1-jadval talablarini hisobga olgan holda, qurilish normalariga muvofiq belgilanadi. [4.]

1-jadval

O'rtacha zichlik	Siqilishdagi mustahkamlik	Siqilishdagi kuchlanish MPa	Sovuqqa chidamlilik markasi
D150	M2	-	F 35
D175	M2,5	-	F 50
D200	M3,5	-	F 75
D225	B0,35 (M5)	0,27	F 75
D250	B0,5	0,38	F 100
D300	B0,75	0,53	F 150
D350	B1	0,63	F 150
D400	B1,5	0,65	F 150
D450	B1,5	0,68	F 200
D500	B2	0,70	F 200
D550	B2	0,74	F 200
D600	B2,5	0,76	F 300

1-jadval-Polistirolbetonning fizik –mexanik xossalari. [4.]

Beton qorishmalari tarkibiga kompleks kimyoviy qo'shimchasini kiritish ularning xossalari sezilarli darajada o'zgartiradi. Kompleks kimyoviy qo'shimchasi beton qorishmasining qo'zg'aluvchanligini oshiradi, qulay joylashuvchanlik xossalari yaxshilaydi, suv talabchanlikni kamaytiradi va suv va sement nisbatini pasaytiradi, suv sarfining qisqarishi beton mustahkamlik xarakteristikalarining oshishiga olib keladi, bularning barchasi yuqori mustahkam beton olish imkoniyatlarini ochib beradi. Bunday jihatlar betonning uzoq vaqt xizmat qilishiga ya'ni, uning umrboqiyiligiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.[3.] (iqtibos)

KDJ-3 kompleks kimyoviy qo'shimchasi miqdorining konstruksion- issiqlik izolyatsion polistirolbetoning fizik-mexanik xossalariga ko'rsatadigan ta'sirini tadqiq qilish uchun "Bekobodsement" AJ ning PS400 D20 markalaridagi portlandsementidan foydalanildi. Olingan natijalarni aprobatsiyadan o'tkazish, KDJ-3 kimyoviy qo'shimchani konstruksion-issiqlik izolyatsion polistirolbetonning fizik-mexanik xossalariga ta'sirini tadqiq qilish maqsadida Toshkent arxitektura qurilish instituti "Qurilish materiallari" laboratoriya bazasida eksperimental tadqiqotlar o'tkazildi.

O'tkazilgan barcha tadqiqotlar Davlatlararo standart GOST 30459-2008 "Добавки для бетонов и строительных растворов. Определение и оценка эффективности" talablariga muvofiq bajarildi.

Konstruksion-issiqlik izolyatsion polistirolbeton qorishmasining reologik xossalarini tadqiq qilish bo'yicha olib borilgan eksperimental tadqiqotlarni taxlil qilish natijalari bilan quyidagilar o'rnatildi, sement massasiga nisbatan 0,4%, 0,6%, 1,0% miqdordalarda qo'shimchalar qo'shilgan qorishmalarning o'rganilgan tarkiblaridan eng yaxshi ko'rsatkichlar 0,6% miqdordagi qo'shimchaga ega bo'lgan qorishmada kuzatildi.

Eksperimentlar asosida konstruksion-issiqlik izolyatsion polistirolbetonning fizik-mexanik xossalarini tadqiq qilish uchun KDJ-3 ning optimal miqdori, sement massasiga nisbatan 0,6 % da qabul qilindi.

Beton namunalarining siqilishdagi mustahkamligi bo'yicha sinovlar o'tkazildi. O'tkazilgan sinovlarning natijalari mos ravishda 2 va 3-jadvallar hamda 1, 2-rasmlarda ko'rsatilgan.

2 va 3-jadvallardan ko'rinadiki, KDJ-3 kompleks qo'shimchasini konstruksion-issiqlik izolyatsion polistirolbeton tarkibiga mos miqdorda qo'shish polistirolbetonning siqilishdagi mustahkamligi oshishiga olib keldi.

2-jadval. O'tkazilgan sinovlar misolida konstruksion - issiqlik izolyatsion polistirolbeton qorishmalarning tarkiblari.

r	Materiallar ning nomlanishi	Beton qorishmasining tarkibi, kg		
		1	7 litr	7 litr
		m ³	qorishmaga to'g'ri keladigan nazorat qorishmalari	qorishmaga to'g'ri keladigan KDJ-3 kompleks kimyoviy qo'shimchali qorishmalar

.	Sement, kg	3 80,0	2,66 0	2,660
.	Polistirol granula, kg	1 7	0,119	0,119
.	Suv, l	1 60	1,12 0	*1,120-0,84
.	Sement massasiga nisbatan KDJ-3, 0,4%	1 ,52	-	0,010
.	Sement massasiga nisbatan KDJ-3, 0,6%	2 ,28	-	0,015
.	Sement massasiga nisbatan KDJ-3, 1,0%	3 ,8	-	0,026

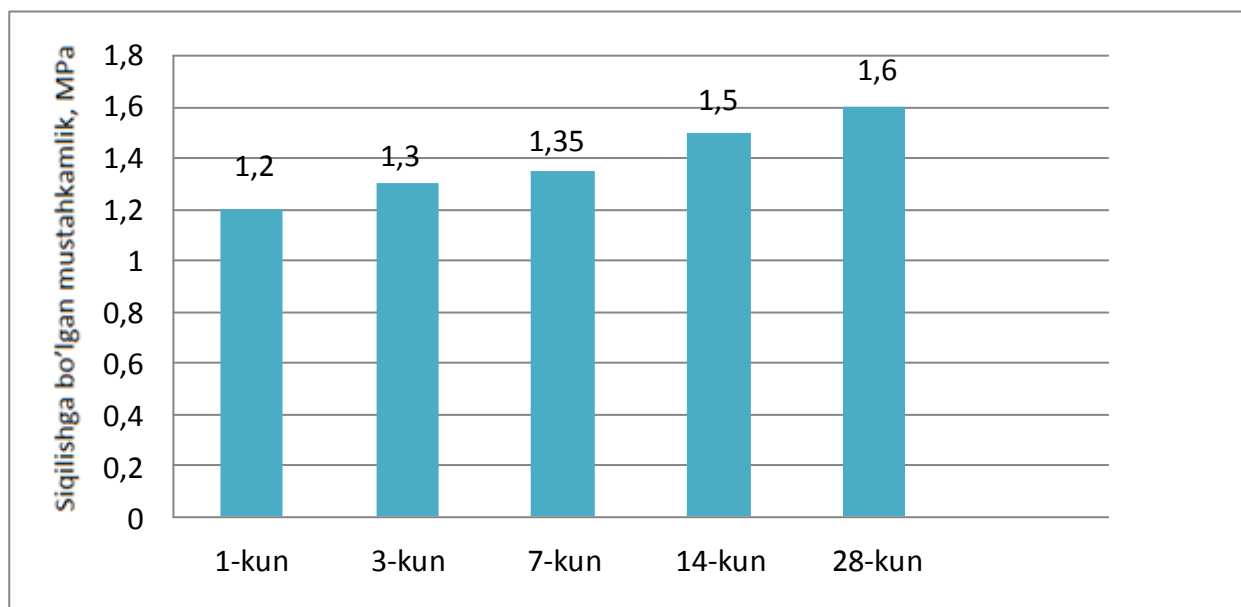
*suv miqdori KDJ-3 kompleks kimyoviy qo'shimcha miqdoriga qarab o'zgarishi mumkin.

3-jadval. Konstruktsion - issiqlik izolyatsion polistirolbetonning siqilishdagi mustahkamligining KDJ-3 kompleks kimyoviy qo'shimcha miqdoriga bog'liqligi.

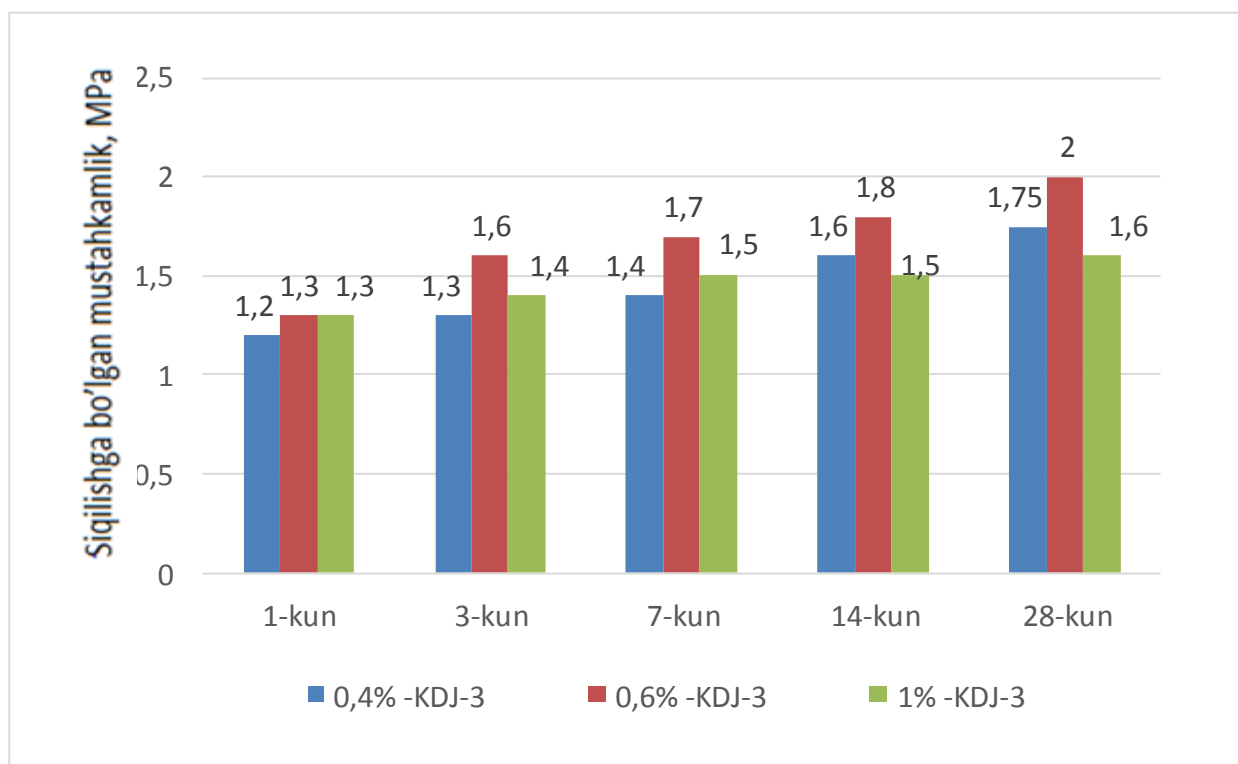
/r	Sement massasiga nisbatan KDj-3, % da	Betonning siqilishdagi mustahkamligi (MPa)				
		1	3	7	14	28
1	Qo'shimchasiz nazorat namunasi	1 ,2	1 1,3	1 ,35	1 ,5	1 ,6
2	0,4	1 ,2	1 3	1 ,4	1 ,6	1 5
3	0,6	1 ,3	1 1,4	1 ,7	1 ,8	1 .0
4	1,0	1 ,3	1 1	1 ,5	1 ,5	1 ,6

1-rasm. Qo'shimchasiz nazorat namunasi yordamida konstruksion-issiqlik izolyatsion polistirolbetonning 1,3,7,14,28 kunlardagi siqilishdagi mustahkamligining o'zgarishi qiymatlari.

2-rasm. Sement massasiga nisbatan KDJ-3 kompleks kimyoviy qo'shimcha

qo'shimchasining 0.4%,0.6%,1.0% ulushi qo'shilgan konstruksion - issiqlik izolyatsion polistirolbetonning oddiy sharoitlarda siqilishdagi mustahkamligining o'zgarishi qiymatlari.

O'tkazilgan tadqiqotlarning taxlillari bilan polistirolbetonning mustahkamligi nazorat tarkiblariga nisbatan 20-22% ga oshganligi, suv yutuvchanlik esa 20-25% kamayganligi kuzatildi. Bunda 0,6% li KDJ-3 kompleks kimyoviy qo'shimchali beton xossalari ko'rsatkichlari 0,4%, 1,0% li KDJ-3 kompleks kimyoviy qo'shimchali betonlarnikiga qaraganda yuqori ekanligi aniqlandi. Shunga mos ravishda KDJ-3 kompleks kimyoviy qo'shimchasi qotishning butun muddatida betonning mustahkamligini oshiradi. Biroq mustahkamlikning eng katta o'sishi dastlabki uch kunda kuzatildi. Bunda eng yuqori mustahkamlik KDJ-3 kompleks qo'shimchasi 0,6% miqdorda qo'shilganda ta'minlanadi. 7 kun davomida siqilishdagi mustahkamlik betonning loyihaviy mustahkamligiga nisbatan 76 %ga yetadi.

XULOSA

Konstruksion - issiqlik izolyatsion polistirolbeton tarkibiga, maxalliy kompleks kimyoviy ko'shimcha KDJ-3 ni 0.6 % sement massasiga nisbatan qo'shilishi, betonning fizik-mexanik xossalari yaxshilanishiga turtki bo'ldi. Agarda KDJ-3 kompleks kimyoviy ko'shimchasini yengil beton tarkibiga optimal miqdorda qo'shilsa, chet mamlakatlaridan kirib kelayotgan kimyoviy qo'shimchalar importini kamaytirishga zamin yaratiladi. KDJ-3 kompleks qo'shimchasining beton fizik-mexanik, kimyoviy va ekspluatatsion xossalari ko'rsatadigan ta'sirini, shuningdek, ko'p funksiyali (plastifikatsiya, dastlabki davrdagi qotish jadalligi, zichlikning

ortishi)ni aniqlash bo'yicha o'tkazilgan tadqiqotlar ananaviy superplastifikatorga qaraganda yuqori effektga erishilganlikni ko'rsatdi.

REFERENCES

1. A.Yoqubov. "Yangi avlod kompleks kimyoviy qo'shimchali polistirolobeton texnologiyasi" mavzusidagi magistrlik dissertatsiya ishi. Toshkent. 2020
2. Тонков И. Л. Исследование физико-механических свойств полистиролбетона как материала для ремонта стен из ячеистых бетонов: дис. канд. техн. наук Пермь: ПермГТУ. - 2000.
3. "Полистиролбетон – энергоэффективный теплоизоляционный материал" nomli maqola Mo'minov A.R. (magistrant TAQI), Yoqubov A.A. (assistant NamMQI) "ОБРАЗОВАНИЕ И НАУКА В XXI ВЕКЕ" nomli jurnal №8 (noyabr, 2020)
4. ГОСТ 33929-2016 Полистиролбетон. Технические условия. Дата последнего изменения. 12.09.2016 .

ЖИН АРРАЛИ ЦИЛИНДРИНИНГ ЕНГИЛЛАШГАН КОНСТРУКЦИЯСИНИ ЯРАТИШ

Мирзаумидов Асилбек Шухратжонович

Наманган муҳандислик – технология институти

Ибрагимов Музаффар Исмоилжон ўғли

Наманган муҳандислик – технология институти

3-курс талабаси

Ibragimovmuzaffar98@gmail.com +998942771612

АННОТАЦИЯ

Аррала джинлар асосий технологик машиналар ҳисобланиб, пахта заводларининг джин ва линтер цехларида ишлатилади. Ўз навбатида аррала джиннинг асосий ишчи органи аррала цилиндр бўлиб у вал арра дисклари ва арралараро қистирмалар тахламидан иборат бўлади. Аррала цилиндр катта массага эга бўлиб, асосий энергия сарф қилувчи бўлганлиги учун унинг массасини камайтириш ахамиятли ҳисобланади.

***Таянч сўзлар:** Аррала джинлар, технологик машина, жин линтер цехи, ишчи орган, вал, арра дисклари, қистирмалар, катта масса, массани камайтириш*

РАЗРАБОТКА ОБЛЕГЧЕННОЙ КОНСТРУКЦИИ ПИЛЬНОГО ЦИЛИНДРА ДЖИНА

Мирзаумидов Асилбек Шухратжонович

Наманганского инженерно-технологического институт

Ибрагимов Музаффар Исмоилжон ўғли

Наманганского инженерно-технологического института

студент 3 курса

Ibragimovmuzaffar98@gmail.com +998942771612

АННОТАЦИЯ

Пильные джины являются основной технологической машиной и устанавливаются в джинных или джинно-линтерных цехах хлопководов. В свою очередь основным рабочим органом пильного джина является пильный цилиндр, состоящий из вала, пакета пильных дисков и междупильных прокладок. Так как пильный цилиндр обладает значительной массой и

является основным потребителем энергии, вопрос уменьшения его массы является актуальной.

Ключевые слова: *Пильный джин, технологическая машина, джинно-линтерный цех, рабочий орган, пильный цилиндр, вал, пильные диски, прокладки, значительная масса, уменьшение массы.*

DEVELOPMENT OF LIGHTWEIGHT CONSTRUCTION OF THE GIN SAW CYLINDER

A. Mirzaumidov

Namangan Engineering and Technological Institute

Ibragimov Muzaffar Ismonjon o'g'li

Namangan Engineering and Technological Institute

3rd year student

Ibragimovmuzaffar98@gmail.com +998942771612

ABSTRACT

Saw gins are the main technological machine of the ginning production line and are installed in the gin or gin-linter workshops of cotton factories. In turn, the main working body of the saw gin is a saw cylinder consisting of a shaft, a package of saw blades and inter-core gaskets. Since the saw cylinder has a significant mass and is the main consumer of energy, the issue of reducing its mass is relevant.

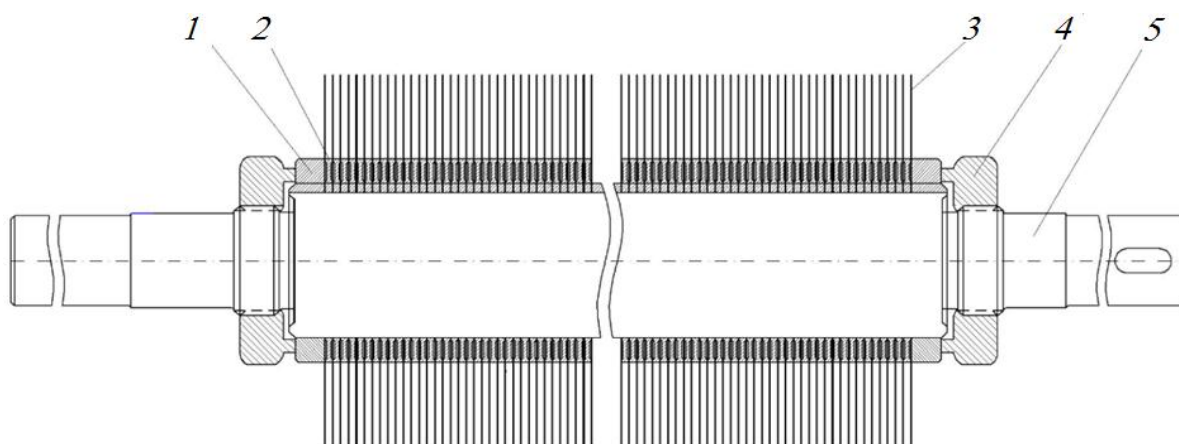
Key words: *Gin saw, technological machine, gin-linter workshop, working body, saw cylinder, shaft, saw blades, gaskets, considerable weight, weight reduction.*

ВВЕДЕНИЕ

Пильные джины являются основной технологической машиной поточной линии джинирования и устанавливаются в джинных или джинно-линтерных цехах хлопкозаводов. Основным рабочим органом пильного джина является пильный цилиндр, состоящий из вала, пильных дисков и междупильных прокладок [1]

На рис.1. приведен пильный цилиндр, в состав которого входят пильный вал 5, пильные диски 3, междупильные прокладки 2, шайбы 1, правая и левая зажимные гайки 4. Один конец пильного вала закрыт предохранительной втулкой, а второй через полужесткую муфту соединен с валом электродвигателя. По всей рабочей длине вала профрезерована канавка, в которую входят выступ пильного диска, предохраняющий пилу

проворачивания. На середине рабочей длины пильного вала насажена фиксирующая шайба, от которой в обе стороны расположены пильные диски.

Рис. 1.. Пильный цилиндр пильного джина марки 4ДП-130

1 – шайба; 2 – междупильная прокладка; 3 – пильный диск; 4 - гайка; 5 – вал.

Пильный вал и затяжную гайку изготавливают из стали, шайбы – из серого чугуна, междупильные прокладки – литьем в кокиль из алюминия или из пластмасс.

Диаметр пильных дисков – 320 мм, между дисками устанавливают колиброванные междупильные прокладки диаметром 162 мм, которые повышают жесткость пил и устанавливают заданное между пилами точное расстояние.

Пильный цилиндр джина предназначен для захвата зубьями пильных дисков волокна летучек, отрыва его от семян и выноса через щелевые зазоры в колосниковой решетке к воздухосъемному аппарату. Одновременно с отрывом волокна пильный цилиндр, вступая в контакт с сырцовым валиком на дуге захвата волокна в рабочую камеру, вращает его, что создает условия для постоянной подачи на пильные диски свежих летучек.

Технологические требования, предъявляемые к пильному цилиндру, следующие [2]:

пильный цилиндр должен иметь высокую захватывающую способность для обеспечения заданной производительности и бесперебойного вращения сырцового валика;

пильные диски должны быть жестко закреплены на валу пильного цилиндра, не менять своего положения во время работы и при вращении цилиндра проходить строго по центру щелевого зазора между колосниками;

поверхности пильного цилиндра, вступающие в контакт с сырцовым валиком и семенами, должны иметь шероховатость не более R_a 0.4–0.8 мм без наличия заусениц, погнутостей и других зацепов, препятствующих съему волокна.

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Основными заменяемыми деталями пильного цилиндра являются пильные диски и междупильные прокладки. Если учет толщины пильных дисков обеспечивается изготовителем, тогда основным элементом, влияющим на технологический зазор между пильными дисками и колосниками, являются междупильные прокладки.

Недостатком указанной конструкции является значительный прогиб вала, приводящий к изменению технологических междупильных расстояний и зазоров, большая потребляемая мощность из-за массивности пильного цилиндра, которые приводят к повреждениям волокон и семян хлопка, а также к снижению производительности джина.

Известна другая конструкция пильного цилиндра джина, в которой содержится вал, пильные диски и междупильные прокладки, которые выполнены с эксцентричной установкой их геометрической оси относительно вращения, а геометрические оси прокладок расположены по винтовой линии вдоль оси вращения пильного цилиндра джина [3]

Данная конструкция пильного цилиндра джина обеспечивает значительное улучшение технологического процесса волокноотделения благодаря ударному действию эксцентрично установленных относительно геометрической оси вращения вала наружных поверхностей прокладок на летучки и семена, попавшие под воздействие пил.

Однако данная конструкция также обладает значительной массивностью пильного цилиндра, а также значительными силами реакции в подшипниковых опорах из-за циклического изменения неуравновешенных масс системы.

Была проанализирована также конструкция пильного барабана волокнообрабатывающей машины, имеющей схожую конструкцию.

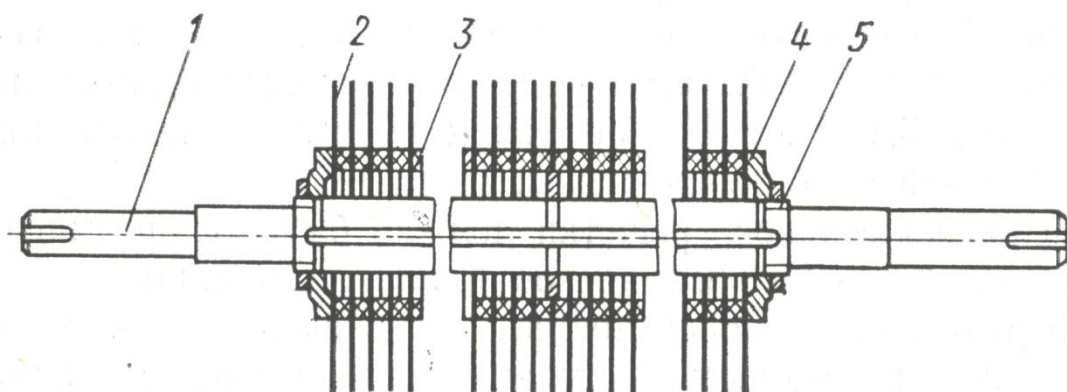
В этой конструкции пильного барабана волокнообрабатывающей машины, содержащей вал с расположенным на его поверхности, по крайней мере одним выступом, набранные на валу пильные диски с междупильными прокладками и

средство для создания угловых перемещений пильных дисков выполненных в виде обрешиненного покрытия, расположенного на выступе, а прокладки выполнены в виде упорных подшипников, смонтированных на валу, посредством втулочных элементов с профильными пазами, соответствующими по форме и по количеству выступам вала [4].

Недостатком данной конструкции пильного барабана также является массивность вала и сложность конструкции.

В другой известной конструкции пильного барабана волокнообрабатывающей машины, содержится вал с расположенным на его поверхности по крайней мере одним выступом, набранные на валу пильного диски с междупильными прокладками, выполненными в виде упорных подшипников, смонтированных на валу посредством втулочных элементов с профильными пазами, соответствующими по форме и количеству выступам вала, и средство для создания угловых перемещений пильных дисков, выполненное в виде обрешиненного покрытия расположенного на выступах вал

при
этом

путем совершения каждый пильным диском вынужденных крутильных колебаний за счет смещения центра масс каждого пильного диска относительно геометрической оси вала, в теле каждого пильного диска выполнены сквозные отверстия, причем отверстия смежных дисков отличаются по размеру, количеству, конфигурации и месту расположения.

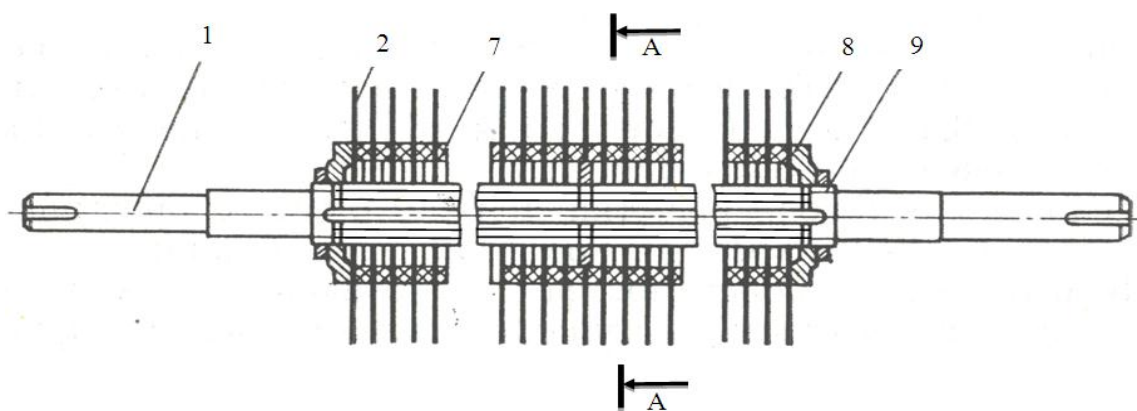
Рис. 2. Общий вид пильного цилиндра джина.

1-пильный вал, 2- пильные диски, 3- междупильные прокладки, 4-шайбы, 5-правая и левая зажимные гайки.

Недостатком рассматриваемого барабана являются сложность конструкции также массивность пильного барабана в целом и его вала в частности.

Наиболее совершенным с точки зрения разработки облегченной конструкции пильного цилиндра джина является пильный цилиндр джина согласно [4], представленная на рисунке 2.

Задачей исследования является повышение надежности работы пильного цилиндра джина, ресурсосбережение и повышение производительности, которая решается путем снижения массы и совершенствования конструкции пильного цилиндра джина.

Рис. 3. Общий вид новой конструкции пильного цилиндра джина.

1-шлицевой вал с продольными канавками, 2-пильные диски с язычками, выполненные симметрично с двух сторон, входящие в шлицевые канавки вала, 7- междупильные прокладки, 8- шайбы, 9- зажимные гайки.

Сущность разработанной конструкции заключается в том, что пильный цилиндр джина содержит вал, установленный на нем пильные диски с язычками выполнение симметрично с двух сторон, входящие в соответствующие канавки вала, который выполнен в виде шлиц, имеющие переходные закругления в основаниях впадин шлиц вала, междупильные прокладки, шайбы и зажимные гайки.[5] Выполнение на поверхности вала ребер жесткости путем прорезывания продольных шлицевых канавок позволяет значительно уменьшить массу вала и пильного цилиндра сохраняя в значительной мере изгибную жесткость вала за счет ребер жесткости,обеспечивающий ресурсосбережение, повышение надежности и получение хлопка-волокна с требуемыми качественными показателями.

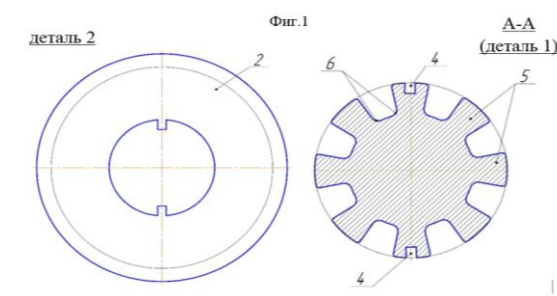

Рис. 4.сечение А-А вала и пильный диск с язычками.

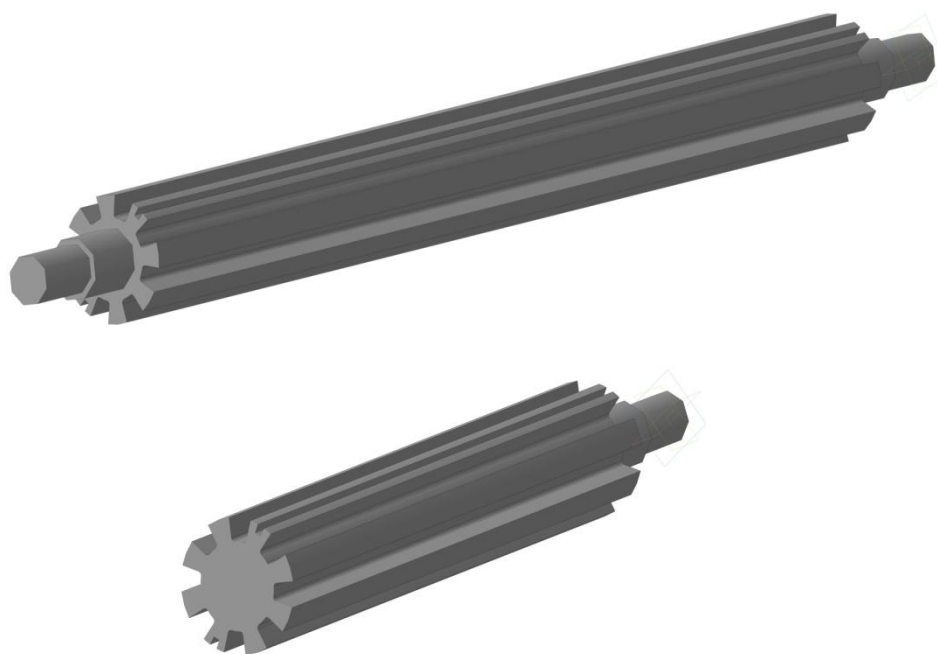
2- пильные диски с язычками 3; 4-канавки на поверхностях шлиц вала; 5- шлицы вала; 6-вал

Разработанная облегченная конструкция пильного цилиндра джина поясняется следующими чертежами: на рисунке 3 -общий вид пильного цилиндра джина, на рисунке 4-сечение А-А вала и пильный диск с язычками.

Конструкция состоит из шлицевого (продольные канавки) вала 1, установленными на нем пильных дисков 2 с язычками 3 выполненными симметрично с двух сторон, входящие в соответствующие канавки 4 на поверхностях шлиц 5 вала 1. При этом в основаниях шлиц 5 вала 1 выполнены переходные закругления 6, позволяющие увеличение прочности шлиц 5. Между пильными дисками 2 установлены междупильные прокладки 7, которые зажимаются с двух сторон вала 1 шайбами 8 и зажимными гайками 9.

Конструкция работает следующим образом. В процессе работы при подачи хлопка-сырца, пильные диски 2 захватывают прядки волокон и протаскивают их за колосники (на фиг.не показано), происходит отрыв прядь волокон от семян хлопка. Уменьшение массы пильного цилиндра джина за счет выполнения вала 1 шлицевым, обеспечивает изгиб вала 1 в допустимых пределах, позволяет требуемый процесс волокноотделения хлопка, снижает потребную мощность джина. Выполнение пильных дисков 2 с язычками 3 с двух сторон симметрично и канавки 4 на соответствующих шлицах 5 вала 1 в процессе работы приводит к своеобразному уравниванию масс системы относительно оси вращения (к отсутствию дисбаланса). Переходные закругления 6 на основаниях шлиц 5 вала 1 приводят к увеличению прочности, надёжности работы пильного цилиндра джина.

Рекомендуемая конструкция позволяет повышение надежности, снижению потребной мощности джина, получено хлопка-волокна высокого качества при высокой производительности.

Рис. 5. Внешний вид новой конструкции пильного цилиндра джина и его поперечного сечения

Таким образом, поставленная задача исследования повышения надежности работы пильного цилиндра джина, ресурсосбережения и повышения производительности решена путем снижения массы и совершенствования конструкции пильного цилиндра джина. [6]

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Сущность полученного решения заключается в том, что пильный цилиндр джина содержит вал, установленный на нем пильные диски с язычками выполнение симметрично с двух сторон, входящие в соответствующие канавки вала, который выполнен в виде шлиц, имеющие переходные закругления в основаниях впадин шлиц вала, междупильные прокладки, шайбы и зажимные гайки. Выполнение вала шлицевым (в виде продольных канавок) позволяют значительно уменьшить массу, сохраняя изгибную жесткость вала за счет шлиц (ребр жесткостей), приводящий ресурсосбережению, повышению надежности и получению хлопка-волокна с необходимыми качественными показателями.

REFERENCES

1. Мирошниченко Г.И. Основы проектирования машин первичной обработки хлопка.. М: –Машиностроение 1972. – 485 с.
2. Джураев А и др. SU 1513957A1, Бюл. №2. 29.02.1988, Пильный цилиндр джина.
3. Джураев А и др. Патент РУзб. ИНДР 9900062.1, Бюл. №4. 31.12.1999, Консольный колосник пильного джина.
4. RU 2023065C1. Пильный барабан волокнообрабатывающей машины. Джураев А и др. 15.11.1994
5. SU 1027295A. Пильный джин. Джураев А и др. Бюл. №25. 07.07.1983.
6. John Baffes. The “Cotton Problem”. Trade department. The world bank Washington, USA d.c.20433/September 2004.

К ВОПРОСУ ПРОФИЛАКТИКИ ПРАВОНАРУШЕНИЙ СРЕДИ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ

Шухратжон ШАКИРОВ,

заведующий кафедрой Специализированного филиала

Ташкентского государственного юридического университета,

Ташкент, Узбекистан

shuxratshakirov0747@gmail.com

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются основные вопросы, связанные с профилактикой правонарушений, в том числе среди несовершеннолетних, отдельные проблемы, факторы и причины, способствующие росту числа правонарушений среди данной категории лиц, их влияние на криминогенную обстановку в стране в целом. Также отмечаются реализуемый в этом направлении государством комплекс различных мероприятий и вероятные пути последующей стабилизации ситуации в данной области.

Ключевые слова: профилактика, правонарушение, преступление, безнадзорность, воспитание, подросток, несовершеннолетний, молодежь, семья, общество, государство.

ABSTRACT

The article examines the main issues related to the prevention of offenses, including among minors, certain problems, factors and reasons that contribute to the increase in the number of offenses among this category of persons, their impact on the crime situation in the country as a whole. They also note the complex of various measures implemented in this direction by the state and the probable ways of subsequent stabilization of the situation in this area.

Key words: prevention, offense, crime, neglect, education, teenager, minor, youth, family, society, state.

ВВЕДЕНИЕ

Одним из основных направлений политики любого демократического государства является деятельность по профилактике правонарушений, которая заключается в реализации комплекса взаимосвязанных мероприятий, проводимых органами и учреждениями, непосредственно осуществляющими профилактику правонарушений в целях сохранения и укрепления правопорядка,

выявления, пресечения правонарушений, а также определения, устранения причин совершения правонарушений и условий, им способствующих [1].

Прежде всего, это обусловлено тем, что практически все страны, целенаправленно предпринимая соответствующие меры в данном направлении, преследуют благую цель – обеспечение правопорядка в обществе и соответственно благополучия каждого гражданина и населения в целом.

В настоящее время особую озабоченность вызывают совершаемые со стороны подростков правонарушения. Одной из самых актуальных и социально значимых задач, которые стоят перед обществом, является поиск путей снижения числа правонарушений среди подростков и повышение эффективности их социально-психологической адаптации.

Безусловно, правонарушения несовершеннолетних опасны для общества, так как они угрожают его будущему. Асоциальные взгляды, привычки, приобретённые в раннем возрасте, могут привести к глубокой деморализации личности и, как результат, – к росту преступности и рецидивам.

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Общеизвестно, что подростковый возраст является одним из самых активных периодов в жизни каждого человека. Взрослеющему человеку, чувствующему приток физических сил, чаще всего кажется, что он может все и в этот момент способен на многое. Однако в связи с недостатками жизненного опыта, незнание законов, а также чаще всего просто неумение себя контролировать и отдавать отчет своим действиям могут привести к печальным последствиям [2].

Каждый человек в состоянии совершить правонарушение. Другое дело, что далеко не каждый его все-таки совершает. Большинство взрослых людей достаточно умны и в состоянии предугадывать результаты, последствия своих действий, руководствуются гражданским долгом, правилами морали и мирного сосуществования в обществе. А вот подростки зачастую не в состоянии адекватно оценивать не только себя, но и свои поступки. По мнению отдельных экспертов, главные причины правонарушений несовершеннолетних в том, что часто дети и подростки не осознают всю серьезность преступлений и считают незаконные действия чем-то вроде опасной и захватывающей игры.

К сожалению, факты говорят о том, что в Узбекистане, согласно данным Государственного комитета Республики Узбекистан по статистике, ежегодно несовершеннолетними совершаются от 800 до 3000 преступлений. При этом следует учесть, что количественные и качественные показатели по итогам

каждого года варьируются. Например, указанной категорией граждан в 2020 году совершено 1276 преступлений, а в 2019 году этот показатель составлял 818 преступлений [3].

В этом контексте актуально мнение Президента Узбекистана, который не раз отмечал, что «одно преступление тоже преступление» и подчеркивал, что «каждый факт совершения преступления должен настораживать всех нас». Конечно, каждый человек сам вправе выбирать свой жизненный путь, но если он не правильный, то мы не должны быть равнодушными [4].

Борьба с правонарушениями включает в себя два основных направления: предупреждение совершения правонарушений; последовательная реализация юридической ответственности за уже совершенные правонарушения [5].

Но самое важное недопустить реализацию второго направления, а максимально прилагать усилия вопросам профилактики правонарушений. Если так, то в современных условиях все средства хороши. Необходимо использовать все возможности, чтобы предотвратить противоправное поведение граждан.

Профилактика безнадзорности и правонарушений среди несовершеннолетних – система социальных, правовых, медицинских и других мер, которые направлены на выявление и устранение причин и условий, способствующих безнадзорности, беспризорности несовершеннолетних, совершению ими правонарушений или иных антисоциальных действий, осуществляемых в совокупности с индивидуальной профилактической работой [6].

В этом направлении государством предпринимаются значительные усилия, одними из которых и важных на сегодняшний день являются ранее выдвинутые Президентом Узбекистана пять инициатив, вопросы повышения качества образования, обеспечения полного охвата детей, их занятости различными культурно-досуговыми мероприятиями, проведения различных профилактически-разъяснительных мероприятий, в ходе которых обсуждаются проблемы преступности среди несовершеннолетних, учащимися при помощи специалистов разбираются различные ситуации, где необходимо определить виды ответственности за различные противоправные деяния и т.п.

Кроме того, в ходе состоявшегося 12 февраля с.г. расширенного заседания коллегии Министерства внутренних дел Республики Узбекистан наш Президент особое внимание уделил противодействию преступлениям в масштабе махалли, снижению нагрузки и повышению эффективности работы

инспекторов по профилактике, что будет способствовать организации им целенаправленной правильной работы, в том числе направленной профилактике правонарушений.

Наряду с этим, предупредить правонарушение несовершеннолетних можно, если к профилактической работе привлечь семью, ближайшее окружение. Приучать ребенка к правилам жизни в обществе следует с детства. Даже малыши должны знать, что нельзя отнимать, портить или брать без разрешения чужие вещи.

Также представляется необходимым акцентировать внимание детей на ответственном поведении, необходимости отвечать за свои действия. Важно также показывать положительный результат от стремлений исправить свои ошибки, показывать возможность исправления сделанного. И самое главное – необходимо демонстрировать детям собственный положительный пример. Ведь чему бы мы их не учили, поступать они будут так же, как мы.

Для воспитания молодежи духовно, всесторонне и интеллектуально развитой необходимо также популяризировать чтение, прививать любовь к книгам. Чтение издревле играло важную и неотъемлемую роль в воспитании личности, раскрытии ее индивидуальных особенностей, а также служило важным фактором ее становления. В этой связи и в современном мире чтение должно занимать особое место, прежде всего в системе непрерывного образования, в том числе и в повседневной деятельности каждого [7].

Наряду с этим, в качестве еще одного важного механизма в сфере профилактики могут служить мероприятия военно-патриотического характера, активизация в этом направлении работы непосредственно на местах, в махаллях, школах, высших и средних специальных образовательных учреждениях, домах Милосердия.

Суть и содержание подобных мероприятий, прежде всего, заключаются в том, что они направлены на формирование у молодежи необходимых жизненных знаний, навыков, умений и воли, высоких духовно-нравственных качеств, факторов, влияющих на их сознание, психику и деятельность, а самое главное любви и преданности своей Родине, высокой ответственности перед ней и народом.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Таким образом, формирование в современных условиях ценностных ориентаций населения, прежде всего молодежи как самой динамичной части общества, является одной из главных проблем, целей и направлений

молодежной политики. Поэтому в любом обществе и государстве ценностные ориентации личности, молодежи оказываются объектом воспитания, а процесс их образования – важным направлением молодежной политики по осуществлению духовно-нравственного, патриотического и трудового воспитания.

В этом плане важным аспектом остается профилактика правонарушений посредством реализации различных действенных мер, в том числе и военно-патриотического характера. В будущем это позволит выработать у них крепкую правильную жизненную позицию и соответствующий иммунитет от разных чуждых идей и оградить несовершеннолетних от каких-либо противоправных действий.

REFERENCES

1. Законодательство в сфере профилактики правонарушений. Министерство юстиции Республики Узбекистан (https://www.minjust.uz/ru/library/own_publications/71248/?print=Y).
2. Профилактика правонарушений среди несовершеннолетних. Крымский республиканский центр социальных служб для семьи, детей и молодежи (<http://xn--d1alhofaa1b.xn--p1ai/>).
3. Портал открытых данных Республики Узбекистан. Число зарегистрированных преступлений (<https://data.gov.uz/ru/datasets/14360>).
4. Шавкат Мирзиёев: каждый факт совершения преступления должен настораживать всех нас (<https://www.uzdaily.uz/ru/post/38659>).
5. Закон Республики Узбекистан «О профилактике правонарушений», № ЗРУ-371 от 14 мая 2014 года.
6. Закон Республики Узбекистан «О профилактике безнадзорности и правонарушений среди несовершеннолетних», № ЗРУ-263 от 29 сентября 2010 года.
7. Shukhratjon Shakirov. Main Aspects Of The Development Of A Reading Culture In Youth (<http://www.usajournalshub.com/index.php/tajpslc/article/view/1135>).

DINIY-MA'RIFIY SHE'RLARNING JANR TAVSIFIQA DOIR

Sayyora Zaitovna Raimova,
o'qituvchi, Termiz davlat universiteti
Termiz, O'zbekiston
Tel: +99 890 568 88 78
raimovas@tersu.uz

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada istiqlool davridagi diniy-ma'rifiy mavzuda yaratilgan ayrim she'rlar tahlilga tortilgan. Mazkur she'rlarning janr tavsifiga e'tibor qaratilgan. Shuningdek, shoirlarning so'z qo'llashdagi badiiy mahorati, lirik qahramon tabiatini ochib berish masalalariga e'tibor qaratilgan.

Kalit so'zlar. diniy ma'rifiy she'rlar, arba'in an'analari, qayirma, ignabarg, uchchanoq, fiqra, arba'innamo, qit'aiy.

ABSTRACT

This article analyzes some poems created on the religious-enlightenment theme of the independence period. The focus is on the genre description of these poems. As well as the poets artistic skill in word usage, with a focus on revealing the nature of the lyrical protagonist.

Key words: religious-enlightenment poems, forty hadith traditions, qayirma, ignabarg, uchchanoq, fiqra. arbainnamo, qitayi.

АННОТАЦИЯ

В данной статье анализируются некоторые стихи, созданные на религиозно-просветительскую тему периода независимости. Основное внимание уделяется жанровому описанию этих стихотворений. А также художественное мастерство поэтов в употреблении слов направлено на раскрытие характера лирического героя

Ключевые слова: религиозное просвещение стихов, традиции арбаина, кайирма, игнабарг, уччанок, фикра, арба'иннамо, кит'айи.

KIRISH

Ma'lumki, adabiyotshunos mutaxassislar tomonidan o'zbek mumtoz adabiyotidagi katta va kichik janrlar masalasiga aniqlik kiritilgan. Xususan, ilmi bade, ilmi qofiya va ilmi aruz mumtoz poetikaning asos-negizini tashkil etishini

ko'pchilik yaxshi biladi. Zotan, aruz she'riy tizimiga ko'ra har bir mumtoz she'riy janr ma'lum bir qoliplar, mezonlarga bo'ysunadi. Ammo, XX asr boshlariga kelib, aruz sistemasi o'rnini sillabik she'r tizimi egallay boshladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Istiqlol davridagi adabiyot, xususan, she'riyat jahon adabiyotining ilg'or namunalarini puxta ijodiy o'zlashtirish, janrlararo badiiy uyg'unlashuv hodisasining kuchayishi natijasida yuzaga keldi. Dunyo adabiyotshunosligi tajribalari ta'sirida zamonaviy o'zbek adiblari ijodida yangicha qorishiq usuldagi janrlar yuzaga kelayotganligi borasida olimlarimizning fikrlari e'tiborlidir. Adabiyotshunos olim D. Quronovning fikrlariga ko'ra, jahon adabiyotidan o'zlashgan turg'un she'riy shakllar sonet, rondo, xokku, tanka kabi janrlar bilan birga an'anaviy mumtoz janrlar g'azal, ruboiy, qasida hamda xalq og'zaki ijodiga xos lirik janrlar yor-yor, aytishuv, alla kabi janrlar bugungi o'zbek she'riyatida qo'llanib kelmoqda. Olim ushbu janrlarni shartli ravishda besh asosiy qismga bo'lib tasniflaydi [1,392]. Mazkur tasnifning beshinchisi so'nggi davr ijodkorlari ijodida yuzaga kelgan "individual ijodiy eksperiment tarzida maydonga kelgan janrlar: qayirma (A. Suyun), ignabarg, uchchanoq (A.Obidjon), fiqra (F.Afro'z) va b." [1,393]. Bundan shu narsani anglash mumkinki, globallashuv davridagi mustaqillik davri o'zbek she'riyati sinkretik holatda ravnaq topdi. Bu davrdagi diniy-ma'rifiy mavzudagi she'rlarning janr tavsifi turlichalik kasb etadi. "Mustaqillik davrida she'riyatimizda janr, til va uslub jihatidan ham qator yangiliklar sodir bo'ldi" [2,79]. Avvalo, istiqlol davri o'zbek diniy-ma'rifiy she'riyatini mazmun va shakl mutanosibligida quyidagi ikki turga ajratib olish bir yo'la uning janr tavsifini belgilashda qulaylik tug'diradi:

1. Qirqhadis an'analari aks etgan she'rlar.
2. Diniy-ma'rifiy ruhdagi falsafiy she'rlar.

Dastlabki qirqhadis an'analari aks etgan she'rlar toifasiga Jamol Kamolning "Qirqhadis ilhomi" (2018) turkumi, Abdulla Oripovning "Haj daftari" (1992) turkumi, Shukur Qurbonning "Hikmatlar anjumani" (2016), Anvar Hojiahmadning "Jannat kaliti" (1994), Sirojiddin Sayyidning "Yaxshilik eskirmagay. Qirqhadis" (2008), A'zam O'ktamning "Ikki dunyo saodati" (1998), Nodira Afoqovanning "Muhammad (s.a.v.) dedilar...Arba'in turkumi" (2015), Orif Hojining "Qirqhadis va bir rivoyat" (2008) kabi asarlarini kiritish maqsadga muvofiqdir. Garchi, bu ijod namunalarining ayrimlari shakl jihatidan aynan arba'in an'anasiga mos kelmasa-da, hadis mazmunini o'zida mujassam etganligi bilan ahamiyatlidir.

Diniy-ma'rifiy mavzuda yozilgan falsafiy ruhdagi she'rlar sirasiga esa Fozil Zohidning "Sabr guli" (2013), Mirza Kenjabekning "Xushxabar" (2018), Asqar

Mahkamning “Haq” (1998), Abdul Jalilning “Muborak mujdalar” (2004) kabi kitoblaridagi asarlarini kiritish mumkin. Zero har ikkala tasnifning ham o‘ziga xos xususiyatlari mavjud. Qirqhadis an‘analari sharq mumtoz adabiyotiga xos an‘anaviy arba’inlar asosidagi, aksariyati shakl jihatidan ham barmoq vaznining to‘rtlik janrida vujudga kelgan badiiyat namunalaridir. Ular mazmuniy jihatdan, ya‘ni aniq bir hadisni she‘rga solingani e‘tiboridan mumtoz she‘riyatdagi arbain janriga yaqin turadi. Ammo shakliga ko‘ra ba‘zan to‘rtlik, oltilik, sakkizlik va undan ham kattaroq hajmga ham ega. Deylik, Abdulla Oripovning “Haj daftari” turkumiga kirgan ko‘pgina she‘rlar uchta to‘rtlikdan tarkib topgan o‘n ikki misralik she‘rlar ekani kuzatiladi. Diniy-falsafiy ruhda yozilgan ikkinchi toifa she‘rlar, asosan, manzumalar va boshqa ijtimoiy-tarixiy, axloqiy-didaktik mazmuni bilan alohida ajralib turadi. Bu tip she‘rlarda voqeabandlik ham ko‘rinadi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Birinchi toifa she‘rlarini arbainamo deb atash maqbulroq holat, negaki bu she‘rlar aynan arba’in janriga da‘vo qilmaydi. Shu o‘rinda adabiyotshunos Tohir Shermurodovning bu boradagi fikrlari o‘rinlidir: ”Ma‘lumki, hadislarning kimdan, qachon marviy bo‘lganligi, qanday sharoitda aytilganligi so‘zlarning ketma-ketligiga, umuman, matnning qat‘iyligi, aynanligi va o‘zgarishsizligiga o‘ta jiddiy ahamiyat berib kelingan. Xotirasi sustroq, zehni pastroq kishilarning rivoyat qilganlari sahih hadislar tarkibiga qabul qilinmagan. Islom ahli hadislarni so‘zma-so‘z o‘rgangan va yod olgan. Buzib talqin qilishga yo‘l qo‘yilmagan. Vaholanki bu singari fazilat-taqozolarning barchasini she‘rda mukammal qamrab olib, saqlab qolib bo‘lmaydi. Ularni atroflicha o‘zida mujassamlay olgan she‘rning ham “hadis” maqomini ololmasligi aniq. Demakki, ayni yo‘nalishdagi she‘rlarimiz turkumini “hadis” deb atamog‘imiz erish, g‘alati tuyuladi. Go‘yo she‘rlarning hadislikka da‘vogarligidek noxushroq taassurot uyg‘otadi, nokamtarlikdek ko‘rinadi”[3,36].

Tadqiqot ob‘ekti sifatida olingan shoirlardan birinchi toifaga mansublari ichida faqat Abdulla Oripov, Sirojiddin Sayyid va A‘zam O‘ktam ijodidagi hadis ma‘nolari singdirilgan she‘rlar janr tavsifi nuqta‘i nazaridan to‘rtlikdan katta hajmda yozilgan. Jamol Kamol, Shukur Qurbon, Anvar Hojiahmad, Nodira Afoqova, Orif Hojilar esa to‘rtlik janrida ijod qilishgan.

Mustaqillik davridagi irfoniy mavzudagi she‘riyat takomilida Shukur Qurbonning o‘rni beqiyos. “Hadislar asosidagi qirq she‘rini Shukur Qurbon barmoq vaznining to‘rtlik janrida yozdi”[3,35]. Uning ijodida to‘rtlikning rang-barang qofiyalanish turlarini uchratish mumkin:

Ey musulmon, istasang gar sog‘lik-omonlik,

Sadaqa qil, kamroq kelur rangi somonlik.

Turlari ko'p sadaqaning, savob-ajrning,

Hech bo'lmasa odamlarga qilma yomonlik[4,32].

Agar inson yaxshilik qilolmasa, yomonlik qilmasligi ham sadaqaning bir turi ekanligini uqtirgan ushbu to'rtlik "omonlik", "somonlik", "yomonlik" kabiohangdosh so'zlari orqali a-a-b-a tarzida qofiyalangan. Shoir to'rtlikning yana bir a-b-a-b tarzidagi qofiyalanish tartibidan ham unumli foydalanadi:

Yig'ilgan ilmni yashirmak – xato,

Chatoq erur xasis olim ishlari:

La'natlaydi uni har narsa, hatto

Dengiz baliqlari, osmon qushlari[4,35].

Dinimizda olimning ilmni tolibga berolmagani fosiqlik va g'ofillikka tenglashtiriladi.

Anvar Hojiahmadning "Jannat kaliti" she'riy to'plami turli mavzulardagi hadislarning to'rtlik shakliga solingan badiiy talqinlaridan tarkib topgan. Shoir ushbu hadislarning "Muhammad payg'ambar qissasi, hadislar"(1991) kitobidan olinganini va bu iqtiboslarning shu kitobdagi joylashish raqamini, deylik "Balo gapirilgan so'zga bog'liqdir (337)" tarzida keltiradi:

So'z borki, dardlarga shifo keltirur,

So'z borki, boshlarga balo keltirur.

So'zingni o'ylamay so'zlama hargiz,

Yomon so'z oxiri jazo keltirur[5,40].

Ko'rib turganimizdek, to'rtlikning qofiyalanish tartibi a-a-b-a tarzida, biroq 333 hadis ma'nosi singdirilgan to'rtliklarning barchasi ham bir xil qofiyalanish tartibiga ega emas. To'plamda a-b-a-b tarzidagi qofiyalanish tartibiga ega she'rlar ham uchraydi.

"Yolg'on guvohlik beruvchi kishini qadami qo'zg'almasidan avval Alloh unga do'zax o'tini vojib qiladi" (4,97)

Yolg'on guvohlikdan azim gunoh yo'q,

Kimki jur'at etsa, joyi do'zaxdir.

Yolg'onchi - hayotdan benasib mahluq,

Qilmishi jirkanchu chehrasi yaxdir[5,46].

Anvar Hojiahmad yozgan to'rtliklarda Rasululloh (s.a.v.) hadislarining mohiyati qisqa va lo'nda o'z ifodasini topgani bilan diqqatga sazovor, albatta. Nodira Afoqovanning "Muhammad (s.a.v.) dedilar...Arba'in turkumi" hammumtoz sharq she'riyatidagi arba'inchilik an'analari asosida yozilgan to'rtliklar

tarzida tuzilgan 40 hadisni sharhlagan ijod namunalari. O'n bir bo'g'inli barmoq vaznida yozilgan, a-b-a-b qofiyalanish tartibiga ega quyidagi to'rtlik "Yaxshilikni qalbi qattiq kimsalardan kutmaslik" haqida:

Biz-ku yaxshilikka zormiz erta-kech,
Balki, biror holdan zada edilar.
Shundanmi, "Ummatim, yaxshilikni hech
Qalbi qattiqlardan kutmang" dedilar[6].

Yoki:

Yomonlikni qaytar qo'l bilan, derlar,
Imkoni bo'lmasa – til bilan, derlar.
Tahlika ostida qolsa hayoting,
Qarshi tur, hech yo'qsa, dil bilan derlar[6].

"Yomonlikni qaytarmoq shart" hadisining mazmuni bilan sug'orilgan yuqoridagi to'rtlik ham o'n bir bo'g'inli barmoq vaznidagi "qo'l", "til", "dil" kabi so'zlar vositasidagi a-a-b-a tarzidagi qofiyalanish tartibiga ega she'rdir. Shuni ta'kidlash lozimki, Nodira Afoqova ijodidagi qirqhadis mazmuni bilan sug'orilgan, ixcham janrda yaratilgan bu to'rt misrali she'rlarning barchasi o'n bir bo'g'inli bo'lib, 6+5 turoqlanish tartibiga ega.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Umuman olganda, diniy-ma'rifiy mavzuda yozilgan she'rlarning janriy xususiyatlariga baho berishda g'arb va sharq she'riy shakllarining o'ziga xos ilmiy-nazariy asoslari bilan yondashish yaxshi samara beradi. To'rtliklar, sakkizliklar bu mavzuda yozilgan she'rlarning janriy xususiyatlariga ko'proq mos kelishi kuzatildi.

REFERENCES

1. Куронов Дилмурод. **Адабиёт назарияси асослари**. – Т.: "Академнашр", 2018.
2. Сайдулла Мирзаев. XX аср ўзбек адабиёти. – Т.: "Янги аср авлоди", 2005.
3. Шермуродов Т. Жозиб изҳор излаб. –Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон миллий кутубхонаси нашриёти, 2009.
- Шукур Курбон. Ҳикматлар анжумани. – Т.: "Мовороуннахр", 2016.
4. Ҳожиаҳмад, Анвар. Жаннат калити: Муҳаммад алайҳиссаломнинг 33 масаладаги 333 ҳадисларига 333 шеърый иқтибос. – Т.: "Чўлпон".1994.
5. Афоқова Нодира. Муҳаммад (с.а.в.) дедилар... Арбаъин туркуми www.ziyouz.

COMPUTER ASSISTANT TRANSLATION IN TRANSLATION PROCESS

Khonqulova Nilufar Ravshanovna

Translation Faculty, Uzbek State World Languages University

Email: waterlily9220@gmail.com

ABSTRACT

This article gives a brief overview of the role of modern technologies in the modern age of technology, their importance in the process of globalization, as well as the effective use of computer assistant translation in the translation process.

Keywords: CAT, Computer translation tool, list of terminology, database, machine translation.

АННОТАЦИЯ

В этой статье дается краткий обзор роли современных технологий в современную эпоху технологий, их важности в процессе глобализации, а также эффективного использования компьютерного помощника перевода в процессе перевода.

Ключевые слова: CAT, инструмент компьютерного перевода, список терминологии, база данных, машинный перевод.

INTRODUCTION

Using a computer-assisted translation tool, abbreviated CAT, involves the use of software to help individuals in this translation. If time is limited or short, a computer-based translation tool can effectively reduce translation time and allow the translator to translate content in a timely manner. This makes it much more convenient for a person. Computer-assisted translation is often referred to as machine translation or automated translation.

METHODS

A computer-based translation tool simplifies the translation process by dividing the text into smaller, searchable segments. It organizes these segments of the text in a way that makes it easier for the translator to translate the text effectively and saves time in the translation process. Segments can then be memorized, and this translator ensures that the terminology and writing style of the original are followed. Also, if the material you need to translate is similar to the material you previously translated, it provides savings - you only pay for the changed part of the sentence. The CAT tool

reduces the likelihood of any error by storing the translated segments along with the source phrase. The interpreter can easily access any translated segments at any time to ensure that the segment is sufficiently translated. A computer-assisted translation tool has been developed that allows a computer-based translator to quickly search and edit a specific piece of text as needed. Programmed to help the translator edit in a timely manner. The computer-assisted translation tool stores the translated segments and source segments as recognizable translation units. It stores these segments in a translation database called translation memory. Translation units stored in the translation memory can be accessed at any time for reuse in the same document or in another. The computer-assisted translation tool is equipped with special search functions that allow the translator to access the segments of the translated parts even if the two segments do not fully match. Computer-assisted translation leads to efficient use of time and energy resources in the translation process. It also helps to create translation memory later, which can then be used as a training case for machine translation engines. The presence of translation units in the translation memory also ensures consistency in the use of certain terms. This adds authenticity to the translated document. A computer-assisted translation tool can provide the help you need when translating large volumes of text. This helps the translator to use terminology correctly, consistently and effectively in the process of preserving evidence. Sometimes it happens that a translator has to translate content with high technical quality. In such cases or otherwise, adhering to a list of specific terminologies that must be explicitly used in the translated document may increase the translator's workload. It can also take a long time to go back and forth to the list provided to calculate your document with this list of terms. A computer-assisted translation tool can be programmed to automatically locate any location in a document using specific terminology. The computer-assisted translation tool works in accordance with the requirements of the digital cycle. In most cases, we can work in a paperless environment, and a computer-assisted translation tool can be a great help in working in such an environment. It is equipped with backup support technology of the translated document and it is possible to get a copy of the document if there is any error. The computer-assisted translation tool has increased the efficiency of the translation process while ensuring the availability of quality translation. It is an important tool for both translators and buyers of translation services.

RESULTS AND DISCUSSION

Advances in information technology (IT) have laid the foundation for the development of translation automation. Information technology has created a screen

culture that tends to replace print culture, with printed documents distributed, access to data directly through computers (email, databases, and other stored data), and can be distributed. Because these computer documents are available instantly, opening and processing them is much higher than in print, as a result the state of the information changes and remains temporary or permanent as needed. Over the past two decades, we have witnessed a tremendous growth in information technology with the advantages of speed, visual impact, ease of use, convenience, and cost-effectiveness. At the same time, with the development of the world market, industry and commerce operate more internationally than ever before, and freedom and availability in terms of the exchange of goods and services will increase. These changes will inevitably affect the essence and function of translation. Countries need to cooperate in many areas, such as environmental (Greenpeace), economic (free trade agreements), humanitarian (Doctors Without Borders) and education (exchange programs), and so on. Despite the importance of English, it is generally believed that people have the right to use their own language, but the diversity of languages should not be an obstacle to mutual understanding. It is necessary to find solutions to linguistic problems in order to allow the free flow of information and to facilitate bilateral and multilateral relations.

Cognitive processes:

To understand the important principles underlying machine translation, it is necessary to understand the functioning of the human brain. The first step in human translation is to fully understand the text in the source language. This concept works on several levels:

- Semantic level: understanding words outside of context as in a dictionary.
- Syntactic level: comprehension of words in a sentence.
- Pragmatic level: comprehension of words in context and context.

In addition, there are at least some types of knowledge in the translation process:

- knowledge of the source language that allows you to understand the original text.
- knowing the target language, which allows you to prepare a coherent text in that language.
- Know the equivalents between source and target languages.
- knowing the topic and general knowledge will both help you understand the text in the source language.

- Knowledge of socio-cultural aspects: The customs and traditions of the source and target cultures.

Given the complexity of the events that form the basis of a human translator's work, it would be absurd to claim that a machine can produce the target text in the same quality as a human. More precisely, however, even a translator can rarely translate a polished one on the first try. In fact, the translation process involves two stages: first, the production of a rough text or original version in the target language, where most of the translation problems have been solved, but far from being perfect; second, the revision phase, from re-reading the text when making minor corrections to making radical changes. Hence, the goal is to automate the first phase of this process so that the person can move the translator directly to the second and perform the task of thorough and demanding revision.

CONCLUSION

The problem is that the translator now encounters text that has not been translated by the human brain, but changes the approach as needed because the errors are different. It will be necessary to adapt the machine version to human thinking processes, judgments, and experiences. Machine translation is both a helper and a trap for translators: help as they complete the first stage of translation; a trap because it is not always easy for the translator to maintain the required critical distance from the text that has already been translated, at least in a primitive way, so that errors may not be detected. In no sense is an automatically generated translation final, even if it looks consistent and accurate on the surface.

REFERENCES

1. Kingscott, G. Translator strategies for getting the most out of the word processing. In *Technology as Translation Strategy*; Muriel, V., Ed.; John Benjamins Publishing Company: Amsterdam, The Netherlands; Philadelphia, PA, USA, 2008
2. Patiniotaki, E. *Trends & Reality in Translation Technology*; Centre for Translation Studies at UCL University: London, UK, 2018.
3. Quah, C.K. Bar-Hillel 1960/2003: 45. In *Translation and Technology*; Palgrave Macmillan: London, UK, 2006.
4. www.researchgate.net
5. blog.pangeanic.com

READING STRATEGIES FOR NON-PHILOLOGICAL HIGHER EDUCATION STUDENTS

Zaripova Aziza Shaxobiddinovna

Teacher of Samarkand state institute of foreign languages

Juraboyeva Gulmira Sherali kizi

Student of samarkand state institute of foreign languages

ANNOTATION

Reading strategies for students can help students in their studies across the board, which will require considerably more reading and good comprehension skills. It is therefore important to learn about effective reading strategies for both students and teachers.

Keywords: *reading, reading culture, ways to make reading interesting, strategies, productive teaching.*

АННОТАЦИЯ

Стратегии чтения для студентов могут помочь студентам в учебе по всем направлениям, что потребует значительно большего количества навыков чтения и понимания прочитанного. Поэтому важно узнать об эффективных стратегиях чтения как для учеников, так и для учителей.

Ключевые слова: *чтение, культура чтения, способы сделать чтение интересным, стратегии, продуктивное обучение.*

INTRODUCTION

Reading is one thing that many students struggle with. Some students get the underlying messages right away, while others need a little extra help. One of the most important reading strategies for non-philological higher education students is to increase a students' motivation to read. Reading comprehension, discussion and high standards won't help a student to excel in reading if they aren't motivated to read in the first place. Students can be encouraged to read more if the text they are reading from is at the correct reading level for them. Nothing is more discouraging than to constantly struggle with the reading material. Students that learn to read from text at the appropriate level will become readers that are more confident and will therefore excel. By the time students reach the high school level, we hope their reading levels have improved from their elementary years. While the majority of students' understanding have improved by the time they reach high school, there are still many students who get frustrated and struggle to read. Below, I will explain and discuss five important and helpful strategies that teachers can incorporate into their lessons, in any class that they teach:

1.Inference: As we read, we can use inference to further reading comprehension. When we infer while reading, we use knowledge that we already have and combine that with evidence from the text passages to come to conclusions with what we are reading. Students can formulate a question they may come upon while reading. In order to answer that question, they need to first determine what they already know about the subject in the text and then look for evidence in the text that supports their question. This information will help to lead them to their answer.

2.Questioning: While students are reading their text, they can start to create questions as they go along. They need to actively question what they are reading. Questions they have may be about the text, or about what the author means by a specific sentence or paragraph. By questioning, students are now thinking about what they are actually reading and can analyze passages more deeply and thoroughly. There comes a connection between the reader and the text, which also helps to increase comprehension.

3.Summarizing: One of the more difficult types of reading strategies is summarizing, mainly because students don't know what they are supposed to do. Some students end up providing too many details, while others not enough. By doing either, they may miss the main point and end up making no sense at all. With proper and frequent practice, summarizing will help students to write down the main ideas of a longer passage, help them to focus on key points and ideas that the author wants the reader to understand, and be able to use keywords and phrases properly.

4.Main Idea: Finding the main idea of a text is sometimes difficult for students to understand. Students need to first understand the focus of the text, then they can figure out what is so important about that focus. Combining the two creates the main idea of a passage. Students can do this with any text by finding supporting evidence in the text that describes the focus [1].

6.Synthesizing: Synthesizing is another difficult strategy for students, so frequent practice and modeling is essential for students. Synthesizing works as a reading strategy by breaking down all of the parts of a text into pieces, such as the characters, the plot, the climax, and the setting, while discussing or thinking about how they all come together to create one whole text. As the students read the text, they will begin to think differently about the text. They will learn more information about characters that will promote them think differently. Their opinions will change, as their comprehension increases.

Below are 4 primary suggestions that can help you support *all* students' reading progress:

1. Teach students at their instructional reading levels. Organize strategic reading groups so you can meet students where they are and move them forward by offering them experiences that build self-confidence and self-efficacy.

2. Provide students with reading and vocabulary strategies. The purpose of the reading strategy curriculum is to give students problem-solving tools that enable them to recall content, construct meaning from diverse texts, synthesize ideas across texts, and create new understandings.

3. Give independent reading a prominent place in your curriculum. Becoming an independent reader, like improving in football or in playing the piano, requires practice. Encourage students to **choose** books they're interested in reading—books that are easy and enjoyable, just like the materials you read for pleasure, on vacation, and in your spare time. This practice can build stamina and the ability to focus and concentrate, as well as enlarge students' vocabularies and background knowledge.

4. Use the read-aloud as a common text to model reading. Think aloud with an anchor text to make visible how you use prior knowledge and apply reading strategies to comprehend and create new understandings. In addition, students will observe you thinking about issues and exploring essential questions they've helped you develop to deepen their comprehension and recall of information [2].

CONCLUSION

In conclusion, Improving students' reading skills can be challenging. However, I truly believe doing this can develop the reading expertise needed for becoming productive, contributing members of their community and the world. Students' success in reading and learning will show them the value of setting reasonable goals and meeting them through hard work, as well as give them the incentive to strive and achieve for the rest of their lives. As mentioned above, a number of recommendations go through the pedagogical and psychological processes that every parent should take into account and pay attention to when choosing a book. As a child grows older, his worldview expands under the influence of rapidly evolving innovations in books and information technology. Parents are the first foundation in the interest in reading, and in the pre-school period, if the child reads the book according to the interests of the child, inspires him with love, tells him what the book is, its secrets, The child's interest in books expands and the desire to read books is formed. There is no doubt that by regularly monitoring the student's interest, giving him the opportunity to read

a book, and supporting him, the student's desire to read will become stronger and the reader will become a reader. Regular reading has a positive effect on the student's mastery of other subjects. So, in order to nurture and develop the child's mind in the spirit of our values in this period of rapid development of modern technologies, it is necessary to strengthen their love for books.

REFERENCES

1. Saidov, S. (2021). IBN AL-MUQAFFANING ISLOM TARJIMA SAN'ATIGA QO 'SHGAN HISSASI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(1).
2. Jurayev, S. S. O. (2021). ABU ALI IBN SINONING FALSAFIY QARASHLARIDA BAXT-SAODAT MASALASI. *Academic research in educational sciences*, 2(Special Issue 1)

INTERNET RESOURCES

- 1.<https://secondaryenglishcoffeeshop.blogspot.com/2017/03/reading-strategies-for-middle-and-high.html>
- 2.<https://www.scholastic.com/teachers/teaching-tools/articles/teaching-reading-in-middle-school-.html>

МЕТОДИКА ОРГАНИЗАЦИИ ВНЕКЛАССНЫХ ЗАНЯТИЙ ПО ИНФОРМАТИКЕ

Преподаватель информатики

Академического лицея Филиала Российского государственного
университета нефти и газа имени И.М. Губкина в городе Ташкенте

Ниязова Фариды Турсуновна

АННОТАЦИЯ

В работе рассматриваются вопросы развития познавательного интереса к предмету, к компьютерной технике; навыков самостоятельной работы по приобретению новых знаний, мышления; памяти; внимания. Повышение интереса к предмету, побуждение к самостоятельной работе во время внеурочной деятельности, в выявлении и развитии индивидуальных способностей, склонностей и интересов учащихся через включение их в соответствующую внеурочную деятельность. В связи с этим представляет значительный интерес разработка методической системы организации внеклассных мероприятий по информатике. Актуальность данной программы отвечает новым требованиям образования в области информатики и компьютеризации, содержание внеурочной работы соответствует требованиям к знаниям и умениям, указанным профессиональным и общим компетенциям. Данный курс даёт новые возможности для творческого развития учащегося, его самоопределения и самореализации; условия для формирования информационной культуры учащихся, что может повысить эффективность обучения, определить инновационные подходы к формам взаимодействия в процессе внеурочной работы.

Ключевые слова: внеклассное мероприятие, внеурочное мероприятие, методика обучения информатике

ANNOTATION

The work deals with the development of cognitive interest in the subject, in computer technology; skills of independent work to acquire new knowledge, thinking; memory; attention. Increasing interest in the subject, encouraging independent work during extracurricular activities, in identifying and developing individual abilities, inclinations and interests of students through their inclusion in the appropriate extracurricular activities. In this regard, it is of considerable interest to develop a methodological system for organizing extracurricular activities in informatics. The relevance of this program meets the

new requirements of education in the field of informatics and computerization, the content of extracurricular work meets the requirements for knowledge and skills, specified professional and general competencies. This course provides new opportunities for the creative development of the student, his self-determination and self-realization; conditions for the formation of the information culture of students, which can increase the effectiveness of learning, determine innovative approaches to forms of interaction in the process of extracurricular work.

Keywords: *extracurricular activity, extracurricular activity, informatics teaching methodology*

ВВЕДЕНИЕ

«Для удовлетворения потребностей детей, организации их свободного времени и отдыха государственные органы, негосударственные некоммерческие организации, а также коммерческие организации могут создавать внешкольные образовательные организации культурно-эстетического, научного, технического, спортивного направления.

Внешкольное образование в качестве составной части непрерывного образования детей направлено на развитие их талантов и способностей, удовлетворение их духовных потребностей.

Порядок предоставления внешкольного образования определяется уполномоченным органом государственного управления в области образования.»

Содержание внеурочной деятельности расширяет и углубляет содержательные линии курса изучения информатики: «кардинальное повышение качества общего среднего образования, углублённое изучение иностранных языков, информатики, других важных и востребованных предметов, включая математику, физику, химию, биологию;»

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ

«В республике реализуются комплексные меры по активному развитию цифровой экономики, а также широкому внедрению современных информационно-коммуникационных технологий во все отрасли и сферы, прежде всего, в государственное управление, образование, здравоохранение и сельское хозяйство. Проводимая в последние годы работа по широкому внедрению цифровых технологий в социальную сферу, также ставит приоритетные задачи по использованию населением электронных услуг,

поэтапному переводу государственных услуг в электронный формат, повышению цифровых навыков у населения.»

Внеклассная работа способствует интеллектуальному развитию учащихся. Это особенно важно сейчас, когда при активном внедрении новых информационных технологий развиваются все дисциплины, так или иначе связанные с компьютерами, а спрос на творчески развитых специалистов постоянно растёт. Кроме того, на современном переходном этапе становления экономики страны большое значение играет не только наличие творческого потенциала учащегося, но и его инициативы, умения организовать свою познавательную, исследовательскую деятельность.

«В целях ускоренного развития цифровой индустрии в республике, повышения конкурентоспособности национальной экономики, а также обеспечения реализации задач, определенных в Государственной программе по реализации Стратегии действий по пяти приоритетным направлениям развития Республики Узбекистан в 2017-2021 годах в «Год развития науки, просвещения и цифровой экономики» осуществляется «организация обучения 587 тысяч человек основам компьютерного программирования, в том числе путём привлечения 500 тысяч молодых людей в рамках проекта «Один миллион программистов»

«Наука и просвещение имеют первостепенное значение для повышения интеллектуального и духовного потенциала не только молодёжи, но и всего нашего общества. Там, где не развивается наука, наблюдаются регресс, отсталость общества во всех сферах. В целях устойчивого развития мы должны глубоко освоить цифровые знания и информационные технологии, что это даст нам возможность идти по самому короткому пути к достижению всестороннего прогресса. Широкое внедрение цифровых технологий способствует эффективности государственного и общественного управления, развитию социальной сферы, одним словом, кардинальному улучшению жизни людей.»

Внеурочная работа углубляет и расширяет знания учащихся, полученные на уроке, повышает их интерес к предмету. Приучает к самостоятельной творческой работе, содействует применению компьютерных технологий в будущей профессии. Помогает преподавателю лучше узнать индивидуальные способности своих учеников, выявить среди них одарённых детей. Сочетание классной и внеурочной формы работы обогащает урок, наполняет его новым содержанием, делает более интересным для учащихся. Правильное сочетание

классной и внеурочной работы обеспечивает взаимное использование не только содержание, но форм и методов работы.

«Подготовка молодёжи к международным олимпиадам; организуют системную и широкомасштабную работу для привлечения молодёжи к научным исследованиям в области информатики и информационных технологий и поощрению учёных, содействия в создании ими программных продуктов, направленных на научное решение существующих проблем в отраслях производства;»

В настоящее время всё большее распространение получает компьютерная техника и грамотность. Знания в данной области необходимы практически каждому человеку. Знание основных принципов работы на персональном компьютере повышает интеллектуальный уровень учащихся, а также стимулирует их к дальнейшему самостоятельному изучению не только информатики, но и физико-математических дисциплин.

Целью внеклассной работы и внеклассных мероприятий является

1. Предоставление гармонического и всестороннего развития учащихся. Данное требование отвечает базовой идеи воспитания – воспитание человека, который способен в себе совмещать как моральную чистоту и духовное богатство, так и физическое совершенство.

Так как составная часть воспитательной деятельности это и есть внеурочная работа, то она ориентирована на достижение единой цели обучения и воспитания - усвоение учащимся требуемого для жизни в современном социуме общественного опыта и формирование концепции ценностей, принимаемой обществом.

Многообразная внеучебная деятельность позволяет:

- выявить индивидуальные возможности учащегося, не всегда демонстрирующиеся на уроке,
- самореализоваться учащимся, повысить уверенность в себе и его самооценку,
- обогатить личный опыт учащихся,
- формировать практические умения и навыки.

2. Создание подходящих условий для накопления навыков сотрудничества, опыта жизни в коллективе.

Учебная деятельность в силу своей специфичности не может обеспечить в полной мере благоприятную основу сплочения коллектива. Однако во внеклассной деятельности учащиеся вступают в многосторонние отношения

между собой. В разных типах внеклассной деятельности учащиеся не только раскрывают свои индивидуальные способности, но и учатся жить в коллективе. Эта задача внеклассной деятельности обогащает опыт коллективного сотрудничества учащихся, что в комплексе и предоставляет огромный учебно-воспитательный эффект.

3. Создание необходимости результативной, общественно-одобряемой работы посредством ознакомления с разными типами работы.

Данная задача осуществляется посредством прямого ознакомления с разнообразными видами деятельности, а также посредством создания в согласовании с индивидуальной заинтересованности учащихся к ним.

4. Создание нравственного, волевого, эмоционального компонентов миропонимания. Развитие познавательного интереса.

Воспитание и развитие интересов у учащихся в процессе внеклассной и внеурочной работы связано непосредственно с решением необходимой задачи: выбором учащимися профессии и подготовкой к трудовой деятельности. Установлено, что многообразные типы внеклассных занятий являются одним из базовых источников проявления профориентационных интересов, а также профессиональной информированности учащихся. Различные виды внеучебных занятий способствуют реализации своих сил в выбранной области деятельности, приобретению профессиональных умений, знаний и навыков.

5. Организация свободного времени учащихся.

Внеклассная деятельность может быть результативным методом дифференциации обучения и воспитания, сохраняя единый, обязательный минимум учебного процесса. Внеклассная работа так же способна компенсировать его минусы, которые трудно устранить в рамках учебной деятельности, которая насыщена неотъемлемыми занятиями.

Даже у самого профессионального преподавателя успех внеурочных мероприятий во многом зависит от предыдущей подготовки к мероприятиям. Поэтому любое занятие следует методически подготовить и создать модель проведения занятия.

Повышение эффективности образования невозможно без создания новых форм обучения учащихся. В связи с этим большое внимание сегодня уделяется внеклассной деятельности учащихся. Здесь большую роль играет самостоятельная работа учащихся с компьютером, работа над самим информационным объектом.

Чтобы учащиеся любили посещать уроки информатики необходимо привить любовь к урокам, а это можно сделать на внеклассных занятиях с использованием информационных технологий.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Внеклассная работа является составной частью всего учебного процесса, естественным продолжением работы на уроке. Основные задачи внеклассной работы следующие: углублять и расширять знания и практические навыки учащихся; развивать логическое мышление, смекалку, выявлять наиболее одарённых и способных учащихся, способствовать их дальнейшему развитию, вырабатывать интерес к предмету, вовлекать учащихся в занимательные занятия, а этим укреплять дисциплину, организованность и коллективизм.

В отличие от урока внеклассная работа носит характер развлечений, игр, соревнований. Применяя информационные технологии на занятиях можно наблюдать удивление и острый интерес учащихся, радость на их лицах от возникшей догадки. У современного метода преподавания информатики во внеурочное время, нет иного выбора, чем адаптация её к информационному веку. Достижение всеобщей компьютерной грамотности необходимо всем учащимся для их существования и процветания в обществе, развитие которого будет основываться на информационной технологии.

REFERENCES

1. Президент Республики Узбекистан Ш. М.Мирзиёев. Обращение Президента Республики Узбекистан к ОлийМажлису. Газета "Народное слово" от 25.01.2020
2. Указ Президента Республики Узбекистан «Об Утверждении Стратегии «Цифровой Узбекистан-2030»» И мерах по её эффективной реализации, 5 октября 2020 года, №УП-6079
3. Абдукодиров А.А., Хаитов А.Г., Шодиев Р.Р., Информатика технологии. Акад. учебник для лицеев и профессиональных колледжей. - Т.: «Учитель», 2003 г.-152 с
4. Арипов М., Хайдаров А., Основы информатики. Учебник для академических лицеев и профессиональных колледжей - Т.: «Учитель», 2002 г – 432 с.
5. Юлдашев Ю.Ю., Бокиев Р.Р., Зокирова Ф.М., Информатика и информационные технологии. Электронный учебник. - Т.: 2003 г.

IN THE DEVELOPMENT OF THE REGIONAL ECONOMY THE IMPORTANCE OF INNOVATIVE PROCESSES

Kudiyarov Kishibay Ramatullaevich

Karakalpak State University.

docent

Jengisbaev Murat Azatovich

Karakalpak State University

financial specialization, 3rd grade student

ANNOTATION:

The article considers a number of factors that determine the need and opportunities for innovative development of the regional economy.

Keywords: *innovation process structure, market infrastructure, innovation potential, innovation factors, innovation activity.*

АННОТАЦИЯ:

В статье рассматривается ряд факторов, определяющих необходимость и возможности инновационного развития экономики региона.

Ключевые слова: структура инновационного процесса, рыночная инфраструктура, инновационный потенциал, инновационные факторы, инновационная активность.

INTRODUCTION

Socio-economic reforms in Uzbekistan are mainly aimed at creating a technologically advanced technological production, along with the market structure. This is explained by the fact that, among other very important aspects, innovation processes are developing in all sectors of the economy. From an economic point of view, the establishment of new and modern production and enterprises will create new markets for existing businesses, more efficient use of labor and raw material potential of the region. For them, the training and use of appropriate personnel means strengthening the intellectual potential of the region. High labor productivity and income of the population provide a reliable basis for accelerating socio-economic development. Therefore, taking into account the main content of the declaration of 2020 in Uzbekistan as the "Year of Science, Education and Digital Economy Development" and the efforts made in its framework, investment and innovation processes, including in the regions aimed at further activation.

Consistent introduction of market mechanisms and macroeconomic policy in various sectors of the economy in Uzbekistan is aimed at creating a modern high-tech, highly

efficient and dynamically developing economy. Accordingly, the adopted public investment programs give priority to measures to modernize production on a new technical and technological basis, that is, technological development is placed at the center of economic development. In turn, the new technical and technological base gives the greatest results when it has an innovative character.

DISCUSSION AND RESULTS

In the context of global competition, the ability of the national economy to create and implement innovations firmly determines its place in the world economy. Therefore, it is very important to give an innovative direction to the national economy. With the onset of the coronavirus pandemic, the need and urgency of innovation in all spheres of socio-economic life has increased, which is associated with an increase in the ability of the economy to work autonomously (economic independence).

The Decree of the President of the Republic of Uzbekistan dated February 7, 2017 "STRATEGY OF ACTION for further development of the Republic of Uzbekistan in 2017-2021" stems from the need to strengthen innovative processes that are part of the development of the country's economy, including some regions. In 2018 alone, Uzbekistan will receive 21 trillion soums under the state program. soums and 1 bln. 76,000 US dollars worth of projects have been implemented. The total cost of 456 joint projects with foreign investors amounted to 23 billion US dollars, including joint projects with the World Bank, the European Bank for Reconstruction and Development, the Islamic Development Bank and the Asian Development Bank - 8.5 billion US dollars.

In our view, from an economic point of view, innovations should be considered at the global, national and regional (local) levels. As for the national and regional economies, the interpretation of innovations needs to be broadened a bit, and here any progressive changes that significantly increase the economic results in the productive forces and the organization of production can be seen as novelty. It should be noted that such an approach is also of practical importance in the period of mitigation of the consequences of the coronavirus epidemic.

It should be noted that the innovative direction of the economy contributes to the successful socio-economic development of the region for the following reasons:

- First, any innovation (innovation) requires an increase in the intellectual level of the workforce and the population, because through innovation, the development of human intelligence, scientific and technical results, the intellectualization of labor;

- secondly, innovations expand the range of goods and services produced, as well as improve their quality, which contributes to the growth and satisfaction of the needs of each individual and society as a whole, and from a market point of view it is both demand (income growth) and supply. creates (expands production). In times of crisis, this may be the starting point for overcoming the recession;

- Third, innovations allow to attract relatively cheap local resources to production, to transform them into new productive forces, to create goods and services with less labor, materials, energy.

CONCLUSION

This is especially important in the regions, where a large proportion of agricultural food raw materials are lost not only due to lack of capacity but also due to lack of storage and processing methods;

-Fourth, the increase of innovations in a field helps to adapt to the changing structure of needs and the structure of the external environment with the structure of reproduction, creates clusters in certain areas, expands cooperation and production. However, without new technological, financial and logistical innovations, clusters cannot justify themselves;

-Fifth, innovation, especially in the field of small business, stimulates entrepreneurship, encourages the search and development of new goods and technologies to compete and gain new market achievements in the domestic market.

REFERENCES:

1. Address of the President of the Republic of Uzbekistan to the Oliy Majlis. - People's speech, January 25, 2020.

2. Decree of the President of the Republic of Uzbekistan dated February 7, 2017 "On the Action Strategy for further development of the Republic of Uzbekistan in 2017-2021". - People's speech, February 8, 2017.

3. Sirojiddinov. K. I. Khodjiboyeva. I. B. Encouragement and support of innovative development of small business in Uzbekistan. // Young scientist.- 2016. - №10., - 873-875.

ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ, ФОРМЫ И МЕТОДЫ ОСВЕЩЕНИЯ ПРЕДВЫБОРНОЙ ТЕМАТИКИ

Бозоров Уктам Турмухаммадович

Национальная гвардия Республики Узбекистан

АННОТАЦИЯ

Другим методом предвыборной агитации является проведение массовых развлекательных мероприятий, включающее в себя организацию благотворительных концертов, карнавалов и т.п., с последующим их освещением в СМИ.

***Ключевые слова:** Последняя партия, Fine Gael, Живой Журнал, Интернет-форумы и Интернет-конференции*

ABSTRACT

Another method of pre-election campaigning is the holding of mass entertainment events, including the organization of charity concerts, carnivals, etc., with their subsequent coverage in the media.

***Keywords:** Last batch, Fine Gael, LiveJournal, Internet forums and Internet conferences*

ВВЕДЕНИЕ

В частности, в **Латвии**, в период избирательной кампании с целью привлечения внимания электората «Лютеранской общиной» при финансовой поддержке «Христианского демократического союза» (ХДС) в соборе Мартина Лютера организуется благотворительный концерт духовной музыки. Это позволяет христиан-демократам знакомить посетителей с целями и задачами данного союза, а также создавать позитивное мнение у избирателей о его деятельности.

В противоположность ХДС, другая политическая сила – «Последняя партия» (ПП) проводит карнавально-зажигательные мероприятия для привлечения внимания избирателей. К примеру, посетителей «динабургского рынка» встречают музыкой, часто популярной народной. При этом кандидаты в депутаты Сейма пляшут, поют, беседуют с людьми и раздают им предвыборные листовки. Вместе с тем, на таких мероприятиях его участники – посетители и торговцы могут рассказывать кандидатам в депутаты, представителям политических партий о своих проблемах. Использование такой формы общения с избирателями, освещение этих мероприятий в СМИ позволяет политическим партиям, их

кандидатам, с одной стороны, изучить интересы избирателей, с другой стороны – ознакомить людей с предвыборной платформой политической партии.

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ

В последние годы в избирательном процессе активно стал применяться еще один метод освещения предвыборной кампании – Интернет-освещение, который включает в себя создание видео-роликов, формирование требуемого направления обсуждения новостей на форумах и новостных ресурсах и др.

По наблюдениям экспертов, данный метод часто применяется в Ирландии. Стратегия предварительного привлечения внимания избирателей, реализованная крупнейшей в Ирландии оппозиционной политической партией «Fine Gael», была основана:

- на реализации «принципов демократии» посредством социальных сетей;
- на возможности услышать мнение народа и возможности любому иметь место для высказывания.

Вместо партийного сайта, заполненного информацией о политиках и кандидатах от партии «Fine Gael», в преддверии кампании было решено создать публичный форум на социальных сетях, позволявший ирландским гражданам высказать свое мнение относительно актуальной ситуации в стране. В результате было получено более 40 тыс. комментариев относительно безработицы, иммиграции, системы здравоохранения, налогов, недостатков ирландской политической системы и т.д. Это позволило данной партии сформировать свою предвыборную платформу на основе полученных от граждан высказываний в отношении намеченных целей и задач партии.

***Для информации:** менее популярным, но также нередко используемым в предвыборных кампаниях медиаинструментом является «Живой Журнал» («LiveJournal»), который представляет собой эффективное средство донесения политических материалов до широкой аудитории, в том числе и в региональном разрезе.*

Между тем требует к себе внимания другая информация в этом контексте - социальные сети «Facebook» и «Twitter» в ходе подготовки к прошедшим в России выборам были задействованы значительно менее активно. Этому способствовал ряд причин, одной из которых была социальная база этих ресурсов. Пользователи социальной сети «Facebook» – это активные представители среднего класса в возрасте до 35-40 лет, аудитория «Twitter» – граждане до 35 лет.

В технологически развитой **Японии** лишь в 2013 г. парламент страны принял закон, который разрешает кандидатам в депутаты вести **политическую агитацию в сети Интернет**. Принятие этого закона позволило любому кандидату вести свои предвыборные кампании не только в СМИ (по радио и на телевидении), но также в Интернете, что расширило возможности политических партий, их кандидатов в депутаты шире рекламировать себя в популярных социальных сетях, блогах, рассылать агитационные материалы посредством e-mail и т.д. Между тем подобная деятельность до недавнего времени считалась в Японии незаконной.

Следует подчеркнуть, что развитие Интернета способствовало открытию новых форм освещения предвыборной тематики. Все чаще стали использоваться новые возможности, в частности, «диалоговые площадки» для политических партий – **Интернет-форумы и Интернет-конференции** руководителей политических партий. Переход к «цифровой» модели привел к интенсификации использования возможностей т.н. «новых» СМИ, основное преимущество которых – интерактивность.

По наблюдениям экспертов, сегодня большинство западных стран в ходе предвыборных кампаний активно используют **дискуссии на Интернет-форумах и комментарии к новостям и публикациям на информационных порталах**. Это остается одним из основных источников-посредников получения информации и местом обсуждения хода предвыборной кампании между кандидатом и потенциальными избирателями.

Еще одним из наиболее популярных инструментов распространения информации через Интернет во время проведения избирательной кампании является создание агитационных **видеороликов** с их последующим продвижением в сети Интернет. Большинство видеороликов создается избирательными штабами участников предвыборной гонки.

Некоторые страны в предвыборный период проводят **Интернет-опросы**. Это представляет собой предварительные «голосования» и публикации их «результатов» на новостных сайтах и страницах в социальных сетях. Такой метод также относится к группе традиционных предвыборных Интернет-технологий. Между тем подобный срез общественного мнения зачастую не представляется объективным, ввиду того что результаты таких «опросов» служат, скорее всего, для пропагандистских и агитационных целей, чем для отражения реальной ситуации.

При этом, как показывает мониторинг, некоторые страны принимают меры по ограждению избирательного процесса от негативного влияния Интернета. К примеру, **Южная Корея** ввела ограничения на использование микроблогов в социальной сети «Twitter» во время избирательной кампании. Законодательство этой страны запрещает использование плакатов, печатных материалов, видео и «аналогичных медиа-средств» в агитационных целях ранее, чем за 180 дней до голосования (схожие правила с недавних пор существуют и во Франции). При этом ограничения на распространение, в том числе в Интернете агитационных материалов были введены для того, чтобы «у богатых кандидатов в депутаты не было явных преимуществ перед другими».

Особый интерес в плане должного регулирования использования возможностей Интернет в избирательном процессе представляет мнение южнокорейского менеджера из Всемирной ассоциации избирательных органов **Ли Джу-Хвана**. По его информации «в ходе подготовки и проведения выборов в Корею ряд органов контролирует информационный поток, обеспечивает безопасность в южнокорейском сегменте Интернета, противодействует киберпреступности. Одним из таких органов является Комитет по мониторингу информации, который занимается отслеживанием новостной деятельности Интернет-СМИ, освещающих выборный процесс. В обязанности данного комитета входит предотвращение деятельности новостных Интернет-СМИ, работающих в период выборов в интересах определенных политических групп (партий, кандидатов), недопущение распространения ложных сведений анонимных пользователей, а также проверка реальности избирателей – Интернет-пользователей. При этом, по словам эксперта, «деятельность освещающих выборы Интернет-СМИ должна основываться на таких принципах как справедливость, объективность информации, приоритетность общественного блага и политическая нейтральность».

Корейский эксперт считает, что «внедрение в выборную практику, в частности, голосования через Интернет не дает полной гарантии подлинности результатов голосования, является малоэффективной мерой, а их освещение создает множество проблем, а также оставляет сомнение в справедливости проведенных выборов».

Некоторые выводы для Узбекистана

- проводимые на телеканалах Узбекистана ток-шоу на предвыборную тематику могли бы иметь несколько направлений. Во-первых, такие передачи должны быть посвящены повышению электоральной культуры в обществе,

разъяснению избирателям последних изменений и дополнений, внесенных в выборное законодательство. Во-вторых, в ходе ток-шоу можно довести до избирателей общую суть и значение предвыборных платформ участвующих на выборах политических партий страны. В-третьих, подобные предвыборные телешоу могли бы проводиться с участием лидеров и представителей политических партий, где они могут представить позиции своих партий по волнующим избирателей вопросам (ответы на вопросы присутствующих на телешоу избирателей, а также телезрителей, задающих вопросы по телефону или через Интернет). Тематика ток-шоу может быть разнообразной;

- на теледебатах между кандидатами в депутаты от политических партий должны выступать самые яркие представители политических партий, интересные личности, привлекающие внимание телезрителей. При этом нежелательно участие тех, кто не владеет технологией и навыками ведения публичных дискуссий. Также представляется возможной проработка вопроса о целесообразности использования метода предварительного формирования через он-лайн счетчики электоральных предпочтений телезрителей;

- при применении практики открытия страниц политических партий в зарубежных социальных сетях с целью освещения их предвыборных материалов, представляется целесообразным ограничиться распространением предвыборных сообщений и агитационных материалов. При этом, исходя из сложности управления и непредсказуемости реакции Интернет-пользователей на информацию в он-лайн формате, нежелательно открытие форумов на официальных сайтах политических партий. В то же время на сайтах политических партий можно было бы использовать формат офф-лайн форумов, где поступающие от пользователей комментарии поддаются регулированию со стороны администратора;

- представляется целесообразным проработать вопрос об использовании всеми политическими партиями метода рассылки SMS-сообщений на избирательную тематику;

- актуальной остается регулярная организация отдельных теле-интервью с членами и руководителями ЦИК РУ, представителями окружных избирательных комиссий, учеными и экспертами на предвыборную тематику на республиканских и региональных государственных телеканалах. В частности, на темы: о правовых основах участия граждан РУ и политических партий в избирательном процессе, о ходе подготовки к предстоящим парламентским выборам, о предоставленных политическим партиям возможностях

организации предвыборных кампаний, освещения проводимых ими мероприятий и их платформ в отечественных СМИ;

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Общий вывод: представляется также необходимым создание соответствующих видеороликов в формате ТВ о правах и обязанностях избирателей, особенно в дни голосования на избирательных участках. Регулярный просмотр таких роликов может способствовать активному вовлечению и формированию правовому поведению избирателей в предстоящий выборный процесс. Также целесообразным представляется создание и показ на ТВ видеороликов для впервые голосующих избирателей, показывающих важность участия в избирательных процессах молодежи, достигшей 18 лет. При создании роликов на эту тему было бы целесообразно брать интервью у впервые голосующих молодых людей, проживающих не только в г.Ташкенте, но и в других регионах страны, включая дальние сельские районы.

REFERENCES

1. Указ Президента Республики «О Стратегии действий по дальнейшему развитию Республики Узбекистан» от 7 февраля 2017 года №УП-4947
2. Постановление Президента Республики Узбекистан «О мерах по коренному совершенствованию уголовно-исполнительного законодательства» от 7 ноября 2018 г., № ПП-4006
3. Витина М. Д. Административно-правовое регулирование в сфере исполнения уголовных наказаний : материалы межвуз. круглого стола (Рязань, 23 апр. 2013 г.) / под общ. ред. Д.А. Гришина. - Рязань: Академия ФСИН России, 2013. -1,1 п.л.
4. Павлов И.Н. Дифференциация и индивидуализация исполнения наказаний при изменении условий отбывания наказания в виде лишения свободы // Уголовно-исполнительная система сегодня: взаимодействие науки и практики: мат. Междупар. науч.-практ. конф. (Новокузнецк, 27-28 нояб. 2018 г.) / под ред. А.П. Полуэктова, А.Г. Антонова. - Новокузнецк: ФГОУ ВПО Кузбасский институт ФСИН России, 2008.
5. Постановления Президента Республики Узбекистан «О мерах по коренному совершенствованию деятельности органов внутренних дел в сфере исполнения наказаний, связанных с лишением свободы» от 11 августа 2017 г., № ПП-3200

XOTIN-QIZLAR O‘RTASIDA HUQUQBUZARLIKLAR PROFILAKTIKASI SAMARADORLIGINI OSHIRISH DOLZARB VAZIFA

Xo‘janazarova Maqsuda Muxammadiyevna

Toshkent shahar Ichki ishlar bosh boshqarmasi Huquqbuzarliklar profilaktikasi
boshqarmasi boshlig‘ining o‘rinbosari

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada muallif xotin-qizlar o‘rtasida huquqbuzarliklar profilaktikasining mazmun va mohiyatini ochib berishga, ushbu yo‘nalishdagi profilaktika samaradorligini oshirish dolzarb vazifa ekanligini asoslashga harakat qilgan. Shuningdek, xotin-qizlar o‘rtasidagi huquqbuzarliklar profilaktikasiga oid mavjud muammolar va ularning yechimlari bo‘yicha fikr-mulohaza yuritgan.

Kalit so‘zlar: *xotin-qizlar huquqbuzarligi, xotin-qizlar o‘rtasida huquqbuzarliklar profilaktikasi, xotin-qizlar huquqbuzarligining sabablari, xotin-qizlar huquqbuzarligining shart-sharoitlari.*

ABSTRACT

In the article, the author tried to explain the content and essence of crime prevention among women, to argue that increasing the effectiveness of prevention in this area is an urgent task. She also discussed current issues related to the prevention of delinquency among women and their solutions.

Keywords: *women's delinquency, prevention of delinquency among women, causes of women's delinquency, conditions of women's delinquency.*

KIRISH

Yurtimizda qadimdan ayollar ulug‘lanib, ularga hurmat e‘tibor ko‘rsatilib kelinadi. Chunki, insonni-inson, oilani mustahkam oila qiladigan, biz uchun sevgi-muhabbat, vafo va sadoqat timsoli bo‘lgan, go‘zal va betakror zot bu – ayollardir.

Ayollarga berilgan ta‘riflar juda ko‘p va xilma-xildir. Shulardan kelib chiqib, ayol siymosiga quyidagicha ta‘rif berish mumkin, Ayol – mo‘‘tabar ona, aziz opa-singil, suyakli va vafodor yor, sirdosh, maslahatdosh, tarbiyachi, ustoz, siyosatchi, tashkilotchi, tadbirkor va avlod davomchisidir. Bir so‘z bilan aytganda ayol – go‘zallik timsolidir. Jamiyatning sog‘lomligi, uning barqarorligi va porloq kelajagi yo‘lida ishlarni amalga oshirishda ayollarning o‘rni beqiyosdir.

“Ayol sog‘lom, oqila bo‘lsa, u tarbiyalab o‘stirayotgan farzandlar ham yetuk va barkamol bo‘lib voyaga yetadi va kelajakda yurt ravnaqiga munosib hissa qo‘shadi”¹⁹.

Mustaqillik yillarida mamlakatimizda ayollarga e‘tibor sezilarni darajada oshdi. Xususan, respublikamiz xotin-qizlarining ma‘naviy-ma‘rifiy, ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy islohotlarda faol ishtirok etish imkoniyatlari kengaydi. Mamlakatimiz aholisining yarmidan ko‘prog‘ini tashkil etayotgan ayollar manfaatini himoya qilishga qaratilgan O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining qator farmonlari va hukumat qarorlari qabul qilinib, Davlat dasturlari ishlab chiqildi.

O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 18-moddasida fuqarolarning jinchi, millati, diniy e‘tiqodidan qat’i nazar teng huquqli ekanligi, 46-moddasida ayollar va erkaklarning teng huquqliligi, 117-moddasida saylash va saylanish huquqlarining kafolatlanganligi esa alohida e‘tiborga sazovor.

Konstitutsiyaning mazkur moddalari ayollarga erkaklar bilan teng asosda ilm olish, kasb egallash, mehnat qilish, xizmat pillapoyalaridan ko‘tarilish, ijtimoiy-siyosiy va madaniy sohalarida faoliyat ko‘rsatish imkonini beradi. Hozirgi vaqtda respublikamiz ayollari erkaklar bilan bir qatorda jamiyat hayotining turli jabhalarida, jumladan, ilgari faqat erkaklarga imtiyoz berilgan sohalarida ham samarali faoliyat olib bormoqdalar.

Ammo, shuni alohida ta‘kidlash joizki, ayollarning ijtimoiy ahvolini yaxshilash maqsadida bir qator chora-tadbirlar amalga oshirilgani va hozirda ham bu jarayon davom etayotganligiga qaramay oila gavhari bo‘lmish - ayollar tomonidan jinoyatlarning sodir etilishi juda ham ayanchli holdir.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Tadqiqotlardan ma‘lumki, umumiy jinoyatchilikda ayollar sodir etadigan jinoiy xatti-harakatlar erkaklar tomonidan sodir etiladigan jinoyatlardan farq qiladi. Shu bois ayollar jinoyatining tabiati va oqibati, sodir etish usuli va jinoyat qurolini ma‘lum bir vaziyatlarda qo‘llanishi, jinoyat sodir etilishida ishtirok etishdagi o‘rni, jinoyat qurbonini tanlash, maishiy turmush sharoiti kabilarga alohida e‘tibor qaratish zarur hisoblanadi²⁰.

O‘zbek tilining izohli lug‘atiga ko‘ra “ayol” so‘zi erkakka qarama-qarshi jinsdagi shaxs, xotin ma‘nosida, asosan ko‘plik shaklida qo‘llanadi. Ushbu so‘z umumlashtirish mazmuniga ega bo‘lib, “xotin-qizlar” ma‘nosini beradi.

¹⁹ Холбаев С. Аёл, оила жамият/ Илмий-амалий конференция материаллари тўплами. – Т.: - Б. 4.

²⁰ Аёллар жиноятчилигининг сабаб ва шaroitлари ҳамда профилактикаси. Ўқув қўланма. Қ.Р.Абдурасулова Д.М.Миразов, Ж.С. Мухторов ва бошқалар. – Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2016. – Б. 5.

“Xotin” tushunchasiga esa “jinsiy jihatdan erkak toifasiga zid, farzand ko‘rish, emizish qobiliyatiga ega odam, ayol”, shuningdek “biror erkak nikohidagi ayol” mazmunida, “qiz” tushunchasiga esa “balog‘at yoshiga yetmagan ayol, xotin jinsiga mansub farzand, balog‘atga yetgan, ammo hali erga tegmagan ayol (ma’suma, bokira)” mazmunida izoh berilgan.

“Xotin” va “qiz” tushunchalari ayol jinsiga mansub shaxslarning nafaqat yoshi, balki biofiziologik jihatlari, dunyoqarashi, hayotiy tajribasi kabilar bilan ham farqlanib turishligini ta’minlaydi.

Aynan shuning uchun ham, O‘zbekiston Respublikasining “Xotin-qizlarni tazyiq va zo‘ravonlikdan himoya qilish to‘g‘risida”gi (2019 y.) va “Xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlar kafolatlari to‘g‘risida”gi²¹ (2019 y.) qonunlarida “ayollar” emas, balki “xotin-qizlar” tushunchasida foydalanilgan.

Shunday ekan, huquqbuzarliklar profilaktikasi masalasida ham “xotin-qizlar” tushunchasini qo‘llash maqsadga muvofiq hisoblanadi. Bu yondashuv ayollar tomonidan sodir etiladigan huquqbuzarliklarning sabab va shart-sharoitlarini aniqlash va bartaraf etish, ayol huquqbuzarlarni toifalash hamda ularga individual va maxsus profilaktik ta’sir ko‘rsatish samaradorligini oshirish imkonini beradi.

Huquqbuzarliklar profilaktikasi amaliyoti tahlili xotin-qizlar huquqbuzarligining sabab va sharoitlarni o‘rganish, tahlil qilish, xotin-qizlar o‘rtasida huquqbuzarliklar profilaktikasini samarali tashkil etish zarurati mavjudligini ko‘rsatmoqda.

Aynan shuning uchun, ichki ishlar organlari huquqbuzarliklar profilaktikasi bo‘linmalarida xotin-qizlar masalalari bo‘yicha bo‘linmalar tashkil etildi.

Quyidagilar Xotin-qizlar masalalari bo‘yicha bo‘linmalarning asosiy vazifalari etib belgilangan:

xotin-qizlarning huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlarini himoya qilish, huquqiy madaniyatini oshirish, ular o‘rtasida huquqiy targ‘ibot ishlarini amalga oshirish;

xotin-qizlar tomonidan huquqbuzarliklar sodir etilishi sabablarini va ularga imkon berayotgan shart-sharoitlarni aniqlash, o‘rganish, bartaraf etish borasida chora-tadbirlar belgilash;

huquqbuzarlikdan jabrlangan, huquqbuzarliklar sodir etishga moyil bo‘lgan, huquqbuzarlik sodir etgan, shu jumladan ilgari sudlangan va ozodlikdan maxrum

---

²¹ Ўзбекистон Республикасининг 2019 йил 2 сентябрдаги “Хотин-қизлар ва эркеклар учун тенг ҳуқуқ ҳамда имкониятлар кафолатлари тўғрисида”ги ЎПҚ-562-сон қонуни // URL: <https://lex.uz>.

etish joylaridan ozod qilingan xotin-qizlarni ijtimoiy reabilitatsiya qilish va ijtimoiy moslashtirish choralari tashkil etish;

Toshkent viloyati, Chinoz tumani, "Tulzorobod" mahallasida joylashgan Respublika qiz bolalar o'quv-tarbiya muassasasining ta'minoti, maishiy shart-sharoitlari, ta'lim berish jarayonlari hamda ma'anaviy-ma'rifiy ishlari tashkil etilishida ko'maklashish;

xotin-qizlar o'rtasida huquqbuzarliklar profilaktikasini tashkil etish borasida huquqbuzarliklar profilaktikasini bevosita amalga oshiruvchi va unda ishtirok etuvchi organlar hamda muassasalarning o'zaro hamkorligini ta'minlash.

Xotin-qizlar masalalari bo'yicha bo'linmalar zimmasiga qonun hujjatlariga muvofiq boshqa vazifalar ham yuklanishi mumkin.

Xotin-qizlar o'rtasida huquqbuzarliklar profilaktikasi samaradorligini oshirish yuzasidan amalga oshirilayotgan islohotlar natijasida birgina Toshkent shahrida 2020 yil 12 oyi davomida ayollar tomonidan sodir etilgan jinoyatlar umumiy yo'nalishda 636 tadan 630 taga yoki 0,9 foizga kamayishiga erishilgan.

Oila-turmush doirasida sodir etilgan jinoyatlar 14 taga yoki 13,5 foizga (89/103) kamaygan.

Xotin-qizlar tomonidan sodir etilgan jinoyatlar mahalla kesimida taxlil qilinganda, 2020 yilda 514 ta mahalladan 241 tasi (43,89 foizi)da xotin-qizlar tomonidan jinoyatlar sodir etilmagan²².

Ushbu davrda MJtKning 190-moddasi asosida javobgarlikka tortilib, profilaktik hisobda turgan ayollar soni 586 nafar bo'lib, ularning bor yo'g'i 99 nafari (19,2 foizi)ni Toshkent shahar aholisi tashkil etsa, qolgan 487 nafari (80,8 foizi)ni boshqa viloyatlardan kelganlar tashkil qiladi. Xotin-qizlar huquqbuzarliklarining bu kabi miqdor va sifat ko'rsatkichlari Toshkent shahrida xotin-qizlar o'rtasida huquqbuzarliklar profilaktikasini alohida, o'ziga xos tarzda tashkil etish zaruratini keltirib chiqaradi.

Erishilgan natijalarga qaramasdan, xotin-qizlar o'rtasidagi huquqbuzarliklar profilaktikasida quyidagi muammolarning mavjudligi ko'zga tashlanmoqda:

birinchisi, ichki ishlar organlarining xotin-qizlar masalalari bo'yicha bo'linmalari malakali mutaxassislar kadrlar bilan ta'minlanmagan. Chunki, IIV Akademiyasida ham, Toshkent davlat yuridik universitetning filialida ham ichki ishlar organlarining xotin-qizlar masalalari bo'yicha bo'linmalari uchun malakali mutaxassislar yetishtirib berishni nazarda tutuvchi tor mutaxassisliklar mavjud emas.

²² Toshkent shahar Ichki ishlar bo'sh bo'sharmasi Huquqbuzarliklar profilaktikasi bo'sharmasining 2020 yil yakunlari b'uyicha hisoboti.

Vaholanki, xotin-qizlar o'rtasida huquqbuzarliklar profilaktikasi sohasida xodimlardan pedagogik, psixologik va profilaktik taktik kabi maxsus bilimlar talab etiladi. Aks holda muammoli xotin-qizlarning muammolarini aniqlash, ularni bartaraf etish va bu kabi toifadagi xotin-qizlarga profilaktik ta'sir ko'rsatishda kutilgan natijaga erishib bo'lmaydi;

ikkinchisi, milliy qonunchiligimizda voyaga yetmaganlar singari, xotin-qizlar o'rtasidagi huquqbuzarliklar profilaktikasi masalalarini ham xotin-qizlar va ular bilan ishlashning o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib huquqiy tartibga solish zarurati mavjud;

uchinchisi, Yangi O'zbekistonda amalga oshirilayotgan islohotlar natijasidagina qonun hujjatlarida xotin-qizlarning ijtimoiy tengligini ta'minlash, xotin-qizlarni tazyiq va zo'ravonlikdan himoya qilish, xotin-qizlar o'rtasida huquqbuzarliklar profilaktikasini tashkil etish va amalga oshirishning huquqiy mexanizmlari yarataldi.

Biroq shu bilan birga, ushbu qonun normalari talablarining ijtimoiy xayotga to'liq tadbiiq etilishini ta'minlash, xotin-qizlar o'rtasida huquqbuzarliklar profilaktikasining nazariy, huquqiy va amaliy muammolarini tadqiq etish va shu asosda ilmiy asoslangan ilmiy xulosa, amaliy tavsiya va takliflar ishlab chiqish uchun fundamental, ilmiy va amaliy tadqiqotlar o'tkazilishini tizimli yo'lga qo'yish talab etiladi.

XULOSA

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, maqolada ilgari surilgan fikr-mulohazalar *birinchidan*, xotin-qizlar o'rtasida huquqbuzarliklar profilaktikasi samaradorligini oshirish dolzarb vazifa ekanligini asoslashga; *ikkinchidan*, xotin-qizlar o'rtasidagi huquqbuzarliklar profilaktikasi sohasida mavjud muammolarni aniqlashtirishga; *uchinchidan*, xotin-qizlar o'rtasida huquqbuzarliklar profilaktikasi samaradorligini oshirish yo'nalishlarini belgilab olishga; *to'rtinchidan*, xotin-qizlar o'rtasida huquqbuzarliklar profilaktikasini takomillashtirish bo'yicha ilmiy izlanishlar olib borish zaruriyatini oydinlashtirishga xizmat qiladi.

REFERENCES

1. Аёллар жиноятчилигининг сабаб ва шароитлари ҳамда профилактикаси. Ўқув қўлланма. Қ.Р.Абдурасулова Д.М.Миразов, Ж.С. Мухторов ва бошқалар. – Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИБ Академияси, 2016. – Б. 5.

2. Тошкент шаҳар Ички ишлар бош бошқармаси Хуқуқбузарликлар профилактикаси бошқармасининг 2020 йил якунлари бўйича ҳисоботи.

3. Ўзбек тилининг изоҳли луғати: 80000 дан ортиқ сўз ва сўз бирикмаси. Ж. IV. Тартибот–Шукр / Таҳрир ҳайъати: Т.Мирзаев (раҳбар) ва бошқ. Ўз. Рес. ФА Тил ва адабиёт ин-ти. – Т.: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2008. – 608-б.

4. Ўзбекистон Республикасининг 2019 йил 2 сентябрдаги “Хотин-қизлар ва эркеклар учун тенг ҳуқуқ ҳамда имкониятлар кафолатлари тўғрисида”ги ЎРҚ-562-сон қонуни // URL: <https://lex.uz>.

5. Ўзбекистон Республикасининг 2019 йил 2 сентябрдаги “Хотин-қизларни тазйиқ ва зўравонликдан ҳимоя қилиш тўғрисида”ги ЎРҚ-561-сон қонуни // URL: <https://lex.uz>.

6. *Холбаев С.* Аёл, оила жамият/ Илмий-амалий конференция материаллари тўплами. – Т.: - Б. 4.

SUD HOKIMIYATI MUSTAQILLIGINING INSTITUTSIONAL JIHATLARIGA OID XALQARO STANDARTLARNI O'ZBEKISTON QONUNCHILIGIGA IMPLEMENTATSIYA QILISH

Mohichehra Yuldasheva,

Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti
YUNESKOning “Xalqaro huquq va inson huquqlari” kafedrasini
“Xalqaro huquq” yo`nalishi magistranti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada sud hokimiyati mustaqilligining institutsional jihatlari o'ld xalqaro standartlarning O'zbekiston qonunchiligiga implementatsiya qilish masalalari haqida yozilgan.

***Kalit so'zlar:** sud hokimiyati, sud organlari, mustaqillik prinsipi, mustaqil sud, institutsional mustaqillik, implementatsiya.*

ABSTRACT

This article deals with the implementation of international standards in the legislation of Uzbekistan on the institutional aspects of the independence of the judiciary.

***Keywords:** judiciary, judiciary, principle of independence, independent judiciary, institutional independence, implementation.*

KIRISH

BMT Inson huquqlari bo'yicha kengashining Sudyalari va advokatlari mustaqilligini ta'minlash bo'yicha maxsus ma'ruzachisi Diego Garsiya-Sayan o'zining dastlabki mulohazalarida “Umuman olganda mamlakatda sud hokimiyati mustaqilligini kuchaytirish tomon ko'rilgan choralarga qaramasdan mavjud tizim iyrarxiyaga asoslangan tizim bo'lib, unda sudlar raislari, siyosiy organlar va prokuratura organlarining ta'siri haddan ziyod ko'p bo'lib qolmoqda. Mening fikrimcha, O'zbekiston sud tizimida mavjud bo'lgan hokimiyatning de-fakto vertikal strukturasi hamda sudyalarni tayinlash va lavozimdan bo'shatishga qonun chiqaruvchi va ijro hokimiyatlari aralashuvining turli shakllari birinchi navbatda bartaraf etilishi lozim”²³, deb O'zbekistonda sud hokimiyati mustaqilligining institusional va individual jihatlari huquqiy baho bergan edi.

²³ БМТнинг Судьялар ва адвокатлар мустақиллиги бўйича махсус маърузачиси Диего Гарсия-Саяннинг Ўзбекистонга расмий ташриф натижалари бўйича дастлабки мулоҳазалар.// <http://www.un.uz/uzb/news/display/348>.

Universal va mintaqaviy xalqaro shartnomalarda har bir shaxsga uning huquqlari va burchlari aniqlanayotganda, shuningdek jinoyat sodir etishda ayblanayotgani bilan bog'liq ishi ochiq sud majlisi tartibida, nufuzli mustaqil sud tomonidan adolat va xolislik asosida ko'rib chiqilishi huquqi kafolatlangan.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Zamonaviy konstitutsiyaviy davlatlarda sud hokimiyati mustaqilligi hokimiyatlar taqsimlanish prinsipiga asoslanib, ijro etuvchi, qonun chiqaruvchi va sud hokimiyatlari hokimiyatning uchta alohida tarmog'ini o'zida namoyon qiladi. Hokimiyatni suiste'mol qilishning oldini olishga qaratilgan o'zaro tiyib turish va muvozanatda saqlash tizimini hosil qiladi. Mustaqillik prinsipi – sud hokimiyati konstitutsiyaviy institut sifatida, aniq bir ish bo'yicha qaror qabul qilayotgan sudyalarning esa ijro, qonun chiqaruvchi hokimiyatlar va boshqa organlar tomonidan hech qanday tashqi ta'sirsiz o'zlarining professional vazifalarini amalga oshirish imkoniyatiga ega bo'lishlari lozimligini anglatadi.

Faqat mustaqil sud hokimiyatigina xolis, qonunga asoslanib, inson huquqlari va shaxsning asosiy erkinliklarini himoya qilgan holda odil sudlovni amalga oshira oladi. Bu vazifa samarali hal qilinishi uchun jamoatchilik sud organlari o'z funksiyalarini mustaqil va xolis amalga oshirish qobiliyatiga to'liq ishonishi lozim. Qachonki, ishonch yo'qolishni boshlasa, na sud hokimiyati institut sifatida, na alohida sudyalarning bu muhim vazifani hal qila olishadi yoki ularning bu vazifani ado etayotganiga shubha bilan qarashadi.

Sud hokimiyati mustaqilligi prinsipi sudyalarning shaxsiy foydasiga emas, balkim hokimiyatning suiste'mol qilinishidan insonlari himoya qilishga xizmat qiladi. Shuning uchun, sudyalarning kelib tushgan ishlarni ko'rib chiqishda, o'zining shaxsiy hohishidan kelib chiqib o'z bilganlaricha harakat qila olishmaydi, ularning burchi faqat qonunni qo'llash hisoblanadi. Shaxs huquqlarini himoya qilish sohasida, sudyalarning har bir tegishli holatda inson huquqlari bo'yicha milliy va xalqaro normalarni qo'llash uchun javob beradi.

1985 yil Birlashgan Millatlar Tashkilotining (BMT) Jinoyatchilikning oldini olish va huquqbuzarlar bilan muomala qilish bo'yicha 7-Kongressi “Sud organlari mustaqilligining asosiy prinsiplari”ni qabul qilgan va Bosh Assambleya tomonidan bir ovozda maqullangan²⁴.

²⁴ Суд органлари мустақиллигининг асосий принциплари. БМТнинг жиноятчиликнинг олдини олиш ва ҳуқуқбузарлар билан муомала қилиш бўйича 1985 йил 26 августдан 6 сентябргача Миланда бўлиб ўтган еттинчи конгрессда қабул қилинган ва БМТ Бош Ассамблеясининг 1985 йил 29 ноябрдаги 40/32-сонли резолюцияси билан тасдиқланган. Ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларига оид халқаро ҳужжатлар: тўплам. – Тошкент: “Адолат”, 2004. – Б. 109-113.

Shu sababli, ushbu prinsiplar BMTga a'zo davlatlar tomonidan bu masalada umum e'lon qilingan fikr sifatida tavsiflanadi va bu prinsiplar xalqaro nazorat organlari va xalqaro nohukumat tashkilotlar tomonidan sudyalarning mustaqilligini baholashda muhim mezon bo'lib xizmat qiladi.

Ushbu prinsiplar quyidagi masalalarga bag'ishlangan:

- sud organlari mustaqilligi;
- so'z va uyushish erkinligi,
- malaka, tanlov va tayyorlov,
- xizmat sharoitlari va vakolatlar muddati,
- kasbiy sir va immunitet,
- jazolash, lavozimdan chetlashtirish va ishdan bo'shatish²⁵.

Mustaqillik va xolislik tushunchalari bir-biri bilan o'zaro bog'liq va ayrim xalqaro nazorat organlari ularni birgalikda ko'rib chiqishadi. Ushbu tushunchalarning har biri o'zining aniq ma'nosiga va maxsus talablariga ega. Mustaqillik tushunchasi sud hokimiyati mustaqilligini ifodalovchi konstitutsiyaviy prinsip hisoblanadi. Sud hokimiyati mustaqilligi inson huquqlari bo'yicha, xalqaro huquq bo'yicha ijro etuvchi hokimiyat bilan xolis shartlar va kafolatlar asosida "xohish-iroda", balki maqom" yoki "boshqalar bilan munosabatni" bildiradi. Sud hokimiyati mustaqilligi maqomi yoki munosabati Individual va institutsional munosabatlarni nazarda tutadi. Sudyaning individual mustaqilligi kafolatlangan vakolat muddatida ifodalansa, sudning institutsional mustaqilligi ijro etuvchi va qonun chiqaruvchi hokimiyatlar bilan institutsional va ma'muriy munosabatlarda namoyon bo'ladi.

BMT Inson huquqlari bo'yicha qo'mitasiga ko'ra xolislik tushunchasi "Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risida"gi xalqaro pakt 14-moddasi 1-bandiga muvofiq sudyalarning ishlarni ko'rishda noxolis va bir taraf manfaatlariga ko'zlab ishlamasliklari lozim²⁶. Inson huquqlari bo'yicha Yevropa sudiga ko'ra xolislik tushunchasi sub'ektiv va xolis elementlarni o'z ichiga oladi. Sud nafaqat xolis bo'lishi, balkim sudning hech bir a'zosi qandaydir shaxsiy adovatli yoki noxolis bo'lishi hamda xolislik nuqtai nazaridan ham xolis bo'lishi lozim.

Institutsional mustaqillik bu sud hokimiyatining boshqa hokimiyatlar – ijro etuvchi va qonun chiqaruvchi hokimiyatlardan mustaqil bo'lishini anglatadi. "Sud organlari mustaqilligining asosiy prinsiplari" 1-prinsipiga asosan "Sud organlarining mustaqilligi davlat tomonidan kafolatlanadi va mamlakat konstitutsiyasi yoki

²⁵ Ўша жойда.

²⁶ Доклад Комитета по правам человека, A/48/40 (Part II) 1 November 1993, docstore.chchr.org. SelfServices FileslanderPDF

qonunlarida mustahkamlanadi. Barcha davlat organlari va boshqa muassasalar sud organlari mustaqilligini hurmat qilishlari va bunga rioya qilishlari shart"²⁷, deb belgilangan. "Sud organlari mustaqilligining asosiy prinsiplari" 7-prinsipiga asosan "Har bir a'zo davlat sud organlariga o'z funksiyalarini lozim darajada bajarish imkonini beradigan tegishli vositalarni taqdim etishi shart"²⁸ ligi qayd qilingan.

Boshqa hokimiyat tarmoqlaridan sud organlari mustaqilligini ta'minlash maqsadida bu mustaqillikni Konstitutsiyada agar u bo'lmasa, boshqa huquqiy hujjatda kafolatlab qo'yish lozim.

Konstitutsiyada belgilangan mustaqillikni amaliyotda qo'llash masalasini xalqaro huquqda aniq ko'rsatilmagan bo'lsada, sud hokimiyati o'z funksiyalarini amalga oshirish bilan bog'liq ma'muriy masalalarini hal qilish imkoniyatiga ega bo'lishi lozimligi tushuniladi. Bu sudlarda sudb'yalar o'rtasida ishlarni taqsimlash va boshqa malalalarda o'z ifodasini topadi, "Sud organlari mustaqilligining asosiy prinsiplari" 14-prinsipida ko'rsatilgani kabi bu masala sud tizimining ichki ishi hisoblanadi²⁹.

"Sud organlari mustaqilligining asosiy prinsiplari" 7-prinsipiga asosan "Har bir a'zo davlat sud organlariga o'z funksiyalarini lozim darajada bajarish imkonini beradigan tegishli vositalarni taqdim etishi shartligi"³⁰ belgilangan.

O'z funksiyalarini lozim darajada bajarish imkonini beradigan vositalarsiz sud sudyalar va sud xodimlari o'z vazifalarini yetarli darajada bajara olishmaydi, tashqi bosimlarga bardosh beraolmaydi, korruptsiyaga moyilligi oshadi.

Ma'muriy va moliyaviy masalalar haqida gap ketganda mustaqillik har doim ham mutlaq bo'lmasligi mumkin, hokimiyatning uchta tarmog'i bir biridan mustaqil hisoblansada, ayrim masalalarda, jumladan, resurslarni taqsimlashda o'z xarakteri bilan bir biriga bog'liq hisoblanadi. Bu hokimiyatlar taqsimlanish prinsipiga asoslangan ichki keskinlik hisoblanib, bu tizimda bo'lishi muqarrar bo'lsada, misol uchun, parlament sud hokimiyati byudjetini nazorat qilish orqali sud hokimiyatining samarali faoliyat ko'rsatishiga ta'sir ko'rsatmasligi kerak.

²⁷ Суд органлари мустақиллигининг асосий принциплари. БМТнинг жиноятчиликнинг олдини олиш ва ҳуқуқбузарлар билан муомала қилиш бўйича 1985 йил 26 августдан 6 сентябргача Миланда бўлиб ўтган еттинчи конгрессда қабул қилинган ва БМТ Бош Ассамблеясининг 1985 йил 29 ноябрдаги 40/32-сонли резолюцияси билан тасдиқланган. Ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларига оид халқаро ҳужжатлар: тўплам. – Тошкент: "Адолат", 2004. – Б. 10-111.

²⁸ Ўша асар.– Б. 111.

²⁹ Суд органлари мустақиллигининг асосий принциплари. БМТнинг жиноятчиликнинг олдини олиш ва ҳуқуқбузарлар билан муомала қилиш бўйича 1985 йил 26 августдан 6 сентябргача Миланда бўлиб ўтган еттинчи конгрессда қабул қилинган ва БМТ Бош Ассамблеясининг 1985 йил 29 ноябрдаги 40/32-сонли резолюцияси билан тасдиқланган. // ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларига оид халқаро ҳужжатлар: тўплам. - Тошкент: "Адолат", 2004. –Б. 112.

³⁰ Кўрсатилган асар.– Б. 111.

“Sud organlari mustaqilligining asosiy prinsiplari” 1-prinsipiga asosan “Barcha davlat organlari va boshqa muassasalar sud organlari mustaqilligini hurmat qilishlari va bunga rioya qilishlari shart”³¹. Bu juda chuqur ma’noga ega bo’lib, ijro etuvchi va qonun chiqaruvchi hokimiyat shu jumladan, politsiya, jazoni ijro etish tizimi, ijtimoiy sohalar, ta’lim tizimi chiqarilgan qarorlarga qo’shilmasalarda sud organlari qarorlarini hurmat qilishlari va unga rioya qilishlari shart. Sud hokimiyatiga nisbatan hurmat qonun ustuvorligini va inson huquqlarini ta’minlashda mutlaq zarur bo’lib, barcha hokimiyat tarmoqlari va barcha davlat muassasalari sud organlarining mustaqil qaror chiqarishlariga to’sqinlik qiladigan har qanday aralashuvlarning oldini olishi shart.

Sud organlarining qarorlar qabul qilishdagi mustaqilligi “Sud organlari mustaqilligining asosiy prinsiplari” 4-prinsipida qo’shimcha tarzda mustahkamlangan bo’lib, unga ko’ra “Odil sudlov jarayoniga g’ayriqonuniy yoki ruxsat etilmagan aralashuvlar bo’lmasligi kerak hamda sudlar chiqargan qarorlari qayta ko’rilmaydi. Ushbu prinsip qonunga muvofiq amalga oshiriladigan sud organlari chiqargan hukmlarning sud tartibida qayta ko’rilishiga yoki yengillashtirilishiga to’sqinlik qilmaydi”³².

“Sud organlari mustaqilligining asosiy prinsiplari” 3-prinsipiga asosan “Sud organlari sud xususiyatiga ega bo’lgan barcha masalalarga nisbatan vakolatga hamda ularga berilgan ish qonunda belgilangan vakolatlarga kirish-kirmasligini hal qilishdan iborat mutlaq huquqqa egadir”³³.

Sudlarning vakolatiga oid masalalarni mustaqil hal etish qoidasi milliy va xalqaro darajada o’z ifodasini topgan bo’lib, Inson huquqlari bo’yicha Yevropa sudining vakolati esa “Inson huquqlari va asosiy erkinliklarini himoya qilish to’g’risida”gi Yevropa konvensiyasi 32-modda 2-bandida³⁴ mustahkamlangan.

Sud hokimiyat tarmog’i sifatida nafaqat ijro etuvchi va qonun chiqaruvchi hokimiyatlardan mustaqil bo’lishi balki, sudyalarda o’z professional majburiyatlarni bajarayotganlarida mustaqillikdan foydalanish huquqiga ega. Albatta, bu sudyalarda o’z bilganlaricha yoki o’zlari xohlaganlaricha qarorlar chiqaradi degani emas, ular o’zlariga topshirilgan ishlarni faqatgina qonunga asoslanib, o’ziga nisbatan

³¹ Kўrsatilgan asar.– B.110-111.

³² Суд органлари мустақиллигининг асосий принциплари. БМТнинг жинойтчиликни олдини олиш ва ҳуқуқбузарлар билан муомала қилиш бўйича 1985 йил 26 августдан 6 сентябргача Миланда бўлиб ўтган еттинчи конгрессида қабул қилинган ва БМТ Бош Ассамблеясининг 1985 йил 29 ноябрдаги 40/32-сонли резолюцияси билан тасдиқланган. Ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларига оид ҳужжатлар: тўплам. - Тошкент: "Адолат", 2004. – Б.111.

³³ Ўша жойда.

³⁴ Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms Rome, 04/11/1950. <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list-1conventions/treaty/005>

bildirilgan tanqidlar, tahdidlar, qiyin va nozik masalalar bo'lishiga qaramasdan adolatli qarorlar chiqarishi lozim.

Xalqaro huquqda sudyalarning qanday tayinlanishi lozimligi to'g'risida imperativ norma mavjud emas, deklarativ tushdagi tavsiyalar mavjud. "Sud organlari mustaqilligining asosiy prinsiplari" da sudyalar tayinlanishi yoki saylanishi to'g'risida holat ko'rsatib o'tilmagan. Faqatgina "Sud organlari mustaqilligining asosiy prinsiplari" 10-prinsipida "Sud lavozimlariga tanlab olingan shaxslar yuksak axloqiy xislat va qobiliyat, shuningdek huquq sohasida tegishli tayyorgarlik va malakaga ega bo'lishlari lozim. Sudyalarni tanlashning har qanday usuli g'ayriqonuniy sabablar bo'yicha sudyalarning tayinlanishiga yo'l qo'ymasligini kafolatlashi kerak. Sudyalarni tanlaganda ular irqi, tana rangi, jinsi, dini, siyosiy yoki boshqa e'tiqodlari, milliy yoki ijtimoiy kelib chiqishi, mulkiy, tabaqaviy yoki boshqa ahvoli bo'yicha ajratilmasligi kerak, biroq yuridik lavozimga nomzod tegishli mamlakatning fuqarosi bo'lishi kerakligi haqidagi talabga ajratish sifatida qaralmasligi lozim"³⁵ligi qayd qilingan.

Sudyalarni tanlab olishning usullaridan qat'i nazar ularning professional tayyorgarlik darajasi va axloqiy sifati tanlab olish uchun yagona mezon sifatida xizmat qilishi lozim.

Agar sudyalar lavozimida uzoq kafolatlangan muddatda bo'lishmasa, ularning mustaqilligiga jiddiy xavf mavjud, ular qarorlar chiqarayotganida bosimga uchrashlari mumkin. Shuning uchun "Sud organlari mustaqilligining asosiy prinsiplari" 11-prinsipida "Sudyalarni vakolat muddati, mustaqilligi, xavfsizligi, tegishli tarzda mukofotlanishi, xizmat sharoitlari, pensiyasi va pensiyaga chiqish yoshi qonunda belgilangan tarzda kafolatlanishi kerak"ligi belgilangan³⁶. "Sud organlari mustaqilligining asosiy prinsiplari" 12-prinsipiga ko'ra "Tayinlanadigan yoki saylanadigan sudyalar pensiyaga chiqqaniga qadar yoki vakolat muddati belgilangan mamlakatlarda ushbu muddat o'tganiga qadar kafolatlangan vakolat muddatiga egadir"³⁷ deb qayd qilingan kafolatlangan lavozimda bo'lish muddatisiz yoki qisqa kafolatlangan muddatga sudyalarni tayinlash yoki saylash 11 va 12 prinsiplarning buzilishi hisoblanadi. Sudyalarga doimiy mandatni taqdim qilish

³⁵ Суд органлари мустақиллигининг асосий принциплари. БМТнинг жиноятчиликнинг олдини олиш ва ҳуқуқбузарлар билан муомала қилиш бўйича 1985 йил 26 августдан 6 сентябргача Миланда бўлиб ўтган еттинчи конгрессда қабул қилинган ва БМТ Бош Ассамблеясининг 1985 йил 29 ноябрдаги 40/32-сонли резолюцияси билан тасдиқланган. Ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларига оид ҳужжатлар тўплам. – Тошкент: "Адолат", 2004. –Б. 112.

³⁶ Ўша жойда.

³⁷ Кўрсатилган асар. – Б. 111.

sudyalarning mustaqilligini maksimal darajada kafolatlaydi va fuqarolarning sud hokimiyatiga ishonchini oshiradi.

Sud tizimining mustaqilligini ta'minlash va targ'ib qilishda yordam berish uchun ishlab chiqilgan asosiy prinsiplar davlatlarning milliy qonunchiligi va amaliyoti doirasida hukumatlar tomonidan hisobga olinishi va hurmat qilinishi va sudyalari, advokatlar e'tiboriga etkazilishi kerak. Ijroiya va qonun chiqaruvchi hokimiyat a'zolari va umuman jamoatchilik.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Xulosa qilib aytganda, sud hokimiyati mustaqilligi tushunchasi quyidagilarda namoyon bo'ladi:

✓ birinchidan, sud hokimiyati konstitutsiyada mustahkamlangan mustaqillikka ega bo'lishi lozim, jumladan, u boshqa hokimiyat tarmoqlari ijro etuvchi va qonun chiqaruvchi hokimiyatlardan mustaqil bo'lishi lozim;

✓ ikkinchidan, sud hokimiyati ichki masalalarda, jumladan, sud ma'muriyatchiligida, suddagi ishlarning sudyalari o'rtasida taqsimlanishida ham mustaqil bo'lishi lozim,

✓ uchinchidan, sud hokimiyati moliyaviy masalalarda ham mustaqil bo'lishi lozim va o'z funktsiyalarini samarali amalga oshirishga yetarli mablag'ga ega bo'lishi lozim;

✓ to'rtinchidan, sud hokimiyati qarorlar qabul qilishda mustaqil bo'lishi lozim, hukumat va boshqa muassasalar sud organlari tomonidan chiqarilgan qarorlarni hurmat qilishi va unga rioya qilishlari shart;

✓ beshinchidan, sud hokimiyati yurisdiksiya vakolatga ega bo'lishi lozim, vakolat masalasini aniqlashda sudlarning mustaqilligi bildiradi;

✓ oltinchidan, sud hokimiyati adolatli sud jarayonini tashkil qilish va asoslantirilgan qaror chiqarishni ta'minlashga majbur.

REFERENCES

1. Сулайманов О.Р. Суд ҳокимияти мустақиллигига оид халқаро стандартлар. / Монография –Т.: «Tafakkur qanoti», 2020.

2. БМТнинг Судьялар ва адвокатлар мустақиллиги бўйича махсус маърузачиси Диего Гарсия-Саяннинг Ўзбекистонга расмий ташриф натижалари бўйича дастлабки мулоҳазалар. // <http://www.un.org/uzb/news/display/348>.

3. Суд органлари мустақиллигининг асосий принциплари. БМТнинг жиноятчиликнинг олдини олиш ва ҳуқуқбузарлар билан муомала қилиш бўйича 1985 йил 26 августдан 6 сентябргача Миланда бўлиб ўтган еттинчи конгрессида

қабул қилинган ва БМТ Бош Ассамблеясининг 1985 йил 29 ноябрдаги 40/32-сонли резолюцияси билан тасдиқланган. // ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларига оид халқаро ҳужжатлар: тўплам. -Тошкент: “Адолат”, 2004. –Б. 112.

4.Суд органлари мустақиллигининг асосий принциплари. БМТнинг жиноятчиликни олдини олиш ва ҳуқуқбузарлар билан муомала қилиш бўйича 1985 йил 26 августдан 6 сентябргача Миланда бўлиб ўтган еттинчи конгрессида қабул қилинган ва БМТ Бош Ассамблеясининг 1985 йил 29 ноябрдаги 40/32-сонли резолюцияси билан тасдиқланган. Ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларига оид ҳужжатлар: тўплам. - Тошкент: "Адолат", 2004. – Б.111.

JAHON SAVDO TASHKILOTIGA A'ZO BO'LISHNING XALQARO HUQUQIY TARTIBI: O'ZBEKISTON MISOLIDA

Eshtokhtarov Shahboz Qahramon o'g'li

Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti magistranti

eshtukhtarovshakhboz@gmail.com

ANNOTATSIYA

Mazkur tadqiqotda Jahon savdo tashkilotining qanday tashkilot ekanligi, tashkilotga a'zolikning huquqiy tartibi, tashkilot tomonidan xalqaro savdoning boshqarilishidagi huquqiy normalar tizimi, tashkilotning davlatlar uchun afzalliklari va zararli tomonlari, shuningdek O'zbekistonning ushbu tashkilotga a'zo bo'lishi huquqiy o'rganilgan.

***Kalit so'zlar:** Jahon savdo tashkiloti, a'zolik, antidemping, GATT, GATS, TRIPS, TRIMS, proteksionizm, milliy rejim tamoyili.*

ABSTRACT

The study examines what kind of organization the WTO is, the legal framework for membership, the system of legal norms governing international trade, the organization's advantages and disadvantages for countries, and Uzbekistan's membership in the organization.

***Keywords:** World Trade Organization, membership, antidumping, GATT, GATS, TRIPS, TRIMS, protectionism, the principle of national regime.*

KIRISH

Jahon iqtisodiyotida kechayotgan jarayonlarning tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, tashqi savdoni erkinlashtirish jahon xo'jaligi rivojlanishining asosiy tendensiyalaridan biriga aylanmoqda. Barcha mamlakatlarda bojxona bojlarining pasayishi, ko'plab turdagi cheklashlarning bekor qilinishi kuzatilmoqda. Ko'plab mamlakatlar yashirincha proteksionistik (davlatning o'z ichki bozorini himoya qilish siyosati) chora-tadbirlardan ham keng foydalanmoqdalar.

Bunday chora-tadbirlar jumlasiga milliy ishlab chiqarish turlariga dotatsiyalar berish, eksportni subsidiyalash, turli xil me'yorlar va standartlar joriy qilish hamda boshqalarni kiritish mumkin. Jahon xo'jaligida erkin savdo va proteksionizm o'rtasida vujudga kelayotgan ziddiyatlarni hal etishda, xalqaro savdoni boshqarish, uning taraqqiyotiga bo'lgan to'siqlarni yo'q qilish va erkinlashtirishida xalqaro iqtisodiy tashkilotlar, xususan, Jahon savdo tashkiloti (JST) muhim o'rin egallaydi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida” gi PF-4947-sonli Farmonida 2017-2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasi tasdiqlangan. Mazkur strategiyasining 3.1-bandida makroiqtisodiy barqarorlikni yanada mustahkamlash va yuqori iqtisodiy o‘rnatilgan sur‘atlarini saqlab qolish maqsadida xalqaro iqtisodiy hamkorlikni yanada rivojlantirish, jumladan, *yetakchi xalqaro va xorijiy moliyaviy institutlar bilan aloqalarni kengaytirish*, puxta o‘ylangan tashqi qarzlarni siyosatini amalga oshirishni davom ettirish, jalb qilingan xorijiy investitsiya va kreditlardan samarali foydalanish lozimligi belgilandi³⁸.

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2018-yil 24-dekabrda “Jahon savdo tashkiloti bilan ishlash bo‘yicha Idoralararo komissiya tarkibini tasdiqlash to‘g‘risida”gi 1040-son qarorida O‘zbekiston Respublikasining Jahon savdo tashkilotiga kirishi jarayoni tayyorgarlik bosqichi ishlarini samarali tashkil etishni va tizimli asosda muvofiqlashtirishni ta‘minlash maqsadida Jahon savdo tashkiloti bilan ishlash bo‘yicha Idoralararo komissiya tasdiqlandi³⁹.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD

Jahon savdo tashkilotining mamlakatlar hamda jahon savdosiga ahamiyati shu paytga qadar salmoqli darajada o‘rganilgan. Buning boisi, ushbu tashkilot 1994-yilda tashkil etilgan bo‘lsa-da, uning dastlabki shakli bo‘lgan GATT 1947-yilda tashkil topgan. Shu sababli, olimlar tomonidan ko‘plab ilmiy taqdiqotlar olib borilgan.

Xususan, mahalliy olimlarimizdan G.Yuldasheva, M.X.Voxidova; Sh.Xajibakiev, shuningdek, xorijiy olimlardan E. Petersmann, M. Herdegen, I.V.Zenkinlar tomonidan ilmiy taqdiqotlar olib borilgan.

Shuningdek, taqdiqot ishida mavzusining spetsifikatsiyasi tizimli-tuzilmaviy, dialektik, mantiqiy, rasmiy-yuridik, qiyosiy-huquqiy, tarixiy-huquqiy va qiyosiy-tipologik taqdiqot metodlariga murojaat qilishni taqozo etdi.

Umum mantiqiy metodlar – induksiya, deduksiya, analiz, sintez va maxsus huquqiy metodlar qo‘llanildi. Ilmiy adabiyotlar va huquq normalarini sharhlashda grammatik taqdiqot metodidan ham foydalanildi. Taqdiqotda ilmiy mushohada, tizimli va iqtisodiy-statistik taqdiqot, taqqoslash va guruhlash usullari qo‘llanildi.

³⁸ O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi PF-4947-sonli Farmoni bilan tasdiqlangan 2017-2021-yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha harakatlar strategiyasi. <https://lex.uz/docs/-3107036>

³⁹ Vazirlar Mahkamasining 2018-yil 24-dekabrda 1040-son qarori bilan tasdiqlangan Jahon savdo tashkiloti bilan ishlash bo‘yicha Idoralararo komissiya tarkibi. <https://lex.uz/docs/-4124260>

MUHOKAMA

JSTga a'zo bo'lish tabiatan murakkab bo'lib, iqtisodiyotning barcha sohalariga ta'sir qiladi va nafaqat mamlakatning tashqi savdo rejimiga (bojxona stavkalari, texnik reglament, sanitariya va fitosanitariya tadbirlari va boshqalar), qishloq xo'jaligi (qishloq xo'jaligini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash), iqtisodiyot, narxlarni tartibga solish va boshqalar), intellektual mulk, xizmatlar (chet el kompaniyalari xizmatlari), davlat buyurtmalari, iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish va boshqalarni tartibga solishga ham o'zgarishlar kiritadi.

Xalqaro hamjamiyat, shu jumladan mamlakatimizning asosiy savdo sheriklari, O'zbekistonni jahon savdosiga yanada ochiqroq qo'shilishini qo'llab-quvvatlaydi va O'zbekistonning JSTga a'zo bo'lish jarayoniga har tomonlama yordam beradi. Xususan, Yevropa Ittifoqi O'zbekistonning Jahon Savdo Tashkilotiga (JST) a'zo bo'lish jarayonini moliyalashtirish uchun 5 million yevro miqdorida grant ajratdi. Tomonlar o'rtasidagi bitim 2019-yil 11-noyabrda Bryusselda imzolangan va Jahon savdo tashkilotiga a'zo bo'lish jarayonida, shu jumladan, zarur hujjatlarni tayyorlashda, o'zbekistonlik mutaxassislarining JST shartnomalari bo'yicha bilimlarini oshirishda O'zbekistonga yordam ko'rsatishni nazarda tutadi.

Mamlakatlarning JST ga a'zo bo'lishi ushbu davlatlardagi iqtisodiy rivojlanish hamda mamlakatdagi monopoliyani bartaraf etishning asosiy omil bo'lib xizmat qilmoqda. O'zbekiston Respublikasining JST ga a'zo bo'lish uchun ariza topshirganiga 25 yildan oshiqroq bo'lgan bo'lsa-da, haligacha ushbu jarayon davom etmoqda. Tarixga nazar soladigan bo'lsak, boshqa mamlakatlarni JST ga a'zo bo'lishi 4-15 yilni tashkil etadi. Shu boisdan, O'zbekistonning ushbu mamlakatga a'zo bo'lishiga to'sqinlik qilib kelayotgan muammolarni aniqlash hamda ularni bartaraf etish yuzasidan aniq chora-tadbirlar ishlab chiqilishi lozim.

JSTning o'ziga xos xususiyati shundaki, tashkilot o'z a'zo davlatlarining savdo amaliyotini bosqichma-bosqich erkinlashtirish, raqobat va mamlakatlar o'rtasidagi savdo almashinuvining samaradorligi uchun ko'proq imkoniyatlar yaratish orqali savdoni rivojlantiradi. I.A. Xamedov va A.M. Alimovlar ta'kidlanganidek, tashkilot a'zo davlatlar o'rtasida kamsitilmaydigan savdo-sotiqni ta'minlaydi, savdo amaliyotining shaffofligi va bashorat qilinishini qo'llab-quvvatlaydi, shuningdek a'zolar o'rtasida yuzaga keladigan savdo nizolarini hal qiladi. Mamlakatlar Jahon savdo tashkilotiga erkin savdo imkoniyatlaridan foydalanish va JSTning nizolarini hal qilishning yaxlit mexanizmidan foydalanish maqsadida qo'shilishadi, bu esa o'z navbatida bizning davlatimizning ushbu tashkilotga a'zo bo'lishining asosiy sabablaridan biridir.

NATIJARLAR

O'zbekistonning ushbu tashkilotga a'zo bo'lishi natijasida O'zbekiston qonunchilida kutilayotgan o'zgarishlarni tizimli tahlil qilish hamda xalqaro normalar bilan unifikatsiyalash kelajakda vujudga kelishi mumkin bo'lgan nizolarni oldini oladi hamda ortiqchi ovoragarchilikni cheklaydi.

JST ga a'zo bo'lish natijasida O'zbekistonning xalqaro huquqiy ahvolidagi o'zgarishlar hamda boshqa mamlakatlar bilan bo'ladigan savdo-sotiq va boshqa turdagi munosabatlarda kutilayotgan o'zgarishlar O'zbekistonning hozirgi avholiga qay darajada ta'sir etishini tadqiq etish kutilayotgan muammolarni oldini olish va bartaraf etishni kafolatidir.

Birinchidan, jahon bozoriga beg'araz kirish masalalarini o'rganish kerak. Mamlakatlar JSTga birinchi navbatda JSTning boshqa a'zolari bozorlariga kirish huquqini olish uchun qo'shilishadi, bundan tashqari ular tashkilotning barcha a'zolariga beradigan afzalliklaridan foydalanishi mumkin, masalan kamsitilmasdan savdo qilish. Ushbu afzallik chegaradagi savdo choralari ham, mamlakat ichkarisiga ham tegishli. Birinchi holda, bu Jahon savdo tashkilotining barcha a'zolari uchun bir xil import tariflari va bojlari qo'llanilishini kafolatlaydigan va har qanday kamsitishlarga yo'l qo'yilmasligini kafolatlaydigan eng ma'qul bo'lgan tamoyilga o'xshaydi. Holbuki, ikkinchisi, milliy rejim tamoyili, JSTning barcha a'zolarini import qilinadigan tovarlarga nisbatan milliy mahsulotga nisbatan bir xil tartibda qo'llashni majbur qiladi. Biroq, JSTga a'zo bo'lmagan mamlakatlarda chet el tovarlariga mahalliy mahsulotlarga nisbatan unchalik qulay sharoit berilmaydi. Shu sabablarga ko'ra, JSTga qo'shilmasdan, mamlakatlar eksporti ham tariflar, ham mahalliy tartibga solish nuqtai nazaridan unchalik qulay bo'lmagan munosabatga duch kelishi mumkin.

Ikkinchidan, X.S. Islomxo'jaev ta'kidlaganidek, JST o'z a'zolarini tashqi savdo bilan bog'liq barcha ma'lumotlarni barcha a'zolarga taqdim etishni va rejalashtirilgan o'zgarishlar to'g'risida oldindan xabardor qilishni majbur qiladigan shaffoflik tamoyilini o'rnatish orqali bashorat qilinadigan savdo uchun shart-sharoitlar yaratishi mumkin. Keyinchalik, a'zolar rejalashtirilgan o'zgarishlarga moslashish uchun ma'lumotga ega bo'ladilar, bu esa savdo noaniqligi va a'zo davlatlar uchun xavflarni kamaytiradi.

Savdolarning ochilishi, shuningdek, berilgan imtiyozlar bilan bir qatorda, ichki sanoatga zarar yetkazish xavfini tug'dirishi mumkin, chunki ichki bozor tashqi va ichki bozorlarda qattiq raqobatga duch kelishi mumkin. Xalqaro raqobat mahalliy sanoat tarmoqlarining daromadlari va rentabelligini pasaytirib, ularni o'z bizneslarini

optimallashtirishga majbur qilishi mumkin, bu esa ish haqining pasayishi yoki ish joylarining yo'qolishi kabi salbiy natijalarga olib kelishi mumkin. Bundan tashqari, savdoning o'sishi firibgarlik va bozor ulushini olishning axloqiy bo'lmagan usullari ko'rinishidagi nohaq ishbilarmonlik amaliyoti xavfini ham oshiradi. Xalqaro amaliyotda kompaniyalar raqobatbardosh tarmoqlarni bozordan siqib chiqarib, bozor ulushini ko'paytirishning yuqori narxlari, demping va boshqa adolatsiz usullariga murojaat qilganliklari haqida ko'plab misollar mavjud. Ammo, agar mamlakatda bozorni kuzatish uchun ishlaydigan tegishli qoidalar va institutlar tizimi o'rnatilgan bo'lsa, bunday xatarlarni yengish va ularni minimal ko'rsatkichlarga kamaytirish mumkin.

Savdo munosabatlari sohasidagi nizolarning aksariyati buzilish faktidan yoki ushbu qonunbuzarliklarning xususiy kompaniyalar manfaatlariga ta'sir qiladigan oqibatlaridan kelib chiqadi deb ta'kidlashning boshlanishiga asoslanib, shuningdek, kelgusida qo'llanilishi va samaradorligini ta'minlash maqsadida Jahon savdo tashkilotining O'zbekiston Respublikasi uchun nizolarni hal qilish tizimi, savdo aloqalari sohasida davlat-xususiy sherikligini o'rnatish zarur. Hukumat va ishbilarmon doiralarning o'zaro o'xshash tizimi o'rnatilgan AQSh, Xitoy va Yevropa Ittifoqi kabi ilg'or mamlakatlar va assotsiatsiyalar tajribasidan foydalangan holda, savdo vakili institutini yaratish taklifi ilgari surilmoqda yoki faoliyati xalqaro savdo bo'yicha, xususan, JSTdagi faoliyat masalalari bo'yicha tavsiyalar berishga yo'naltirilgan maxsus komissiya tuzish maqsadga muvofiqdir. Bundan tashqari, biz ularga Jahon savdo tashkilotiga a'zo davlatlarning tashqi bozorlarida ko'rilgan choralarning noqonuniyligi to'g'risida shikoyat va takliflarni qabul qilish huquqini berish maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz, bu esa davlat organlari va kompaniyalarining harakatlarini muvofiqlashtirish va ularni himoya qilishga imkon beradi. JST shartnomalarining buzilishi to'g'risida o'z vaqtida xabar berish orqali davlat manfaatlarini himoya qilinadi.

Ta'kidlash joizki, O'zbekiston Respublikasining ushbu tashkilotga qo'shilish jarayoni juda mashaqqatli va uzoq davom etadi, bu ba'zi jihatlar uchun mavjud tizimlar va huquqiy me'yorlarni to'liq isloh qilishni, ba'zilarida esa davlat savdosini liberallashtirishga qaratilgan tuzatuvchi normalarni joriy etishni talab qiladi. Shu munosabat bilan, Jahon savdo tashkilotining hozirgi pozitsiyasi ko'rib chiqilishga arziyerdahozirda u yerda a'zo davlatlar tashkilotning institutsional vakolatxonasini tubdan o'zgartirish to'g'risida takliflar kiritmoqdalar, tabiiyki, bu bizning davlatimiz uchun bevosita kichik ahamiyatga ega bo'lmaydi. Shu sababli, davlat va umuman uning iqtisodiyoti uchun ijobiy va salbiy oqibatlarga olib kelishi ehtimolini inobatga

olgan holda ushbu tashkilotga qo'shilishning barcha jihatlarini tizimli va har tomonlama tahlil qilish kerak.

XULOSA

Xulosa qilib shuni ta'kidlash kerakki, Jahon savdo tashkilotiga O'zbekiston uchun kirish – bu iqtisodiyotni modernizatsiya qilish va raqobatbardoshligini oshirishga qaratilgan bozor islohotlarini rivojlantirish uchun ko'proq imkoniyat va rag'batdir. Shu bilan birga, ushbu islohotlar tarkibiga import bojlarini pasaytirish, chet el tovarlari uchun ichki bozorni mahalliy ishlab chiqarish bilan teng raqobatlashishi va ko'p tomonlama savdo muzokaralari orqali o'z savdosini erkinlashtirishni davom ettirish majburiyatini o'z ichiga oladi. Shu sababli, mahalliy ishlab chiqaruvchilarning potentsialini kuchaytirish va ularning raqobatbardoshlik ko'rsatkichlarini oshirish zarur.

Bu ularning chet el mahsulotlarini qabul qilish sababli ichki bozordan siqilib chiqishiga yo'l qo'ymaslikdir. Shuningdek, faqat shu holatda savdo cheklovlarining kamaytirilishi, shubhasiz, ishbilarmonlik faolligini oshiradi, sarmoyalarni jalb qiladi va mamlakatning xalqaro qiymat zanjirlariga qo'shilishiga yordam beradi, bu esa davlatning iqtisodiy ko'rsatkichlarining keyingi modernizatsiyasi va o'sishida namoyon bo'ladi.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda O'zbekiston Respublikasining JSTga a'zolikka kelajakda qabul qilinishi inobatga olingan holda quyidagilar taklif etiladi:

tovar va mahsulotlar bozorga kirish huquqiga ega bo'lishi uchun, JSTga a'zo mamlakatlar GATT – 1994 II moddasi bilan tartibga solinadigan Tariflar ro'yxatida (Schedule of Concession) belgilangan maksimal boj stavkalarini oshirmasligi shart. Bundan tashqari, JST a'zolari, tovar va mahsulotlarni bozorga kirishida miqdoriy cheklovlarni ham qo'llashi qat'iy man qilinadi. Shuningdek, JSTga a'zo mamlakatlar tarifsiz to'siqlari (masalan, bojxona rasmiylashtirish protseduralari) savdoga ortiqcha to'siq bo'lishiga yo'l qo'ymasliklari kerak.

Shu sababli, O'zbekiston Respublikasi Bojxona kodeksiga tegishli tartibga qayta ko'rib chiqilishi lozim. Jumladan, mazkur Kodeksning quyidagi miqdoriy cheklovlar belgilash huquqini beruvchi moddalar qayta ko'rib chiqilishi maqsadga muvofiq:

✚ 54-moddasi (O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi bojxona hududidan tashqarida qayta ishlash bojxona rejimida tovarlarni qayta ishlashga yo'l qo'yishga doir miqdoriy cheklovlarni belgilashi mumkin);

✚ 82-moddasi (O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tovarlarni bojxona hududida qayta ishlash bojxona rejimiga joylashtirishga doir miqdoriy cheklovlarni belgilashi mumkin);

✚ 364-moddasi (Tovarni bojxona hududiga olib kirishda tovarning kelib chiqishi to'g'risidagi sertifikat muayyan mamlakatdan olib kirilishi miqdoriy cheklovlar (kvotalar) yoki tashqi iqtisodiy faoliyatni tartibga solishning boshqa choralarini orqali boshqarib turiladigan tovarlarga majburiy tartibda taqdim etiladi);

✚ Bojxona kodeksining Bojxona to'lovlarini to'lash bo'yicha imtiyozlar va tarif preferensiyalari deb nomlanuvchi 43-bobi Eng ko'p qulaylik tug'diruvchi rejim tamoyili va Milliy rejim tamoyili asosida qayta ko'rib chiqilishi maqsadga muvofiq.

Antidemping bitimida, shuningdek, JSTga a'zo davlatlarning tekshiruv organlari antidemping tekshiruviga kirishish va uni amalga oshirishga doir qoidalar batafsil bayon etilgan. Shuningdek, vakolatli organ tomonidan bajarilishi kerak bo'lgan antidemping tekshiruvi haqida xabardor qilish va tekshiruv natijalarini e'lon qilish majburiyatlari haqida Antidemping bitimining 12-moddasida ko'rsatilgan. Bundan tashqari, Antidemping bitimining 13-moddasida mustaqil sudlar, arbitraj sudlari yoki ma'muriy sudlarning mavjudligi hamda antidemping protseduralarida tekshiruvlarga doir xulosalarni yoki yakuniy xulosalarni ko'rib chiqishga doir protseduralarning mavjudligini talab qilinadi.

Bizning qonunchiligimizda bu turdagi nizolar ma'muriy sudlar tomonidan ko'rib chiqilishi belgilangan. Shu boisdan, Antidemping bitimida belgilangan qoidalarni implementatsiya qilish maqsadida antidemping bilan aloqador nizolarni arbitraj sudlarida ko'rib chiqish tartibini qonunchiligimizda joriy etishimiz lozim.

Bundan tashqari, qonunchiligimizda mavjud bo'lgan investitsion cheklovlarni bartaraf etish choralarini ko'rish, bu maqsadda O'zbekiston Respublikasining Maxsus iqtisodiy zonalar to'g'risidagi qonunidagi investitsiya kiritish man etilgan sohalarni qayta ko'rib chiqish lozim, shuningdek mamlakatimizdagi investitsiyaviy munosabatlarni tartibga soluvchi normativ-huquqiy hujjatlarni JST va uning TRIMS bitmi qoidalariga moslashtirish maqsadga muvofiqdir.

JST faoliyati to'g'risidagi fikrlar va qarashlarning hozirgi beqarorligi sababli biz ushbu tashkilotga a'zo bo'lishga da'vogar sifatida voqealar rivojlanishining barcha mumkin bo'lgan oqibatlari va natijalarini ko'rib chiqishimiz kerak. Biroq, shu bilan birga, jahon savdosi pozitsiyalarining o'zgarishi munosabati bilan mamlakat savdo tizimini o'zgartirish g'oyasining o'zi savdo-sotiqni tartibga solishning milliy tizimida ijobiy ko'rinishda bo'lishi mumkin.

REFERENCES

1. Sh.M. Mirziyoyev. Erkin va farovon, demokratik o'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti lavozimiga kirishish

tantanali marosimiga bag'ishlangan Oliy Majlis palatalarining qo'shma majlisidagi nutq / Sh.M. Mirziyoyev. –Toshkent: O'zbekiston, 2016. -56 b.

2. Xalqaro iqtisodiy huquq. Darslik. Mas'ul muxarrir prof. G.Yuldasheva. Mualliflar jamoasi. Toshkent:TDYuU nashriyoti, 2019, 186 bet.

3. Белов, В. А. Международное торговое право и право ВТО в 3 кн. Книга 2. Частноунифицированное международное торговое право : учебник для бакалавриата и магистратуры / В. А. Белов. — Москва : Издательство Юрайт, 2019. — 426 с.

4. Страны СНГ в системе всемирной торговой организации тема диссертации и автореферата по ВАК РФ 08.00.14, кандидат экономических наук Захаров, Андрей Александрович. 2010. <https://www.dissercat.com/content/strany-sng-v-sisteme-vsemirnoi-torgovoi-organizatsii>

5. Юридическая природа и тенденции развития сложно структурных комплексов норм, создаваемых международными организациями для регулирования мирового торгового оборота тема диссертации и автореферата по ВАК РФ 12.00.10, доктор юридических наук Никифоров, Вадим Алексеевич. 2011. <https://www.dissercat.com/content/yuridicheskaya-priroda-i-tendentsii-razvitiya-slozhnostrukturnykh-kompleksov-norm-sozdavaemy>

AXBOROT XAVFSIZLIGINI TA'MINLASHDA CHET EL DAVLATLARINING QONUN HUIJATLARI TAHLILI

Raxmatova Yulduz

Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti magistranti

ANNOTATSIYA

Xalqaro miqyosida axborot xavfsizligini ta'minlashda muhim bo'lgan samarali xalqaro hamkorlikning istiqboli davlatlarning mahalliy qonunchiliklari va sohaga doir tamoyil va tushunchalarning talqiniga bog'liq ekanligi kundek ravshan. Shu nuqtai nazardan, sohadagi xalqaro hamkorlik masalalariga doir xulosalar va takliflar berish dastlab mahalliy qonunchiliklarning tahliliga asoslanishi muhimdir. Mazkur maqola bir necha davlatlarning axborot xavfsizligini ta'minlash va sohaga doir jinoyat ishlarini javobgarlikiga tortish bo'yicha qonunchiliklarni ko'rib chiqadi va tahlil qiladi. Tahlil uchun qiyosiy-huquqiy va taqqoslash kabi ilmiy usullardan foydalanildi. Tahlillar shuni ko'rsatadiki faqatgina Polsha jinoyat qonunchiligidagina axborot xavfsizligini qonunan muhofaza qilishga tizimli yondashuv mavjud. Boshqa bir necha davlatlarda turli turdagi maxfiy ma'lumotlarning tizimli himoya qilinishini kuzatish mumkin. Ko'plab davlatlarda, shu jumladan Rossiya Federatsiyasida ham, axborot xavfsizligiga qarshi harakatlarni jinoiy javobgarlikka tortish masalalari Jinoyat kodeksining ma'lum bir qisimlarida tarqoq joylashgan.

Kalit so'zlar: *axborot xavfsizligi, xalqaro hamkorlik, xalqaro huquq, axborot maxfiyligi, kiber jinoyat, kiber xavfsizlik.*

ANALYSIS OF FOREIGN LEGISLATION IN THE FIELD OF INFORMATION SECURITY

Rakhmatova Yulduz

University of World Economy and Diplomacy, Master's

ABSTRACT

It became obvious that the prospect of effective international cooperation, which is important in ensuring information security at the international level, depends on the local legislations, principles, and interpretation of concepts related to the sphere. In this regard, it is important to give conclusions and suggestions on the issues of international cooperation in the field initially based on the analysis of local legislation. This article reviews and analyzes legislation on the provision of information security and prosecution of criminal cases in the field of information

security of several states. Scientific methods such as comparative-legal and comparison were used for the analysis. The analysis shows that there is a systematic approach to the legislative protection of information security only under Polish criminal law. In many states the issues of criminal liability for actions against Information Security are in certain parts of the Criminal Code.

Keywords: *information security, international cooperation, international law, information confidentiality, cybercrime, cybersecurity*

АНАЛИЗ ЗАРУБЕЖНОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА В ОБЛАСТИ ИНФОРМАЦИОННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Рахматова Юлдуз

Степень магистра Университета мировой экономики и дипломатии

АННОТАЦИЯ

Известно, что перспектива эффективного международного сотрудничества, которое важно для обеспечения информационной безопасности на международном уровне, зависит от местного законодательства, принципов и толкования понятий, относящихся к данной сфере. В связи с этим важно дать выводы и предложения по вопросам международного сотрудничества в этой области, первоначально основанные на анализе местного законодательства. В данной статье рассматривается и анализируется законодательство об обеспечении информационной безопасности и возбуждении уголовных дел в области информационной безопасности ряда государств. Для анализа использовались такие научные методы, как сравнительно-правовой и сравнительный. Анализ показывает, что системный подход к законодательной защите информационной безопасности существует только в рамках польского уголовного законодательства. Во многих государствах вопросы уголовной ответственности за действия, направленные против информационной безопасности, находятся в определенных разделах Уголовного кодекса.

Ключевые слова: *информационная безопасность, международное сотрудничество, международное право, конфиденциальность информации, киберпреступность, кибербезопасность.*

KIRISH

Xalqaro axborot xavfsizligini ta'minlashda xalqaro tashkilotlarning o'rni, muvofiqlashtiruvchi va tashkilashtiruvchi sifatida juda yuqori bo'lsada, davlatlarning

mahalliy qonunchiligi, ularning mazkur masala yuzasidan milliy tamoyil va qarashlari xalqaro tashkilotlar miqyosida sohadagi hamkorlikning qay yoʻsinda borishini belgilab berishi turgan gap. Bunga misol yuzasidan Rossiyaning Yevro hududdagi yagona 2001-yilgi konvensiyaga qoʻshilmagan davlat boʻlganligida ham koʻrish mumkin. Bunga asosiy sabab sifatida, masullar tomonidan Rossiyaning sohadagi milliy qarashlari va shu bilan birga Rossiyaning masala yuzasidan bazi tamoyillari bilan konvensiya olgʻa surayotgan tamoyillar oʻrtasidagi ziddiyatlarning mavjudligi asosiy sabab sifatida koʻrsatildi. Bu kabi xalqaro maydonda axborot xavfsizligini taʼminlash borasidagi hamkorlik masalalarida yuz berayotgan hodisalar, mahalliy qonunchilik va davlatlar tamoyillaridagi farqning xalqaro hamkorlikdagi ahamiyati qanchalik muhim ekanligi va bu tafovutlar sohadagi samarali xalqaro hamkorlikni tashkil qilish uchun chuqur oʻrganilishi kerak ekanligini koʻrsatadi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Solishtirma tahlillar shuni koʻrsatdiki, koʻplab xorijiy davlatlarning jinoiy qonunlarida axborot xavfsizligini jinoiy-huquqiy himoyalashga tizimli yondashuv mavjud emas. Ammo, baʼzi davlatlarning qonunchiligida, qonun bilan himoya qilinadigan axborotlar maʼlum bir tur sifatida belgilab qoʻyilgan. Yaʼni, Polsha Respublikasi Jinoyat kodeksining “Axborotni himoya qilishga qarshi jinoyatlar” deb nomlangan 33-bobi davlat sirlarining maxfiylikni buzish, rasmiy va kasbiy sirlarga nisbatan noqonuniy harakatlar, aloqa maxfiylikni buzish, muhim maʼlumotlarga qarshi hujumlar kabi xatti-harakatlarga nisbatan javobgarlikka tortish toʻgʻrisida moddalar mavjud[1].

Koreya Respublikasining Jinoyat Kodeksida maxfiy maʼlumotlarga qarshi hujumga oid, “Maxfiylikni buzishga oid jinoyatlar” deb nomlangan 35-bob mavjud. Unga koʻra kasbiy sirlarni ochish va aloqa maxfiylikni buzish javobgarlikka tortiladi[2].

Kasbiy yoki rasmiy sirlarga nisbatan hujumlar koʻplab chet davlatlarining qonunchiliklarida jinoyat sifatida qaraladi. Masalan, Estoniya Jinoyat kodeksida kasbiy yoki rasmiy faoliyat bilan bogʻliq maxfiy sirlarni saqlash majburiyatini buzish 157-modda mavjud boʻlib, unga muvofiq shaxs, boshqa shaxsning sogʻligi, shaxsiy hayoti yoki tijorat faoliyati toʻgʻrisidagi maʼlumotlarni oshkor qilsa, va lekin u bunday maʼlumotlarni qonun bilan sir tutishi kerak boʻlsa va bunday maʼlumotlar unga kasbiy yoki rasmiy faoliyati davomida maʼlum boʻlgan boʻlsa, shaxs bu qilmishi uchun jinoiy javobgar hisoblanadi[3].

Rossiya Federatsiyasida bu kabi maʼlumotlarning maxfiylikni buzishni javobgarlikka tortuvchi maxsus qonunlar mavjud emas. Garchi bu kabi qonunlarni

jinoyat kodeksiga qo‘shish ko‘pchilik tomonidan qo‘llab quvatlansada, shuni hisobga olish kerakki Rossiya Federatsiyasida rasmiy va kasbiy sirlar tushunchasini ta’riflash borasida hech qanday federal aktlar mavjud emas, va bu kabi ma’lumotlar maxfiylikka qarshi harakatlarni javobgarlikka tortish to‘g‘risidagi qonunlarni, masalaga kompleks yondashuvsiz, to‘g‘ridan to‘g‘ri jinoyat kodeksiga qo‘shish ijroda ko‘plab tushunmovchiliklarga sabab bo‘lishi mumkin. Hozirgi kunda, kasbiy yoki rasmiy ma’lumotlarning maxfiylikni buzish masalalari ma’lumotning turi va uni maxfiylikka putur yetqazgan shaxsning kimligiga qarab Rossiya Federatsiyasi jinoyat kodeksining turli moddalarida tarqoq joylashgan. Bular oila yoki shaxsga oid maxfiy ma’lumotlarga, aloqaning maxfiylikiga, bola boqib olishning maxfiylikiga qarshi amalga oshirilgan jinoiy xatti-harakatlarga oid 137, 138, 155- moddalar keltirib o‘tilgan. Ko‘plab sobiq Sovet ittifoqi davlatlarida, bu kabi jinoiy xatti-harakatlarga oid qonunlar odatda jinoyat kodeksining konstitutsiyaviy fuqarolik huquqlar uchun ajratilgan qismida keltirib o‘tilgan. Bu kabi yondashuvni, Armaniston Respublikasining Jinoyat kodeksining “Shaxs va fuqaroning konstitutsiyaviy ozodligi va haq-huquqlari” deb nomlangan 19-bobida[4] va Ukraina Jinoyat kodeksining “Shaxsiy haq-huquqlarga qarshi jinoyatlar” uchun ajratilgan 5-qismida ko‘rish mumkin[5] Shu masalaga doir qiziq yondashuvni Germaniya qonunchiligida ko‘rish mumkin. Germaniya Federal Respublikasining Jinoyat kodeksi 15- qismining 203-moddasiga ko‘ra shaxsiy sirlarni, ya’ni shaxsga ish jarayoni mobaynida oshkor bo‘lgan shaxsiy yoki tijorat sirlarini buzish uchun javobgarlik belgilangan. Ya’ni Germaniya qonunchiligi, kasbiy yoki rasmiy sirlarni oshkor etishni, bu ma’lumotlar shaxsga ish beruvchi tomonidan oshkor etilishi taqiqlangan axborotni oshkor etish sifatida javobgarlikka tortadi[6, 7].

Fransiya Jinoyat kodeksi “shaxsiy hayotning yaqinligi” tushunchasidan foydalanadi[8], va kodeksga ko‘ra, maxfiy ravishda ifoda etilgan so‘zlarning yozib olinishi yoki ruxsatsiz jo‘natilishi, va insonning ruxsatsiz uni shaxsiy joyda rasmga olinish, ruxsatsiz u insonning rasmini jo‘natilishi bu tushunchaning buzilishi sifatida javobgarlikka tortiladi. Shu bilan birga, shaxsga doir bu kabi ma’lumotlarni jamoaga oshkor qilish ham qonun bilan jazolanadi.

Shaxsiy hayot huqqining tarkibiy qismi bo‘lmishi aloqa yoki yozishmalar, pochta, telegraf va boshqa xabarlarining maxfiylik huquqi ham chet el jinoyat qonunchiligi bilan himoyalangan. Biroq, bu borada davlatlar qonunchiligida farqlar uchrab turadi. Belgiya qonunchiligi aloqa yoki telefon aloqasi sirlarini buzilishini jamoat tartibiga qarshi jinoyat sifatida belgilaydi[9]. Ispaniya Jinoyat kodeksi[10] bu kabi maxfiy ma’lumotlarni buzish borasida hech qanday qonun keltirmaydi. Ispaniya

Jinoyat kodeksining 197-moddasi shaxsiy hayotni himoya qilishga bag'ishlangan, ammo jinoiy javobgarlik shaxsning ruxsatsiz unga tegishli bo'lgan xatlar, elektron xatlar, elektron omborlar va arxivlarda joylashgan ma'lumotlarni yig'ish va oshkor etish va bu jarayonda texnik vositalardan foydalanish uchun belgilangan. Qonuniy uslub nuqtai nazaridan, Estoniya qonuniy yondashuvi ham e'tiborga sazovor. Estoniya Jinoyat kodeksining aloqaning maxfiyligini buzish haqidagi 156-moddasi, aloqa vositalarini umuman ifodalab o'tmagan va masalani juda qisqa ta'kidlab o'tgan: "Aloqa vositalari orqali aloqaning maxfiyligini buzish javobgarlikka tortiladi". Germaniya Federativ Respublikasi Jinoyat kodeksida, yozishmalar maxfiyligini buzish va aloqa maxfiyligini buzish alohida ajratilgan. Yozishmalar maxfiyligini buzish bu shaxs o'ziga tegishli bo'lmagan, muhrlab yopilgan xat yoki biror hujjatning, texnik vositalardan foydalangan holda uni ochmay turib hujjat ichidagi ma'lumot bilan tanishish deb ta'riflangan. Aloqa maxfiyligini buzish esa, shaxsga jo'natilgan ma'lumotlarni, shaxsiy yoki ish beruvchi tomonidan, jo'natgan tomon roziligisiz tarqatish oshkor etish hisoblanadi.

Ko'plab davlatlarda, tijorat yoki bankga doir ma'lumotlarga nisbatan noqonuniy harakatlar amalga oshirish jinoyat hisoblanadi. Shu bilan birga juda kam sonli davlatlarda bu kabi ma'lumotlarni yig'ish sanoat yoki tijorat josusligi hisoblanadi. Misol uchun Belorusiya respublikasining Jinoyat Kodeksining 254 moddasi sanoat josusligiga, ya'ni tijorat ma'lumotni yoki bank sirlarini noqonuniy ish qilish yoki oshkor qilish maqsadida to'plash, jinoiy javobgarlikka tortiladi[11]. Avstriya Jinoyat kodeksi ham tijorat yoki sanoat sirlarini oshkor etishni javobgarlikka tortadi[12]. Shu bilan birga, har qanday tijorat yoki sanoat sirlarini chet-el davlati uchun yig'ish, juda katta jinoyat hisoblanadi. Rossiyada tijorat, soliq yoki bank sirlarini o'z ichiga olgan ma'lumotlarni olish va oshkor qilish uchun javobgarlik Jinoyat kodeksining 183-moddasida nazarda tutilgan. Ta'kidlash joizki, ko'plab chet el jinoyat qonunchiligi tijorat va bank sirlarinigina qamrab oladi, ammo Rossiya Federatsiyasida esa ushbu masalalar soliq sirlarini ham o'z ichiga oladi. Aytish kerakki, tijorat, bank va soliq sirlari turli huquqiy xususiyatga ega. Rossiya qonunchiligida soliq siri rasmiy va professional maxfiy tushuncha bilan to'la qamrab olinadi va jinoyat huquqi himoyasiga mustaqil ravishda muhtoj emas.

Davlat sirini oshkor qilganlik uchun jinoiy javobgarlik chet-el jinoyat qonunchiligida har xil yo'llar bilan ko'zda tutilgan. Masalan, Avstriya Jinoyat kodeksida davlat sirlarini qasddan oshkor qilish (252-modda), davlat sirlarini buzish (253-modda) va davlat sirlarini ustidan tergov olib borish (254-modda) uchun javobgarlik belgilovchi maxsus bo'lim mavjud. Avstriyaning Jinoyat kodeksi 255-

moddasida davlat sirlarini belgilaydi. Unga ko'ra, Avstriyaning mudofaasini zaiflashtiruvchi yoki Avstriyaning boshqa davlatlar va xalqaro tashkilotlari bilan aloqalariga putur yetqazuvchi, cheklangan sonli insonlarga ma'lum bo'lgan va boshqa davlatlar hukumatlari, tashkilotlari va ishchilaridan sir saqlanishi kerak bo'lgan yozma materiallar, chizmalar, modellar va yozishmalarni o'z ichiga oluvchi ma'lumot, uskuna yoki bilimlar davlat siri hisoblanadi. Germaniya Federativ Respublikasi qonunchiligi, davlat sirlariga Avstriya Jinoyat kodeksiga nisbatan ancha batafsilroq yondashadi. Germaniya Federativ Respublikasining Jinoyat kodeksi davlat sirlariga doir jinoyatlar bo'yicha 5 ta moddani o'z ichiga oladi. Bular josuslik (94-modda), davlat sirini oshkor qilish (95-modda), davlat sirini oshkor qilish yoki buzish maqsadida davlat siriga egalik qilish (96-modda), ayg'oqchilik agentligi faoliyati (98-modda). Kodeksning 97a-moddasi, erkin demokratiyani buzishga qaratilgan yoki Germaniyaning boshqa davlatlardan yashirin bo'lgan quroliy kuchlari to'g'risidagi maxfiy sirlarini oshkor qilish uchun javobgarlik belgilangan. Germaniya qonunchiligida ham, Avstriya kabi, davlat sirlari uchun ta'rif Jinoyat kodeksida berib o'tilgan. Germaniya Federativ Respublikasining Jinoyat kodeksining 93 moddasiga asosan, davlat siri bu, Germaniyaning tashqi mudofaasiga xavf yoki zarar yetqazmasligi uchun boshqa davlatlardan sir tutilishi kerak bo'lgan, faqatgina cheklangan sonli insonlarga ma'lumot bo'lgan faktlar, vositalar yoki ma'lumotlardir.

Fransiyaning Jinoyat kodeksi, boshqalardan farqli o'laroq, davlat sirining ta'rifini o'z ichiga olmaydi va bu atamani umuman ishlatmaydi. Balki, Fransuz qonun milliy mudofaa sirlari atamasidan foydalanadi. Fransiya Jinoyat kodeksining 413-9 moddasining 1-qismiga binoan milliy mudofaa sirlari quyidagilardan iboratdir: axborot, texnologiyalar, ma'lumotlar, hujjatlar, ma'lumotlar va milliy mudofaaga taalluqli fayllar. Oshkor qilinishi bilan milliy mudofaaga zarar yetkazishi yoki milliy mudofaaning sirlarini buzishi mumkin bo'lgan boshqa ma'lumotlar ham bular ichiga kirishi mumkin. Axborotni milliy mudofaaga tegishli ekanligini tasniflash tartibi Davlat Kengashining maxsus qarori bilan belgilanadi.

Ispaniyaning jinoyat qonunchiligi, xuddi Fransiya singari, davlat siri tushunchasini o'z ichiga olmaydi, ammo Ispaniya Jinoyat kodeksida sirlar va milliy mudofaa bilan bog'liq maxfiy ma'lumotlar kabi tushunchalar mavjud. Bu ma'lumotlar, yopiq va maxfiy, oshkor bo'lishi milliy mudofaaga zarar yetkazishi mumkin kabi ta'riflarga ega. Bu kabi ma'lumotlarga oid jinoyatlar tergov qilish, qalbakilashtirish, buzish, maxfiy ma'lumotlarni oshkor qilish kabi harakatlarni o'z ichiga oladi.

Rossiya Federatsiyasida, davlat siri tushunchasi Rossiya Federatsiyasining 1993-yil 21-iyuldagi davlat sirlari to'g'risidagi 5485-1 sonli aktining 2-moddasida belgilab qo'yilgan[13]. Unga ko'ra oshkor bo'lishi Rossiya Federatsiyasining xavfsizligiga putur yetkazishi mumkin bo'lgan davlat tomonidan maxfiyligi himoya qilinayotgan davlatning harbiy kuchlari, tashqi siyosati, iqtisodiyoti, tergov va izlanish faoliyatlari haqidagi ma'lumotlardir. Rossiya Federatsiyasi Jinoyat kodeksining 275 – xiyonat haqidagi, 276 – josuslik haqidagi, 283 – davlat sirini oshkor qilish to'g'risidagi, 283.1 – davlat siri bo'lgan ma'lumotlarni noqonuniy qo'lga kiritish, va 284 – davlat sirini o'z ichiga olgan hujjatlarni yo'qotish to'g'risidagi moddalari, boshqa davlatlarning jinoyat kodeksidagi analoglaridan farq qilmaydi.

O'tgan asrning oxirida rivojlangan mamlakatlarning aksariyati kiberjinoyatchilik deb nomlangan salbiy ijtimoiy hodisa bilan yuzlanishlariga to'g'ri keldi. Dastlab, kompyuter axborot sohasida jinoyatlar sodir bo'lishi bilan bir qatorda, chet el qonunchilik organlari ikki yo'nalishda rivojlana boshladi: an'anaviy qoidalarni kengroq talqin qilish; kiberjinoyatchilik bo'yicha ixtisoslashtirilgan qoidalarni ishlab chiqish[31, 34]. Shu bilan birga, chet-el qonun chiqaruvchilarida kompyuter ma'lumotlariga qarshi noqonuniy xatti-harakatlarni jinoiy javobgarlikka tortish masalasi milliy qonunchiliklarga nisbatan boshqacha tarzda hal qilindi. Kompyuter ma'lumotlariga qarshi jinoyatlar uchun jinoiy javobgarlikka tortish bo'yicha MDH davlatlarining jinoyat qonuni ko'p jabhalarda bir biriga o'xshash bo'lib, ularning ko'pchiligida MDH davlatlarining Jinoyat kodeksining namunaviy qoidalari[14] qabul qilingan, ammo ularning ba'zilar o'zgarib bormoqda. Masalan, Ozarbayjon Respublikasi Jinoyat kodeksining 30 – bobi [15]. Kiberjinoyatlar deb nomlangan. Ilgari kodeksning bu bobi kompyuter axborot sohasidagi jinoyatlar deb nomlangan edi. Ushbu bobning 271 – moddasida kompyuter tizimlariga noqonuniy kirish uchun jinoiy javobgarlik ko'zda tutilgan. Ushbu moddaga qo'shimcha sifatida asosiy tushunchalarga ham ta'rif berilgan, jumladan, kompyuter tizimlariga tegishli dasturiy ta'minot yordamida ma'lumotlarni avtomatik ravishda qayta ishlash bilan shug'ullanadigan har qanday qurilma yoki o'zaro bog'liq qurilmalar guruhi sifatida ta'rif berilgan. Kodeksga ko'ra kompyuter ma'lumotlari kompyuter tizimida foydalanish va qayta ishlash uchun mos bo'lgan har qanday ma'lumotni (faktlar, ma'lumotlar, dasturiy ta'minot va tushunchalar) anglatadi. Shu bilan bir qatorda, Ozarbayjon Jinoyat kodeksining 30-bobi quyidagilar uchun javobgarlikni nazarda tutadi:

kompyuter ma'lumotlarini noqonuniy saqlash (272-modda);

kompyuter tizimiga yoki kompyuter ma'lumotlariga noqonuniy aralashish (273-modda);

kiberjinoyatlar uchun qilingan vositalarni tarqatish (273-1-modda);

kompyuter ma'lumotlarini qalbakilashtirish (273-2-modda).

Kompyuter ma'lumotlarini qalbakilashtirish moddada keltirilgan ta'rifga asosan haqiqiy bo'lmagan kompyuter ma'lumotlarini haqiqiy (to'g'ri) kompyuter ma'lumotlari sifatida ishlatish yoki ulardan foydalanish maqsadida kompyuter ma'lumotlarini qasddan kiritish, o'zgartirish, o'chirish yoki cheklashni anglatadi.

2015-yil yanvar oyidan kuchga kirgan Qozog'iston Respublikasining yangi jinoyat kodeksi "Axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalaridagi jinoyiy harakatlar" deb nomlangan 7 – bobni o'z ichiga oladi. Bu bobga 9 ta modda kiritilgan[16]:

205-modda: Axborot tizimiga yoki axborot kommunikatsiyalari tarmog'iga noqonuniy kirish bo'yicha;

206-modda: Axborotni noqonuniy o'chirish yoki o'zgartirish bo'yicha;

207-modda: Axborot tizimi yoki axborot kommunikatsiyalari tarmog'ining ishlashini qasddan buzish to'g'risida;

208-modda: Axborotni noqonuniy egallab olish bo'yicha;

209-modda: Axborotni uzatishga majbur qilish bo'yicha;

210-modda: Zararli dasturlardan foydalanish, ularni ishlab chiqish va ularni tarqatish bo'yicha;

211-modda: Maxfiy elektron axborot resurslarini noqonuniy tarqatish bo'yicha;

212-modda: Noqonuniy maqsadlarni ko'zlagan Internet-resurslarni joylashtirish va shu kabi xizmatlar ko'rsatish bo'yicha;

213-modda. Mabil aloqa abonent qurilmasining identifikatsiya kodini noqonuniy ravishda o'zgartirish va abonent identifikatsiya kodini o'zgartiruvchi dasturiy ta'minotni yaratish, ishlatish, va tarqatish bo'yicha.

Davlatlar qonunchiligi yuzasidan solishtirma tahlillar shuni ko'rsatadiki Rossiya Federatsiyasi Jinoyat kodeksining 272-moddasiga binoan javobgarlikka tortilishi ko'zda tutilgan kompyuter ma'lumotlariga noqonuniy kirish harakatlarini tavsiflashda yagona yondashuv yo'qligi kuzatildi. Kompyuter ma'lumotlari ba'zi davlatlarda, ushbu turdagi jinoyatning predmeti sifatida qaraladi. Masalan, Germaniya Federativ Respublikasi Jinoyat kodeksining 202-moddasi "a" bandida shaxs o'zi uchun yoki boshqa biron bir shaxs uchun unga ega bo'lishga ruxsat berilmagan qonunan himoya qilingan ma'lumotlarni noqonuniy ravishda olganligi uchun jinoyiy javobgarlik ko'zda tutilgan. 202 – moddaga qo'shimcha maxsus eslatmada, bu noqonuniy harakat har

qanday elektron va magnit vositalar orqali, to'g'ridan to'g'ri sezilmaydigan ma'lumotlarni o'tqazishni ham o'z ichiga olishi keltirib o'tilgan. 2007-yilda Jinoyat kodeksiga kiritilgan 202-moddaning "b" bandida esa, biror shaxs boshqa bir ruxsatga ega bo'lmagan shaxsdan noqonuniy qo'lga kiritilgan ma'lumotlarni, ma'lumotning qanday turda bo'lishidan qat'iy nazar, telefon, faks, va boshqa har qanday ma'lumot o'tkazish vositalari orqali qabul qilishni jinoiy javobgarlikka tortilishi ko'zda tutilgan. Fransiya Jinoyat kodeksining 186-1 moddasida telekommunikatsiya vositalaridan ma'lumotlarni noqonuniy yo'l bilan olish jinoiy javobgarlikka tortilishi ta'kidlangan. 323-moddaning birinchi qismiga binoan, avtomatik ma'lumotlarni tahlil qilish tizimga yoki tizimning bir qismiga ruxsatsiz kirish va bu ruxsatsiz kirish oqibatida tizimning ma'lumotlari o'chirilishi, o'zgartirilishi yoki shikastlanishi jinoiy hisoblanadi. Moddaning ikkinchi qismi avtomatik ma'lumotlarni tahlil qilish tizimlarining ishiga aralashish va xalaqit berish xatti-harakatlarini jinoiy javobgarlikka tortish masalalarini o'z ichiga oladi. Shu bilan birga moddaning uchinchi qismi esa, firibgarlik yoki sohtalashtirish maqsadida tizimning ma'lumotlarini o'zgartirish kabi masalalarni qamrab oladi.

XULOSA

Yuqoridagilardan shuni xulosa qilish mumkinki, faqatgina Polsha jinoyat qonunchiligidagina axborot xavfsizligini qonunan muhofaza qilishga tizimli yondashuv mavjud. Boshqa bir necha davlatlarda turli turdagi maxfiy ma'lumotlarning tizimli himoya qilinishini kuzatish mumkin. Ko'plab davlatlarda, shu jumladan Rossiya Federatsiyasida ham, axborot xavfsizligiga qarshi harakatlarni jinoiy javobgarlikka tortish masalalari Jinoyat kodeksining ma'lum bir qisimlarida tarqoq joylashgan.

REFERENCES

1. Kuznetsova, N. & Lukashov, A. Criminal Code of the Republic of Poland, 2001.
2. Criminal Code of the Republic of Korea, 1953, www.refworld.org/docid/3f49e3ed4.html.
3. Criminal Code of Estonia, 2002, <http://www.legaltext.ee/text/en/X30068K8.htm>
4. Criminal Code of the Republic of Armenia, 2002, www.parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=1349&lang=rus.
5. Criminal Code of Ukraine, 2001, <https://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>

6. Petrukhin, I. Personal Secrets (Man and Authorities), Moscow: Institute of State and Law, 1998
7. Criminal Code of Azerbaijan Republic (1999) Date Views 26.11.2015. <http://www.constcourt.gov.az/laws/32>
8. Golovko, L. Criminal Code of France. St. Petersburg: Yuridicheskiy Tsentr Press, 2002
9. Matsnev, N. Criminal Code of Belgium. St. Petersburg: Yuridicheskiy Tsentr Press, 2004
10. Kuznetsova, N. & Reshetnikov, F. Criminal Code of Spain. Moscow: Zertsalo, 1998
11. Criminal Code of the Republic of Belarus, 1999, <http://etalonline.by/?type=text&regnum=HK9900275>
12. Serebrennikova, A. Criminal Code of Austria. Moscow, 2001
13. Act of the Russian Federation No. 5485-1 "On State Secret" (1993, July 21)
14. Model Criminal Code of the CIS Member States, Adopted by the Resolution of Interparliamentary Assembly of the CIS Member States, 1996
15. Daniel, J. & Pol, Sh. Information Privacy Act - University of Baltimore, 2016
16. Criminal Code of Kazakhstan Republic, 2014, https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31575252#pos=335;247&sel_link=1004096288

DINIY MATNLARNI SHAKLLANTIRUVCHI VOSITALAR

Nilufar Tursunpo'latovna Salohiddinova

Termiz davlat universiteti lingvistika: o'zbek tili ta'lim yo'nalishi

magistranti

Tel. 99. 536-40-87

ANNOTATSIYA

Maqolada o'zbek diniy matnlar tarkibida faol uchraydigan toponimlar, polisonimlar, oykonimlar, gidronimlar, xromonimlar, zoonimlar tahlil qilinganligi ham ekzotik lug'atning qo'llanish ko'lami va chastotasi haqida muayyan tassavur paydo bo'lishi haqida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: *O'zbek diniy matnlari, uar tarkibida faol uchraydigan toponimlar, polisonimlar, oykonimlar, gidronimlar, xromonimlar, zoonimlar, ekzotik lug'at.*

СРЕДСТВА ДЛЯ ФОРМИРОВАНИЯ РЕЛИГИОЗНЫХ ТЕКСТОВ

АННОТАЦИЯ

В статье анализируются топонимы, полисонимы, ойконимы, гидронимы, хромонимы, зоонимы, которые активно встречаются в узбекских религиозных текстах, и дается представление о масштабах и частоте использования экзотического словаря.

Ключевые слова: *узбекские религиозные тексты, активные топонимы, полисонимы, ойконимы, гидронимы, хромонимы, зоонимы, экзотический словарь.*

MEANS FOR FORMING RELIGIOUS TEXTS

ABSTRACT

The article analyzes the toponyms, polysonyms, oikonoms, hydronyms, chromonyms, zoonyms, which are actively found in Uzbek religious texts, and gives an idea of the scope and frequency of use of the exotic dictionary.

Keywords: *Uzbek religious texts, active toponyms, polysonyms, oikonoms, hydronyms, chromonyms, zoonyms, exotic dictionary.*

KIRISH

Maqolada o'zbek diniy matnlar tarkibida faol uchraydigan toponimlar, polisonimlar, oykonimlar, gidronimlar, xromonimlar, zoonimlar tahlil qilinganligi ham ekzotik lug'atning qo'llanish ko'lami va chastotasi haqida muayyan tassavur paydo bo'lishiga ko'maklashadi. Lingvistik material diniy matnlar bo'lib hisoblanadi.

Ammo yondashuvlarimiz semantik-stilistik va leksikografik-statistik tahlil metodlaridan foydalanishimizga ko'ra farq qiladi. Unda o'zbekcha diniy matnlarga xos bo'lgan funktsional-stilistik jihatlariga ahamiyat berildi. Ushbu turdagi matnlarning orfoepik, leksik-grammatik o'ziga xosliklarini aniqlashga, yaxlit holda esa, bu matnlarni o'zbek tilining alohida uslubi sifatida qabul qilish kerakmi yoki mavjud uslublarning biri tarkibida qarash ma'qulmi, degan masalalarga e'tibor qaratildi. Quyida biz diniy matnning lingvistik mohiyatini anglashga harakat qilib o'tamiz.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Maqolada 500 dan ortiq ekzotik lug'at ekzotik lug'at elementlari tahlil qilingani haqida ma'lumot berilgan va ular ekzotik so'zlar, ekzotik atoqli otlar va ekzotik frazeologiya tarzida mavzuiy guruhlariga ajratilgan. Bu kabi guruhlariga ajratib amalga oshirilgan tahlil ushbu leksik qatlamning leksik-semantik, o'rni bilan stilistik xususiyatlarini tahlil qilishga yo'l ochadi. Biz ham diniy matnlar tahlilida bu tasnifdan foydalandik. Adabiyot sifatida diniy matnning lingvistik mohiyati bilan bog'liq bo'lgan ilmiy adabiyot, monografiya va dissertatsiyalar tahlilga tortilgan.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

O'zbek diniy matnlar mavzuiy guruhlari tarkibida qaralgan teonimlar haqida ham atroflicha ma'lumotlar berilganligi bilan alohida e'tiborga molik. Muallif teonimlar doirasida atroflicha bilim to'plash barobarida, o'z qarashlarini ham bayon etib, «O'zbek diniy matnlarda uchraydigan diniy tushuncha va tasavvurlar, muqaddas hisoblanuvchi diniy dargohlar, ilohiylashtirilgan prediniy matnet va buyum, diniy rasm-rusum, marosim, odat hamda Alloh, payg'ambar hamda farishtayu avliyolarga, diniy adabiyotlarga berilgan maxsus nomlar – atoqli otlarni shartli ravishda teonimlar guruhida tahlil qildik», deb yozadi va o'zbek diniy matnlarda uchraydigan ekzotizmlarning 30-35 foizini teonimlar tashkil qilishligini aytadi va teonimlarni quyidagicha guruhlaydi:

1. Allohning nomlari.
2. Payg'ambarlarning nom va laqablari.
3. Farishtalar nomlari.
4. Diniy adabiyotlar, oyat va suralarning atoqli otlari.
5. Kecha va kunduzning diniy tushuncha bilan bog'liq nomlari.
6. Islomda muqaddas sanaluvchi joy, narsalarning atoqli otlari.

A.O'rozboevning «Ogahiyning "Riyoziy ud-davla" asarida ijtimoiy-siyosiy leksika» mavzusidagi nomzodlik va «Ogahiyning tarixiy asarlari leksikasi» deb

nomlangan doktorlik dissertatsiyalarida diniy matnlarga oid kuzatishlar mavjud. Xususan, nomzodlik dissertatsiyasining «Asardagi ijtimoiy-siyosiy leksikaning mavzuiy-semantik guruhlari» deb nomlangan I bobida diniy-siyosiy rutba va mansablarni ifodalovchi alohida soʻzlar guruhi, jumladan qozi (musulmon jamoasidagi sudbʻya), shayx-شيخ (1. Ilohiyot olimi. 2. Tariqat piri. 3. Qadamjo mutasaddisi), mujovir-مجاور (qadamjolarida diniy ilmlar bilan shugʻullanuvchi shaxs, mutasaddi), shayx ul-islom-الإسلام شيخ (oliy ruhoni unvoni), mufti-مفتي (diniy va dunyoviy ishlarni fiqhiy (islom huquq meʼyorlari) jihatdan oʻrganuvchi, fatvo beruvchi), oxund/oxun-اخذند (ilohiyot olimi, muallim), eshon-ایشان (eshon, pir soʻzining maʼnodoshi), xalifa-خليفة (1. Paygʻambar alayhissalomdan keyin islom davlatini boshqargan shaxslar. 2. Tariqat pirlari, diniy maktab muallimlarining yaqin, ishongan kishisi, yetuk shogirdlari), mullo-ملا (ilohiyot ilmlari bilimdoni, diniy maktab oʻqituvchisi, savodli, olim kishi), murid-مريد (ixtiyoriy ravishda shayx, pir, murshidga qoʻl bergan kishi), soʻfi-صوفي (1. Ishi faqat Xudo bilan boʻlgan, Vujudi mutlaqning mavjudligini tan oluvchi va u bilan bogʻliqlikni yuksak darajaga yetkazishni maqsad qilgan kishilar. 2. Masjidda azon aytuvchi – muazzin), muazzin-مؤذن (azon aytuvchi kishi) ekzotik lugʻatamentlari tahlil qilingan.

Shuningdek, doktorlik dissertatsiyasining «Ogahiy tarixiy asarlari leksikasining mavzuiy-semantik guruhlari» deb nomlangan birinchi bobida diniy leksikaga oid ekzotik lugʻatamentlar tahlil qilingan va u asosan nomzodlik dissertatsiyasida amalga oshirilgan natijasidir. Ayni paytda, ushbu bobning «Diniy terminlar» qismida kuzatishlar koʻlami fors tilidan oʻzlashgan diniy terminlar tahlili hisobiga kengaytirilgan va ular: a) mutlaq iloh tushunchasini ifodalovchi soʻzlar; b) paygʻambar tushunchasini ifodalovchi soʻzlar; v) farishta tushunchasini ifodalovchi soʻzlar; g) jannat va doʻzax tushunchasini ifodalovchi soʻzlar; d) ibodatga aloqador tushunchalarni ifodalovchi soʻzlar; j) turli mazmundagi diniy terminlar kabi kichik mavzu guruhlarga boʻlingan.

A. Oʻrazboevning ikki soʻz – yazdon va paygʻambar ekzotik lugʻat elementlariga oid tahlillari eʼtiborga molikdir. Chunki, tahlil jarayonida iloh maʼnosidagi yazdon ning «Avesto» da yazatanam, pahlaviy tilida yaztân, yazdân shakllarida ishlatilgan boʻlib, aslida avestoviy «iloh» maʼnosidagi yazata soʻzining koʻpligidir, degan fikrni aytadi. Bu esa teologik tushunchalarning xalqimiz orasida islomdan avval ham mavjud boʻlganligini yana bir bor tasdiqlaydi. Muallif paygʻambar tushunchasini anglatuvchi soʻzlardan biri paygʻambar yoki payombar ning turkiy ifodasi savchi, yalavach soʻzlari ekanligini aytadi. Bu soʻzlar keyingi davrlarda passiv qatlamga oʻtgan va deyarli qoʻllanilmaydigan boʻlgan.

O'zbek diniy matn tadqiqi haqida gap ketar ekan, prof. J.Omonturdievning bu boradagi xizmatlarini alohida ta'kidlash joiz. Olimning «Ma'rifatnoma» asari nafaqat uzoq yillar davomida katta ilm va tajriba to'plagan kishining, balki qalbi islom nuri bilan ma'rifatlangan bir donishmand insonning qalb bitiklaridir. SHu bois kitobda diniy tilga oid juda ko'plab so'z va iboralarga duch kekzotik lug'atamiz.

Olimning e'tiqodicha, bugun o'zini o'qituvchi va ustoz deb hisoblaydigan har bir murabbiy dunyoviy bilimlar bilan birgalikda diniy bilimlardan ham xabardor bo'lishi hamda til madaniyatini puxta egallashi zarur. Aytaylik, «...diniy mavzuda gapirilganda, voiz odatda, «bismillo» bilan boshlab, Allohga hamdu sano, Payg'ambarga na't, durud aytilish, sahobalarga xayriyat (yaxshilik) tilash bilan boshlab, «As-salomu alaykum va rahmatullohu va barakotuhu» iborasi bilan tugatadi. O'rni bilan, nutq madaniyati talabiga ko'ra, nutqiy kamtarlik uchun Allohga shukr, Allohga shukrlar bo'lsin, Alhamdulillah, Allohga hamdu sanolar bo'lsin, To'g'rirog'ini Alloh biladi (Vallahu a'lam bissavab), inshoolloh, Xudo xohlasa, Xudo saqlasin, nauzi Billah (Alloh saqlasin), Allohning marhamati, Allohning irodasi kabi iboralar qo'llaniladi. Alloh nomi aytilganda, Subhonahu va taolo (Pok va oliy Zot), taborak va taolo (barakotli va oliy), olamlar tarbiyakunandasi (rabbisi), Parvardigor (tarbiyakunanda), Parvardigori olam, Yaratgan, Yaratgan egam yoki uning 99 ismi sifati (Al-Asma ul-husno – Go'zal ismlar); Payg'ambar nomiga Mustafo (Tanlangan), Janob, Hazrat, Faxri koinot, ikki olam sarvari, Rasuli Akram, Rasulilloh sallallohu alayhi va sallam; Sahobai kiromlar nomlariga roziyollohu anhu (Alloh undan rozi bo'lsin) kabi yuksak hurmat ifodalovchi so'z va iboralar qo'shib aytiladi».

Muallifning tasdiqlashiga ko'ra, ma'ruzachi matn diniymi, dunyoviymi, ma'rifiymi, bundan qat'iy nazar, g'oyani – mohiyatni egasiga – tinglovchiga yetkaza olishi zarur. U mavzuga doir o'z qarashlarini ham nazariy, ham amaliy jihatdan dalillash jarayonida diniy-tasavvufiy ta'limotga oid so'zlarni tahlil qiladiki, ularning barchasi hozirgi ma'naviy-ma'rifiy hayotimizda faol qo'llanilayotganidan dalolat beradi. Yana shu holat diqqatga sazovorki, bu tahlillarda har bir til birligining talaffuzi va imlosiga ham e'tibor berilgan: alloh/allah, mayit, marhum (rahm qilingan), rahmatli; murdaxona, ta'ziyaxona, azaxona; azador, ta'ziyador, ta'ziyachi, fotihachi singari ekzotik lug'atementlar o'zbek xalqi mentaliteti va nutqi odobi nuqtai nazaridan tahlil qilingan; sayid, xo'ja, eshon, pir, to'ra, xon, bek kabi atamalarning asl mohiyatini sharhlangan. Mana shu tarzda sho'roviy mafkura tufayli zavol topgan ona tilimiz va mumtoz nutqimiz haqida qimmatli fikrlar bayon etilgan.

Tadqiqotchining hammualliflikda tuzgan «Ma'rifiy-irfoniy istilohlar izohli lug'ati»ni esa bugungi o'zbek dinshunosligi va lug'atshunosligida katta voqea deb aytish mumkin. Lug'atda hozirgi o'zbek tilida qo'llanilib kezkotik lug'atinayotgan 1500 dan ortiq diniy, diniy-ma'rifiy, diniy-falsafiy, diniy-dunyoviy istiloh va iboralarning izohi berilgan.

Mualliflarning yutug'i shundaki, barcha musulmon millatlarining ibodat tili arab tili ekanligidan, diniy istilohlar arab, fors, o'zbek va boshqa tillardan bo'lishidan qat'iy nazar, ularni o'zbek tilining professional so'z qatlami deb hisoblashadi hamda masalaga «namoz, ro'za, zakot, azon, haj, nikoh, janoza, taroveh, juma, hayit namozlari yoki umuman, va'zxonlik, qiroatxonlik kabi ibodatlar, diniy anjumanlar arabiy matn, oyat va duolar asosida ijro etiladi. Bu jarayonlar, avvalo, diniy istilohlarni bilish va ularni to'g'ri qo'llashni taqozo etadi» degan nuqtai nazardan yondashadi. Biz ishimizda lug'at maqolalaridan unumli foydalandik va ular o'zbek diniy matnlarda uchraydigan atamalarga funktsionallik nuqtai nazaridan yondashishimizda ko'maklashdi.

Sh.Maxmaraimovaning «O'zbek tili teomorfik metaforalarining qisqacha kontseptual lug'ati» da tadqiqotimiz mavzusiga doir fikrlar bildirilgan. SHu ma'noda uning «Mifologik mantiqqa asosan ibtidoiy odam o'zini tabiat hamda jamiyatning ajralmas bo'lagi deb tasavvur qilgan. ...Piravord natijada esa butun tabiatni insonga xos shakl-shamoyillarda qabul qilish, tabiiy, ijtimoiy, madaniy ob'ektlarni metaforik qiyoslash yuzaga kezkotik lug'atib, umumiy personifikatsiya jarayoni kechgan», degan qarashlari qimmatlidir.

Darhaqiqat, tabiat va jamiyat mahsuli sifatida odamzod bir umr qiyoslashlar va o'xshatishlar asosida o'zligini va narsa-hodisalarning mohiyatini anglashga urinadi. Shu boisdan totemizm, fetishizm, animizm, shomonizm kabi diniy e'tiqodlar ham olamni anglashning o'ziga xos yo'llari sanalgan. Bu e'tiqodlar zamiridagi bog'lanishlar esa inson va borliq o'rtasida to'g'ridan-to'g'ri emas, balki metaforik xarakterda, tasavvurlar asosida bo'lgan.

Faqat insongagina xos bo'lgan metaforik tafakkur tabiat va jamiyatdagi jamiki mavjudotlar, narsa va hodisalarning nomlanishlarni yuzaga kezkotik lug'attiruvchi eng qulay usul bo'lishi barobarida, bu atamalarning o'z jarayonida ifodalilik ko'lamining kengayib borishiga ham turtki bo'lgan. O'zbek tilidagi bir qism diniy atamalar semantik-stilistik ma'nolari turli-tumanligining sabablaridan biri ham shu.

Sh.Maxmaraimova ushbu lug'atida ajina, Azozil, Azroil-عزرائل, alvasti, anqo-أنقى, arsh-عرش, a'rof-أعراف, behisht, Dajjol-دجال, Duldul, do'zax, Jabroil-جبرائيل, jin-جن, iblis-إبليس, Isrofil-إسرافيل, Malak-ملك, Munkar-منكر, Nakir-نكير, Odam-ادم, Ato-عطاء,

farishta- فرشته, Xizr- خضر, chilton, shayton- شیطان, Havvo- حواء kabi 24 ta teonimga atroflicha izoh bergan.

XULOSA

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, bizning kuzatishlarimizda ham lingvistik material diniy matnlar bo'lib hisoblanadi. Ammo yondashuvlarimiz semantik-stilistik va leksikografik-statistik tahlil metodlaridan foydalanishimizga ko'ra farq qiladi. Unda o'zbekcha diniy matnlarga xos bo'lgan funktsional-stilistik jihatlarga ahamiyat berildi. Ushbu turdagi matnlarning orfoepik, leksik-grammatik o'ziga xosliklarini aniqlashga, yaxlit holda esa, bu matnlarni o'zbek tilining alohida uslubi sifatida qabul qilish kerakmi yoki mavjud uslublarning biri tarkibida qarash ma'qulmi, degan masalalarga e'tibor qaratildi.

REFERENCES

1. Karimov S. O'zbek tilining diniy uslubi haqida ba'zi mulohazalar // Istiqlol yillari: milliy-diniy qadriyatlarning xalqqa qaytishi. O'zbekiston Respublikasi Imom al-Buxoriy xalqaro jamg'armasining O'zR. Mustaqilligining 10 yilligiga bag'ishlangan ilmiy-amaliy anjuman materiallari. – Toshkent, 2001.
2. Karimov S., Mamatov X., Bo'riev I. Yuristning nutq madaniyati. – Toshkent: «Zarqalam», 2004. -158 b.
3. Кожина М.Н., Дускаева Л.Р., Салимовский В.А. Стилистика русского языка. Электронный ресурс. Усхебник, 4-е изд. – Москва: Флинта: Наука, 2008.
4. Кожина М.Н. Стилистика русского языка. – Москва: 1983, - 223 с.
5. Кунгуров Р. Стилистика имени существительного в узбекском языке. – Ташкент, 1983. 161 с.
6. Махмараймова Ш. О'zbek tili teomorfik metaforalarining qisqacha kontseptual lug'ati. – Toshkent: CHO'lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2018, -100 b.
7. Milliy istiqlol g'oyasi: asosiy tushuncha va tamoyillar. – Toshkent: O'zbekiston, 2000, -80 b.
8. Mirtojiev M. O'zbek tili fonetikasi - Toshkent: «Fan», 2013, -421 b.
9. Месхковская Н.Б. Пособие для студентов гуманитарных вузов. – Москва: Агентство «ФАИР», 1998. -352 с. ИСБН 5-88641-097-Х.
10. Mukarramov M. Hozirgi o'zbek adabiy tilining ilmiy stili. – Toshkent: «Fan», 1984, -160 b.

**BOSHLANG`ICH SINIF O`QUVCHILARINING KREATIV
SALOHIYATINI SHAKLLANTIRISHNING PSIXOLOGIK
XUSUSIYATLARI**

Nuraliyeva K.I

NamDU "Boshlang`ich ta`limda ijtimoiy fanlarni o`qitish metodikasi kafedrasida o`qituvchisi

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada boshlang`ich sinif o`quvchilarining kreativ salohiyatini shakllantirishning mazmun mohiyati ochib berilgan. SHuningdek, kreativ salohiyatini amalga oshirishni o`ziga xos xususiyatlari yoritib berilgan.

Tayanch so`zlar: Shaxs, o`quvchi, ta`lim, tarbiya, kreativ salohiyat, hamkorlik, tasavvur, tafakkur, g`oya

**ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ФОРМИРОВАНИЯ
ТВОРЧЕСКОЙ СИЛЫ У НАЧАЛЬНИКОВ**

Нуралиева К. И

НамГУ в начальном образовании. преподавание социальных наук
преподаватель кафедры методологии

АННОТАЦИЯ

В статье раскрыта сущность содержания формирования творческого потенциала младших школьников. Также плаваются особенности реализации творческого потенциала.

Ключевые слова: человек, студент, образование, воспитание, творческий потенциал, сотрудничество, воображение, мышление, идея.

**PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF FORMATION OF
CREATIVE POWER OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS**

Nuraliyeva K. I

NamSU In primary education teaching social sciences
teacher of the department of methodology

ABSTRACT

This article reveals the essence of the content of the formation of creative potential of primary school students. Also, the peculiarities of the realization of creative potential are melted.

Key words: Person, student, education, upbringing, creative potential, cooperation, imagination, thinking, idea

KIRISH

O`zbekiston taraqqiyotining ma`naviy-axloqiy va kasbiy asoslari to`g`risida fikr yuritib, istiqloq sharoitida o`quvchilarning bilim asoslarini puxta egallashlari bilan birga mustaqil va kreativ fikrga ega bo`lgan, g`oyaviy, mafkuraviy jihatdan chiniqqan, kasbiy mahoratini mustaqil vatanimizning ravnaqi yo`lida fidokorona safarbar eta oladigan ruhda tarbiyalash lozimligini dolzarb vazifa qilib qo`yilgan.

Har qanday jamiyatning iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy va madaniy barqarorligi o`sha jamiyat fuqarolarining ma`naviy-axloqiy, intellektual va kasbiy salohiyati darajasiga bog`liq. Shunday ekan, ma`naviy-axloqiy va kasbiy jihatdan to`laqonli shakllanmagan shaxsda o`z vatani, millati, egallagan kasb-kori bilan faxrlanish tuyg`usi sayoz bo`ladi. Boshlang`ich sinf o`quvchilarini vatanparvarlik, mehnatsevarlik, rostgo`ylik, xalqsevarlikka o`rgatish lozimdir. Aslini olganda, axloq ma`naviyatning o`zagi hisoblanadi. Inson axloqi shunchaki salom-alik, xushmuomaladangina iborat emas. Axloq boshlang`ich sinf o`quvchilarining yurish-turishida, o`zini tutishida, insonlar bilan muomala madaniyatida namoyon bo`ladi. Axloq-bu avvalo insof va adolat tuyg`usi, iymon, halollik, mehr-oqibat, bag`rikenglik, mehnatsevarlik, rahmdillik, samimiylik, sahiylik, shirinso`zlik ekanligini alohida uqtirib o`tish lozimdir. Agar boshlang`ich sinf o`quvchisi o`quv-biluv va tarbiyaviy faoliyatning maqsadini bilmasa, o`qituvchi tomonidan qo`yilgan vazifalarni tushunmaydi hamda qabul qilolmaydi. O`quvchining majburiyati qiziqish asosida bo`lmay, balki majburiy, sun`iy va lozim bo`lsa tazyiq ostida sodir bo`ladi. O`quvchi darslik mazmunidagi mavzularni shunchaki ko`r-ko`rona “o`rganish”ga yoki ayrim munosabatlarni quruq yodlab olishga majbur bo`ladi. “O`qituvchi-o`quvchi” va “Tarbiyachi-tarbiyalanuvchi” munosabati “subyekt-subyekt” munosabatlar darajasiga ko`tarilmas ekan, o`quvchida tarbiya jarayoniga va bilim, ko`nikma, malakalarini egallashga nisbatan befarqlik vujudga keladi. Barchamizga ayon bo`lishi kerakki, qayerdagi beparvolik va loqaydlik hukm sursa, eng dolzarb masalalar o`zibo`larchilikka tashlab qo`yilsa, o`sha yerda ma`naviyat eng ojiz va zaif nuqtaga aylanadi. Va aksincha-qayerda xushyorlik va jonkuyarlik, yuksak aql-idrok va tafakkur hukmron bo`lsa, o`sha yerda ma`naviyat qudratli kuchga aylanadi.<sup>40</sup> O`sib va rivojlanib boruvchi inson ta`lim va tarbiya obyekti hisoblanadi. Butun

⁴⁰ Karimov I. Yuksak ma`naviyat yengilmas kuch. Ma`naviyat-2008

hayoti davomida insonning rivojlanish jarayoni davom etaveradi. Bu jarayonda u turli o'zgarishlarni, jismoniy, ruhiy, miqdor va sifat o'zgarishlarni o'z boshidan kechirib boradi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

O'zbekiston Respublikasining ta'lim sohasini isloh qilishdagi say harakatlarning biri – bu o'quvchilarning zamon talablariga xamnafas tarzda ta'lim olishlari, har tomonlama rivojlangan komil shaxs bo'lib yetishishida chuqur bilim egallashlarini talab etmoqda. Bu esa o'z navbatida o'quvchilarning kreativlik salohiyatini shakllanishiga turtki bo'ladi. Bugungi kunda dunyo miqyosida to'rtinchi sanoat tamaddunining dvigateli-xarakterga keltiruvchi kuchi kreativlikdir. Atrofga nazar tashlasak har tomonda inson ijodkorligining beqiyos va hayratlanarli namunalariga duch kelish mumkin: virtual reallik, to'rtburchak tarvuzlar, elektron xizmatlar, tuproqsiz hosil olish... bularning barchasi inson tasavvuri, tafakkuri mahsulidir. Odatiy bo'lib tuyulgan kitob, musiqa, samolyot va hattoki lampalar ham qachonlardir orzu va tasavvurda bo'lgan, keyinchalik aql-idrok samarasi natijasida yaratilgan. Bu esa o'z-o'zidan ta'lim va tarbiya ishlarining qonuniyatlarini o'rganuvchi pedagogika faniga «kreativlik» degan tushunchani olib kirdi. Ayniqsa ilmiy bilimning bugungi kundagi rivojlanishi, kreativlikning shaxsni, jamiatni va davlatni rivojlantirishga ta'siri ushbu masalasini ilmiy pedagogik nuqtai nazardan chuqur o'rganishni talab etmoqda. Ayniqsa umumta'lim maktablarida o'quvchilarning kreativligini rivojlantirishga bo'lgan ijtimoiy buyurtma vujudga kelmoqdaki, bu borada ilmiy pedagogik izlanishlar olib borish talab etiladi. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining kreativlik yo'naltirilganligini quyidagi pedagogik shart-sharoitlar asosida shakllantirish mumkin, agarda:

- boshlang'ich sinf o'quvchilarining tug'ma istedodi gavdalansa;
- dunyoda va yurtimizda ro'y berayotgan yangiliklardan boxabar bo'lib borsa va ularni kundalik hayoti faoliyatida qo'llab borsa;
- mavjud psixologik to'siqlarni yengib o'ta olsa;
- o'quvchilarning kreativ salohiyati o'qituvchilar tomonidan e'tiborga olinsa va qo'llab-quvvatlansa.

Kreativlik - bu shaxsning individual xususiyati bo'lib, madaniy vositalarni shaxsiy tushunchalaridan kelib chiqqan holda qo'llashi va rivojlantirishidir. Kreativlik psixologik nuqtayi nazardan tahlil etilgan va bugungi kunda pedagogik nuqtayi nazaridan tadqiq etishni talab etayotgan muhim pedagogik muammodir. Kreativlik-bu o'quvchilarni innovatorlikka undovchi pedagogik kategoriya hisoblanadi. Kreativlik o'quvchilarning shaxsiy sifatlarining integratsiyasidir. Chunki

o`quvchi tabiatan qiziquvchan, intiluvchan bo`lmas ekan, bunday o`quvchi hech qachon ijodkorlikni namoyon eta olmaydi. Turli xil muammoni o`quvchining o`zi mustaqil holatda bajarish jarayonida uchragan muammolarni yengishda o`quvchining kreativlik salohiyati shakllanadi, ijodiy qobiliyatlari rivojlanadi. Kreativ salohiyat tushunchasi murakkab va serqirradir.

Kreativlik-o`quvchilarda o`z-o`zidan paydo bo`ladigan sifat emas, u o`quvchining yangiliklarga intilishi, yangiliklarni o`zlashtirishi va o`zining kundalik faoliyatida qo`llay olish jarayonlarida duch keladigan qiyinchiliklarni yenga olishi, innovatsion yangiliklarni o`z faoliyatida faol, ijodkorona foydalana olishi bilan bog`liqdir. O`quvchining kreativligining shakllanishi «ehtiyotlar, yo`nalishlar va «Men» kontseptsiya»laridan kelib chiqadi. Ta`lim olish kengligida kreativlikni rivojlantirishning asosiy pragmatik tavsifi sifatida dialog xizmat qiladi. Shaxsning kreativligini psixolog olimlar o`quvchilarning insho yozishlari jarayonida tahlil etishga harakat qilishgan. Hamda quyidagi ishlar amalga oshirilgan. Yosh avlodni bilimli, har tomonlama rivojlangan, komil shaxs sifatida shakllantirishda o`qituvchilarning ijodkorligi, o`z sohasi bo`yicha bilimlarini doimo oshirib borishi, so`nggi yangiliklarni o`zining pedagogik faoliyatida qo`llay olishlari, bir so`z bilan aytganda ularning kreativlik faoliyati muhim ahamiyat kasb etadi. Bunday kreativlik ayniqsa O`zbekiston Respublikasining ta`lim sohasidagi strategik yo`lida juda ham muhimdir. Kreativ salohiyat ijod bilan bog`liq holda o`rganiladi va tushuniladi. Ijodkorlikning psixologik jihatlari haqida fikrlar bildirilib, bilim asosan fikr yuritish va tasavvur qilish bilan bog`liq holda tahlil etiladi. Ijodning psixologik asoslari sifatida quyidagi elementlar qabul qilingan.

Bular:

1. Qabul qilish.
2. Xohish va istak.
3. Tasavvur qilish.
4. O`z-o`zini kuzatish.

Shu bilan bir qatorda bilimning asosini tashkil qilishda asosiy o`rinni egallaydigan fikr yuritish bilan tasavvur qilish quyidagi elementlar belgilanishi e`tirof etgan.

Bular:

1. Aqliy mehnat.
2. Intuitsiya.
3. Dunyoqarash

Buyuk olim V.A.Slastyonin ijodkorlikning asosiy xislatlarini quyidagicha belgilagan:

- shaxsning ijodiy motivatsiyani qo`llaganligi.
- qiziquvchanlik, ijodiy qiziqish, ijodiy yutuqlar, peshqadamlikka va o`z kamolotiga intilish
- kreativlik, bu - xayoliy qarash; baho bera olish qobiliyati va o`z kamolotiga intilish;
- ijodiy faoliyatiga hamkorlik va o`zaro yordam berish qobiliyati;

Kreativ salohiyatga ega o`quvchilar boshqalarga taqlid qilmasdan, o`zlari tanlagan faoliyatlarining barcha bosqichlariga kreativ va mustaqil yondashadilar. Shu kreativ salohiyat jamiyat a`zolari bilan muomalada bo`lishi, munosabat o`rnatishi natijasida shakllanib boradigan sifatlardan biridir. Boshlang`ich sinf o`quvchilarini kreativ salohiyatini takomillashtirishda uning psixologik holati ham muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, insonning ruhiy xususiyatlarining rivojlanishi (aql, iroda, diqqat, harakat va h.k.), hayotda o`z o`rnini topa olishi, uning vatan, xalqning ravnaqi yo`lida og`ishmay, e`tiqod bilan xizmat qilishi, iymonli bo`lishi insonni shaxs darajasiga ko`taradi. Bunday sifatlarning ro`yobga chiqishi tarbiyaga bog`liq bo`ladi. Boshlang`ich sinf o`quvchisining kreativ salohiyatini takomillashtirish mobaynida-uning o`sishi, qandaydir yangi xotiraning mahsuldorligini oshirish uchun ta`lim jarayonida o`zini-o`zi nazorat qilish, materialni takrorlashda tekshirish, eska tushirish, mashq qilishdan unumli foydalanish zarur. Agar boshlang`ich sinf o`quvchilariga eslab qolish va eslash usullari o`rgatilmasa, ular materialni bevosita takrorlashda, uzoq vaqt to`xtalib qoladilar. Shuning uchun ham eslash qiyin mehnat hisoblanadi. Lekin o`quvchilar materialni eslashni xush ko`rmaydilar va uni osongina tiklash yo`lini tushunmaydilar. Materialni eslab qolish, esda saqlash, esga tushirish va eslash usullarini o`rgatish mantiqiy xotira o`sishining garovidir. O`quvchilar xotirasiga tayanib ko`p narsani eslab qolsa, undagi bilishga bo`lgan qiziqishi yanada kuchayadi. Dars jarayonida mavzuni yaxshi tushunish uchun ma`suliyat bilan yondashadi. Masalan, 2-sinf o`qish darsida darslikdagi A.Obidjonni “O`zbekistonim” sh`erini o`quvchi mustaqil yod olib sinfda aytib bersa, bunday holatda o`quvchida o`ziga bo`lgan ishonch yuqori bo`ladi. Fanga bo`lgan qiziqishi ortadi. Qolaversa ma`suliyat sari harakat qiladi. Yana ham ko`p narsalarni bilishga intiladi. Shu bilan birgalikda, biror ma`lumotni eslab qolishda hayol surish orqali amalga oshirish ham maqsadga muvofiqdir. Boshlang`ich sinf o`quvchisining hayoli o`z o`quv faoliyatining ta`siri, talabi, imkoniyat va shart-sharoitlari orqali tarkib topadi. O`quvchining hayoli tevarak – atrof taassurotlari, dunyo ajoyibotlari, ko`rsatmalilik, tasviriy san`at

asarlarni yetarli darajada aks ettirish bilan vujudga keladi. Ta`lim jarayonida boshlang`ich sinf o`quvchilarining yorqin, aniq, tiniq, yaqqol tasavvur obrazlari hayol yordamida muayyan voqealikka aylanadi. O`rganilayotgan fan materiallari eshitilgan va o`qilgan badiiy asarlardagi obrazlar tartibga solinadi, yaxlit bir butunlikdan iborat umumlashgan obrazlar tizimi yaratiladi. Boshlang`ich sinf o`quvchilari hayolning xususiyatlaridan yana bir hayotiy voqelik bilan fantaziyaning o`zaro aralashib ketishidir. O`quvchilar xayolparastlikka, fantaziya berilishining oldini olishga pedagoglar, umuman kattalar doimo ahamiyat berishlari kerak. Boshlang`ich sinf o`quvchilari ta`lim jarayonida anchagina ilmiy tushunchalarni o`zlashtirishda, oldingi darslarda o`zlashtirilgan turli alomatlar, belgilar, xususiyatlarni qorishtirib, chalkashtirib ham yuboradilar. Chunki ularda tushunchalar tarkibiga kiradigan narsa va xodisalar bilan ularning belgilari o`rtasida uzviy bog`lanish tarkib topmagan bo`ladi. 1-4-sinf o`quvchilari, ya`ni boshlang`ich ta`lim davri kiradi. Bu davrda bolalarda:

- boshlang`ich sinf davrdagi bola o`quvchi maqomi darajasiga yetadi,
- barcha tana a`zolari rivojlanish bosqichida bo`lib, lekin suyaklari hali to`liq qotib ulgurmagan bo`ladi,
- psixologik qo`zg`olish va tormozlanishi tez o`zgaruvchan bo`ladi,
- o`yin faoliyatidan ko`proq o`qish faoliyatiga o`tishi talab etiladi,
- maktabga borishga doir psixologik yo`nalish olish ishlari amalga oshiriladi, Shuningdek, endigina maktabga qadam qo`ygan bola quyidagi turlardagi qiyinchiliklarga duch keladi:

- maktabga borishi bilan bolaning shuningdek, endigina maktabga qadam qo`ygan bola quyidagi turlardagi qiyinchiliklarga duch keladi:

- maktabga borishi bilan bolaning kun tartibida o`zgarishlar bo`ladi,
- o`qituvchilar bilan tengdoshlari (sinfdoshlari) bilan muloqatda bo`lishi,
- egallagan bilimlarini amalda qo`llashi va h.k.

Boshlang`ich sinfda o`qiyotgan bola uchun shaxsiy yutuqlari – o`qishda, sportda bolalar orasidagi nufuzi va obro`si katta ahamiyat kasb etadi. Eng muhimi, aynan bu davrda o`quvchiga e`tiborli bo`lish, oltin so`zlar (barakalla, ota-onanga rahmat, tashakkur, senga ishonaman....) bilan rag`batlantirish, jamoa orasida ijobiy baholash, kayfiyatini ko`tarish orqali o`quvchilarni ijodiy salohiyatini yuksaltirish mumkin.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda: kreativ salohiyat deganda o`quvchilar boshqalarga taqlid qilmasdan, o`zlari tanlagan faoliyatlarining barcha bosqichlariga ijodiy

yondashdilar degan fikr yetakchilik qiladi. Kreativlik xususida gap borar ekan, shaxsning kreativligi uning tafakkurida, muloqotida, xis-tuyg`ularida, xatti-xarakatida muayyan faoliyat turlarida namoyon bo`ladi. Kreativlik shaxsni yaxlit holda yoki uning muayyan xususiyatlarini tavsiflaydi. Kreativlik iqtidorlikning muhim omili sifatida ham aks etadi. CHunki har bir inson ham o`z dunyoqarashi va bilimiga asoslangan holatda faol bo`lishga intiladi. Qolaversa, kreativlik zehni o`tkirlikni belgilab beradi, o`quvchilarning diqqat-e`tiborini ta`lim jarayoniga faol jalb etishni ta`minlaydi. SHundan kelib chiqib zamonaviy ta`lim sifatini oshirish, ta`lim muassasalarida taxsil olayotgan o`quvchilarning o`quv faoliyatini samarali tashkil etish muammosi, zamonaviy o`qitish usullaridan keng foydalangan holda o`quvchilarda kreativ salohiyatni rivojlantirish davr talabidir.

REFERENCES

1. Karimov I. Yuksak ma`naviyat yengilmas kuch. Ma`naviyat-2008
2. T. G`afforova, SH. Nurullayeva, Z. Mirzahakimova O`qish kitobi 2-sinf. Toshkent — 2018.20-b
3. Egamberliyeva N., Xodjaev B. Pedagogikaning ayrim dolzarb muammolari: mohiyat, talqin va yechim. T.: —Fan va texnologiya, 2013.
4. SHaripov SH. O`quvchilar kasbiy ijodkorligi uzviylikini ta`minlashning nazariyasi va amaliyoti: Ped. fan. dok. ... dis. avtoref. –T., 2012
5. Muslimov N.A. Kasb ta`limi o`qituvchisini kasbiy shakllantirishning nazariy-metodik asoslari: Ped. fan. dok. ... diss. – T., 2007.
6. Ibragimova G. Interfaol o`qitish metodlari va texnologiyalari asosida talabalarning kreativlik qobiliyatlarini rivojlantirish: Pedagogika fanlari bo`yicha falsafa doktori (PhD). ... diss. Avtoref. – T., 2017.

BOSHLANG'ICH SINFLARDA MATEMATIKA FANINI O'QITISH METODIKASI

Dusmanova Maxbuba Begbutayevna

Samarqand shahar 70-umumiy o'rta ta'lim maktabi

boshlang'ich sinf o'qituvchisi

+998933409685

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada boshlang'ich ta'limda matematika fani, uning o'rgatilishi, ilk bosqichlarda o'qitish metodikasi shuningdek darslarni to'g'ri tashkil qilish haqida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: matematika, to'garak, metodika, matematik ro'znoma, ekskursiya, boshlang'ich ta'lim

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена начальному образованию, математике и методам внеклассного обучения.

Ключевые слова: внеклассные занятия, клубы, экскурсии, математический дневник, экскурсии.

ANNOTATION

This article deals with elementary education, mathematics, and extracurricular teaching methods.

Keywords: extracurricular activities, circle, excursion, math diary, excursion.

KIRISH

Ulkan iqtisodiy o'zgarishlar yuz berayotgan hozirgi davrda matematikaning ahamiyati yanada oshdi, shuning uchun ham matematik ta'lim katta ijtimoiy ahamitga ega. Respublikamiz hukumati yoshlarga ta'lim va tarbiya berish tizimini takomillashtirish, ta'lim va tarbiyani turmushning oshib borayotgan talablari darajasiga etkazish vazifasini qo'ydi.

1997 yilda «Ta'lim to'g'risida qonun» qabul qilindi. Bu qonunda ijtimoiy va iqtisodiy o'zgarishlar davrida maktabning roli yanada o'sganligi, maktabning bosh vazifasi - o'quvchilarga fan asoslaridan puxta bilim berish ularda iqtisodiy - matematik savodxonligini shakllantirish, hayotga va ongli kasb tanlashga tayyorlash haqida, hamda o'quv reja va dasturlarni ta'lim mazmunini hozirgi zamon yutuqlari va talablari darajasiga keltirish to'g'risida fikrlar keltiriladi.

Bu vazifalarni amalga oshirish maqsadida deyarli barcha predmetlar, jumladan matematikadan ham yangi o'quv dasturi kiritiladi, o'qitish metodlari

takomillashtiriladi. Boshlang'ich sinflar uch yil o'rniga 4 yillik ta'limga otkazildi. Boshlang'ich sinflarning matematikadan yangi dasturlarga o'tish munosabati bilan, yangi metodik tizim ishlab chiqildi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Boshlang'ich sinf o'quvchilariga matematikani muvaffiqiyat bilan o'qitish uchun mehnat faoliyatini boshlovchi o'qituvchi matematika o'qitishning ishlab chiqilgan tizimini, ya'ni boshlang'ich sinflarda matematika o'qitish metodikasini egallagan bo'lishi va shu asosda mustaqil ravishda ijodiy ishga kirishishi kerak.

«Metodika» grekcha so'z bo'lib, «metod» degani yo'l demakdir. Matematika metodikasi pedagogika fanlari tizimsiga kiruvchi pedagogika fanining tarmog'i bo'lib, jamiyat tomonidan qo'yilgan o'qitish maqsadlariga muvofiq matematika qonuniyatlarini matematika rivojining ma'lum bosqichida tadqiq qiladi.

Matematika boshlang'ich ta'lim metodikasining predmeti quyidagilardan iborat:

1. Matematika o'qitishdan ko'zda tutilgan maqsadlarni asoslash. (nima uchun o'qitiladi).

2. Matematika o'qitish mazmunini ilmiy ishlab chiqish (ya'ni matematikadan qaysi material boshlang'ich sinflarda o'rganilishi, nima uchun aynan shu material tanlanishi, boshlang'ich sinflarda kursning har qaysi ayrim masalasi umumlashtirishning qanday darajasida o'rganilishi, mavzular qanday tartibda o'rganilsa, eng ratsional bo'lishi ko'rsatiladi).

3. O'qitish metodlarini ilmiy ishlab chiqish. (qanday o'qitish kerak, ya'ni oquvchilar hozirgi kunda zarur bo'lgan bilim, malaka, ko'nikmalarni va aqliy qobiliyatlarini egallab oladigan bolishlari uchun oquv ishlari metodikasi qanday bo'lishi kerak? Masalan, 10 ichida sonlarni qo'shish va ayirishni qanday o'rganish kerak, jumladan, bu mavzuda qo'shishning o'rin almashtirish xossasini qanday ochib berish kerak?).

4. O'qitish vositalarini - darsliklar, didaktik materiallar, ko'rsatma - qo'llanmalar va texnik vositalarni ishlab chiqish (nima yordamida o'qitish?). kerak!

5. Ta'limni tashkil etishni ilmiy ishlab chiqish (darsni va ta'limning darsdan tashqari formalarini qanday o'tkazish?. O'quv ishlarini qanday tashkiliy metodlarda o'tkazish kerak?. O'quv prosesida ta'limiy va tarbiyaviy masalalarni qanday qilib samaraliroq hal qilish kerak?).

MATERIAL VA METODLAR:

Shunday qilib, o'qitishning maqsadlari, mazmuni metodlari, vositalari va shakllari metodik tizimning asosiy komponentalaridir.

Matematika o'qitishning maqsadi.

Boshqa har qanday o'quv predmeti kabi matematika boshlang'ich kursi matematika O'qitishning maqsadi quyidagi uch omil bilan belgilanadi:

1. Matematika o'qitishning umumta'limiy maqsadi.
2. Matematika o'qitishning tarbiyaviy maqsadi.
3. Matematika o'qitishning amaliy maqsadi.

Matematika o'qitishning umumta'limiy maqsadi o'z oldiga quyidagi vazifalarni qo'yadi:

a) O'quvchilarga ma'lum bir dastur asosida matematik bilimlar berish. Bu bilimlar matematika fani to'g'risida o'quvchilarga yetarli darajada ma'lumot berishi, ularni matematika fanining yuqori bo'limlarini o'rganishga tayyorlashi kerak.

Bundan tashqari, dastur asosida o'quvchilarning jarayonida olgan bilimlarning ishonchli ekanligini tekshira bilishga o'rganishlari, nazorat qilishning asosiy metodlarini egallashlari lozim.

b) O'quvchilarning og'zaki va yozma matematik bilimlarni tarkib toptirish lozim bo'ladi.

Matematikani o'rganish o'quvchilarning o'z ona tillarida nutq madaniyatini to'g'rishakllantirish, o'z fikrini aniq, ravshan va lo'nda qilib bayon eta bilish malakalarini o'zlashtirishlariga yordam berishi kerak.

d) O'quvchilarni matematik qonuniyatlar asosida real haqiqatlarni bilishga o'rgatish.

Bunday bilimlar berish orqali esa o'quvchilarning fazoviy tasavvur qilish xususiyatlari shakllanadi hamda mantiqiy tafakkur qilishlari yanada rivojlanadi.

TADQIQOT VA NATIJALAR:

Boshlang'ich matematika o'qitishning tarbiyaviy maqsadi o'z oldiga quyidagi vazifalarni qo'yadi:

- a. O'quvchilarda ilmiy dunyoqarashni shakllantirish.
- b. O'quvchilarda matematikani o'rganishga bo'lgan qiziqishlarni tarbiyalash

Boshlang'ich sinf o'qituvchisining vazifasi o'quvchilarda mustaqil mantiqiy fikrlash qobiliyatlarini shakllantirish bilan birga ularda matematikaning qonuniyatlarini o'rganishga bo'lgan qiziqishlarini tarbiyalashdan iboratdir.

d) O'quvchilarda matematik tafakkurni va matematik madaniyatni shakllantirish.

Matematika darslarida o'rganiladigan ibora, amal belgilari, tushuncha va ular orasidagi qonuniyatlar o'quvchilarni atroflicha fikrlashga o'rgatadi.

Boshlang'ich sinflarda matematika o'qitishning amaliy maqsadi o'z oldiga quyidagi vazifalarni qo'yadi:

a. O'quvchilar matematika darsida olgan bilimlarini kundalik hayotda uchraydigan elementar masalalarni yechishga tatbiq qila olishga o'rgatish, o'quvchilarda arifmetik amallar bajarish malakalarini shakllantirish va ularni mustahkamlash uchun maxsus tuzilgan amaliy masalalarni hal qilishga o'rgatish,

b. matematika o'qitishda texnik vosita va ko'rgazmali qurollardan foydalanish malakalarini shakllantirish. Bunda asosiy e'tibor o'quvchilarning jadvallar va hisoblash vositalaridan foydalana olish malakalarini tarkib toptirishga qaratilgan.

d. O'quvchilarni mustaqil ravishda matematik bilimlarni egallashga o'rgatish.

O'quvchilar imkoni boricha mustaqil ravishda qonuniyat munosabatlarini ochishlari, kuchlari etadigan darajada umumlashtirishlar qilishlari, shuningdek, og'zaki va yozma xulosalar qilishga o'rganishlari kerak.

O'qitish samaradorligining zaruriy va muhim sharti o'quvchilarning o'rganilayotgan materialni o'zlashtirishlari ustidan nazoratdir. Didaktikada uni amalga oshirishning turli shakllari ishlab chiqilgan. Bu o'quvchilardan og'zaki so'rash; nazorat ishlari va mustaqil ishlar; uy vazifalarini tekshirish, testlar, texnik vositalar yordamida sinash kabi usullardir. Didaktikada dars turiga, o'quvchilarning yosh xususiyatlariga va h.k. bog'liq ravishda nazoratning u yoki bu shaklidan foydalanishning maqsadga muvofiqligi masalalari, shuningdek, nazoratni amalga oshirish metodikasi yetarlicha chuqur ishlab chiqilgan.

Boshlang'ich maktabda matematika o'qitish metodikasida mustaqil va nazorat ishlari, o'quvchilardan individual yozma so'rov o'tkazishning samarali vositalari yaratilgan. Ba'zi didaktik materiallar dasturning chegaralangan doiradagi masalalarining o'zlashtirilishini reyting tizimida nazorat qilish uchun, boshqalari boshlang'ich maktab matematika kursining barcha asosiy mavzularini nazorat qilish uchun mo'ljallangan. Ayrim didaktik materiallarda (ayniqsa, kam komplektli maktab uchun mo'ljallangan)

o'qitish xarakteridagi materiallar, boshqalarida esa nazoratni amalga oshirish uchun materiallar ko'proqdir.

Boshlang'ich maktab matematikasida barcha didaktik materiallar uchun umumiy topshiriqlarning murakkabligi bo'yicha tabaqalashtirilishidir. Bu materiallar tuzuvchilarning g'oyasiga ko'ra ma'lum mavzu bo'yicha topshiriqning biror usulini bajarishi o'quvchining bu mavzuni faqat o'zlashtirganligi haqidagina emas, balki uni to'la aniqlangan darajada o'zlashtirganligi haqida ham guvohlik beradi.

Matematika o'qitish metodikasida "o'quv materialini o'zlashtirish darajasi" tushunchasining mazmuni to'la ochib berilmagan. O'qituvchilar uchun qo'llanmalarda didaktik materialning u yoki bu topshirig'i qaysi darajaga mos kelishini aniqlashga imkon beradigan mezonlar aniq emas.

Amaliyotda o'qituvchilar ko'pincha biror topshiriqning usullarini biri boshqalaridan soddaroq yoki murakkabroq deb aytadilar. Bundan tashqari, didaktik materiallar qanchalik san'atkorona tuzilgan bo'lmasin, ularning mazmuni va tuzilishida qanchalik sarmahsul va chuqur g'oyalar amalga oshirilmasin, ular baribir barcha metodik vazifalarni tezda hal etishga qodir emas, chunki hech qanday o'rgatuvchi mashina O'qituvchining intuisiyasini, ya'ni hissiyotini almashtira olmaydi.

XULOSA

Shunday qilib, didaktik materiallarni o'quvchilarning o'quv materialini o'zlashtirish darajasini nazorat usullaridan biri sifatida qarash lozim. Shu bilan birga muayyan usul mazkur sinf, mazkur o'qituvchi uchun eng yaxshi usul bo'lmasligi ham mumkin. Shu sababli didaktik materiallar o'qituvchini o'quvchilarning bilimlarni o'zlashtirish darajasini aniqlash imkonini beradigan individual tekshirish uchun nazorat turlarini tuzishdan xalos eta olmaydi. Bu umummetodikaning asosiy vazifalaridan biridir.

2. O'quvchilarni matematika kursini o'rganishga tayyorlash.

I-IV sinflarda matematika o'qitishning asosiy vazifasi bo'lgan ta'lim-tarbiyaviy vazifalarni hal qilishda ulardagi matematika kursi bo'yicha qanday darajada tayyorgarligi borligiga bog'liq.

Shuning uchun 1-sinfga kelganlarning bilimlarini aniqlash, sinf o'quvchilarining bilimlarini tenglashtirish, ya'ni past bilimga ega bo'lgan o'quvchilarning bilimlarini yaxshi biladigan o'quvchilarga yetkazib olish vazifasi turadi. O'qituvchi quyidagi tartibda o'quvchilar bilimini maxsus daftarga hisobga olib boradi:

1. Nechagacha sanashni biladi?
2. Nechagacha sonlarni qo'shishni biladi?
3. Nechagacha sonlarni ayirishni biladi?.
4. $>$, $<$, $=$ belgilarini ishlata oladimi?
5. Noma'lumlar bilan berilgan qo'shish va ayirishda bu noma'lumlarni topa oladimi?
6. Qaysi figuralarning nomlarini biladi va chiza oladi?
7. Nechagacha sonlarni yoza oladi?
8. O'ngga, chapga, kam, ko'p, og'ir, engil, teng kabilarni farqlay oladimi?

9. Pul, narx, soat, minut, uzunlik, og'irlik o'lchov birliklari bilan muomala qila oladimi?

Bolalarni o'qitishga tayyorlashda asosiy ish metodi tahlil, sintez, taqqoslash, umumlashtirish, tabaqalashtirish kabi aqliy operatsiyalarni bajarish malakalarini shakllantirishga qaratilgan bo'lishi kerak. Bunday ishlar o'quvchilarnig og'zaki va yozma nutqlarini rivojlantirishga katta yordam beradi, matematik bilimlarni o'zlashtirishga qiziqishi kuchaya boradi.

REFERENCES

1. Umumiy o'rta ta'limning Davlat ta'lim standartlari. Boshlang'ich ta'lim —Ta'lim taraqqiyotil jurnali, Toshkent —Sharqll, 1999, 7 - soni
2. L.Sh.Levenberg va boshqlar. —Boshlang'ich sinflarda matematika o'qitish metodikasi Toshkent —O'qituvchi
3. N.U.Bikbaeva va boshqalar. —Boshlang'ich sinflarda matematika o'qitish metodikasi Toshkent —O'qituvchil 1996 yil.
4. A.A.Skatkina —Metodika prepodaveniya matematiki v sredney shkole. Moskva —Prosvesheniell.
5. "Inequalites. Theorems, Techniques and Selected problems" (Zdravko Cvetkovski).

INSON ORGANLARINI NOQONUNIY ALMASHINUVIGA QARSHI KURASHDA JAHON HAMJAMIYATINING O`RNI

Amirov Shohruh Shuxrat o`g`li

Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti magistranti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola bugungi insoniyatning qarshisida bo`lgan, jidiy muammolardan biri – inson organlarining noqonuniy kontrabandasiga qarshi xalqaro mexanizmlarni o`rganish. Xalqaro tashkilotlarni ushbu jarayondagi o`rnini belgilash, ularning amalga oshirgan ishlari haqida yozilgan.

Kalit so`zlar: *Transmilliy jinoyatchilik, Palermo protokoli, Transplantatsiya, Yangland Konvensiya.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье исследуется одна из самых серьезных проблем, стоящих сегодня перед человечеством - изучение международных механизмов противодействия незаконной контрабанде человеческих органов. Написано о роли международных организаций в этом процессе, и их работе.

Ключевые слова: *транснациональная преступность, Палермский протокол, трансплантация, Новозеландская конвенция.*

ANNOTATION

This article examines one of the most serious problems facing humanity today - the study of international mechanisms for countering the illegal smuggling of human organs. It is written about the role of international organizations in this process and their work.

Keywords: *Transnational Crime, Palermo Protocol, Transplantation, New Zealand Convention.*

KIRISH

Hozirgi vaqtda xalqaro hamkorlik bir davlat chegarasidan chiqib ketadigan, bir nechta davlatlarning manfaatlarini buzadigan va xalqaro hamjamiyatga tahdid soladigan jinoyatlar bilan kurashishga qaratilgan. Transmilliy jinoyatchilikning yangi turlari paydo bo'lishi bilan davlatlar bunday tahdidlarga qarshi kurash choralarini ko'rmoqdalar. XXI asrning yangi muammosi – bu inson a'zolarini savdosi. Oldini olish kelajakda ushbu jinoyatning oldini olishga qaratilgan inson a'zolari savdosi muammosiga samarali ta'sir ko'rsatishning muhim jihatlaridan biridir. Oldini olish odatda bunday xatti-harakatlarning sabablarini bartaraf etishga qaratilgan.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

BMTning 2000-yildagi transmilliy uyushgan jinoyatchilikka qarshi konvensiyasi odamlarning noqonuniy savdosiga qarshi kurash strategiyasini belgilash yondashuvlarini tartibga soluvchi asosiy xalqaro-huquqiy hujjatlarga tegishli. Konvensiyaning maqsadi transmilliy uyushgan jinoyatchilikning oldini olish va ularga qarshi kurashish bo'yicha hamkorlikni rivojlantirishdir. San'atda. Ushbu hujjatning 31-moddasida transmilliy uyushgan jinoyatchilikning oldini olish sohasidagi chora-tadbirlarga oid asosiy qoidalar belgilangan. Bunday tadbirlar quyidagilarga yo'naltirilgan bo'lishi kerak: huquqni muhofaza qilish idoralari o'rtasidagi hamkorlikni kuchaytirish; davlat va tegishli xususiy tashkilotlarning yaxlitligini ta'minlash uchun ishlab chiqilgan standartlar va protseduralar, shuningdek odob-axloq qoidalarini ishlab chiqishga ko'maklashish. Yuridik shaxslar tomonidan uyushgan jinoiy guruhlar tomonidan suiiste'mol qilinishing oldini olish quyidagi tadbirlarni o'z ichiga olishi mumkin: yuridik shaxslarni tashkil etishda ishtirok etadigan yuridik va jismoniy shaxslarning davlat reestrini yaratish, ularni boshqarish va moliyalashtirish; ushbu Konvensiyada nazarda tutilgan huquqbuzarliklar uchun aybdor deb topilgan shaxslarni sud qarori yoki boshqa tegishli vositalar bilan o'z vakolatlari doirasida ro'yxatdan o'tgan yuridik shaxslarning rahbarlari lavozimlarini egallash huquqidan mahrum etishga imkon berish; bunday shaxslarning milliy reestrini yaratish va reestrlarda mavjud bo'lgan ma'lumotlar bilan almashish. Konvensiya, shuningdek, ishtirokchi davlatlarning uyushgan jinoiy guruhlar tomonidan suiiste'mol qilinish holatlarini aniqlash uchun tegishli huquqiy hujjatlar va ma'muriy amaliyotlarni vaqti-vaqti bilan baholashga intilishi kerakligini belgilaydi. Ishtirokchi davlatlar bunday jinoyatchilikning oldini olish va unga qarshi kurashishda jamoatchilik ishtirokiga ko'maklashadi.

Palermo protokoli⁴¹, shuningdek, odam savdosining oldini olish bilan bog'liq qoidalarni o'z ichiga oladi. Ushbu Protokolni ratifikatsiya qilgan davlatlar tomonidan olib boriladigan profilaktika choralariga tadqiqot, axborot, ommaviy axborot vositalari va ijtimoiy va iqtisodiy tashabbuslar kiradi (9.2-modda). Ushbu hujjat odam savdosi sohasida talabning paydo bo'lishi va o'sishiga to'sqinlik qiladigan ta'lim, ijtimoiy va madaniy tadbirlarni o'z ichiga oladi (9.5-modda), shuningdek huquqni muhofaza qilish choralarini amalga oshirish bo'yicha chora-tadbirlar (10-modda).

---

⁴¹ Birlashgan Millatlar Tashkilotining transmilliy uyushgan jinoyatchilikka qarshi 2000 yil 15 noyabrdagi konvensiyasini to'ldiruvchi Odamlarning, ayniqsa, ayollar va bolalar savdosining oldini olish, bostirish va jazolash to'g'risidagi protokol // Birlashgan Millatlar Tashkilotining rasmiy sayti. URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/protocol1.shtml

Protokolning 11-moddasida chegara xavfsizligini ta'minlash choralari e'tibor qaratilgan.

Inson a'zolarini sotish va korrupsiya bir-biri bilan chambarchas bog'liq hodisalardir. Odamlar sog'lig'ini yaxshilash uchun katta miqdordagi mablag'ni sarflaydilar va bunday mablag' jalb qilingan joylarda korrupsiya va uyushgan jinoyatchilik sodir bo'ladi. Ushbu jinoyat talab va taklif asosida ro'y beradi. Ya'ni, inson organlarini transplantatsiyasiga muhtoj bo'lganlar, ularni kambag'al odamlardan yoki katta miqdordagi daromad bilan ishlaydigan, firibgar yoki zo'ravonlik bilan organlarni oladigan vositachilar orqali sotib olishadi.

Ushbu jinoyatga faqatgina inson organlari vositachilari jalb qilinmaydi va foyda keltiradi. Boshqa naf oluvchilar orasida organ transplantatsiyasi kasalxonalarida tibbiyot xodimlari va boshqa sog'liqni saqlash xodimlari, tez yordam haydovchilari va o'likxonaning ishchilari bo'lishi mumkin⁴².

Shu munosabat bilan tibbiyot xodimlari faoliyatida korrupsiya tarkibiy qismi mavjudligini inkor etib bo'lmaydi. G.R.Galeeva bilan biz: "... Korrupsiyaga qarshi kurash bo'yicha BMTning 2003 yil 31 oktabrdagi Konvensiyasi va Yevropa Kengashining 27 yanvardagi Jinoyat-huquqiy konvensiyasining korrupsiyaga qarshi xalqaro huquqiy hujjatlari qoidalarini qo'llash, 1999-yil⁴³ ko'rib chiqilgan noqonuniy xatti-harakatlarga nisbatan qonuniydir"⁴⁴.

2005-yilgi Konvensiya⁴⁵ ning alohida bobida odam savdosining oldini olishga qaratilgan qoidalar mavjud. Shunday qilib, ushbu Konvensiyaning 5-moddasi 2-bandida odam savdosining oldini olish bo'yicha bir qator choralar belgilangan: tadqiqotlar; axborot, ma'rifiy va ma'rifiy kompaniyalar; odam savdosi jabrlanishi mumkin bo'lgan mutaxassislariga ham, shaxslarga ham qaratilgan ijtimoiy-iqtisodiy tashabbuslar va o'quv dasturlari. Bundan tashqari, odam savdosi sohasidagi o'ta muhim profilaktika chorasini bu Konvensiyaning talabga qarshi choralari nazarda tutuvchi 6-moddasida nazarda tutadi.

⁴² Gruessner, Rainer W.G.; Benedetti, Enrico, eds. Living Donor Organ Transplantation. New York: McGraw-Hill Medical, 2008: 106-121

⁴³ 1999 yil 27 yanvardagi Yevropa Kengashining Korrupsiyaga qarshi jinoyat qonuni konvensiyasi // Yevropa Kengashining rasmiy sayti. URL: <https://rm.coe.int/168007f58c>

⁴⁴ Galeeva G.R. Inson tanasining noqonuniy olib qo'yilishi, qon aylanishi va transplantatsiyasini oldini olish va oldini olish sohasidagi xalqaro huquqiy hamkorlik: dis. ... Cand. huquqshunos. Fanlar: 12.00.10 / Galeeva Gulchachak Ramilovna. - Qozon, 2017. -B.76.

⁴⁵ Yevropa Kengashining 2005 yil 16 maydagi Odam savdosiga qarshi kurash to'g'risidagi konvensiyasi // Yevropa Kengashining rasmiy sayti. URL: <http://www.coe.int/ru/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/197>

Hozirgi vaqtda 2015-yilgi Konvensiya inson a'zolarining noqonuniy aylanishining oldini olish sohasidagi asosiy hujjatdir. Ushbu Konvensiya milliy (21-modda) va xalqaro darajada (22-modda) amalga oshiriladigan profilaktika choralari to'g'risidagi qoidalarni o'z ichiga oladi. 2015-yilgi Konvensiyaning 21-moddasi 1-bandining qoidalari transplantatsiya qilish bo'yicha milliy tizimlarning shaffofligini va transplantatsiya uchun teng huquqliligini ta'minlash bo'yicha choralarni nazarda tutadi. 2015-yilgi Konvensiyaning tushuntirish hisobotida 21-moddaga aniqlik kiritildi, chunki "oshkoralik" masalasi muhim, chunki u inson a'zolarini noqonuniy olib tashlash xavfini kamaytiradi. "Transplantatsiya xizmatidan teng foydalanish" shuni anglatadiki, davlatlar transplantatsiya qilinishini kutayotgan barcha bemorlar uchun organlarni ajratish nuqtai nazaridan "teng sharoitlarni" ta'minlashi kerak. Inson a'zolarini savdosiga qarshi kurashishda ishtirok etadigan turli vakolatli organlar o'rtasida doimiy hamkorlikni ta'minlash har qanday muvaffaqiyat uchun zarur shartdir. Shu munosabat bilan, davlatlar barcha vakolatli organlar o'rtasida Konvensiyada ko'rsatilgan jinoyatlarning oldini olish bo'yicha o'z vaqtida choralar ko'rishga imkon beradigan ma'lumot to'plash, tahlil qilish va almashishga alohida e'tibor berishlari kerak.

Ushbu Konvensiyaning 21-moddasi 2-bandi ishtirokchi davlatlarni sog'liqni saqlash xodimlari va tegishli mansabdor shaxslarni o'qitish bo'yicha tegishli choralarni ko'rishga va odamlarning odam savdosining oldini olishga qaratilgan tushuntirish ishlari orqali aholining xabardorligini oshirishga majbur qiladi.

Shuningdek, Konvensiyaning 21-moddasi 3-bandi Tomonlarni moliyaviy foyda yoki boshqa taqqoslanadigan afzalliklarga erishish uchun inson a'zolariga bo'lgan ehtiyoj yoki ularni olish imkoniyati to'g'risida ma'lumotni o'z ichiga olgan reklamani taqiqlash bo'yicha zarur choralarni ko'rishga majbur qiladi.

Ushbu qoida dolzarbdir, chunki hozirgi paytda biz Internetda veb-saytlarda odamning organlari sotiladigan turli xil reklamalarni topishimiz mumkin. Algemeen Dagblad gazetasi 2011 yilda 24 kishi o'zlarining buyraklarini sotish to'g'risida Marktplaats va Speurders kabi saytlarning reklamalarida reklama qilganligini xabar qildi. Donorlar taxminan 40,000 yoki 60,000 evro miqdorida mukofot so'radilar. Buyrak izlayotgan bemorlar ham vaqti-vaqti bilan reklama e'lonlarini joylashtirgan⁴⁶.

2015 yilgi-Konvensiyaning 22-moddasi davlatlarni odam savdosining oldini olish uchun imkon qadar xalqaro darajada hamkorlik qilishga majbur qiladi. 2018 yilda Yevropa Kengashi Bosh kotibi Torbyorn Yagland Konvensiya kuchga kirishini

⁴⁶ YXHT politsiyani o'qitish bo'yicha qo'llanma: odam savdosi. URL: <http://www.osce.org/ru/secretariat/109936?download=true>

mamnuniyat bilan qabul qildi va Yevropadagi barcha davlatlarni va dunyoning boshqa qismlarini unga iloji boricha tezroq qo'shilishga chaqirdi. Uning ta'kidlashicha, "inson a'zolari bilan harom biznes inson huquqlarini jiddiy buzilishiga olib kelgan va unga qarshi kurashish uchun faol harakatlar zarur. Ushbu jinoyatlar ko'pincha uyushgan jinoiy guruhlar tomonidan amalga oshiriladi va ko'p millatli o'lchovga ega"⁴⁷.

XULOSA

Yuqorida ko'rib o'tganimizdek, inson organlarini noqonuniy transplantatiyasi bugungi kundagi eng keng tarqalgan va o'ta jiddiy muammodir. Shuningdek, insoniyat bu transmilliy jinoyatchilikka qarshi kurashda xalqaro tashkilotlarning vazifalari hamda tashkiliy ishlarini aniqlik bilan, davlatlar bir bo'lib, belgilab olishlari shart shartligi ko'rinib turibdi. Har bir insonning boshqalar bilan tengligi nazariyasini oldinga qo'yib, jinoyatchilikka qarshi kurashda birdam bo'lib harakat qilish – har bir mamlakat, har bir shaxs uchun aniq maqsad hamda nizom bo'lishi kerak.

REFERENCES

1. Transmilliy uyushgan jinoyatchilikka qarshi Birlashgan Millatlar Tashkilotining 2000 yil 15 noyabrdagi konvensiyasi // Birlashgan Millatlar Tashkilotining rasmiy sayti. URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/orgcrime.shtml.
2. Birlashgan Millatlar Tashkilotining transmilliy uyushgan jinoyatchilikka qarshi 2000 yil 15 noyabrdagi konvensiyasini to'ldiruvchi Odamlarning, ayniqsa, ayollar va bolalar savdosining oldini olish, bostirish va jazolash to'g'risidagi protokol // Birlashgan Millatlar Tashkilotining rasmiy sayti. URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/protocol1.shtml
3. Gruessner, Rainer W.G.; Benedetti, Enrico, eds. Living Donor Organ Transplantation. New York: McGraw-Hill Medical, 2008: 106-121
4. Korrupsiyaga qarshi Birlashgan Millatlar Tashkilotining 2003 yil 31 oktyabrdagi Konvensiyasi // Birlashgan Millatlar Tashkilotining rasmiy sayti. URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/corrupt.shtml
5. 1999 yil 27 yanvardagi Yevropa Kengashining Korrupsiyaga qarshi jinoyat qonuni konvensiyasi // Yevropa Kengashining rasmiy sayti. URL: <https://rm.coe.int/168007f58c>

⁴⁷ Odam savdosi: Yevropa Kengashining Konvensiyasi kuchga kiradi URL: https://search.coe.int/directorate_of_communication/Pages/result_details.aspx?ObjectId=090000168078efda

6. Galeeva G.R. Inson tanasining noqonuniy olib qo'yilishi, qon aylanishi va transplantatsiyasini oldini olish va oldini olish sohasidagi xalqaro huquqiy hamkorlik: dis. ... Cand. huquqshunos. Fanlar: 12.00.10 / Galeeva Gulchachak Ramilovna. - Qozon, 2017. -B.76.
7. Yevropa Kengashining 2005 yil 16 maydagi Odam savdosiga qarshi kurash to'g'risidagi konvensiyasi // Yevropa Kengashining rasmiy sayti. URL: <http://www.coe.int/ru/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/197>
8. Yevropa Kengashining 2015 yil 25 martdagi Inson organlari savdosiga qarshi konvensiyasi // Yevropa Kengashining rasmiy sayti. URL: <https://www.coe.int/ru/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/216>
9. Explanatory Report to the Council of Europe Convention against Trafficking in Human Organs (25.03.2015 yildagi Yevropa Kengashining Odam savdosiga qarshi konvensiyasiga izohli ma'ruza) // Yevropa Kengashining rasmiy sayti. URL: <https://rm.coe.int/16800d3840>
10. YXHT politsiyani o'qitish bo'yicha qo'llanma: odam savdosi. URL: <http://www.osce.org/ru/secretariat/109936?download=true>
11. Odam savdosi: Yevropa Kengashining Konvensiyasi kuchga kiradi URL: https://search.coe.int/directorate_of_communication/Pages/result_details.aspx?ObjectId=090000168078efda

TIBBIY MAHSULOTLARNING NOQONUNYIY ALMASHINUVIGA QARSHI KURASHUVCHI XALQARO MEXANIZMLAR

Amirov Shohruh Shuxrat o`g`li

Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti magistranti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola tibbiy mahsulotlar, ya`ni dori vositalari, tibbiy asbob-uskunalarining noqonuniy oldi-sotdisi, almashinuviga qarshi kurashuvchi xalqaro mexanizmlar, ularning hozirgi kunga qadar amalga oshirgan ishlari yoritilgan. Shuningdek, ushbu transmiliy jinoyatchilikka qarshi qo`llaniyotgan xalqaro huquqiy hujjatlar haqida ham keltirib o`tilgan.

Kalit so`zlar: *Tibbiy mahsulot, soxtalashtirish, ayriboshlash, maxsulot, dorixonachi*

АННОТАЦИЯ

В статье описаны международные механизмы, и их работа на сегодняшний день, борьбы с незаконной торговлей медицинской продукцией, то есть лекарствами, медицинским оборудованием. В нем также упоминаются международно-правовые инструменты против транснациональной преступности.

Ключевые слова: *медицинский продукт, контрафакт, обмен, продукт, фармацевт.*

ANNOTATION

The article describes the international mechanism, and their work today, in the fight against illegal trade in medical products, that is, drugs, medical equipment. It also mentions international legal instruments against transnational crime.

Keywords: *Medical product, counterfeit, exchange, product, pharmacist*

KIRISH

Hozirgi zamon huquq dunyosining chegaralari misilsiz darajada peboyonlashdi. Ammo xalqaro huquqning har bir sohasi, yo`nalishi va yoki instituti bir olamdir, ularning asosi tarixga borib taqaladi. Zamonaviy xalqaro huquqiy tartibga, shuningdek dunyoning rivojlanayotgan va rivojlangan davlatlari aholisining sog'lig'i va ko'pincha hayotiga tahdid soluvchi eng xavfli tahdidlardan biri tibbiy mahsulotlarning noqonuniy aylanishi bilan bog'liq jinoyatlardir. So'nggi yillarda bu muammo, haqiqatan ham, dahshatli darajaga yetdi, bu esa katta tashvish va dunyo hamjamiyatining tegishli reaksiyasini keltirib chiqardi, bu sohada xalqaro

hamkorlikni faol rivojlantirishda ifodalangan. Biroq, mahalliy va xorijiy tajriba shuni ko'rsatadiki, bu muammo hech qanday tarzda "XXI asrning yangiligi" emas.

Soxtalashtirish insoniyat tarixidagi eng qadimiy jinoyatlardan biri hisoblanadi. Soxta dori-darmonlarning mavjudligi milodning 40-90 yillarida qayd etilgan, shu munosabat bilan qadimgi yunon farmakologi Dioskorid qalbaki dori-darmonlarni aniqlash bo'yicha ko'rsatmalarni o'z ichiga olgan "Materia Medica" risolasini nashr etgan⁴⁸. XV asrda fransiya qiroli Karl VIIIning buyrug'i bilan birinchi marta "dorixonachi" (apothecarius) nomli rasmiy kasb sifatida tan olingan. Farmatsevtlarga dori-darmonlarni tarqatish bo'yicha mutlaq huquq berildi. Biroq, XVII asrda Fransiyada dori mahsulotlari bo'yicha mutaxassislar soxta dori-darmonlar haqida yolg'on ma'lumot berish orqali sotish hollari bo'lgan.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Bugungi Jahon hamjamiyatida tibbiy mahsulotlar savdosi va ehtiyojlari juda keng ma'noda ortmoqda. Shu bilan bir qatorda ushbu mahsulotlarning noqonuniy savdosi ham yuqori darajada ko'paydi. Yigirmanchi asrning oxirida, 1987-yilda Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti butun dunyo bo'ylab soxta dori-darmonlarning tarqalishining dahshatli sur'atini qayd etganda, dori-darmon vositalari va tibbiyot buyumlarining noqonuniy aylanishi muammosi xalqaro miqyosga ega bo'ldi. Tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, "bugungi kunda soxta dori-darmonlardan butunlay ozod bo'lgan mamlakat deyarli yo'q, chunki qalbaki mahsulotlarning sifati shunchalik oshganki, ularni ba'zan asl dori-darmonlardan ajratib bo'lmaydi". Shunday qilib, giyohvand moddalar va tibbiyot buyumlarining noqonuniy aylanishiga qarshi kurash choralarning samaradorligi ko'p jihatdan tegishli xalqaro huquqiy hujjatlarga va ularning samaradorligiga bog'liq. Ikkinchisini yaxshiroq tushunish uchun ularni quyidagi harakatlar ko'lamiga qarab tizimlashtirish maqsadga muvofiq ko'rinadi:

A) Butun dunyo bo'ylab;

B) Mintaqaviy, uni o'z navbatida har bir hududiy birlikka bo'lish mumkin:

Shu munosabat bilan biz giyohvand moddalar va tibbiyot buyumlarining noqonuniy aylanishiga qarshi kurashish bo'yicha maxsus xalqaro huquqiy hujjatlarni ko'rib chiqishni ularning yuqorida keltirilgan tasnifiga muvofiq tuzamiz.

I. Giyohvand moddalar va tibbiy buyumlarning noqonuniy aylanishiga qarshi kurashish bo'yicha global xalqaro huquqiy hujjatlar.

⁴⁸ Strobl. S. Counterfeit drugs in industrialized and developing countries – A comparison // Rheinischen Friedrich Wilhelms Universität Bonn. Bonn, 2011 // URL: http://dgra.de/media/pdf/studium/masterthesis/master_strobl_seb.pdf.

1. Birlashgan Millatlar Tashkiloti (BMT) zamonaviy dunyo tartibini shakllantirish va ta'minlashda eng muhim rollardan birini o'ynaydi. BMT Nizomi imperativ shaklda zamonaviy xalqaro huquqning asosiy qoidalarini hujjatlashtirgan.

2. Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi - 1948-yil 10-dekabrda 217 A (III) ("Inson huquqlari to'g'risidagi xalqaro pakt") rezolyutsiyasi bilan BMT Bosh assambleyasining uchinchi sessiyasida qabul qilingan va BMTning barcha a'zo davlatlari uchun tavsiya etilgan hujjat. Ushbu hujjat eng muhim fuqarolik, ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy huquqlarning keng doirasini tizimlashtirdi.

3. Transmilliy uyushgan jinoyatchilikka qarshi konventsiya (Nyu-Yorkda 2000-yil 15 noyabrda 55/25 qarori bilan BMT Bosh assambleyasining 55-sessiyasining 62-yalpi majlisida qabul qilingan). Dori vositalari va tibbiy buyumlarning muomalasi bilan bog'liq huquqbuzarliklarning katta qismi ushbu Konventsiya kurashishga qaratilgan transmilliy xarakterdagi uyushgan jinoyiy tuzilmalar tomonidan sodir etiladi.

4. Jahon Savdo Tashkiloti (JST); Frantsiya tashkiloti mondiale du commerce (OMC), Ispaniyaning Organización Mundial del Comercio) - savdo va savdo-sotiq sohasida liberal tamoyillarni mustahkamlash uchun yaratilgan xalqaro tashkilot. ishtirokchi mamlakatlar. JST zarur savdo shartnomalarini ishlab chiqadi va amalga oshiradi, shuningdek ularning a'zolariga muvofiqligini nazorat qiladi. JST doirasida dori vositalari savdosi tariflar va savdo bo'yicha bosh kelishuv (GATT, GATT), GATTga tutash bitimlar, xizmatlar savdosi bo'yicha bosh kelishuv - GATS (xizmatlar savdosi bo'yicha umumiy bitim) va Intellektual mulk huquqlarining savdo bilan bog'liq jihatlari (TRIPS).

5. Jahon bojxona tashkiloti (JST) milliy hukumatlar darajasidagi xalqaro tashkilot bo'lib, shtab-kvartirasi Bryusselda (Belgiya) joylashgan. Bu ishtirok etuvchi davlatlarning bojxona xizmatlari faoliyatida koordinator funktsiyalarini muntazam ravishda ma'lumot almashish va soxta mahsulotlarning aylanishiga qarshi kurashish bo'yicha operatsiyalarni amalga oshirish orqali amalga oshiradigan yagona hukumatlararo tashkilotdir.

6. Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti (JSST) - bu BMTning 194 ta a'zo davlatlarni o'z ichiga olgan maxsus agentligi bo'lib, ularning asosiy faoliyati xalqaro sog'liqni saqlash muammolarini yengishdir. Jahon sog'liqni saqlash tashkilotining vazifalariga quyidagilar kiradi.

- xalqaro sog'liqni saqlash munosabatlari sohasidagi tavsiyalarni shakllantirish;
- sog'liqni saqlash sohasidagi standartlarni aniqlash;

- milliy sog'liqni saqlash dasturlarini ishlab chiqish bo'yicha tashkilotga a'zo davlatlar hukumatlari bilan o'zaro hamkorlik;

- xalqaro maydonda axborot, texnologiyalar va sog'liqni saqlash standartlarini yaratish va efirga uzatish.

7. Xalqaro tibbiy mahsulot qalbakilashtirishga qarshi kurash bo'yicha ishchi guruh (IMPACT – International Medical Product Anti- counterfeiting Taskforce) - bu milliy hukumatlar, idoralar, muassasalar, uyushmalar va boshqa tashkilotlarning ma'lumot almashish va ushbu sohadagi faoliyatni muvofiqlashtirish muammolari bo'yicha umumiy echimlarni ishlab chiqish uchun yig'ilgan ixtiyoriy ittifoqi. soxta tibbiy mahsulotlarga qarshi kurashish.

8. Xalqaro farmakopeya - bu Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti tomonidan qabul qilingan, dori vositalari va moddalarning xalqaro sifat standartlarini belgilaydigan rasmiy hujjatlar to'plami.

II. Dori vositalari va tibbiyot buyumlarining noqonuniy aylanishiga qarshi kurashish bo'yicha mintaqaviy xalqaro huquqiy hujjatlar.

A) Dori vositalari va tibbiy buyumlarning noqonuniy aylanishiga qarshi kurashish bo'yicha Yevropa xalqaro huquqiy hujjatlari.

1. Inson huquqlari va asosiy erkinliklarini himoya qilish to'g'risidagi konvensiya (Rimda 04.11.1950-yilda tuzilgan). Shuningdek, Yevropa inson huquqlari to'g'risidagi konvensiyasi sifatida tanilgan. Ushbu Yevropa Kengashining eng muhim hujjatlaridan biri ajralmas huquq va erkinliklarni mustahkamlab, ularni har qanday shaxsga kafolat berishga majbur qiladi.

3. Biologiya va tibbiyotni qo'llash bo'yicha inson huquqlari va inson qadr-qimmatini himoya qilish to'g'risidagi konvensiya: Inson huquqlari va biotibbiyot to'g'risidagi konvensiya "(ETS N 164) (Oviedoda 04.04.1997-yilda tuzilgan):

- odamlarda yangi dorilar va moddalarni o'rganishning asosiy tamoyillarini birlashtirish;

- inson tomonidan gilyohvand moddalarni iste'mol qilish tartibini tartibga solish;

- sinovdan o'tgan shaxslarni himoya qilish kafolatlarini ta'minlash.

4. Yevropa dori agentligi (EALS, inglizcha "European Medicines Agency (EMA)") - bu dorivor mahsulotlarni Yevropa farmakopeyasida belgilangan talablarga muvofiqligini baholovchi agentlik. EALS Yevropa Ittifoqida markazlashtirilmagan ilmiy muassasa sifatida faoliyat yuritadi (Yevropa Ittifoqining har qanday tartibga solish organidan farqli o'laroq) va to'g'ridan-to'g'ri markazlashtirilgan va davlat ro'yxatidan o'tgan dori-darmonlarni baholash va kuzatishni muvofiqlashtirish, texnik vositalarni ishlab chiqish bilan inson va

hayvonlar sog'lig'ini himoya qilish va qo'llab-quvvatlash uchun javobgardir. klinik sinov tashkilotchilariga rahbarlik va ilmiy maslahatlar berish.

5. Yevropa Kengashining Dori vositalari sifati bo'yicha Yevropa direksiyesi (EDKLM) (ingl. European Directorate for the Quality of Medicines, ЕДКЛС- EDKLM) quyidagilar uchun mas'ul bo'lgan Yevropa farmakopeya komissiyasining Texnik kotibiyati faoliyatini nazorat qiladi:

- qabul qilingan hujjatlarni ishlab chiqish va e'lon qilish;

- laboratoriyada matnlarni aprobatsiyasi, unda qo'shimcha ravishda Yevropa farmakopeyasining biologik va kimyoviy standartlarini aniqlash bo'yicha tadqiqotlar olib boriladi;

- Yevropa farmakopeyasining tayyorlangan standartlari aylanmasi (yaratish va tarqatish);

- Yevropa farmakopeyasining dolzarb ilmiy-texnik muammolari bo'yicha tadbirlarni muntazam ravishda amalga oshirish; Yevropa farmakopeyasi maqolalarining muvofiqligini sertifikatlash bilan bog'liq masalalar; Yevropa bozorida ham, undan tashqarida ham sotiladigan farmatsevtika mahsulotlarini nazorat qilish to'g'risida;

- Yevropa dori-darmonlarni rasmiy nazorat qilish laboratoriyalari tarmog'i (OKLLS) faoliyatini muvofiqlashtirish. 2007-yildan boshlab Dori vositalari va sog'liqni saqlash sifati bo'yicha Yevropa direksiyasining vakolatlari faoliyatning ikkita yangi yo'nalishi - qon quyish va organ transplantatsiyasi bo'yicha kengaytirildi. Shunday qilib, uning yurisdiksiyasiga sifat standartlarini, shuningdek organlar va moddalarning, inson tanasining hosilalari, qon va qon mahsulotlarining xavfsizligini belgilash majburiyati kiritilgan edi. Shu munosabat bilan tananing tegishli nomi hozirgi nomiga o'zgartirildi, ammo eski qisqartmasi - EBCLS saqlanib qoldi.

6. Yevropa farmakopeyasi - bu EDKLS doirasida ishlab chiqilgan va aksariyat Evropa mamlakatlarida farmatsevtika mahsulotlarini ishlab chiqarishda qo'llaniladigan bosh aktdir. Ushbu hujjat Xalqaro farmakopeya qoidalariga mos keladi va ularni mintaqaviy xususiyatlar bo'yicha batafsil bayon qiladi. Rossiya Federatsiyasi 2006-yilda Yevropa Farmakopeya Komissiyasining yig'ilishlarida kuzatuvchi maqomiga ega bo'lib, to'liq a'zolikni olish imkoniyatiga ega bo'ldi.

7. GMP (Yaxshi ishlab chiqarish amaliyoti) standarti - bu dori vositalari, tibbiy buyumlar, shuningdek oziq-ovqat qo'shimchalari, oziq-ovqat mahsulotlari va faol moddalar ishlab chiqarish uchun huquqiy tartibga solish tizimidir. GMP standarti va sifatni nazorat qilish tizimi o'rtasidagi tegishli mahsulot namunalari tanlab

tekshirish orqali asosiy farq GMP yondashuvlarining yaxlit tabiatida, ishlab chiqarish parametrlarini baholash va tartibga solishda va laboratoriya sinovlarida yotadi.

2016-yil 1 yanvardan boshlab Yevroosiyo iqtisodiy ittifoqi dori-darmonlarni ishlab chiqarish uchun yagona ishlab chiqarish amaliyoti (GMP) qoidalarini joriy etishni rejalashtirmoqda.

8. Yevropa Parlamentining 2001/83 / EC-sonli yo'riqnomasi va Odamlardan foydalanish uchun dori-darmonlarga oid jamoat kodeksi (Bryussel, 2001-yil 6-noyabr) Yevropa iqtisodiy zonasiga taalluqlidir. Ushbu ko'rsatma dori-darmonlarni (dori-darmonlarni) yaratish, ishlab chiqarish, ro'yxatdan o'tkazish, sifatini nazorat qilish va sotishni tartibga soladi. Uning qoidalari 14-bo'lim va 130-moddalarga muvofiq tuzilgan. Bundan tashqari, Direktivda marketing avtorizatsiyasi uchun ariza bilan birga keladigan hujjat uchun standart talablar ko'rsatilgan.

9. Yevropa Komissiyasining 2003/94 / EC-sonli yo'riqnomasi, odamlar foydalanishi uchun dori vositalarini ishlab chiqarishning yaxshi amaliyoti va Yevropa iqtisodiy makoniga taalluqli odamlar uchun dori vositalari bo'yicha tadqiqotlar (Bryussel, 2003-yil 8 oktyabr). ishlab chiqarish uchun 2001/83 / EC-sonli yo'riqnomaning 40-moddasida ruxsat berilgan odamlar uchun mo'ljallangan tibbiy mahsulotlar uchun yaxshi ishlab chiqarish amaliyoti ko'rsatmalari, shuningdek ishlab chiqarish uchun odamlar uchun mo'ljallangan dorivor mahsulotlar bo'yicha tadqiqotlar. 2001/20 / EC direktivasining 13-moddasida nazarda tutilgan avtorizatsiyani talab qiladi.

10. Yevropa Parlamenti va Kengashining 2006-yil 18 dekabrda 1907/2006-sonli (EC) kimyoviy moddalarni ro'yxatdan o'tkazish, baholash, avtorizatsiya qilish va cheklash qoidalari (REACH), Yevropa kimyoviy moddalar agentligini tashkil etish, Direktivaga o'zgartirishlar kiritish to'g'risidagi nizomi. 1999/45 / EC va 793/93-sonli Kengash Nizomi (EEC) va 1488/94-sonli Komissiya Nizomi (EC), shuningdek 76/769 / EEC Kengashi Direktivasi va 91/155 / EEC, 93/67 / EEC Komissiya Direktivasi bekor qilindi. , 93/105 / EC va 2000/21 / EC. Ushbu nizom inson salomatligi va atrof-muhitni muhofaza qilishning yuqori darajasini kafolatlashga, shuningdek moddalarning o'zlari tomonidan ham, aralashmalar va mahsulotlarda ham harakatlanish erkinligini kafolatlashga, shu bilan birga raqobatbardoshlikni oshirishga, innovatsiya va rivojlanishga yordam beradi. moddalar xavfini baholashning muqobil usullari.

Yuqorida keltirilgan Nizomda belgilangan yangi tizimning muhim maqsadi, iqtisodiy va texnik jihatdan maqbul alternativlarni ifodalovchi xavfli bo'lmagan

moddalarga yoki texnologiyalarga nisbatan ko'proq tashvishga soladigan moddalarni bosqichma-bosqich aylanishini rag'batlantirish va ba'zi hollarda kafolatlashdir.

Bundan tashqari, Nizom kimyoviy moddalar va ulardan foydalanish to'g'risida ma'lumot manbai hisoblanadi. Mavjud ma'lumotlar, shu jumladan ushbu hujjat tarkibidagi ma'lumotlar, qaror qabul qiluvchilar tomonidan tegishli jamoat qonunchiligini, masalan, mahsulotlar va ixtiyoriy jamoatchilik hujjatlari bilan bog'liq bo'lgan, masalan, eko-markalash sxemalari bilan bog'liq qo'llanilishi va foydalanilishi kerak.

Ushbu qoida kimyoviy moddalar ishlab chiqarish, import qilish yoki ulardan foydalanish yoki ularni bozorda joylashtirish zarurati printsipiga asoslanib ishlab chiqaruvchilarga, import qiluvchilarga va keyinchalik kimyoviy moddalarni mustaqil foydalanuvchilarga, aralashmalar va mahsulotlarga ma'lum majburiyatlar va majburiyatlarni yuklaydi. Xavfsizlik uchun talab qilinadigan mas'uliyat darajasi, aholi salomatligi va atrof-muhit, taxmin qilinadigan sharoitlarda.

11. Yevropa Parlamenti va Kengashining 2009-yil 6 maydagi 470/2009-sonli (EC) № 2377-sonli Kengash reglamentini bekor qilgan (hayvonlarning kelib chiqishi) oziq-ovqat tarkibidagi farmakologik faol moddalarning qoldiq miqdorini aniqlash bo'yicha jamoat tartib-qoidalarini belgilaydigan Nizom (EC). 90 va Yevropa Parlamenti va Kengashining 2001/82 / EC Direktivasiga va Yevropa Parlamenti va Kengashining 726/2004 sonli (EC) Nizomiga o'zgartirishlar kiritildi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Qoidalar oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash uchun qabul qilingan va quyidagilarni belgilash bo'yicha qoidalar va protseduralarni o'z ichiga olgan:

1) hayvonotga mansub oziq-ovqat mahsulotlarida ruxsat etilishi mumkin bo'lgan farmakologik faol moddaning maksimal qoldiq konsentratsiyasi (qoldiqning maksimal darajasi);

2) farmakologik faol moddaning nazorat maqsadida belgilangan qoldiq darajasi, agar ushbu Nizomga muvofiq ayrim moddalar uchun maksimal qoldiq darajasi o'rnatilmagan bo'lsa (harakatlar uchun yo'nalish punkti).

Yuqorida ko'rganlarimizning barchasi xalqaro hamjamiyatda shakllantirilayotgan hududiy va universal mexanizmlardir. Shuning ushbu mexanizmlar tibbiy sohadagi jinoyatchilikka qarshi kurashda katta o`rin egallaydi.

REFERENCES

12. Strobl. S. Counterfeit drugs in industrialized and developing countries – A comparison // Rheinischen Friedrich Wilhelms Universität Bonn. Bonn, 2011 // URL: http://dgra.de/media/pdf/studium/masterthesis/master_strobl_seb.pdf
13. Stebenev K.I.7. Xalqaro politsiya hamkorligi tibbiy mahsulotlarning noqonuniy aylanishiga qarshi samarali kurashishning asosi sifatida // Xalqaro huquq va xalqaro tashkilotlar. 2018. №1 bet-9-15.
14. Zimina K.I. Umumjahon darajasida tibbiy mahsulotlarning noqonuniy aylanishiga qarshi kurashish bo'yicha xalqaro hamkorlikni rivojlantirishga GSMS hissasi // Zamonaviy qonun. 2019. № 5. Bet-135-138
15. Zimina K.I. JSSTga a'zo davlatlarning mexanizmi - bu tibbiyot mahsulotlarining noqonuniy aylanishiga qarshi kurash bo'yicha xalqaro darajadagi IMPACT xalqaro vazifa guruhining vorisi. Xalqaro ilmiy-amaliy konferentsiya natijalari bo'yicha maqolalar to'plami jinoyatchilikka qarshi kurashda "/ ed. tahrir. Yu.V. Bubble. M.: Rossiya Ichki ishlar vazirligining V.Ya. nomidagi MosU. Kikotya, 2019. Bet-53-57

ВЫБОР ОПТИМАЛЬНОГО ВАРИАНТА СИСТЕМЫ РАЗРАБОТКИ НА РУДНИКЕ КАУЛЬДЫ

Научный руководитель: Касимов Мухиддин Адилевич к.э.н.
Алмалыкский филиал Национального исследовательского университета

Бердиева Дилрабо Хасановна;

Алмалыкский филиал

Ташкентского государственного технического университета

АННОТАЦИЯ

Система разработки горизонтальными слоями с закладкой характеризуется высокими затратами. Предложены снижения себестоимости закладочных работ за счет полного исключения из производства высокозатратных твердеющих смесей. Приведена конструкция нового варианта системы разработки горизонтальными слоями без закладкой для месторождения «Каульды». При мощности рудного тела 3-5 м и прочности по шкале М. М. Протодьяконова 13-14 эффективно применять камерно-столбовой система разработки.

***Ключевые слова:** система разработки, закладка, очистное пространство, подготовка камер, твердеющая смесь, выработанное пространство, экономическая эффективность.*

КОВУЛДИ РУДА КОНИДА ҚАЗИБ ОЛИШ ТИЗИМИНИ ОПТИМАЛ ВАРИАНТИНИ ТАНЛАШ.

Илмий раҳбар: Касимов Мухиддин Одилевич

Миллий илмий тадқиқотлар университети Олмалиқ филиали Иқтисод
фанлар номзоди

Toshkent davlat texnika universiteti Olmaliq filiali assistenti

Berdiyeva Dilrabo Hasanovna;

АННОТАЦИЯ

Горизонтал қатламми тўлғазмали қазиб олиш тизимида сунъий массивларга кўп харажат кетади. Юқори сифатли тўлғазмалардан фойдаланиш таннарҳни ошириб юборади. Ковулди конида горизонтал қатламми тўлғазмали қазиб олиш тизимида закладка ишларининг янги усули кўриб чиқилди. Руда танасининг қалинлиги 3-5 м ва М.М. Протодьяконов шкаласи бўйича мустахкамлик коэффициенти 13-14 бўлган руда таналарида камера-устунли қазиб олиш тизимини қўллаш самаралироқ

Калим сўзлар: қазиб олиш тизими, тўлгазма, қазиб олиш жойи, тайёрлаш камераси, қотишма, қазиб олинган жой, иқтисодий натижа.

SELECTING THE OPTIMAL DEVELOPMENT SYSTEM AT THE KAULDA MINE

Supervisor: Almalyk branch of the National Research University, Candidate of
Economic Sciences **Kasimov Muhiddin Adilovich**

Almalyk branch of Tashkent State Technical University

assistant **Berdiyeva Dilrabo Hasanovna;**

ANNOTATION

The system of development of horizontal layers with backfill is characterized by high costs for the construction of an artificial massif. It is proposed to reduce the cost of stowing works due to the complete exclusion of high-cost hardening mixtures from production. The design of a new version of the system for the development of horizontal layers with backfill for the Kauldy field is presented. When the thickness of the ore body is 3-5 m and the strength on the scale of M.M. Protodyakonov is 13-14, it is effective to use the chamber-and-pillar mining system.

Keywords: *development system, backfill, treatment space, preparation of chambers, hardening mixture, goaf, economic efficiency*

ВВЕДЕНИЕ

Системы разработки с твердеющей закладкой получили распространение при разработке мощных месторождений богатых руд, залегающих в сложных горно-геологических условиях. Применение систем разработки с твердеющей закладкой связано, прежде всего, с увеличением глубины разработки и ценностью добываемых руд. Решается целый ряд производственных задач, направленных на повышение эффективности и безопасности ведения горных работ, полноту извлечения запасов, сохранение земной поверхности под охраняемыми объектами и конкурентоспособности руды на отечественных и мировых рынках. Основные особенности систем с твердеющей закладкой заключаются в формировании закладочного массива невысокой прочности 1–3 МПа, что определяется в большинстве случаев благоприятными горно-геологическими условиями, меньшими параметрами выемочных единицы, как следствие, меньшим объемом закладочных работ. Твердеющая закладка успешно применяется за рубежом в Канаде, США, Японии, Швеции, Финляндии, Индии,

Германии, Австралии при разработке полиметаллических, медных, железных и других руд [2–4]. Удельный вес систем разработок горизонтальными слоями с закладкой составляет 38,3, камерной с поэтажной отбойкой – 36,7, камерно-столбовой с закладкой – 10,9% ит.д. В настоящее время системами с твердеющей закладкой в странах СНГ добывается 25 % руд цветных и ценных металлов, в Австралии – 30, в Канаде – 40, в Финляндии – 85, во Франции – 87 [2]. Это свидетельствует об эффективности применения этих систем разработки, несмотря на дополнительные расходы, которые перекрываются качеством полученной продукции и отсутствием затрат на обогащение.[1].

Система разработки горизонтальными слоями с твердеющей закладкой это — система разработки с искусственным поддержанием очистного пространства, при которой выемку ведут горизонтальными (или слабонаклонными) слоями, начиная с нижнего слоя, каждый отработанный слой закладывают, поверхность закладки служит платформой для рабочих и оборудования, занятых на очистных работах.

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Анализ закладочных работ на отечественных и зарубежных рудниках показал тенденцию к повсеместному применению сухой породы, обеспечивая снижение себестоимости закладочных работ и негативного влияния отходов горного производства на окружающую среду. Актуальность данного вопроса предопределила цель и идею работы, заключающиеся в использовании сухой породы в качестве закладочного материала. Апробация идеи реализуется на примере рудника «Каульды».

Наиболее крупным по размерам и запасам руды является гор 800 м на рудном теле №6 и характеризуется довольно сложной линзообразной форме. По простиранию рудное тело прослежено на расстоянии около 120 м. Падение рудного тела – крутопадающее, северное, под углом 50-55°. Мощность его изменяется от 40 до 90 м, составляя в среднем 65 м.

Подземная добыча полезных ископаемых на современном этапе характеризуется понижением уровня горных работ, которое сопровождается увеличением горного давления и осложнением горно-геологических условий разработки месторождений. В таких условиях все большее применение находят системы с закладкой выработанного пространства в основном твердеющими смесями [1]. Однако более широкое их применение сдерживается высокими затратами на проведение закладочных работ, которые достигают 30-

40% себестоимости добычи, причем почти до 80% затрат приходится на материалы, в том числе до 55% на цемент [2].

В связи с тем, что средняя мощность рудного тела на месторождении Каульды составляет 10-20 м, форма рудного тела линзовидная, угол наклона рудного тела в среднем $30-35^{\circ}$, на руднике в настоящее время используется система разработки горизонтальными слоями с твердеющей закладкой. Данная система может быть эффективно использована в следующих горно-геологических условиях:

- угол падения рудного тела не должен превышать $10 - 30^{\circ}$;
- мощность рудного тела должна быть не менее 1,5 м, эффективно применяется при мощности 3-30 м;
- коэффициент прочности руды должен быть выше 13-14 по шкале профессор М.М. Протодяконова [2].

На руднике подготовительные и горные работы выполняются в следующем порядке:

- проходка слоевого штрека;
- первичные и вторичные камеры отмечены через каждые 3 метра по бокам слоевого штрека;
- отрабатываются первичные камеры;
- заполняются первичные камеры твердеющей закладкой;
- к отработки вторичных камер приступаются после затвердения закладки в первичных камерах;
- заполняются вторичные камеры и слоевой штрек твердеющей закладкой.

Рисунок 1.

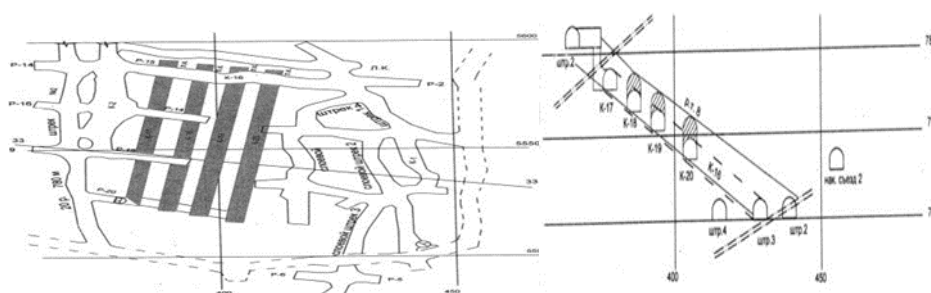

Рисунок 1. Система разработки горизонтальными слоями с твердеющей закладкой.

Объем горизонтальных закладочных работ $9221,4 \text{ м}^3$. Заливочные работы на месторождении Кавулди проводятся с помощью Нового Закладочного Комплекса. В качестве наполнителя для заполнения выработанного

пространства используется смесь песка, цемента, воды. Заливочные материалы - песок, цемент, вода загружаются в бетономешалку в необходимом количестве с помощью погрузчика. Готовая смесь (засыпка) подается в камеру собственным весом по проходящим через скважину трубам диаметром 152 мм. Новый закладочный комплекс имеет возможность отправлять в шахту твердеющую закладку = 300 м^3 / сутки. В связи увеличением, затрат на заполнение выемочного пространство и неудобства транспортировки закладочной смеси при мощности рудного тела 3-5 м существуют некоторые особенности перехода с системы горизонтальными слоями на камерно-столбовую систему разработки. Стоимость закладочной смеси с учетом доставки к месту выемки составляет 120000 сум/м^3 . Сумма закладочного пространства-первичных, вторичных камер и слоевого штреков около $9221,4 \text{ м}^3$ твердеющей закладки. Объём V-заполнения закладочного пространство твердеющей закладкой в первичных вторичных камерах и слоевого штрека составляет примерно $9221,4 \text{ м}^3$.

ВЫВОД

При рассмотрении условий применения системы камерно столбовой отработки на месторождении Каульды при размере столбиков $3 \times 3 \times 3 \text{ м}$ в каждом столбике остается 27 м^3 руды. Учитывая что в столбиках остается 459 м^3 руды из 17 столбиков. Стоимость каждого кубометра руды определенная и рассчитанная геологических исследований принимается $C_{\text{руда}} = 180000 \text{ сум/м}^3$, стоимость добычи каждый куб. метр руды $C_{\text{зат}} = 70000 \text{ сум/м}^3$. При мощности рудного тела 3-5 м и прочности по шкале М. М. Протоdjяконова 13-14 эффективно применять камерно-столбовой система разработки.

REFERENCES

- [1] Крупник, Л.А. Закладочные смеси высокой плотности, их свойства и перспективы применения/ Л.А. Крупник, Г.В. Соколов //Горный информационно-аналитический бюллетень. - 2005. - №11. - С. 237-240.
- [2] Дробот, Б.П. Обоснование перехода от систем разработки с обрушением к системам с твердеющей закладкой / Б.П. Дробот, Б.К. Миняев, К.Н. Светлаков [и др.] //Горный журнал. -1971.- №1. - С. 37-39.
- [3] Кравченко, В.П. Применение твердеющей закладки при разработке рудных месторождений/ В.П. Кравченко, В.В. Куликов. - М.: Недра, 1974. - 200 с.
- [4] Петренко, А.А. Разработка месторождений с опережающей выемкой

богатых руд на большой глубине/ А.А. Петренко, В.Г. Иванов// М.: Недра, 1972. - 200 с.

[5] Хомяков, В.И. Зарубежный опыт закладки на рудниках /В.И. Хомяков. - М.: Недра, 1984. – 224 с.

[6] Бердиева Д.Х. СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ЗАКЛАДОЧНЫХ РАБОТ В СИСТЕМЕ РАЗРАБОТКИ МЕСТОРОЖДЕНИЯ КАУЛЬДИ. “Экономика и социум” №11(78) 2020 www.iupr.ru

[7] Бердиева Д.Х. [К ВОПРОСУ СНИЖЕНИЯ СЕБЕСТОИМОСТИ ЗАКЛАДОЧНЫХ РАБОТ ПРИ СИСТЕМЕ РАЗРАБОТКИ ГОРИЗОНТАЛЬНЫМИ СЛОЯМИ С ЗАКЛАДКОЙ](#) Innovative, educational, natural and social sciences, 2021

“НОВЫЙ УЗБЕКИСТАН-НОВОЕ СОСЕДСТВО”

Исломов Абдулазиз Латиф угли

Кокандский ГПИ факультет Истории студент 2-курса

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматриваются вопросы добрососедских отношений Республики Узбекистана со странами Центральной Азии и Европы развития сотрудничества с ними.

Ключевые слова: *Независимый Узбекистан, Центральная Азия, Казахстан, Южная Корея, Отношения Узбекистана со странами Европы.*

ANNOTATION

This article examines the issues of good-neighborly relations of the Republic of Uzbekistan with the countries of Central Asia and Europe and the development of cooperation with them.

Key words: *Independent Uzbekistan, Central Asia, Kazakhstan, South Korea, Relations of Uzbekistan with European countries.*

ВВЕДЕНИЕ

Глубокие изменения стремительно входят в нашу жизнь. История происходящее меняет нынешний облик мира. С чувством гордости за наш родной край следует отметить что Узбекистан одним из первых заявил о достижении подлинной независимости.

Реализовано неотъемлемое право узбекского народа на самоопределение. 31 августа 1991 года была провозглашена независимость Республики Узбекистан. Сбылась священная мечта мирных парламентских путём Узбекистан достиг своей истинной государственности. Это великое событие в многовековой истории нашего народа. Это историческое событие было нанесено в летопись нашего государства золотыми буквами.

В мире существует различные способы на пути общественного прогресса. Ярким примером является модели из Турции, Южной Кореи, Швеции. Об этом свидетельствуют ряда мусульманских стран и новых индустриальных стран. Практическим примером этого является восстановление народного хозяйства европейских стран и Японии. После Второй мировой войны.

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Укрепление сотрудничества с братскими странами на высоком государственном уровне будет способствовать вхождению Республики в

систему мировых хозяйственных связей на основе принципов равноправного партнёрства взаимного уважения. Между Республикой Узбекистан и Турцией было установлено особо тесное плодотворной отношения. Договор об основах и целях отношений между Республикой Узбекистан и Турецкой Республикой соглашение в области экономики и торговли, а также другие договорённости открыли новый этап в отношениях других договорённых государств. Опыт Турции в её реформированию экономического пути достижения гармоничных отношений между государством и религией в этно культурных условиях подобных нашим, представляет большой интерес при определении нашего пути социально- экономического и государственного правового развития.

2017 году по инициативе Ш.Мирзиёева в отношении Узбекистана с соседними государствами началась новая эра. В этом же году Президент Узбекистана Ш.Мирзиёев побывал с официальными визитами в Казахстане, Туркменистане и Кыргызстане, в 2018 году состоялась его встреча на высшем уровне в Таджикистане. В 2017 году в Самарканде при поддержке ООН состоялась встреча на тему «Центральная Азия: сотрудничество на пути единой истории и общего будущего стабильного развития и прогресса». В мероприятии приняли участие более 500 представителей разных стран.

Одно из ведущих направлений внешней политики Узбекистана укрепление и дружбы сотрудничество с соседними государствами Казахстаном Кыргызстаном, Таджикистаном, Туркменистаном. Единая история, религия, культура, язык общие корни служат основой для дальнейшего сближения народов этих стран.

Социально- политические процессы в новых исторических условиях, требовало иного взгляда на происхождение, историю, своеобразный образ жизни и добрососедских отношений народов Центрально-Азиатских стран.

Двусторонние отношения между Узбекистаном и Казахстаном укрепились на основе договора о дружбе и сотрудничестве подписанного в Туркестане Н. Назарбаевым и И.Каримовым в ходе официального государственного визита Президента Узбекистана в Казахстан в июне 1992 году. Президент Казахстана Н.Назарбаев в 1994 году побывал с официальным государственным визитом в Узбекистане. Президенты двух стран подписали договор, предусматривающий свободное хождение между Узбекистаном и Казахстаном товаров, услуг, инвестиций и рабочей силы а также обеспечение взаимно согласованных кредитов, расчётов, бюджета налогов, расписок ,расценок, таможенной и валютной политики.

Казахстан является для Узбекистана одним из важнейших партнёров в Центральной Азии поэтому подписанный 2013 году между Республикой Узбекистан и Казахстан договор о стратегическом партнёрстве. В июне 2017 году по случаю проведения в Казахстане саммита Шанхайской Организации Сотрудничества Президент Ш.М.Мирзиёев побывал в Казахстане. В сентябре 2017 года Президент Казахстана Н.Назарбаев призывал официальным визитом в Узбекистан. По итогам встречи Узбекистана и Казахстана был подписан ряд важных документов. Ш.М.Мирзиёев вручил Н.Назарбаеву орден «Эл-юрт» хурмати учун.

2017 – году открыл новую страницу во взаимоотношениях между Узбекистаном и Таджикистаном. В мае в рамках участия Президента Узбекистана в состоявшемся в столице Саудовской Аравии Эр-Рияде в саммите США и арабо-мусульманских стран Ш.М.Мирзиёев впервые встретился с президентом Таджикистана И.Рахмоном. В ходе встречи достигнут ряд взаимовыгодным соглашений. В апреле 2017 года после 25 летнего перерыва, авиасообщения между Душанбе и Ташкентом было восстановлено.

Были сделаны первые шаги к установлению прочных связей с арабскими странами, прежде всего с Саудовской Аравией. Народ Узбекистана должен наслаждаться с культурным и религиозным наследием, развивать торговлю и туризм.

В восточном направлении Узбекистан уделил особое внимание укреплению межгосударственных отношений с такими странами Азии Япония, Корея, Индия. Впервые в январе 1992 года было установлено дипломатические отношения с Японией, затем в мае 1994 года, в июле 2002 года, в феврале 2011 года в Японии, в Узбекистане в августе 2006 года между руководителями двух государств состоялись встречи на высшем уровне приехавшие новое содержание взаимовыгодным и дружескими отношениями между двумя странами. В частности в рамках визита первого Президента Республики Узбекистан И.Каримова в Японию по итогам встречи с премьер-министром Ж. Коидзуми было подписано совместное заявление о взаимной дружбе, стратегическом партнёрстве и сотрудничестве. Это заявление подтвердило сходство взглядов и позиций по многим проблемам современных международных отношений, стремление сторон по дальнейшему расширению многогранного сотрудничества.

ВЫВОД

Плодотворно развивается отношения Узбекистана с такими великими странами Азии как Китай и Индия. С этими странами налажены тесные торгово-экономические отношения. Особенностью отношений является возможность осуществления связей между Узбекистаном Китаем и Индией на основе клиринга без привлечения свободно конвертируемой валютой. Особенно Республика Индия является крупным стратегическим партнёром Узбекистана. В марте 1992 году в Ташкенте был подписан протокол об установлении дипломатических отношений между Узбекистаном и Индией. Первый официальный визит состоялся 1991 году в августе. Во время визита было подписано договор о принципах межгосударственных отношений и сотрудничества между Республикой Узбекистан и Республикой Индия о торгово-экономическом сотрудничестве и ряда других соглашений.

REFERENCES

1. Ш.Мирзиёев « Мы все вместе построим свободное, демократическое и процветающее государство Узбекистан.»
2. Н.Жураев, А. Замонов «История Узбекистана»,
3. Маврулов А.А. « Новая История Узбекистана»,
4. Ш. Эргашев «Всемирной История»

**АНАЛИЗ ФАКТОРОВ, ВЛИЯЮЩИХ НА РЕЙТИНГ ИНДЕКСА
ЭФФЕКТИВНОСТИ ЛОГИСТИКИ
РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН**

Кодиров Туйгун Узокович

Ташкентский государственный транспортный университет,
доцент кафедры “Транспортная логистика”

Юсуфхонов Зокирхон Юсуфхон угли

Ташкентский государственный транспортный университет
ассистент кафедры “Транспортная логистика” E-mail: zokirxon_y@tstu.uz

Ахмедов Дилмурод Тошпулат угли

Ташкентский государственный транспортный университет
ассистент кафедры “Транспортная логистика” E-mail: [doctor-](mailto:doctor-jons_0990@mail.ru)

jons_0990@mail.ru

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматриваются анализы позиции Узбекистана в рейтинге Индекса эффективности логистики (Logistics Performance Index-LPI) Всемирного банка за 2007-2018 годы. Изучается взаимосвязанность каждого субиндекса, при помощи полиномиальной функции прогнозируется рейтинг LPI республики только в короткие сроки.

Ключевые слова: Индекс эффективности логистики (LPI), субиндексы, уравнение регрессии, оценка, результаты.

**ANALYSIS OF FACTORS INFLUENCING THE RATING INDEX OF
LOGISTICS EFFICIENCY
REPUBLIC OF UZBEKISTAN**

Kadyrov Tuygun Uzokovich

Associate Professor of Tashkent State Transport University, Department of
“Transport logistics”,

Yusufkhonov Zokirkhan Yusufkhan ugli

Assistant of Tashkent State Transport University, Department of “Transport
logistics”,

E-mail: zokirxon_y@tstu.uz

Ahmedov Dilmurod Toshpulat ugli

Assistant of Tashkent State Transport University, Department of “Transport
logistics”,

ABSTRACT

This article examines the analysis of the position of Uzbekistan in the ranking of the Logistics Performance Index-LPI of the World Bank for 2007-2018. The interrelation of each sub-index is studied, using a polynomial function, the LPI rating of the republic is predicted only in a short time.

Key words: Logistics Performance Index (LPI), sub-indices, regression equation, evaluation, results.

1. ВВЕДЕНИЕ.

В отчете Индекса эффективности логистики (LPI), опубликованном Всемирным банком в 2018 году, Узбекистан занял 99-е место среди 160 стран мира. При разработке и формировании отчета в качестве критерия учтены [1]: эффективность таможен; качество транспортной инфраструктуры; легкость организации международных перевозок; знания и потенциал специалистов в сфере логистики; отслеживание прохождения грузов; своевременность поставок грузов.

К сожалению, в нашем регионе - не очень хороший уровень LPI. В этом плане наша республика занимает второе место после Казахстана. При сравнении рейтинга LPI Германии, которая заняла первое место, и Узбекистана можно увидеть следующие различия по критериям: если рассматривать результаты, то не сложно понять о необходимости выполнения еще очень много работы для развития отрасли. Здесь главными задачами считаются: повышение эффективности таможенных процессов на границе и территории страны, увеличение числа профессиональных специалистов сферы, внедрение инновационного подхода в систему.

В послании Парламенту Республики Узбекистан 24 января 2020 года Президентом страны отдельно указана необходимость принятия мер в 2020 году по доставке нашей продукции на внутренний и внешний рынки, развития сферы транспорта и логистики для снижения себестоимости продукции, поднятию страны на более высокие позиции [2].

В дорожной сфере нужно друг от друга разделять пассажирские и грузовые перевозки, эксплуатацию и оказание услуг, т.е. нужно в отдельности развивать часть естественной монополии и часть направлений привлечения частного сектора.

Согласно выводам международных экспертов, у нас имеется возможность повышения транзитного потенциала от 7 миллионов до 16 миллионов тонн за

счет улучшения инфраструктуры, применения гибких тарифов и формирования новых перспективных направлений [3].

Восемьдесят процентов наших грузов внешней торговли проходит через транзитные коридоры Казахстана, Кыргызстана и России. Вместе с тем, 50% экспортируемой нашей готовой продукции, а в некоторых товарах 80% приходится на долю России, Казахстана и Кыргызстана.

Индекс эффективности логистики (LPI) был организован торговым и транспортным отделами Всемирного банка и впервые опубликован в 2007 году. Индекс LPI рассчитывается на основе международного опроса глобальных экспедиторских и логистических компаний-перевозчиков. Это средство сравнения, разработанное Всемирным банком для измерения эффективности во всех цепях поставок и логистики внутри страны. Индекс помогает странам найти возможности для выявления проблем систем логистики и определить возможности для повышения эффективности логистики [4].

Всемирный банк проводит опрос каждые 2 года. Последний текущий рейтинг был создан Всемирным банком в 2018 году и рассчитан для 160 стран. Чем выше значение индекса LPI, тем лучше развита логистическая система в стране [5]. Каждый участник опроса оценивает восемь зарубежных рынков на основе шести основных показателей эффективности логистики. Восемь стран выбираются на основе наиболее важных экспортных и импортных рынков страны-респондента. Если страна-респондент не имеет доступа к морю, то выбор будет осуществляться на основе логистической цепочки соседних стран, связанных с международными рынками.

Международный индекс LPI является общим измерителем эффективности сектора логистики, в итоге объединяет данные о шести основных показателях работы в единый измеритель. Некоторые респонденты не предоставляют или не могут предоставить никакой информации о всех шести показателях, поэтому для определения недостающих значений применяется статистическая интерполяция. Потерянные значения заменяются средним ответом страны на каждый вопрос и корректируются средним отклонением ответов респондента от среднего уровня страны. Шесть основных показателей: (C) эффективность оформления таможенных и пограничных процедур (“Таможня”), (I) качество торговой и транспортной инфраструктуры (“Инфраструктура”), (E) удобство организации международных поставок по конкурентоспособным ценам (“Облегчение организации грузов”), (Q) компетентность и качество логистических услуг – перевозка грузов, экспедиторское и таможенное

посредничество (“Качество логистических услуг”), (Т) способность слежения и сопровождения груза (“Слежение и сопровождение груза”) и (ТМ) частота доставок грузов грузополучателям в запланированные или ожидаемые сроки (“Своевременность”).

2. МЕТОДЫ.

Результаты индекса эффективности логистики (LPI) Узбекистана в 2007-2018 гг. по различным факторам [6]

Таблица-1

Годы	Баллы рейтинга LPI	Таможня	Инфраструктура	Международная поставка	Качество логистических услуг	Слежение и конкурентоспособность	Своевременная доставка
2007	2.16	1.94	2.00	2.07	2.15	2.08	2.73
2010	2.79	2.20	2.54	2.79	2.50	2.96	3.72
2012	2.46	2.25	2.25	2.38	2.39	2.53	2.96
2014	2.39	1.80	2.01	2.23	2.37	2.87	3.08
2016	2.40	2.32	2.45	2.36	2.39	2.05	2.83
2018	2.58	2.10	2.57	2.42	2.59	2.71	3.09

Источник: Информационный сборник Всемирного банка

Опираясь на данные Всемирного банка в таблице 1, мы изучим закономерность уровня влияния 6 субиндексов на рейтинг LPI нашей страны.

Известно, что корреляционный анализ используется для изучения связи между случайными величинами. Именно поэтому для определения уровня взаимосвязанности LPI и его субиндексов мы используем корреляционный анализ.

С помощью корреляционного анализа в основном решаются два типа задач:

- Определение уравнения регрессии, характеризующего взаимосвязь между результатом и влияющими на него факторами, а также оценка его с определенной вероятностью (степень доверия);
- Определение плотности связи между результатом и факторами [8].

Здесь в LPI (y) означает результат, субиндексы (x) – это факторы. При этом линейное уравнение регрессии, характеризующее корреляционную связь между ними, определяется следующим образом:

$$y = mx + b \quad (1.1)$$

Когда число факторов несколько, уравнение принимает вид:

$$y = m_1x_1 + m_2x_2 + \dots + m_nx_n + b \quad (1.2)$$

Где: b – свободный член;

$m_1, m_2, \dots, m_n$ – коэффициент уравнения регрессии.

Для определения параметров уравнения регрессии используются следующие нормальные линейные уравнения [7]:

$$nb + m_1 \sum x = \sum y \quad (1.3)$$

$$b \sum x + m_1 \sum x^2 = \sum xy \quad (1.4)$$

Здесь: n – значение множества;

$x_1, x_2, \dots, x_n$ – действительные значения знака фактора;

$y_1, y_2, \dots, y_n$ – действительные значения результативного знака.

Общее решение системы по отношению к параметрам будет иметь вид:

$$b = \frac{\sum y \sum x^2 - \sum yx * \sum x}{n \sum x^2 - (\sum x)^2} \quad (1.5)$$

$$m = \frac{n \sum yx - \sum y \sum x}{n \sum x^2 - (\sum x)^2} \quad (1.6)$$

3. РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЯ.

В корреляционном анализе за период 2007-2018 годов определим закономерность изменения факторов, влияющих на рейтинг LPI:

1. Таможня

$$Y = 0,45x + 1,514; \quad r = 0,42 \quad (1.7)$$

2. Инфраструктура

$$Y = 0,646x + 0,976; \quad r = 0,78$$

3. Простота международных поставок

$$Y = 0,849x + 0,448; \quad r = 0,97$$

4. Качество логистических услуг

$$Y=1,217x+0,456; r=0,85$$

5. Слежение и конкурентоспособность

$$Y=0,396x+1,46; r=0,735$$

6. Своевременная доставка

$$Y=0,547x+0,785; r=0,905$$

Также можно рассмотреть функцию времени, являющуюся одним из простых моделей прогнозирования. В данной функции в качестве динамического ряда принимается кривая, показывающая прежние закономерности прогнозируемого показателя по некоторому критерию оптимальности. В общем случае, функцию по времени можно выразить следующим образом[9]:

$$y = f(t) \tag{2.1}$$

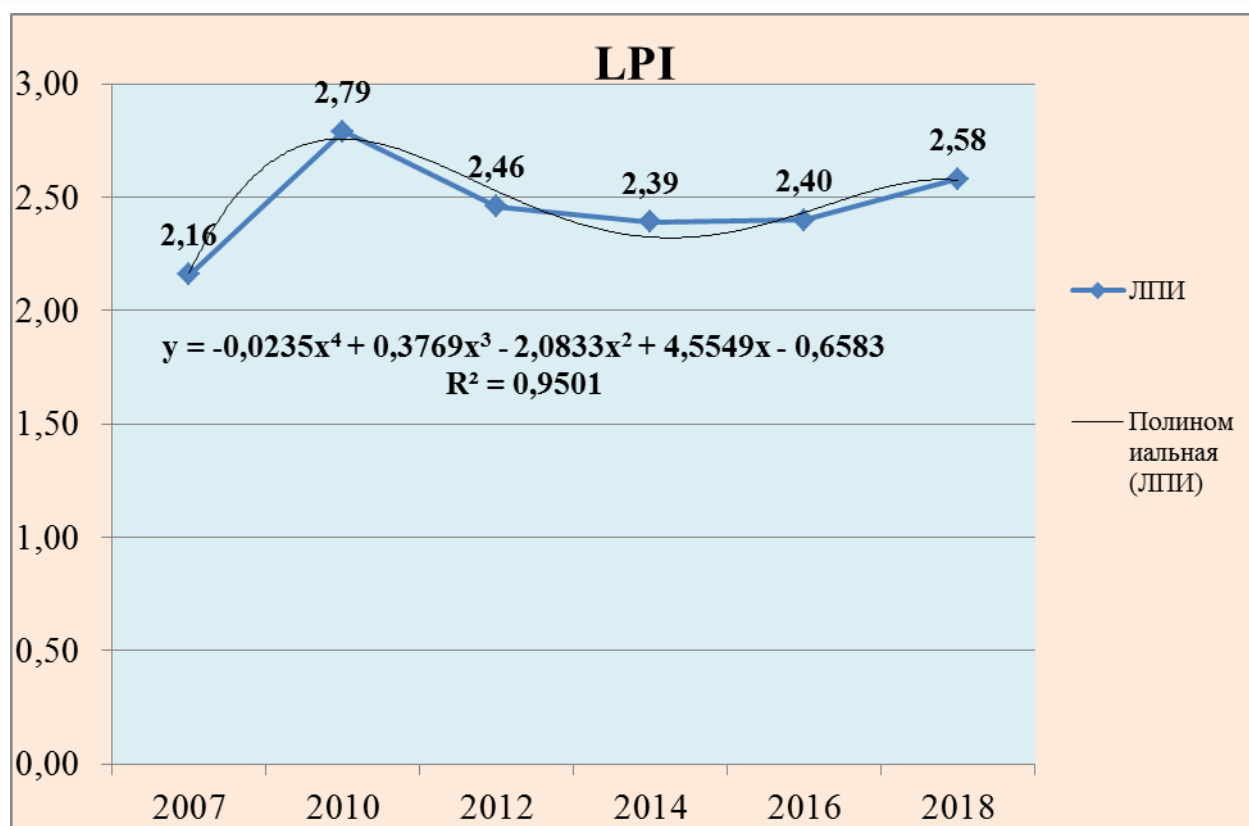
Для этого в рамках проводимого исследования мы используем рассмотренную систему линейных уравнений и параметры уравнений будут найдены методом «наименьших квадратов».

Анализы, выполненные в рамках данной работы показывают, что несмотря на снижение общего рейтинга LPI за последние годы, средний объем субиндексов вырос за счет повышения субиндекса своевременной доставки. Следовательно, прогнозирование показателей LPI может дать желаемых результатов.

В графике, построенном на основе данных таблицы 1, рейтинг LPI (u) по годам (t) связан в виде полиномиальной функции четвертого уровня (рис. 1).

$$y = -0,0235x^4 + 0,3769x^3 - 2,0833x^2 + 4,5549x - 0,6583 \tag{3.1}$$
$$R^2 = 0,9501$$

Рис. 1. Изменение позиции Узбекистана в рейтинге LPI за 2007-2018 годы

*Разработан автором

На основе уравнения 3.1. можно определить значения Y , которые соответствуют следующим значениям t . С помощью полученной полиномиальной функции можно прогнозировать рейтинг LPI республики только на короткие сроки.

4. ВЫВОДЫ.

Таким образом, коэффициент корреляции составляет 0,95. Это свидетельствует о сильном уровне взаимосвязи шести показателей. Из этого следует вывод, что рост показателей логистики в нашей стране тесно связан с повышением эффективности международных поставок.

При сравнении за анализируемый период роста абсолютных значений LPI с ростом абсолютных значений субиндексов можно увидеть, что за данный период (2007-2018 годы) коэффициент равен 1,217, т.е. однократное увеличение инвестиций основного капитала привело к увеличению LPI в размере 1,217.

REFERENCES

1. Samatov G.A, Samatov R.G. Ways to improve Uzbekistan's position in the logistics efficiency
<http://www.aitm.uz/upload/iblock/db9/db9ff7bc0495bd983a27fde53d4e00c4.pdf>
2. Послание Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиёева от 24 января 2020 года Олий Мажлису. <https://president.uz/uz/lists/view/4057>
3. Zokirkhan Yusufkhonov, Malik Ravshanov, Akmal Kamolov, and Elmira Kamalova. Improving the position of the logistics performance index of Uzbekistan. E3S Web of Conferences **264**, 05028 (2021), *CONMECHYDRO – 2021*. <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202126405028>
4. З.Юсуфхонов, М.Собиров. Анализы места Узбекистана в рейтинге эффективности логистики (ЛПИ). Научно-практическая конференция молодых научных исследователей, студентов бакалавриата и магистратуры. №1, ТДТрУ. 2021.
5. Ruslan Beysenbaev, Yuri Dus. Proposals for improving the Logistics Performance Index. The Asian Journal of Shipping and Logistics 36 (2020) 34–42. <https://www.researchgate.net/publication/339617944>
6. The World Bank: World Development Indicators. <http://data.worldbank.org/indicator>
7. Т.У.Қодиров. Подход к управлению формированием и эффективным использованием конкурентного потенциала автотранспортных предприятий. Современные подходы к трансформации концепций государственного регулирования и управления в социально-экономических системах. 143-147, 2014.
8. Botir Abdullaev, Davron Yuldoshev, Tolqin Muminov, and Dilmurod Axmedov. Improving the method of assessing road safety at intersections of single-level highways E3S Web of Conferences 264, 05027 (2021). *CONMECHYDRO – 2021*. <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202126405027>
9. Aziz Rashidov and Sanat Shadiev Gayrat Ubaydullaev, Davron Riskaliev, Nurilloxon Ergashev. Determination of installation bases of parts during their mechanical processing. EasyChair Web page 414.

**TA'LIM JARAYONIDA SHAXSGA YO'NALTIRILGAN
TEXNOLOGIYALAR ASOSIDA TALABALARINING O'ZINI O'ZI
JISMONIY CHINIQISHIGA BARQAROR EHTIYOJLARINI
SHAKLLANTIRISH**

Jizzax davlat pedagogika universiteti

13.00.01 – Pedagogika nazariyasi.

Pedagogik ta'limotlar tarixi ixtisosligi 1-bosqich tayanch doktoranti

Karimov Sanjarbek Suvon o'g'li

sanjarsuvonovich@gmail.com

ANNOTATSIYA

Interfaol usullarni o'quv jarayonida qo'llash ta'lim tizimida keng tarqalib bormoqda. Bu o'z navbatida o'quv jarayonini liberalizatsiya qilish, demokratlashtirish, hamkorlik ham ijodkorlikda tashkil etishni taqozo etmoqda. Bir so'z bilan aytganda o'quv jarayoni markazida o'quvchi bo'lmog'i lozim va o'quv jarayoni unga qaratilgan, yo'naltirilgan bo'lishi talab etilmoqda. Shaxsga qaratilgan ta'lim o'quvchining o'quv mehnatini tashkil etishni harakatlantiruvchi, qiziqish, xohish, istaklarini ro'yobga chiqaruvchi kuch bo'lib xizmat qiladi. Bunday ta'lim o'qituvchi va o'quvchida doimiy ijodiy izlanish, uzluksiz o'z ustida ishlash imkoniyatini beradi. Bu holatning ijobiy kechishi ta'limda sifat va samaradorlikning kafolatidir

Kalit so'zlar: *Zamonaviy ta'lim , tipologik guruh, interfaol usullar, muammoli vaziyat, interaktiv o'qitish, psixofizik tarkibiy qismlar, kasbiy-amaliy tayyorgarlik.*

ABSTRACT

The use of interactive methods in the learning process is becoming more widespread in the education system. This, in turn, requires the liberalization of the educational process, democratization, and the organization of cooperation in a creative way. In short, the student needs to be at the center of the learning process, and the learning process needs to be focused on him or her. Person-centered education serves as a driving force for the organization of student learning, the realization of interests, desires and aspirations. Such education provides the teacher and the student with the opportunity for continuous creative research and continuous self-improvement. A positive situation is a guarantee of quality and efficiency in education

Keywords: *Modern education, typological group, interactive methods, problem situation, interactive teaching, psychophysical components, vocational training.*

KIRISH

Talaba va o'quvchilarning shaxsga yo'naltirilganlik zamonaviy ta'lim paradigmasining asosi sifatida o'quv jarayonini tashkil etish, o'qituvchi va talaba uchun zamonaviy talablarni qo'yadi. Oliy ta'limi muassasasi tomonidan tartibga solinadigan jismoniy tarbiya bo'yicha o'quv jarayonini tashkil etish quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- talaba bilan muloqotni kuchaytirish, jismoniy rivojlanishni, jismoniy tayyorgarlikni, sog'liqni saqlash holatini o'z-o'zini nazorat qilishni, shu jumladan o'quv mashg'ulotlari jarayonida o'zini o'zi nazorat qilishni baholash usullarini o'rgatish;

- o'quvchilarni tipologik guruhlariga taqsimlash asosida o'quv jarayonini individualizatsiya qilish:

O'qitishning interfaol usullari turli xil pedagogik tizimlarda ancha keng tarqalgan, xususan, "Jismoniy madaniyat" fanida o'qitishning interaktiv usullarining asosiy xarakterli xususiyatlari quyidagilar:

- diqqatni va shartli refleksli faoliyatni majburiy ravishda faollashtirish: talabalar istaklaridan qat'i nazar, butun dars davomida faol bo'lishga majbur bo'lishadi;

- o'qituvchining ko'rsatmasi bo'yicha jismoniy mashqlarning individual komplekslarini loyihalashda yechimlarni mustaqil ravishda ijodiy rivojlantirish, motivatsiya va emotsionallikning yuqori darajasi;

- to'g'ridan-to'g'ri va teskari aloqa yordamida talabalar va o'qituvchi o'rtasida doimiy o'zaro munosabatlar;

O'quv jarayonini tashkil etish amaliyoti shuni ko'rsatadiki, muayyan vaziyatni o'qitish usuli qanchalik mos bo'lsa, o'quv jarayoni shunchalik samarali bo'ladi. O'qitish usullarining o'quv jarayonining borishi uchun barcha sharoitlarga mosligiga, avvalo, o'qitish usullarining turli xil kombinatsiyalari tufayli erishiladi. Ta'limning turli shakllari sharoitida turli xil usullarni birlashtirishning eng samarali usullari: nazariy, uslubiy va amaliy, ta'lim, o'qitish, nazorat. Ta'lim dasturning qaysi qismida va interaktiv o'qitish usullaridan qay darajada foydalanishni tanlash o'qituvchi zimmasida qoladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Nazariy mashg'ulotlar jismoniy madaniyat va ta'limiy bilimlarning keng hajmini, jismoniy madaniyatning tarixiy va umumiy madaniy ahamiyatini, uning shaxs va jamiyat taraqqiyotidagi o'rnini, oqilona foydalanish tamoyillari va qoidalarini ishlab chiqishni ta'minlaydi. Uning qadriyatlarini, professional ravishda qo'llaniladigan tabiati, ongli shakli motorli ko'nikmalar va qobiliyatlarni rivojlantirish, shuningdek, sog'lom

turmush tarzini o'z-o'zini tashkil etish bo'yicha boshqa bilimlarni o'z ichiga qamrab oladi.

Nazariy ma'ruza-vizuallashtirishlarni namoyish etishda simulyatorlardan, kompyuter dasturiy ta'minotli yurak-qon tomir uskunalaridan foydalanish ayniqsa samarali bo'ladi. Shu bilan birga, ushbu vositalardan foydalanish darsni o'tkazishning boshqa usullari va shakllari (og'zaki ma'ruza, tushuntirish, ko'rgazmali qurollarni namoyish qilish, savollar, javoblar, suhbatlar, materialni mustahkamlash va boshqalar) bilan uzviy bog'liq bo'lishi kerak. Vizual ma'lumot tinglovchilarda yo'naltiruvchi reaksiyani keltirib chiqaradigan mantiqiy fikrlashning o'ziga xos rolini o'ynaydi, shu tufayli idrok faoliyati keskin oshadi.

Jismoniy madaniyat dasturining amaliy qismini o'zlashtirish funksional va harakat qobiliyatlari darajasini oshirishga, zarur fazilatlar va shaxsiyat xususiyatlarini shakllantirishga, jismoniy tarbiya va sport faoliyati usullari va vositalarini o'zlashtirishga, unda shaxsiy tajriba orttirishga qaratilgan. Jismoniy tarbiya va sport vositalaridan mustaqil ravishda, maqsadga muvofiq va ijodiy foydalanish imkoniyatini beradi. Dasturning amaliy bo'limi o'quv guruhlarida uslubiy-amaliy va o'quv-trening mashg'ulotlarida amalga oshiriladi. Sinfda o'qitishning faol usullari qo'llaniladi: interaktiv metodlar, pedagogik texnologiyalar muammoli, o'yin usullari.

Ob-havo va iqlim omillari va ma'lum bir universitetda mavjud bo'lgan moddiy-texnik va kadrlar sharoitlari bilan bog'liq. Shu bilan birga, jismoniy mashqlarning majburiy turlari quyidagilardan iborat: yengil atletika, suzish, sport o'yinlari, jismoniy tayyorgarlik, yengil atletika, professional amaliy jismoniy tayyorgarlikning ayrim turlari. Amaliy mashg'ulotlarda mashqlarni tanlash mukammallikni ta'minlashi kerak, ilgari o'rganilgan va yangi harakatlarni o'rgatish, shuningdek, chidamlilik, kuch, harakat tezligi, ephillik va moslashuvchanlik, muvofiqlashtirish fazilatlarini rivojlantirish hamda turli xil sport turlari, sog'lomlashtirish tizimlaridan jismoniy mashqlar, professional amaliy yo'naltirilgan mashqlardan foydalaniladi. Ta'lim jarayonida sinfda simulyatorlar va kompyuter o'qitish tizimlaridan (yurak-qon tomir uskunalari) foydalanish mumkin.

Nazorat darslari har bir o'quvchining nazariy va uslubiy bilimlarni o'zlashtirish darajasi, jismoniy rivojlanish holati va dinamikasi, umumiy va kasbiy-amaliy tayyorgarligi to'g'risida operativ, joriy va yakuniy tabaqalashtirilgan ma'lumotlarni taqdim etadi. Ma'lum bir minimal jismoniy mashqlar, majburiy va qo'shimcha testlardan foydalanishga asoslangan talablar va ko'rsatkichlar o'quv va o'quv mashg'ulotlari samaradorligining mezonlari bo'lib xizmat qiladi. "Jismoniy madaniyat" fanidan dasturning nazorat bo'limi talabalar tanasining funksional

holatini dasturlashtirilgan o'qitish va joriy kompyuter sinovlari usullaridan foydalangan holda amalga oshiriladi. Yana shu bilan birga barcha materiallar bo'limlarga, qismlarga, bosqichlarga bo'linib, assimilyatsiyani bosqichma-bosqich nazorat qilishni, qat'iy ko'rsatmalar (algoritmlar) bo'yicha harakatlarni o'zlashtirishni ta'minlaydigan dasturlashtirilgan o'qitish bir qator afzalliklarga ega deb o'ylayman:

- kadrlar tayyorlashning axborot salohiyati oshadi;
- o'z-o'zini boshqarish va o'zini o'zi boshqarish qobiliyatlari shakllanadi.

Shaxs jismoniy madaniyatini shakllantirish jarayoni an'anaviy madaniyatni tarbiyalash jarayoni bilan bir qatorda insonning jismoniy salohiyatini rivojlantirish va takomillashtirish va boshqa umumiy insoniy ma'naviy rivojlanish qonun- qoidalari to'g'risida bilimlarning doimiy ravishda to'planib borishini ta'minlashi kerak. Talabalarning bilim faolligini oshirish, ularning intellektual intilishlarini shakllantirish o'qituvchining kasbiy mahorati va pedagogik mahoratiga bog'liq. Bunga ta'lim jarayoniga o'qitishning interaktiv usullarini joriy etish yordam beradi, xususan:

- sinflarni har bir mavzuni o'zlashtirish jarayonida o'qituvchi va talaba o'rtasidagi o'zaro munosabatlar sifatida qurish;
- talabalar tanasining funktsional holatidagi o'zgarishlarga zudlik bilan javob berish;
- mashg'ulotlarni maqbul temp va ritmda o'tkazish.

"Jismoniy madaniyat" fani insonning psixomotor komponenti va psixofizik holatini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi, chunki har bir o'quv mashg'uloti jarayonida mashg'ulotlar va majburiy amalga oshirish mavjud tananing funktsional va motor zaxiralarining sezilarli keskinligi bilan yangi vosita harakati yoki taktik mahorat asosida olib boradi. Rivojlanish kompleksining asosiy psixofizik tarkibiy qismlari va kasbiy bilim, ko'nikma va bakalavr mahoratini samarali amalga oshirish sog'liq va yuqori kasbiy ko'rsatkichlar bo'lib, ularning biologik asoslari insonning motorli, sezgir va tartibga soluvchi tizimlarining ishlashi hisoblanadi.

O'qitishdagi muammoli vaziyat o'quvchiga taklif qilingan muammoli topshiriq uning intellektual imkoniyatlariga mos kelgandagina o'qituvchi ahamiyatga ega bo'ladi, talabalarning ushbu vaziyatdan chiqish istagi uyg'onishiga, paydo bo'lgan qarama-qarshilikni olib tashlashga yordam beradi. Muammoli vazifalar ta'lim vazifalari, savollar, amaliy vazifalar va boshqalar bo'lishi mumkinligi sababli, muammoli vazifa bilan muammoli vaziyatni aralashtirib yubormaslik kerak. Muammoli vazifa o'zi muammoli vaziyat emas, balki faqat muayyan sharoitlarda muammoli vaziyatni keltirib chiqarishi mumkin. Xuddi shu muammoli

vaziyatga har xil ish turlari sabab bo'lishi mumkin. Umuman olganda, muammoli o'qitish texnologiyasi shundan iboratki, o'quvchilar muammoga duch kelishadi va ular o'qituvchining bevosita ishtirokida yoki mustaqil ravishda uni hal qilish yo'llari va usullarini o'rganadilar.

XULOSA

Talabalarning kognitiv mustaqilligi darajasiga ko'ra, muammoli o'rganish uchta asosiy shaklda amalga oshiriladi: muammolarni taqdim etish, qisman qidiruv faoliyati va mustaqil tadqiqot faoliyati. O'quvchilarning eng kichik bilim mustaqilligi muammolarni taqdim etishda ro'y beradi: yangi material bilan aloqa o'qituvchining o'zi tomonidan amalga oshiriladi. Muammo tug'dirgandan so'ng, o'qituvchi uni hal qilish yo'lini ochib beradi, talabalarga ilmiy tafakkur kursini namoyish etadi, ularni fikrning dialektik harakatiga haqiqat tomon ergashtirishga majbur qiladi, go'yo ularni ilmiy izlanishlarga sherik qiladi. Qisman qidiruv faoliyati sharoitida ish asosan o'qituvchi tomonidan talabani mustaqil fikr yuritishga, muammoning ayrim qismlariga javobni faol izlashga undaydigan maxsus savollar yordamida yo'naltiriladi. Muammoli o'qitish texnologiyasining afzalliklari: nafaqat talabalar tomonidan zarur bilim, ko'nikma va malakalar tizimini egallashga, balki ularning aqliy rivojlanishining yuqori darajasiga erishishga, mustaqil ravishda egallash qobiliyatlarini shakllantirishga yordam beradi. O'zlarining ijodiy faoliyati orqali bilim; tarbiyaviy ishlarga qiziqishni rivojlantiradi; doimiy ta'lim natijalarini beradi.

REFERENCES

1. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimiz mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. - T.: "O'zbekiston" NMIU, 2017. - 488 b.
2. Mirziyoyev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash — yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganining 24 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi ma'ruza. 2016 yil 7 dekabr / Sh.M.Mirziyoev. - T.: "O'zbekiston" NMIU, 2017. - 48 b
3. Rashidov H.F., Dexkambayeva Z. Компоненты технологии формирования дисциплинированности учащихся средних школ. // «Ta'lim-tarbiya jarayoniga zamonaviy pedagogik va axborot-kommunikatsion texnologiyalami joriy etish: muammo va yechimlar» mavzudagi Respublika ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. Toshkent, 2015 yil. 16-mart. 6-10betlar.
4. Saidov, S. (2021). IBN AL-MUQAFFANING ISLOM TARJIMA SAN'ATIGA QO'SHGAN HISSASI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(1).

---

5. Rashidov H.F., Dexkambaeva Z.A. O 'qituvchilarda ongli intizomni shakllantirish vositasida ta'lim sifati va samaradorligini oshirish. //«Ta'lim-tarbiya jarayoniga zamonaviy pedagogik va axborot-kommunikatsion texnologiyalami joriy etish: muammo va yechimlar» mavzudagi Respublika ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. Toshkent,2015 yil, 16mart- 19-22betlar

---

TIL VA MADANIYAT –XALQLAR DO‘STLIGI KO‘PRIGIDIR!

**Hulkar Rajabova,
Gulbahor Qobulova**

ANNOTATSIYA

So‘z-inson tafakkuri mahsulidan biri. Zabon, til kishilarni ongli ravishda birini ikkinchisiga bog‘lovchi vosita. Inson hayotining ajralmas bir bo‘lagi zabon kishini ongsiz jamiyatdan ajratib turadi. Demakki til insoniyat madaniyati bilan bog‘liq bo‘lib, uni badiiy obrazlar orqali hamda badiiy timsollarning o‘ziga xosligi bilan kishilik jamiyatining asosini belgilaydi. Tadqiqotda tilning madaniylashuvi, millatlar o‘rtasida ko‘prik ekanligi, va bu ko‘prikni “ommaviy madaniyat”ga aylantirilayotgan til belgilari haqida so‘z yuritiladi.

Kalit so‘zlar: til, madaniyat, timsol, milliylik, urf-odat.

ABSTRACT

The word is a product of human thought. Language is a means of consciously connecting people to one another. Language is an integral part of human life and separates the unconscious from society. This means that language is related to human culture and determines the basis of human society through artistic images and the uniqueness of artistic symbols. The study discusses the civilization of language, the fact that it is a bridge between nations, and the signs of language that make this bridge a "popular culture."

Keywords: language, culture, emblem, nationality, tradition.

KIRISH

Ma‘lumki tilda hamma narsa qolipga, qoidaga, normaga solingan. Til jamoa mulki, umuminsoniy hodisa. Til ayrim shaxslarning xohish - irodasiga bog‘liq bo‘lmagan holda muomala jarayonida o‘zgarib, rivojlanib boradi. Buni qarangki, bugungi axborot asrining eng katta muammolaridan biri ham tilning o‘z qolipidan chiqib o‘zgarib borishi yuzaga kelmoqda. Bunda jamiyatga ham ta‘sir qilayotgani tabiiy. Tadqiqotlarimizning ham birlamchi maqsadi internet axborot ba‘zalarida ma‘no- mantiqsiz, ko‘cha so‘zlarining uchrab borayotganiga qaratildi. Buni quyidagi bosqichlarda o‘rganib chiqildi.

Birinchidan, ko‘cha so‘zlari, haqorat, so‘kish, ma‘nosiz so‘zlar orqali fikrni ifodalash. Ikkinchidan so‘zdagi ayrim harflarni boshqa belgilarga xususan raqamlarga

almashtirilishidir. Uchinchidan soʻzni mensimaslik. Boshqa millatga xos soʻz bilan birini-ikkinchisiga aralashtirib ishlatish.

Toʻgʻri zamon va inson vaqt karvonida birlashar ekan taraqqiyotning tezkorlikda rivojlanishi oqibatida ayrim sof oʻzbekcha soʻzlar oʻrnini “kurtoy”, yangi lingvistik soʻzlar egallayotganiga guvohi boʻlamiz. Yangi texnologiyalarning yangi nomlari bilan kirib kelishi ham soʻzimizni boyishida imkon yaratadi. Til madaniyat qadriyatlarini saqlaydi, ayni vaqtda til milliylikning mahsuli, muhim qismi, shuningdek, mavjudki, til madaniyatning oʻziga xos mavjudlik uslubi madaniy kodlarni shakllantirish qurolidir.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Maʼlumki, Facebook hozirgi vaqtda dunyoda eng mashhur ijtimoiy tarmoq sifatida yetakchi oʻrinda. Undan keyingi oʻrinlarni esa Twitter, Instagram, LinkedIn, Google+, Pinterest, Snapchat, YouTube, Reddit, WhatsApp, Flickr, Weibo egallab kelmoqda. Bundan ularning rivojlanishi til meʼyorlarining haddan tashqari buzilishiga shuningdek, milliy mentalitetimizga raxna soluvchi turli igʻvolar, gʻiybatlar, milliy madaniyatlarning kushandasi boʻlgan – «ommaviy madaniyat» niqobidagi tahdid va boshqa illatlar xavf solishi mumkinligini anglash lozim. Ayniqsa, ijtimoiy tarmoqlarda havola etiladigan maʼlumotlarni «bezab turgan» gʻaliz jumlar hamda imloviy xatolar oʻsha tarmoq foydalanuvchisining saviyasi qay darajada ekanligini koʻrsatib turadi. Bu esa ijtimoiy tarmoq foydalanuvchilarida ham afsuslanish, achinish holatlarini keltirib chiqaradi. Baʼzida esa ijtimoiy tarmoqlar orqali havola etilayotgan asossiz va saviyasiz maʼlumotlarning sanab adogʻiga ham etib boʻlmaydi.

Maʼlumot oʻrnida, etnolingvistika- bu “tilshunoslikda tilning madaniyatga munosabati, tilning funksiyalashuvi va evolyutsiyasida til, etnik va etnopsixolingvistik faktorlarning taʼsirini oʻrganuvchi yoʻnalishdir. Avvalo, mentalitet, olamni his etishning gʻayrixtiyoriy yoʻli, uni bivosita idrok etish va xulq-atvor andazasi sifatida milliy madaniyatning vujudga kelishi va evolyutsiyasining asosiy manbasi, sharoiti va bevosita omili rolini oʻynaydi. Mentalitet, mohiyatan, madaniyatlar kurashi, ular almashinuvining oʻzgarmas poydevori xuddi shu mentalitet madaniyatning faollik koʻrsatkichi, milliy madaniy qadriyatlar “tanlash” faktorini boshqaradi. Shunday qilib, aytilish mumkinki, etnosning ijtimoiy tafakkurida ikkita qatlam borgan oʻxshab koʻrinadi: a) mentalitet - ancha teran, tan olinmagan, odam irodasi va istaklari bilan bogʻlanmagan qatlam; b) madaniyat - qisman moddiy va maʼnaviy faoliyatda namoyon boʻladigan, qisman uning subʼekti tomonidan

reflekslangan, “ishlov berilgan” , “ajratilgan” qatlam. Til nafaqat uni yaratgan xalq, balki boshqa milliy guruhlar, boshqa madaniyat namoyandalari, boshqa til sohiblari tomonidan ham foydalaniladi. Etnik jamiyatning barcha a’zolari yangi tilni egallay boshlagan bilim. Shu vaqtda, avval ona tilida mavjud terminlarning, ijtimoiy etnik va diniy terminologiyaning asta-sekin unutiladi. Madaniyatshunoslik nazariyalarida tilga madaniyatning dementi sifatida muhim o‘rin ajratiladi. Odamlar ham klassik, ham an’anaviy madaniyatning boyliklariga faqat til yordamidagina kira oladilar. Bu hol tashkiliy metodologik xatti-harakat rolini o‘ynaydi. Yagona til, shuningdek, jamiyatning jipsligini ta’minlaydi. U odamlarga bir-biriga ishonchi yoki bir-biriga noroziligi tufayli o‘z harakatlarini muvofiqlashtirishga ko‘maklashadi. Bundan tashqari, bitta tilda gaplashuvchi odamlar o‘rtasida deyarli avtomatik tarzda o‘zaro bir-birini tushunish va hamdardlik yuzaga keladi. Til odamlarning jamiyatda qaror topgan an’analar, kundalik voqealar haqidagi umumiy bilimlarini aks ettiradi. Qisqacha qilib aytganda, til insonlar guruhining birligi, guruhning bir xilligi hissiyotini shakllantirishga yordam beradi. Til har doim xalqning o‘ziga xosligini, olamni milliy his etishni hamda milliy madaniyatni o‘zida mujassamlantiradi.⁴⁹

XULOSA

Butun dunyoda kechayotgan globallashuv jarayonlari sotsiologik tadqiqotlarning naqadar zarurligini milliy tillar va ingliz tili ekspansiyasi misolida ayon etib qo‘ydi. Milliy tillar lug‘at tarkibiga katta miqdordagi inglizcha so‘zlarning kirib borishi til siyosatida o‘zgarishlar qilish zarurligini ham ko‘rsatmoqda. - O‘zbekiston Prezidentining 2019-yil 21-oktyabrdagi “O‘zbek tilining davlat tili sifatidagi maqomi va nufuzini tubdan oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi farmoni o‘zbek tilining davlat tili sifatida qaddini ro‘y-rost tiklashini, ijtimoiy maqomining yana-da barqarorlashuvini ta’minladi. Ana shu farmonning amaliy ifodasi sifatida Vazirlar Mahkamasining qarori bilan O‘zbek tili, adabiyoti va folklori institutida sotsiologik bo‘limining tashkil etilishi esa davlat tili va jamiyat munosabatlarini o‘rganishga yo‘naltirilgan tadqiqotlar kengayishi va kuchayishini ta’minladi. Bu bo‘lim o‘z faoliyatida o‘zbek tilining rivojlanishi bilan bog‘liq fundamental, amaliy va innovatsion tadqiqotlarni amalga oshirish va kengaytirish, o‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqei tubdan oshirish borasidagi ilmiy izlanishlarni kuchaytirish, o‘zbek tilining yozma matni me‘yor va qoidalarini ishlab chiqish, o‘zbek tilining izohli lug‘atlari, davlat tilida ish yuritish bo‘yicha qo‘llanma va

⁴⁹H.Muhammadiyeva “Tilshunoslikka kirish” T.: - 22 bet

---

adabiyotlar tayyorlash, davlat tilini rivojlantirishga oid normativ-huquqiy hujjatlar loyihalarini ishlab chiqishda faol ishtirok etishga alohida e'tibor beradi.

REFERENCES

1. H.Muhammadiyeva “Tilshunoslikka kirish”. 2011
2. M.T. IRISQULOV “Tilshunoslikka kirish” 2011
3. A.E MAMATOV “Zamonaviy lingvistika”
4. Saidov, S. (2021). IBN AL-MUQAFFANING ISLOM TARJIMA SAN’ATIGA QO ‘SHGAN HISSASI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(1).
5. Jurayev, S. S. O. (2021). ABU ALI IBN SINONING FALSAFIY QARASHLARIDA BAXT-SAODAT MASALASI. *Academic research in educational sciences*, 2(Special Issue 1).
6. O’G’Li, J. S. S. (2021). ABU ALI IBN SINONING FALSAFIY QARASHLARIDA AXLOQ MASALASI VA UNING BUGUNGI KUNDAGI AHAMIYATI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(3), 11-14.

TILDA LEKSIK O'ZLASHTIRISHNING AHAMIYATI; KOREYS TILI MISOLIDA

Feruza Iskanderovna Jumaniyazova

Berdax nomidagi Qoraqalpoq Davlat Universiteti

Nukus, Qoraqalpog'iston

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola o'zlashtirilgan so'zlarining zamonaviy koreys tiliga ta'sirini o'rganadi. O'zlashtirilgan so'zlar fan, texnika, madaniyat, iqtisodiyot, ishlab chiqarish munosabatlari rivojlanishi bilan paydo bo'ladi. O'zlashtirilgan ko'plab so'zlar koreys tilining so'z boyliklarida mustahkam o'rnashgan va asta-sekin o'zlarining yangilikligini yo'qotib, faol so'z birikmalariga aylanmoqda. O'zlashtirilgan so'zlar nafaqat nominativ, balki ekspressiv funktsiyani ham bajarishi mumkin. Ob'ektlarni, tushunchalarni, hodisalarni bildiradigan ba'zi so'zlar ularni baholash ma'nosiga o'tadi.

Kalit so'zlar: *Koreys tili, konglish, tilshunoslik, tarix, leksik tarkib, kichik guruhlar, ijtimoiy va lingvistik muhit, ta'sir, semantika, tilshunoslik, ommaviy axborot vositalari*

ABSTRACT

This article explores the impact of learned words on modern Korean. Assimilated words appear with the development of science, technology, culture, economy, industrial relations. Many of the words learned are firmly entrenched in the vocabulary of the Korean language and are gradually losing their novelty and becoming active vocabulary. Assimilated words can perform not only nominative but also expressive functions. Some words that refer to objects, concepts, and events mean to evaluate them.

Keywords: *Korean, Conglish, Linguistics, History, Lexical Content, Small Groups, Social and Linguistic Environment, Influence, Semantics, Linguistics, Media*

KIRISH

So'nggi o'n yilliklarda zamonaviy jamiyat o'z tarixida eng qiziqarli va voqealarga boy davrlaridan birini boshdan kechirdi, bu shubhasiz tilda o'z aksini topdi, chunki jamiyat gapiradigan til u bilan rivojlanadi va o'zgaradi. Zamonaviy koreys tilini rivojlantirishning etakchi yo'nalishlaridan biri bu asosan ko'p miqdordagi yangi so'zlarning kirib kelishidir, asosan xorijiy so'zlardan foydalanish va o'zlashtirishdir. Ko'pincha, bu jarayon ingliz tilidan o'zlashtirilgan so'zlar misolida

kuzatiladi. Ammo shuni ta'kidlash kerakki, umuman koreys tilining so'z boyligi va ommaviy axborot vositalari (ommaviy axborot vositalari) tilidagi o'zgarishlar faqat chet tillaridan o'zlashtirish jarayonlari bilan chegaralanmaydi; zamonaviy o'quvchilar tilida ko'plab terminlar (ularning ko'plari atamalar turkumidan oddiy so'zlar sinfiga o'tadigan), vulgarizmlar, jargon, jargonlar va boshqalarning paydo bo'lishiga guvoh bo'lishmoqda. Ona tilida so'zlashuvchilar tomonidan yangi so'zlar va tuzilmalarning rivojlanishi va ularning ma'nolarining manba tilidan yoki manba uslubi deb ataladigan narsadan tilning asosiy leksik fondiga o'tishini va bularning

yangi ma'nolarini shakllantirishni ko'rib chiqadigan lingvistik o'zgarishlarga bag'ishlangan.⁵⁰

Hozirgi vaqtda ommaviy axborot vositalari til holatining eng mobil "konservatori" bo'lganligi sababli, tadqiqot uchun material manbai sifatida ommaviy axborot vositalarini tanlash mantiqan to'g'ri xisoblanadi. Bir tomondan, barcha so'nggi til o'zgarishlari ommaviy axborot vositalarining matnlarida aks etadi, boshqa tomondan, ommaviy axborot vositalari ko'pincha tillarning o'zgarishi va rivojlanishiga ta'sir qiladi, bu biz tadqiq qilish uchun tanlagan mavzuning dolzarbligi uchun asosdir.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Tilning o'zgarishi har doim tadqiqotchilar e'tiborini tortib kelgan, chunki bu sohadagi ishlar juda katta amaliy ahamiyatga va dolzarblikka ega; bundan tashqari, olimlar hech qachon bunday tadqiqotlar uchun materiallar etishmaslik muammosiga duch kelmaydi.⁵¹

Ushbu tadqiqotning maqsadi tilning leksik darajasi edi, chunki ushbu darajadagi barcha darajadagi qarzlarni ko'rib chiqish mumkin emas. Bundan tashqari, statistika shuni ko'rsatadiki (til sohasidagi har qanday statistik ma'lumotlarning yaqinlashishini hisobga olgan holda) so'zlar va iboralar ko'pincha qarzga olinadi va frazeologik va sintaktik iboralar juda kam uchraydi, garchi yaqinda vaziyat biroz o'zgargan bo'lsa va sintaktik (tarkibiy) qarzlar endi noyob narsa emas.

Koreys tilining rivojlanish tarixi; chet tillardan o'zlashtirilgan so'zlar bilan boyitilganligi Koreya mamlakatining iqtisodiyoti rivojlanayotgan va rivojlangan davr bilan bog'liq. Biroq, lingvistik o'zlashtirishningning sabablari orasida ekstralingvistik,

⁵⁰ http://lex.uz/pages/getpage.aspx?lact_id=3311348

⁵¹ Turli vaqtlarda G.O. Vinokur («Заметки по русскому словообразованию», 1946), Karaulov Yu.N. («О состоянии русского языка современности», 1991), L.P. Krysin. «Иноязычные слова в современном русском языке», 1968) va boshqalar. Lingvistik ensiklopedik lug'atda o'zlashtirish "lisoniy aloqalar natijasida bir tildan ikkinchisiga o'tkazilgan chet tilining elementi (so'z, morfema, sintaktik qurilish va boshqalar), shuningdek, elementlarning o'tish jarayoni bir tildan boshqasiga. "

tashqi (ular odatda ijtimoiy, aqliy, estetik, tarixiy sabablarni o'z ichiga oladi) va sof lingvistik, ichki sabablarni ajratish kerak.⁵² Masalan, 컴퓨터 "kompyuter", 인터넷 "Internet", 타이머 "taymer", 프린터 "printer" so'zlari bizning hayotimizga ularni ifodalaydigan denotatlar bilan bir vaqtning o'zida kirib keldi. Ushbu guruh ichida retseptorlari tili madaniyati uchun yangi voqeliklarni bildiruvchi, ammo shu bilan birga manba tilida mos keladigan ekvivalentlarga ega bo'lmagan juda kichik so'zlar guruhini ajratish kerak.⁵³

Chet tilidan o'zlashtirishning yana bir sababi - ijtimoiy-psixologik – ekstra va intralingvistik sabablar orasida oraliq pozitsiyani egallashidir. Gap shundaki, ba'zida manba tilida ma'lum bir ma'noni qabul qilish retseptor tiliga qaraganda ma'no jihatidan aniqroq, qisqa, etimologik jihatdan "ravshan" bop keladi va bu ham chet tili so'zini o'zlashtirish va keyin uni almashtirish uchun sabab bo'lib xizmat qiladi. Masalan:

‘일절’과 ‘일체’를 혼동하여 쓴 대표적인 예로 ‘안주 일절’이라는 표현을 들 수 있다. 많은 음식점에서 ‘모든 안주를 모두 취급한다’는 뜻으로 ‘안주 일절’이란 표현을 사용하곤 한다. 그러나 ‘일절’이라는 단어는 ‘아주, 전혀, 절대로’의 뜻으로, 흔히 행위를 그치게 하거나 어떤 일을 하지 않을 때 쓰는 말이다. 일절의 뜻을 정확하게 이해하고 ‘안주 일절’이라는 표현을 파악하자면, 안주를 취급하는 음식점과는 어울리지 않는 표현이라는 것을 알 수 있다.⁵⁴

Zamonaviy tsivilizatsiyaning shakllanishi xabarlarini ommaviy ravishda yaratish texnologik imkoniyatining paydo bo'lishi bilan chambarchas bog'liqdir (bosma ixtiro - matbuot). Ilm-fan dunyoga press-relizlarni yaratish uchun majburiy usulni taqdim etdi. O'zlarining tili va leksik tuzilishiga ega bo'lgan ommaviy axborot vositalari shu

⁵² O'zlashtirishning ahamiyati va ko'plab tadqiqotlarga qaramay, o'zlashtirish sabablarini tasniflash masalasi sanoqli asarlarda yoritilgan (Krisin LP " Иноязычные слова в современной жизни ", 1996, Breiter MA " Англицизмы в русском языке: история и перспективы ", 1997). Ikkala olim ham til-retseptorlari kognitiv bazasida mos tushunchaning yo'qligini (ya'ni yangi hodisa, ob'ektni nomlash zarurati) chet tilidan qarz olishning asosiy sababi deb atashadi.

⁵³ Misol tariqasida M.A. Breiter "shop-tour" va "auto-tour" so'zlarining paydo bo'lishini keltiradi - leksemalar chet tili elementlaridan tashkil topgan, ammo manba tilida lug'at va denotativ yozishmalarga ega emas. Ba'zi tilshunoslar ushbu kichik guruhni ajratib olishning qonuniyligi haqida bahslashmoqdalar, chunki bu holda biz so'z yasash modellari haqida gapiramiz va bunday qarzlar tilning leksik darajasiga tegishli emas. Ko'pincha, o'zlashtirish yoki chet tilidagi so'z boshqa madaniyatdan kelib chiqqan yangi haqiqatni belgilash uchun retseptorlari tilida vaqtincha mavjud bo'lganidek, noqulay tavsiflovchi iborani imashtiradi. Bunday almashtirishlarga "timeshare", "privacy", "property" so'zlari misol bo'la oladi. Ko'pincha, hatto eng keng tarqalgan tavsiflovchi aylanma ham manba tilidagi so'zga kiritilgan barcha ma'no va ma'nolarni aks ettira olmaydi, shuning uchun vaqt o'tishi bilan bunday tavsiflovchi burilishlar chet tilidagi ekvivalentlar bilan almashtiriladi. Qarang: M.A. Breiter. «Англицизмы в русском языке: история и перспективы: Пособие для иностранных студентов-русистов». М., 1996. - S. 20-26.

⁵⁴ <http://www.urimal365.kr/index.jsp?control=page&part=view&idx=11945>

tarzda paydo bo'ldi. Gazeta va jurnalistik uslub tematik jihatdan juda xilma-xildir, bu uning so'z boyligining favqulodda kengligi va xilma-xilligini belgilaydi, masalan:

외래어·신조어 마구 조합해 사업명 지어 (광주=연합뉴스) 장아름 기자 = 'Go~興!! 온마을교육', '동구동락(東區同樂)'... 공공기관이 신규 사업이나 캠페인 명칭으로 국적불명의 외래어·신조어를 조합한 구호를 만들어내고 있다⁵⁵.

Yuqoridagi misoldan kelib chiqadiki, har bir uslub so'zni o'ziga xos tarzda ishlatadi. Demak, ilmiy nutq so'zning ma'nosini tushuncha bilan cheklaydi - aniq, chegaralangan, barqaror. Og'zaki nutqda so'z harakatchanligi bilan ajralib turadi, keng, noaniq ma'noga ega. Badiiy adabiyotdagi so'z o'zining ichki shakli, unga xos bo'lgan obrazlarning ta'sirlanishi bilan tavsiflanadi. Bu so'zlashuv nutqidan kam bo'lmagan harakatchan va moslashuvchan, ammo so'zning harakatchanligi, so'z birikmalarining imkoniyatlaridan ongli ravishda foydalanib, yozuvchi faoliyati natijasida paydo bo'ladi. Keling, tilda o'zlashtirish paydo bo'lishining sabablarini vaqt va tarixiy voqealarga mos ravishda tildagi o'zgarishlar bilan birga keladigan hodisa sifatida ko'rib chiqamiz. Chet tilidan o'zlashtirishning bir necha sabablari bor:

1) yangi hayot, yangi ob'ektlar, yangi tushunchalar jamoat hayotida paydo bo'ladi (브렌트, 마트, 수프);

2) yangi so'zlar ilgari jamiyat hayotida bo'lgan, ammo tegishli belgilanmagan hodisalarni bildiradi. Odatda ularning mavjudligi susaytirildi. Bular 마피아, 메너저; kabi so'zlar;

3) yangi so'z ilgari so'z birikmasi yordamida chaqirilgan narsani bildiradi (reyting - kompaniya, siyosatchi mavqei, o'z turidagi ro'yxatdagi transfer; 이미지-"o'zini" tasviri, 모델, va boshqalar.);

4) yangi so'zlar sub'ektning ijtimoiy rolining o'zgarishini ta'kidlaydi (오피스 ofis - ofis, ofis maydoni);

5) yangi so'zlarni o'zlashtirish xorijiy so'zlar urf bo'lishiga bog'liq bo'lib chet el madaniyati ta'siriga bog'liq.

Shunday qilib, yangi so'zlarning aksariyati ilm-fan, texnika, madaniyat, iqtisodiyot, ishlab chiqarish munosabatlari rivojlanishi bilan paydo bo'ladi. Ushbu so'zlarning aksariyati hayotga qat'iy kirib boradi, yangilikligini yo'qotadi va faol so'z birikmalariga o'tadi. Yangi so'zlar turli yo'llar bilan paydo bo'ladi: ba'zilari allaqachon tilda mavjud bo'lgan so'zlar modeliga ko'ra yaratilgan, boshqalari to'liq o'zlashtirilgan.

⁵⁵ http://www.korean.net/new_okf/search/search.do?query=외래어

Uchinchidan, semantik transformatsiyalar ro'y beradi, bunda yangi so'z eskidan obrazli foydalanish natijasidir, bu uning polisemiyasini oshiradi, tilni boyitadi. O'zlashtirilgan so'zlar nafaqat nominativ, balki ekspressiv funktsiyani ham bajarishi mumkin. Ob'ektlarni, tushunchalarni, hodisalarni belgilashdagi ba'zi so'zlar ularni baholashga o'tdi.

Xitoy tilidan kirib kelgan so'zlar. Qadimgi xitoy tilining koreys tilida tutgan o'rni

Zamonaviy koreys tili so'z boyligining muhim qismi o'zlashgan so'zlar, "sinizmlar" dan iborat. Qadimgi koreyslarning xitoy yozuvlari bilan tanishishi, o'zlarining koreys tilidagi so'zlarini iyerogliflar bilan yozish zarurligini keltirib chiqardi. Bu, birinchi navbatda, ismlar - shaxsiy ismlar va geografik atamalar, shuningdek "hyanga" xalq qo'shiqlariga tegishli degan fikr mavjud.

Aslida, iyerogliflar xitoy tili uchun yozuv tizimi sifatida yaratilgan bo'lib, bu ularni boshqa tuzilishga ega tilni yozish uchun ishlatishni qiyinlashtirgan. Koreya qo'shni mamlakatlarda iyerogliflarni tarqatgan birinchi mamlakat xisoblanadi. Ularning xitoy yozuvlaridan foydalanishga kirishishi qadimgi Koreyaning qudratli qo'shnisi bilan rivojlangan to'g'ridan-to'g'ri va uzoq muddatli aloqalari bilan izohlanadi. Dastlab xitoy tilidan faqat alohida so'zlar olingan deb taxmin qilish mumkin, bu lingvistik aloqalar paytida tabiiy xoldir. Koreyslar xitoy grafikalaridan 2000 yil oldin foydalangan bo'lsalar-da, u faqat Baekje, Silla va Kogure gullab-yashnashi davrida keng qo'llanilgan. Buni aniq faktlar tasdiqlaydi: 600 yilda Kogurda

"Yugi" ning yangi nashri qayta ishlangan shaklda nashr etilgan, "Sogi" 1375 yilda Baekje shahrida tuzilgan va Guksa ("Imperiya tarixi") 1545 yilda Silla shahrida paydo bo'lgan.

Koreyada xitoy yozuvining o'rnini lotin tilini o'rta asrlar Yevropa uchun ahamiyati bilan taqqoslash mumkin, Bonn, Parij, London va boshqa Yevropa shaharlari universitetlarida nafaqat ilmiy risolalar lotin tilida yozilgan, balki ma'ruzalar ham o'qilgan va og'zaki ifodalangan. Koreyalik olimlar va yozuvchilar o'zlarining ona tillarida gaplashib Xitoy tilida yozdilar. Shunday qilib, ular ikki tilli edilar. Qadimgi afsonaga ko'ra, "xancha", ya'ni Koreys iyerogliflari qushlar va hayvonlar izlarini uzoq vaqt kuzatib, taniqli xitoy faylasufidan ilhomlangan xolda yaratilgan. Ayni paytda, iyerogliflar bilan vaziyat butunlay boshqacha edi. Shubhasiz, "xancha" jamoaviy ongning ko'p asrlik harakatlari mevasidir. Iyerogliflarning asl shakllari va chiziqlari haqiqiy ob'ektlarni, narsalarni, tabiat ob'ektlarini sxematik ravishda nusxalashgan. Masalan, "산" 山 (tog ') belgisi shubhasiz tog'larning chizmalariga o'xshaydi va "문" 門 (eshik) belgisi eshik bargidir. Ushbu guruh

litograflar deb ataladi va ularning soni cheklangan. Keyingi iyerogliflar guruhi - oddiy diagrammalar, qachonki raqamlar - ramzlar mavhum narsalarni yoki narsalar va hodisalar o'rtasidagi munosabatni ifodalaganda. Xrestomatiya mavzusi iyeroglif-raqamlar bo'lishi mumkin: "일" 一 (bitta), "이" 二 (ikkita), "삼" 三 (uch) (lotin bilan taqqoslang. I, II, III.). Ikki va undan ortiq sodda "xancha"larning tarkibidan yangi hosilalar paydo bo'ldi. Sinologlar tilshunoslari "xancha"ning shakllantirishning kamida yana bir necha usullarini sanaydilar.

Eski koreys maktabining asosiy vazifasi aynan Xanmuni va u bilan bog'liq bo'lgan narsalarni o'rgatish edi. Eng qiyin narsa bir necha ming so'zlarni umuman yodlash emas, balki kelib chiqishi bilan koreys tilidan juda uzoq bo'lgan tilning grammatikasi va obrazli tizimini o'zlashtirish edi. Bundan tashqari, koreys ziyolisi yoki mansabdor kishisi nafaqat qadimiy xitoy tilini yaxshi bilishi, balki butun xitoy madaniy an'alarini yaxshi bilishi kerak edi. Bilimdon koreys 1500 yil oldin Xitoy siyosatining murakkab tomonlarini bilishi, xitoy she'riyatining yuzlab sahifalarini yodda tutishi va neo-konfutsiylikning murakkab falsafiy inshootlarini tushunishi kerak edi. Ko'plab koreyslar - olimlar, shoirlar va yozuvchilar aynan Xanmunda yozganliklari sababli xalqaro miqyosda tan olingan: ularning asarlarini nafaqat Koreyaning o'zida, balki mintaqaning ko'plab yaqin shtatlarida ham o'qish mumkin edi. Quyida koreys tilidagi iyerogliflarning xitoycha frazeologik birliklarining "고사성어" materialidagi ma'nosini ko'rib chiqamiz. Masalan: "이심전심" (以心傳心)" Yo'ldosh ", " sherik ", " shogird ", " izdosh ". Bu ikki yoki butun odamlar guruhi bitta tush ko'rganda, orzu qiganda ishlatiladi: bitta jon ikk ta'nda yashaydi:

以(이) bir narsadan, nimadir orqali;

心(심) jon, do'st, ko'krak;

傳(전) gapirish, uzatish, yuborish;

心(심) jon, do'st, ko'krak.

Zamonaviy koreys tilining lug'ati bir necha qatlamlarda taqdim etilgan. Bular mahalliy koreyscha so'zlar, shu jumladan onomatopeya (onomatopoeia), xanmun yoki xitoy tilidan o'zlashtirilgan so'zlar, sanskrit, mo'g'ul, yurxen va manchu tillaridan o'zlashtirilgan eski so'zlar, rus, ingliz va boshqa Evropa tillaridan shuningdek yapon tilidan o'zlashtirilgan yangi so'zlar.

XULOSA

Shunday qilib, chet tilidagi lug'at jamiyatda qizg'in munozaralarga sabab bo'ladi. O'zlashtirilgan so'zlar yangi redmetlar va tushunchalar bilan birga keladi. Shu bilan birga, o'zlashtirish uchun qulay shart-sharoit sifatida xalqlar - ona tillarida

so'zlashuvchilar o'rtasidagi ozmi-ko'pmi yaqin siyosiy, iqtisodiy, madaniy aloqalar xizmat qiladi. Ma'lumki, o'zlashtirilgan so'z, agar uning leksik tizimida o'zlashtirish uchun zarur shartlar mavjud bo'lsa, tilda osonroq mustahkamlanadi. Bunga tilning istalgan tushunchasini aniq yoki batafsil yetkazib berishi, uning turli xil so'zlarga qo'shilishi bilan uning semantik ma'nolarini farqlashi, so'zning semantik tuzilishini soddalashtirishi kiradi.

REFERENCES

1. Ахметшина, Л.В. Английская заимствованная лексика в современных татарских средствах массовой информации: исследование на материале татарской периодической печати конца XX – начала XXI вв. Дис. ... канд. филол. наук / Л.В. Ахметшина. – Казань, 2009. – 165 с.
2. Беззубов А.Н. Введение в литературное редактирование: уч. пособие. СПб., 1997.
3. Брейтер М.А. Англицизмы в русском языке: история и перспективы: Пособие для иностранных студентов-русистов. М., 1996.
4. Вайнрайх, У. Языковые контакты [Текст] / У. Вайнрайх. – Киев: Вища школа, 1979. – 264 с.
5. Васильева Е. Неоправданное использование заимствованной общественно-политической лексики в СМИ // Вопросы Интернет-образования, 2005.
6. Дьяков А.И. Причины интенсивного заимствования англицизмов в современном русском языке. Язык и культура. - Новосибирск, 2003
7. Хайруллин, М.Б. Проблемы развития лексической системы татарского литературного языка [Текст] / М.Б. Хайруллин. – Казань: Изд-во ИЯЛИ АНТ, 2000. – 202 с. 1.

LISONIY INTERFERENSIYANING INTONATSION DARAJASIGA DOIR MASALALAR

Yoquthon Nurmatovna Yormatova

Fargʻona viloyati XTXQTMOHM oʻqituvchisi,
Fargʻona davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi

ANNOTATSIYA

Maqola intonatsion tizim darajasidagi til aralashuvi muammolari va uning o'ziga xosligi, tilshunoslar tomonidan ushbu hodisani turlicha baholash masalalariga bag'ishlangan. Til darajasida bilingualizm sharoitida va yangi yo'nalishlarni shakllantirishda intonatsion tizim darajasida lingvistik aralashuvni o'rganish bo'yicha fikr-mulohazalar va xulosalar keltirilgan.

***Kalit so'zlar:** lingvistik interferentsiya, intonatsion tizim, intonatsiya modellari, bilingualizm, nutq intonatsiyasi, interferentsiya tushunchalari, til darajalari.*

LINGUISTIC INTERFERENCE AT THE LEVELS OF THE INTONATION SYSTEM

Yormatova Yokuthon Nurmatovna

The Regional Center For Retraining And Upgrading Of Public Education Of
Ferghana Region, Independent Researcher Of Fergana State University, Uzbekistan
Fergana City

ABSTRACT

The article is devoted to the problems of linguistic interference at the levels of the intonation system and its specificity, the different assessments of this phenomenon by linguists. Feedback and conclusions on the study of linguistic interference at the levels of the intonation system in the context of bilingualism at the language level and the formation of new areas are presented.

***Keywords:** linguistic interference, intonation system, models of intonation, bilingualism, speech intonation, interference concepts, language levels.*

KIRISH

Fikrning notoʻgʻri anglanishi faqatgina grammatik yoki leksik jihatlarga bogʻliq boʻlib qolmay balki intonatsiyani notugʻri qoʻllash orqali soʻzlovchi tinglovchi uchun tushunarsiz fikr bildirishi mumkin. Intonasion aksent yoki boshqacha qilib aytganda, intonasion xatolik natijasida yuzaga keladigan intonasion interferentsiya fikrning maʼno jihatdan notoʻgʻri talqin qilinishiga olib kelishi mumkin.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Tilshunoslar (Palmer, 1924; Cook, 1968; Martinkenas, 1987; Vishnevskaya, 1993; Interferensiya zvukovix sistem, 1987)⁵⁶ ning fikriga ko‘ra o‘zga tildagi aksent ko‘p hollarda aynan intonatsiyada ko‘zga tashlanar ekan. Ko‘plab ingliz millati vakillari xorijliklar nutqidagi grammatik xatolikni kechiradilar. Sababi mazkur xatolik so‘zlovchining nutqi noto‘g‘ri talqin qilinishining aksi deb qabul qilinmaydi. Biroq intonatsiyadagi xatolik madaniyatlar o‘rtasidagi muloqot jarayonining buzilishiga ta’sir etishi mumkin deb hisoblab, bu xatoni jiddiy qabul qilishlari mumkin. Nutqqa intonasion libos kiydirilmas ekan ingliz millati vakili so‘zlovchi xorijlik ekanligini osongina tushunib oladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

“Xorijiy tilni o‘rganishdagi eng katta qiyinchilik bu aynan o‘sha til intonatsiyasini o‘rganishda namoyon bo‘ladi” – deb ta’kidlaydi tilshunos olim L.R.Zinder.⁵⁷ Chindan ham intonasion interferensiya murakkab va jiddiy xarakterga ega hodisadir. Intonatsiyani notug‘ri qo‘llagan nutq egasining xorijlik ekanligini aniqlash til egasi uchun unchalik ham qiyinchilik tug‘dirmaydi.

Shuningdek, intonatsiyadagi xatolik nutqning tushunish borasida qiyinchiliklarga olib kelishi bilan bir qatorda uni asl ma’nosi qanday ekanligini yoki uning semantik qirralarini ochishda ayrim xatoliklarni keltirib chiqarishi mumkin. 1924 yildayoq tilshunos olim H.Palmer o‘zining “English Intonation with Systematic Exercises” nomli asarida quyidagilarni yozib qoldirgan: “Ingliz tiliga xos bo‘lmagan talaffuz” yoki “xorijiy aksent” deb qabul qilinadigan holatlar ko‘pincha xorijiy tildagi intonatsiya orqali yuzaga chiqadi. Ingliz tilida so‘zlaydigan xorijliklar tilni benuqson qo‘llaydilar, biyron so‘zlaydilar go‘yoki tilda “suzadilar” va hattoki urg‘uni ham to‘g‘ri qo‘llaydilar. Biroq ularning intonatsiyasi shundayki, biz ularni xorijlik ekanliklarini darrov payqab olamiz va ko‘p hollarda ularning nima haqida gapirayotganlari biz uchun mavhum bo‘lib qolaveradi”.⁵⁸

Ingliz tili intonatsiyasi borasida juda ham ko‘plab va salmoqli ishlar olib borgan taniqli tilshunos olim V.Kuk yuqoridagi fikrni quyidagicha sharhlaydi: intonasion xatoliklar grammatik xatoliklar kabi tilga oid xatoliklardir; biroq inglizlar

⁵⁶ Palmer, H. E. English Intonation with Systematic Exercises / H. E Palmer. – Cambridge : Heffer, 1924. – 105 p. Cook V. Active Intonation.-London: Longmans., 1968. *» 99 p. Мартинкенас А.А. Сравнительный анализ эффективности использования визуальных опор в процессе обучения иноязычной интонации (немецкий язык, языковой вуз): Автореф. дис. . канд. филол. наук. М., 1988. - 23 с.Вишнеvская, Г. М. Интерференция и акцент: (на материале интонационных ошибок при изучении неродного языка) : дис. ... д-ра филол. наук : 10.02.19 / Г. М. Вишнеvская. – Санкт-Петербург, 1993. - 373 с.

⁵⁷ Зиндер Л.Р. Общая фонетика. М. : Высш. шк., 1979. – 312 с.

⁵⁸ Palmer, H. E. English Intonation with Systematic Exercises / H. E Palmer. –Cambridge : Heffer, 1924. – 105 p.

grammatik xatoni intonatsiyadagi xatoga qaraganda to'g'ri qabul qiladilar: ingliz millati vakili grammatik xatoga ko'z yumishi mumkin, biroq intonasion xatoga hech kachon yon bosmaydi. Intonatsiyadagi xatolikni eshitgan ingliz uni tildagi xatolik deb emas balki, so'zlovchining nima demoqchi ekanligiga (nutqiga) nisbatan notug'ri munosabatda ekanligining aksi deb qabul qiladi.⁵⁹

Intonatsiya ham fonetikaning supersegment birliklaridan biri sifatida nutqdagi ijtimoiy madaniy ma'lumotni yetkazib beruvchi vosita hisoblanadi. Olimlar segment va supersegment vositalarning roli borasidagi turlicha izlanishlar olib borganlar va bu izlanishlarida ularga turlicha izoh berilgan. Ayrim tadqiqotchi olimlar segment vositalarga urg'u bergan bo'lsalar, boshqa bir olimlar esa supersegment vositalarning ijtimoiy madaniy farqlanishda ahamiyati katta deb hisoblagan. Aslida esa segment va supersegment vositalarning o'ziga yarasha o'rni va ahamiyati bor deb hisoblash o'rinli bo'lar edi.

Intonatsiya faqatgina fikrni ifodalashdan tashqari nutqqa ma'no va emotsional-ekspressivlik beradi. Shuningdek intonatsiya tinglovchining hislariga ta'sir eta olish kuchiga ham ega desak xato bo'lmaydi. Intonatsiya tufayli so'zlovchi nutqi o'ziga xos bo'yoq bilan jilolangan turli-tuman nutq shakllariga ega bo'ladi⁶⁰. Tilshunos olim N.I.Jinkin ta'biri bilan aytganda "intonatsiya "ifoda indikatori" bo'lib, shaxsning o'zini tanituvchi va namoyon qiluvchi asosiy vositalardan biri hisoblanadi⁶¹.

Har qanday tildagi interferensiya hodisasi uning intonatsiyasida yorqin namoyon bo'ladi. Bu esa o'z navbatida o'rganilayotgan tillarni qay darajada o'zlashtirishga bog'liq jarayon hisoblanadi. Interferensiyaning fonetik darajasi fonetik interferensiya deb ataladi. Keyingi yillarda ko'plab tilshunos olimlar interferensiyaning turlariga bag'ishlab anchayin salmoqli ishlar, izlanishlar olib bordi. Biroq lisoniy interferensiyaning intonatsiya darajasida o'rganish o'zining murakkabligi va istalgan tilning intonasion sistemasi rang-barangli sabab, mazkur mavzuga bag'ishlangan tadqiqotlar boshqa turlarining tadqiq etilishiga qaraganda kamroq o'rganilgan.

Taniqli rus tilshunos olimi G.M.Vishnevskaya, bilingv nutqidagi intonasion sistemalarning tabiiy yoki sun'iy til kontakti sharoitida o'zaro ta'sir etishini intonasion interferensiya⁶², deb ta'kidlagan. Til egasiga kommunikativ jihatdan ta'sir etishda intonatsiyaning alohida roli bor, deb izohlaydi yana bir tilshunos olim

⁵⁹ Cook V. Active Intonation. -London: Longmans,, 1968. *» 99 p.

⁶⁰ Всеволодский-Гернгросс, В. Н. Теория русской речевой интонации / В. Всеволодский-Гернгросс. - Петербург : Государственное издательство, 1922. - 128 с. : ил., нот.

⁶¹ Газиёва, М.М. Просодика. "Akademnashr" Тошкент – 2019. - Б. – 49-50 Б. – 51.

⁶² Вишневецкая, Г.М. Интерференция и акцент (на материале интонационных ошибок при изучении неродного языка) [Текст]: дис. ... д-ра филол.наук / Г.М. Вишневецкая. СПб., 1993.

N.D.Klimov⁶³. Bilingv tomonidan ona tili yoki ikkinchi chet tili intonasion modellarining ona tili bo‘lmagan tildagi nutqqa beixtiyor qo‘llab yuborishi muloqot davomida maqsadning notug‘ri anglanishiga olib kelishi mumkin. Bu esa o‘z navbatida til normalari va qoidalarning buzilishiga sabab bo‘lishi mumkin. Bilingv tomonidan yo‘l qo‘yiladigan navbatdagi xatolik bu uning o‘zlashtirgan chet tili intonasion modellarini taxminan yoki yetarli darajada bilmay turib muloqot jarayonida qo‘llab yuborishidir. Mazkur holatda tinglovchi bo‘lgan til egasidan xatoliklar yashiriladi, sababi u faqat o‘z ona tili normalaridan kelib chiqib mazkur intonasioon modelni o‘zicha talqin qilishga urinadi va so‘zlayotgan bilingvning nima demoqchi ekanligi unga mavhumligicha qolaveradi.

Ikki til egasi ya‘ni bilingv nutqining til egasi tomonidan tushunish darajasi quyidagi interferensiya tiplarining klassifikatsiyasiga asoslanadi: tushunishni qiyinlashtiradigan interferensiya (bunda so‘zlovchining umuman olganda, nima demoqchi ekanligini tushunish qisman saqlanib turiladi); tushunib bo‘lmaydigan interferensiya (bunda so‘zlovchining nima demoqchi ekanligi unchalik ham tushunarli emas); tushunishga to‘sqinlik qiladigan interferensiya (muloqotni tubdan izdan chiqarib, tushunmovchilik keltirib chiqaradi).⁶⁴ Bu kabi interferensiya turlarini mos ravishda zaif, o‘rtacha va kuchli interferensiya, deb ham ataydilar.⁶⁵

Xorijlik kishi nutqini tinglayotganda intonatsiya vositalari orqali nutqdagi uning nozik ma‘nosini tinglovchi o‘tkazib yuborishi yoki anglashga ulgurmay qolishi mumkin. Ma‘lumki ko‘p hollarda boshqa tildagi hazil-mutoyiba, ajablanishning turli ko‘rinishlari, g‘azab, achchiqlanish, nafratlanish, jirkanish intonatsiya bilan beriladi va bu holatlarni anglash tinglovchiga qiyinchilik tug‘dirishi tabiiy. Shuningdek, xorijiy tilni o‘rganishdagi qiyinchiliklardan biri aynan intonatsiyadir, desak xato qilmagan bo‘lamiz.

Shuningdek, xorijiy tilni o‘rganishdagi qiyinchiliklardan biri aynan intonatsiyadir desak xato qilmagan bo‘lamiz. Kishilar xorijiy tilda biyron so‘zlashi, so‘zlarni benuqson talaffuz qilishi mumkin, biroq aynan intonatsiyaga kelganda esa xatoga yo‘l qo‘yishi mumkin. Intonatsiyaga asoslanib kishi qay darajada muloyim, his-hajonga boy, muloqotga dahldorligini va b. bilish mumkin. Shuningdek intonatsiya nutqning ma‘no doirasini kengaytiribgina qolmasdan balki fikrning nozik taraflarini ochib berishiga ham xizmat qiladi. “Oddiygina “salom” so‘zini, -

⁶³ Климов Н.Д. Некоторые проблемы изучения иностранного акцента как фактора устноречевого воздействия [Текст] / Н.Д.Климов// Проблемы организации речевого общения. М., 1981. С. 63-77.

⁶⁴ Бородулина М.К., Карлин А.Л Лурье А.С., Минина Н.М. Обучение иностранному языку как специальности (немецкий язык). М.: Высш.школа,1982.-255 с.

⁶⁵ Абдыгалиев, С.А. Пути преодоления лексической интерференции при обучении немецкому языку : автореф. ... дис. канд. филол. наук. / С.А.Абдыгалиев. – Москва, 1975. – 17 с.

deb ta'kidlaydi I.Andronikov, kibr bilan, uyatib, befarqlik, muloyimlik, g'amginlik, ta'sirsiz, do'stona, uzuq-uzuq, iztehzoli qilib aytish mumkin". Aynan intonatsiyaning rang-barangligi evaziga og'aki nutq yozma nutqqa nisbatan fikrni, tuyg'uni va kayfiyatni mo'ljalga aniq yetkaza oladi. "Ha so'zini 50 xil yo'sinda ifodalash mumkin", - deydi B.Shou, - shuningdek "yo'q" so'zini ham" va faqatgina bir usul bilan ularni yozuvga tushirish mumkin". Yana ham aniqroq yondashadigan bo'lsak tilda intonatsiya yetkazib bera oladigan ma'noni yozuv to'laligicha yoritib bera olmasligiga guvoh bo'lamiz. Shu o'rinda tilshunos olim R.Kingdon "intonatsiya – tilning yuragidir"⁶⁶ deb ta'kidlaganini eslash o'rinli bo'lar edi.

XULOSA

Tilshunoslikda intonatsiyaga bo'lgan qiziqish uzoq yillarga borib taqalsada, mazkur sath borasidagi muammolar, yechimini kutayotgan masalalar va to'ldirilishi lozim bo'lgan kemtik joylar hali hanuz mavjuddir. Bir so'z bilan aytganda esa intonatsiya masalalari bugungi kunda ham o'z ahamiyati va dolzarbligini yo'qotgan emas.

REFERENCES

7. Дьяков А.И. Причины интенсивного заимствования англицизмов в современном русском языке. Язык и культура. - Новосибирск, 2003
8. Saidov, S. (2021). IBN AL-MUQAFFANING ISLOM TARJIMA SAN'ATIGA QO'SHGAN HISSASI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(1).
9. Jurayev, S. S. O. (2021). ABU ALI IBN SINONING FALSAFIY QARASHLARIDA BAXT-SAODAT MASALASI. *Academic research in educational sciences*, 2(Special Issue 1).
10. O'G'Li, J. S. S. (2021). ABU ALI IBN SINONING FALSAFIY QARASHLARIDA AXLOQ MASALASI VA UNING BUGUNGI KUNDAGI AHAMIYATI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(3), 11-14.

⁶⁶ Р. Кингдон. Практика в английской интонации. 1978г.

UYG'UR TILIDAGI O'SIMLIK NOMLARIDA ARABIZMLAR

Gisarov F.M.

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada uyg'ur tilidagi ba'zi arabizmlar haqida mulohaza yuritiladi. Uyg'ur tili ham barcha turkiy tillar kabi o'zining morfemik, morfologik, leksik-semantik, grammatik, sintaktik, stilistik o'ziga xos tizimiga ega bo'lgan qadimiy tillardan biri hisoblanadi.

Kalit so'zlar: arabizm, qomusiy bilimlar, "Kitobu s-saydana fi-t-tib", Susrut, Qirotus

ABSTRACT

This article discusses some of the Uyghurs in Arabic. Uyghur, like all Turkic languages, is one of the ancient languages with its own morphemic, morphological, lexical-semantic, grammatical, syntactic and stylistic system.

Keywords: Arabicism, encyclopedic knowledge, "Kitabu s-saydana fi-t-tib", Susrut, Qirotus

KIRISH

Qomusiy bilimlar sohibi Abu Rayhon Beruniy "Kitobu s-saydana fi-t-tib" ("Tibbiyot farmakognoziyasi") nomli asarning muallifidir. Mazkur kitobda sharq tabobatida qo'llanilgan 674 ta dorivor o'simliklar va 90 xil o'simlik mahsulotlari haqida ma'lumotlar jamlangan. Abu Rayhon Beruniyning "Saydana" asarida bundan tashqari 104 ta hayvonlarning go'shti, ichki a'zolari, shoxi, junlaridan tayyorlanadigan shifolik ahamiyatiga ega bo'lgan mahsulotlar keltirilgan. Abu Rayhon Beruniyning farmakognoziya fani oldidagi katta xizmatlaridan yana biri shuki, alloma o'zigacha boshqa olimlar tomonidan noto'g'ri qo'llanib kelgan yoki nodurust tarjima etilgan 113 ta dorivorlarning nomlari, ya'ni atamalarida yo'l qo'yilgan kamchiliklarni tanqid qilgan va ularni qanday atash to'g'ri bo'lishini ta'riflab, asoslab bergan.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Abu Rayhon Beruniy o'zidan oldin va o'z zamonida ilmiy asarlar yaratgan, tabobat ilmi bo'yicha kitoblarni yunon, grek, rum tillaridan arab tiliga, suryoniy tilga tarjima qilib bergan ko'plab olimlarning ishlarini sinchiklab o'rganib chiqdi. Beruniy o'zining "Saydana" asarida o'sha olimlarning, tabiblar va tarjimonlarning ismlarini birma-bir keltirib, ularning fanga qo'shgan hissalarini ta'kidladi. Olim "Farmakognoziya" asarini yaratishda nafaqat ilmiy asarlardan, balki badiiy

adabiyotlardan ham oqilona foydalandi, shuningdek mazkur olim va adiblarning ro‘yxatini tuzib, o‘z kitobida bu ro‘yxatni kelajak avlodlar uchun taqdim etdi. Alloma o‘zining bu kitobida har bir o‘simlik borasida burungi olimlar, ulamolar bildirgan fikrlarni ham birma-bir keltirib o‘tadi. Abu Rayhon Beruniyning «Tibbiyot farmakognoziyasi» yoki «Dorivor o‘simliklar haqida kitob» asarida ismlari keltirilgan olimlar ro‘yxati:

Susrut (arabcha yozuvida ismning oxirgi harfi dol bilan tugagan, biroq Susrud deb tarjima qilinmagan). Qadimgi hind tabobati vakili eramizdan oldingi VI asrlarda yashagan. Susruta ayurveda asarining muallifi.)

Gippokrat-Buqrot (eramizdan oldingi 460-355-yillarda yashagan). Uning “Buqrot aforizmlari” nomli asarini va shu asarga Galen yozgan sharhlari bilan birga suryoniy va arab tiliga Xunayn ibn Ishoq tarjima qilgan.

Aristotel (eramizdan oldingi 384-322-yillarda yashagan). Olim Aristotelning «Hayvonlar haqida kitob»idan iqtiboslar keltirgan. “Toshlar haqidagi kitob” asari Aristotelga tegishli emas, degan fikrni birinchi bo‘lib o‘rtaga tashlagan.

Feofrast (eramizdan oldingi 370-285-yillarda yashagan.) Aflotun va Aristotelning shogirdi bo‘lgan va uning botanikaga oid ikki asari “O‘simliklar sababi” va “O‘simliklar bo‘yicha tadqiqotlar” to‘liq saqlanib qolgan.

Qirotus (Cratevas) bu olim va tabib podsho Mitridat Yevpator (eramizdan oldingi 132-63-yillarda hukmronlik qilgan) ning saroy tabibi bo‘lgan. U besh jildlik dorivor o‘simliklar kitobi muallifi bo‘lgan.

Kleopatra –(e.o.69-30-yillarda Misr malikasi bo‘lgan) va “Kleopatra kitobi” nomli zaharli o‘simliklar to‘g‘risida asar yozib qoldirgan. Beruniy o‘z kitobida 11 paragrafida Malika Kleopatra asaridan iqtiboslar keltirgan.

Nikolay al-Iskandariy, bu olimning ismi Galenning “O‘n olti kitob”ini to‘plab, sharhlagan yetti vrachlardan biri sifatida adabiyotlarga kiritilgan.

Dioskorid (eramizdan oldin Kichik Osiyoda Anasarbda tug‘ilgan va Rim imperatorlari Klavdiy, Neronlar hukmronlik yillarida yashagan) Uning “Davolash vositalari” nomli asari mashhur. Bu asarda 570 ta shifobaxsh o‘simliklardan olinadigan dorilar bayon qilingan.

Charaka hind vrachi Panchanad (Panjob) da tug‘ilgan va Charaka samxita asari bilan mashhur bo‘lgan.

Arxigen Rim imperatori Trayan hukmronligi davrida faoliyat ko‘rsatgan. (eramizdan oldingi 83-117-yillar). Bu muallif “Saydana” asarida ikki paragrafda keltirib o‘tilgan.

Ruf bu grek anatomi va vrachi ham Rim imperatori Trayan hukmronlik davrida faoliyat olib borgan Galendan keyingi mashhur tabib sanaladi. Uning asarlari Xunayn ibn Ishaq tomonidan arab tiliga tarjima qilingan. «Saydana»da bu olim toʻrtta paragrafda eslab oʻtiladi.

Jolinus –Klavdiy Galen e.o.129-yilda kichik Osiyodagi Pergam shahrida tugʻilgan va u Gippokratdan soʻng eng yirik antik vrach hisoblanadi. Beruniy Jolinusning quyidagi asarlaridan foydalangan: «Sodda dorilar haqida kitob», «Oson tayyorlanadigan dorilar haqida», «Dori tayyorlash xususida kitob», «Kasalliklarga qarshi dorilar», «Taryoq», «Ovqatlar haqida kitob», «Davolash usuli», «Glaukonga bagʻishlangan kitob», Bulardan tashqari Beruniy uning asarlariga yozilgan sharhlarni ham tahliliy oʻrgangan.

Aflimun Gippokrat (Buqrot)ning zamondoshi boʻlgan mashhur olim hisoblangan. Beruniy uning «Suv havozalari» asaridan iqtiboslar keltirgan.

Filagriy eramizdan oldingi IV-asrda yashagan tabib. U «Saydana» asarida bir oʻrinda keltirilgan.

Oribaziy (325-402 yoki 403-yillarda yashagan). Bu vrach 70 kitobdan iborat ensiklopediya yozgan. U oʻgʻli uchun «Sinopsis» asarini yozib bergan. Beruniy Oribaziyni 70 ta paragrafda eslatgan.

Atyus al-Amidiy (502-575-yillarda yashagan), u 16 jildlik tibbiy toʻplam muallifi sanaladi. Beruniy oʻzining «Saydana» kitobida Al-Amidiyning «Kunnashu Amidiy» (Amidiy toʻplami) asarini 28 oʻrinda keltirib oʻtgan.

Stefan-ehtimol Stefan al-Iskandariy boʻlib, u imperator Irakliy podsholigi davrida (610-641-yillarda) Konstantinopolda saroyda vrachlik qilgan. «Saydana»da bu vrach faqat bir oʻrinda eslatilgan.

Pavel (615-690-y.y.) Egin orolida tugʻilib oʻsgan, Arablar u yerni ishga ol etgach, Iskandariyada yashagan qadimgi grek medisinasi eng soʻnggi vakili hisoblanadi. Pavel yetti kitobdan iborat tibbiyot ensiklopediyasining muallifi sanaladi. Beruniy uning asarlaridan 190 ga yaqin iqtiboslar keltirgan.

Abu Jurayj-Abu jurayj Ar Rohib, u xristian vrachlik maktabi vakillaridan biri boʻlib, yozma asarlari nomi keltirilmagan. Biroq «Saydana» kitobida Beruniy tomonidan 25 ta paragrafda zikr etib oʻtilgan.

Jurjiys-Jurjis ibn Jibril ibn Buxteyshu, fors xristianlari vrachlik maktabi vakili sanaladi. (VIII-IX asrlar). Jurjis grek medisinasi asarlarini arab tiliga tarjima qilishni boshlab berganlardan hisoblanadi. Suryoniy tilida uning «Kunnash» (Toʻplam) asari maʼlum. «Saydana»da Jurjisning bu kitobidan bitta iqtibos keltirilgan.

Masarjavayx-bu yahudiy millatiga mansub vrach taxminan 660-750-y.y.da Basrada faoliyat yuritgan. U Iskandariya maktabivakili Aronning tibbiyot ensiklopediyasini suryoniy va arab tillariga tarjima qilgan. Bu yahudiy vrachning “Dorilarning o‘rnini bosuvchi vositalar” nomli kitobi saqlanib qolgan.”Saydana”da 25 ta paragrafda Masarjavayhga murojaat qilingan.

Ayyub Ar Ruhaviy-u vrach Galen asarlarini suryoniy tiliga tarjima qilgan.(820-y.) «Saydana»da bir joyda Ruhaviyning balzami borasida fikri iqtibos qilingan.

Al Dimashqiy (Bu kabi ismlarda shamsiy harflardan oldingi al artikli kelganda, shamsiy harf tashdidlanib Ad Dimashqiy etib o‘qilishi kerakligiga amal qilinmagan.) Bu vrach Masix nomi bilan ma’lum bo‘lgan Iso ibn Xakam Ad Dimashqiyning otasi bo‘lgan. Iso masix ad Dimashqiy Bag‘dod, Makka, Madina shaharlaridagi shifoxonalarni boshqargan. «Saydana»da bu olim ishlari 27 paragrafda keltiriladi.

Jibril ibn Buxteyshu ibn Jurjis-Jurjis ibn Jibrilning nabirasi, bu vrachning nomi asarda 13 ta o‘rinda keltiriladi. “Jibril sharhlari” asari unga tegishlidir.

Al-Ahvaziy Beruniy bu olimning AlXorazmiy jadvalini nohaq tanqid qilgani uchun tanqid qiladi va shu masalaga bag‘ishlab 600 betdan iborat “Ikki o‘rtasida vositachi” nomli asar yozadi. “Saydana”da Al Ahvaziy nomi 20 ta o‘rinda eslatiladi.

Ibn Al-Bitriq-Abu Zakariyo Yahyo (Yuhanna) ibn al-Bitriq- podsho Ma‘mun davrida tarjimonlik bilan shug‘ullangan vrach Abu Yahyo al Bitriq- ning o‘g‘li. Beruniy “Ibn al Bitriq tarjimalari”ga to‘rt o‘rinda murojaat qilgan, lekin qaysi asarning tarjimasini ekanligi ko‘rsatilmagan.

Salmavayh (225/840-yilda vafot etgan) Salmavayh ibn Bunan Bag‘dod shahrida Ma‘mun va Mu‘tasim podsholigi davrida yashagan vrach, “Saydana”da bu vrach bir o‘rinda zikr etilgan.

Masih-Abu l Hasan Iso ibn Hakam Masix ad Dimashqiy Horun ar Rashid davrida vrachlik bilan shug‘ullangan. U Damashqlik Hakam ad Dimashqiyning o‘g‘li bo‘lgan.Uning “Hayvonlardan olinadigan foydali dorilar” kitobi to‘rt o‘rinda zikr etilgan.

Ibn Masavayh-Xorun ar Rashidning saroyida tibbiy asarlarni grek va yunon tillaridan arab tiliga tarjima qilgan vrach.”Saydana”da Ibn Masavayhning ismi 115 martaga yaqin zikr etilgan.Ibn Masavayh 857-yilda Samarrada vafot etgan.

Ali Ibn Rabbon At Tabariy-bu vrach Marvda tug‘ilgan, keyinroq otasi va oilasi bilan Tabaristonga ko‘chib o‘tgan, keksayib qolganda islomni qabul qilgan.Uning “Firdavs ul Hikma” asari ma’lum. “Saydana”da bu vrachning ismi to‘rt o‘rinda zikr etilgan.

Al Jaxiz- Abu Usmon Amr Ibn Baxr al Joxiz (780-869 y.y.)- Basrada yashagan arab filologi, faylasufi, adibi, «Saydana»da uning «Hayvonlar to‘g‘risida kitob»i 8 paragrafda zikr etiladi.

Sabur-Sabur ibn Sahl-Jundishopur shifoxonasida boshlaruvchi bo‘lib ishlagan va 850-yilda Bag‘dod shahriga taklif qilingan. Bu vrachning “Sabur farmakopiyasi” asari uch asr davomida dorixonalar va shifoxonalarda asosiy manba bo‘lib kelgan. “Saydana”da bu kitobdan bitta o‘rinda iqtibos keltirilgan.

Al Kindiy-Abu Yusuf Yoqub ibn Ishoq ibn As Sabboh al Kindiy-800-yillarda Basrada tug‘ilgan, Bag‘dodda yashagan buyuk arab faylasufi, qomusiy olimi. Uning asarlari qatorida 30 ta medisina bo‘yicha asarlari turadi. Beruniy o‘z kitobida 7 o‘rinda bu muallif ishlaridan iqtiboslar keltirib o‘tgan.

Xunayn ibn Ishoq-(808-873 y.y.)-Abu Zayd Xunayn ibn Ishoq al Ibodiy Xiro shahrida farmasevt oilasida tug‘ilgan. Yahyo ibn Masavayhning shogirdi, arab, fors, suryoniy va grek tillarini mukammal bilgan tibbiyot tarjimoni va vrach. U Galen, Buqrot, Aflotun, Aristotel, Dioskrid, Ptolemey, Oribaziy va Pavel asarlaridan 150 tasini arab tiliga tarjima qilgan.Uning 100 ga yaqin original asarlar yozganligi keltiriladi, biroq ular to‘liq saqlab qolinmagan.”Saydana”da Xunayn ibn Ishoqning uchta asari: “Dorilarning ishonchli ro‘yxati”, “Sodda dorilar nomlari haqida”, “Xunayn taryoqi”dan ko‘p iqtiboslar keltiriladi.

Ibn Masa-Iso ibn Masa Marv shifoxonasida vrachlik qilgan, to‘g‘ri ovqatlanish, qon olish, hammomlardan to‘g‘ri foydalanish haqida asarlar yozgan.”Saydana”da 36 ta paragrafda uning ismi zikr etilgan.

Xubaysh-Xubaysh ibn al Hasan al A’sam Ad Dimashqiy Xunayn ibn Ishoqning jiyani va shogirdi. U ustozining asarlarini suryoniy tiliga tarjima qilgan. Xubaysh Galenning 35 ta asarini arab va 3 ta asarini suryoniy tillariga tarjima qilgan. “Saydana”da unga 7 ta paragrafda murojaat qilingan.

Ibn Sarabiyun-Yuxanna (Yahya)ibn Sarabiyun (Serapion)-Ixxasr ikkinchi yarmida Damashqda yashagan suriyalik vrach, medisina bo‘yicha ikkita to‘plam yozgan va u “Saydana”da 4 o‘rinda zikr etilgan.

Saxarbuxt-Iso ibn Saxarbuxt va uning “Sodda dorilarning kuchi haqida” kitobi “Saydana”da 80 marta zikr etilgan.

Abu Hanifa (815 yoki 825-895)-Abu Xanifa Axmad ibn Dovud ibn Vanand Ad Dinovariy va uning “O‘simliklar haqida kitob”i “Saydana”da 230 o‘rinda zikr etilgan.

Sobit ibn Qurra-Abu l Hasan Sobit ibn Qurra as Sobi al Xarroniy(834-901 y.y.) va uning “Tibbiyot fanining ganjinasi” kitobi “Saydana”da bir o‘rinda keltirilgan.

Ishoq-Xunayn ibn Ishoqning o'g'li Abu Yo'qub Ishoq ibn Xunayn ibn Ishoq al Ibodiy va uning "Sodda dorilar haqida kitob", "Hamma yerda uchraydigan dorilar" kitoblari "Saydana"da ikki paragrafda keltirib o'tilgan.

Qusto-Qust ibn Luka al Ba'lbakkiy, Suriya (Ba'albakka)da tug'ilgan, arman millatiga mansub vrach, faylasuf, astronom, matematik olim, Armanistonda vafot etgan."Saydana"da 8 paragrafda eslab o'tilgan.

Al Jayhaniy - Buxoro amiri Nasr II(Ikkinchi)ning vaziri Abu Abdulloh Muhammad ibn Ahmad ibn Nasr Al Jayhoniyy va uning "Davlatni bilishda yo'llarning ahamiyati" kitobi "Saydana"da 3 o'rinda eslab o'tilgan.

Ar Roziy-Abu Bakr Muhammad ibn Zakariyo ibn Yahyo ar-Roziy, turli sohalarda 260 ga yaqin asar yozgan buyuk olim, "Saydana"da Beruniy bu olimni va asarlarini 270 marta eslatib o'tgan.

Abu Zayd al Balxiy (235/850-322/934)-Abu Zayd Ahmad ibn Sahl al Balxiy, Balx okrugida tug'ilgan Al Kindiyning shogirdi, Al Balxiy va uning "Kimyo kitobi" "Saydana"da 2ta paragrafda keltirilgan.

Xamza al Isbahoniyy -Abu Abdulloh Xamza ibn al Hasan al Isbahoniyy(Isfahoniyy)(280/893-360/970) Isfahon shahrida tug'ilgan, Bag'dod shahrida yashagan tarixchi,filolog olim. Beruniy uning fors tilidagi asarlarini va olimni "Saydana"da bir necha o'rinlarda keltirib o'tgan.

Sobit(976-yilda vafot etgan)-Sobit ibn Sinon va uning "Tarix" kitobi "Saydana"da uchta paragrafda keltirilgan.

Abu l Hasan At Turunjiy va uning "Kunnash"(To'plam) kitobi «Saydana» da 17 marta keltirib o'tilgan.

Ibn Mandavayh-Abu Ali Ahmad ibn Abdurrahmon ibn Mandavayh al Isfahoniyy Adud Davla tomonidan Bag'dodga taklif etilgan. Bu olim 40 ga yaqin kichik risolalar yozgan."Saydana"da 12 paragrafda zikr etilgan.

Abu l Hasan al Amiriy (991-yilda olamdan o'tgan).Abu l Hasan Muhammad ibn Yusuf al Amiriy an Nisaburiy, "Saydana"da bu olim 2 o'rinda zikr etilgan.

Buxteyshu ibn Abdulloh(Ubaydulloh bo'lishi ham mumkin)va uning "Al Kofiy" kitobidan Beruniy bir necha iqtiboslar keltirgan.

Ibn Samanjun (1009-1010 yilda vafot etgan)Abu Bakr Xamid ibn Samanjun va uning "Sodda dorilar haqida"kitobiga 2 o'rinda murojaat qilingan.

Abu sahl (1010-yilda olamdan o'tgan) Abu Sahl Iso ibn Yahyo al Masihi Al Jurjoniyy-vrach, tabiatshunos, astronom va faylasuf. Gurgonda tug'ilgan, Xorazmlik bu olim Ibn Sino, Beruniy va Abu l Xayr kabilar bilan birga ijod qilgan. "Tib

san'atining yuz san'ati" kitobini muallif xorazmshoh Abu l Abbos Ma'mun ibn Ma'munga bag'ishlagan. Bu muallif va kitobi "Saydana"da 8 o'rinda zikr etilgan.

Ali ibn Iso Bu ism ko'z shifokori Sharafuddin Ali ibn Iso al Kahhalga tegishli bo'lsa kerak deb yozadi U.I. Karimov. Ali ibn Isoni Beruniy o'z kitobida 2 marta keltirib o'tgan.

Abu l Xayr al Hasan ibn Sivar ibn Bobo ibn Behnom ibn al Hammar 942-yilda Bag'dodda tug'ilgan, mantiq va falsafa bilan shug'ullangan. Abu l Xayr Beruniy va Ibn Sino bilan birga Ma'mun akademiyasida ishlagan olimdir. U suryoniy tilidan arab tiliga tarjimalar qilgan. "Saydana"da Abu l Xayr 70 martaga yaqin keltirilgan.

Abu Ali ibn Miskavayh (1030-yilda olamdan o'tgan), uning "Xalqlar tajribalari" kitobidan tashqari "Ichimliklar kitobi", "Eguliklar kitobi", "Sodda dorilar haqida" kabi asarlari "Saydana"da 4ta paragrafda keltirib o'tilgan.

Yuqorida ismlari keltirilgan olimlardan tashqari Abu Rayhan Beruniy o'z asarida Abu l Abbos Xushshakiy, Abu Zayd al Arrajjoniy, Abu Malik, Abu Mu'oz, Abu Nasr An Nisaburiy, Abu Nasr Al-Xatibi, Abu Sa'd al Jurjoniy, Abu Saxl ar Rasailiy, Abu Umar, Al Azdiy, Ali ibn Xamza al Isbahoniy, Badig'urus, Bishr ibn Abdulvahhob al Fazariy, Bishr As Sijoziy, Germes, Az Zanjaniy, Irohim Al Valiy, Ibrohim as Sandaniy, Yushubuxt al Matran, Al Ma'mun, Muhammad Attor, An Najjar, As Savahiliy, As Sibaviy, As Sullabiy, At Tohir ibn Muhammad, Tohir As Sijaziy, Al Umaniy, Al Fahlaman yoki Al Bahlaman, Hakam ibn Xunayn, Hasan, Hofiz ad Din, Al Xuziy, Chendiy(yoki Cheng Chi-mashhur xitoylik tabib, dieta saqlash bo'yicha kitob muallifi II asrning ikkinchi yarmida yashagan) kabi mualliflarning asarlaridan ham iqtiboslar keltirgan. Sharq tabobati ilmining shakllanishi va taraqqiy topishida Uyg'ur tabibchiligi ham salmoqli ahamiyatga egadir. Shinjong Xalq Sixxiya nashriyatida 2012 yilda chop etilgan II qismdan iborat "Uyg'ur tabobati xom dorilar ilmi" ensiklopediyasida Uyg'ur dorivor o'simliklar bilan davolash tarixi, tibbiy usullarning benazirligi, xalq tabobati texnikasi, inson tanasining fiziologik tuzilmalari orasidagi uzviy bog'liqlik, inson tanasi a'zolarining faoliyati, ushbu faoliyatni yaxshilash yo'lida foydali dorivorlarning o'ziga xos ahamiyatli jihatlari, tabiatda xom uchraydigan shifobaxsh o'simliklarning turlari, ulardan inson salomatligini yaxshilashda qo'llanish metodlari, mazkur o'simliklarning kimyoviy tarkiblari va ularni tabobatda ishlatish me'yorlari kabi masalalar batafsil bayon etilgan. Ushbu ensiklopedik salohiyatga ega bo'lgan kitob uyg'ur tabobatchilik-dorigarchilik(farmasevtika)oliy maktab(o'quv yurt)lari uchun darslik vazifasini o'tab kelmoqda.

Abdurahim Yusup bosh tuzuvchi bo‘lgan mazkur II qismli tabobat darsligining muallifi Ali Hoji Emchidir. Kitobni tuzishda Ruqiya Qovuz hamda Abul Qosim Muhammad Siddiqlar o‘zlarining katta hissalarini qo‘shgan. 1987-yilda Shinjong Uyg‘ur tabobatchilik oliy texnikumiga asos solinib, kechki ta‘lim boshlanadi. 1998-yildan esa Shinjong tibbiy universiteti va Cho‘nglar maorif instituti birlashib, davolash va dorivorchilik kasblari bo‘yicha o‘qish ishlari yo‘lga qo‘yildi. 2005-yildan buyon Jiyonshi Jo‘ngyi tabobatchilik instituti bilan birlashdi. Uyg‘ur tabobatining to‘liq davolash va dorigarchilik fakulteti ochilib, kunduzgi hamda kechki bo‘limlarga talabalar qabul qilinib kelinmoqda.

Mahmud Qoshg‘ariy asarining nomiga e‘tibor qaratilsa, “Devonu lug‘oti-t-turk” so‘z birikmasining o‘ziyoq arab tilida ekanligi ko‘rinadi, tarjimasi “Turk tillari devoni(qomusi)”.

X asrlardan boshlab Markaziy Osiyo mintaqalariga arab tilidagi yangi madaniyat va ilm-fanning kirib kelishi natijasida maorif ishlari, ya‘ni maktab, madrasalarda ta‘lim arab tilida olib borilgan. Ilm ahli ta‘lim olish, ilmiy ishlarni amalga oshirish maqsadida Arab xalifaligining markazlari bo‘lgan Kufa, Bag‘dod, Misr kabi shaharlarga borishgan va arab tilida ijod qilganlar. Mahmud Qoshg‘ariyning ushbu asari ham arab tilida yozilganligi bejiz emas. Shinjong Xalq Sixxiya nashriyotida 2012 yilda chop etilgan II qismdan iborat “Uyg‘ur tabobati xom dorilar ilmi” ensiklopediyasida qayd etilgan dorivor o‘simliklar nomlari o‘rganib chiqilganda ushbu atamalarning ham taxminan 25% i arabcha ekanligi ko‘zga tashlandi. Bu atamalarni aynan arab tilidan o‘zlashgan atamalar deyish unchalik o‘rinli bo‘lmasa kerak. Uyg‘ur tabobatida uyg‘ur xalq tilida ma‘lum va qo‘llanib kelingan shifobaxsh o‘simliklar nomlari arab tiliga o‘girilgan deyish to‘g‘riroq bo‘ladi, chunki bu so‘zlar arab tili Markaziy Osiyoga kirib kelishidan oldinroq mahalliy xalqlarning milliy tillarida mavjud edi.

Mahmud Qoshg‘ariyning jahon ilm-faniga qo‘shgan ulkan hissasi uyg‘ur tilidagi atamalarni arab tiliga o‘girib, o‘z davri ilm ahliga tanishtirganligidir. Mutafakkir olimning Devonida keltirilgan nomlar orqali dorivor o‘simliklar arab tilida ham o‘z muqobillarini topa oldi. “Uyg‘ur tabobati xom dorilar ilmi” ensiklopediyasi hozirgi kunlarda Shinjong-Uyg‘ur avtonom rayoni Tibbiyot ilmgohlarida asosiy darslik sifatida o‘qitilmoqda.

Tabobat atamalaridagi arabizmlarida uyg‘ur tili fonetikasi ta‘siri

Uyg‘ur tili tarixan ilg‘or tillar bilan uchrashish chog‘ida o‘sha tillardan ilm-fanga oid terminlar va badiiy, diniy sohalardagi so‘zlarni o‘zlashtirib oldi.

Arslan Abdullaevning 2010 yilda Shinjong Xalq nashriyotida bosmadan chiqqan “Hozirgi zamon uyg‘ur tili” nomli kitobida arab tilining uyg‘ur tiliga ta’siri nomli paragrafida shunday ma’lumotlar keltirilgan: “Uyg‘ur tilining arab tili bilan aloqasi uyg‘urlarning islom dinini qabul qilgan vaqtdan boshlanadi...”

14-asrdan boshlab islom dini Turfan tarafga tarqaldi, buning bilan arab tili va yozuvi sharqiy va shimoliy Shinjongga kengaydi. Shinjongdan topilgan ijtimoiy-iqtisodiy vasiqalarda arab tilidan kirgan Haq, Qissa, Kitab, Mal, Adam, Ali kabi so‘zlar uchraydi⁶⁷

“Uyg‘ur tilining izohli lo‘g‘ati”da jamlangan 35836 ta so‘zlar kompyuter statistikasi bo‘yicha tekshirilganda, ulardan 2669 tasi arab tilidan (7,4 foiz), 1470 tasi (4,1 foiz) fors tilidan, 2356 ta so‘z (6,6 foiz) rus tilidan o‘zlashgan so‘zlar ekanligi ma’lum bo‘ldi. 28802 (80,4 foiz) ta so‘z uyg‘ur tiliga xos so‘zlar ekanligi aniqlandi.⁶⁸

Tarixda uyg‘ur alifbosi bir necha marotaba o‘zgarishlarga uchradi. Qadimgi uyg‘ur yozuvi namunalari to‘liq saqlab qolinmagan bo‘lsa-da, u yozuvning mavjud bo‘lganligi to‘g‘risidagi ma’lumotlar adabiyotlarda keltirib o‘tiladi. Arab yozuvi va tili ta’siri ostida tuzilgan uyg‘ur alifbosida arab tiliga xos fonetik xususiyatlar o‘z ta’sirini ko‘rsatdi. Arab tilidagi fonetik jihatlar uyg‘ur tilidagi fonetik imkoniyatlar asosida moslashtirib chiqildi. Bu imlo o‘zgartirishlari alifbodagi harflarning fonetik jihatlarini to‘liq ochib berolmadi. Arab tilidagi tovushlar uyg‘ur tili fonetik imkoniyatlariga to‘liq mos kelmadi. Biroq, arab tilining mavqeyi boshqa tillarga kuchli ta’sir o‘tkazdi. Tilshunos olimlar milliy tillar grammatikasi va alifbosini qayta ko‘rib, arab harflari asosida shakllantirib chiqish vazifasini ado etdilar. Bu jarayonning qanchalik muvaffaqiyatli amalga oshirilganligini vaqt ko‘rsatadi, albatta. B ujarayonning ijobiy va salbiy tomonlari bo‘lganligi sir emas. Uyg‘ur tilida mavjud bo‘lmagan tovushlarni yozuvda aks ettirish arab tovushlarini noto‘g‘ri talqin etilishiga o‘xshash hodisalarni yuzaga keltirdi. Arab tilidagi emfatik, sirg‘uvchi, til oldi-tish uchi tovushlari va boshqa xususiyatlarni uyg‘ur alifbosida ifodalashda qator yangi harf birikmalari sun’iy ravishda yasaldi. Xuddi shu hol kirill yozuvi talablari asosida uyg‘ur alifbosini shakllantirish jarayonida ham kuzatildi. Bunda ham tilshunos olimlar kirill alifbosi tarkibiga yangi bir ko‘rinishli harflar va diftonglar triftonglarni ifodalash uchun qo‘shma harflarni ixtiro etdilar. Har ikkala jarayon ham uyg‘ur yozuvini to‘g‘ri o‘qish va to‘g‘ri tushunishda muammolar keltirib chiqardi.

⁶⁷ А.Абдуллаев Ҳозирги замон уйғур тили. Шинжонг. 2010. 157-бет.

⁶⁸ А.Абдуллаев Ҳозирги замон уйғур тили. Шинжонг. 2010. 161-бет.

Quyida arabcha soʻz va soʻz birikmalarida uygʻur tili fonetikasi, artikulyatsiyasi imkoniyatlaridan kelib chiqib paydo boʻlgan oʻzgarishlarga ayrim misollar keltiriladi:

17. **خوخا** Xoʻxa –Boshqa nomlari Shukoily, Charcha, Avnan ka tap.

Lot. Herba Cirsium helenioides, Ing. Japanese Thistle. (119-b). Izoh: Abu Rayhon Beruniyning saylanma asarlari toʻplami IVtomida X V X oʻzagidan yasalgan Xaux oʻsimlik nomi mavjud (409-bet)Persiki deb tarjima qilingan (U.I.Karimov), lekin shaklan bir oʻzakdan yasalgan soʻzlarga oʻxshasada, biroq maʼnosi toʻgʻri kelmaydi.

4. **بابونه** Babune- Boshqa nomlari: Govche shamiy, Babunej, Govche shamiy-murihiy; Lot. Herba Matricaria chamomilla, Ing. Matricaria Herb.(154-bet).

5. **ببلله** Belile-Boshqa nomlari: Belilej, Belile, Behire, Lot. Fructus terminalia bellirica, Ing. Belleric Terminalia fruit.(173-b).

Babune va Balile soʻzlarida arab yozuvidagi soʻzlarning oxirida muannaslik hamda bir donalik maʼnolarini anglatuvchi ta marbuta(atun) qoʻshimchasi qisqa (a) unlisiga aylantirib talaffuz etilishi uygʻur tili fonetikasi taʼsirida (e) qilib aytilgan. Yozuvda ham Soʻzlarning oxirgi ta qoʻshimchasi yumshoq h-hoyi havvaz harfining toʻrtinchi, yaʼni soʻz oxiridagi koʻrinishiga oʻzgargan.

15. **سوقمونييا** Suqmuniya-Boshqa nomlari: Mehmude, Mehmude Suqmuniya, Lot. Resina Convolvulus scammonia, Ing. Scammonia.(205-b). Izoh: Bu oʻsimlik nomi Beruniyda Saqamuniya (542/531-bet) deb keltirilgan, arabcha yozuvida ham Sin harfidan keyingi Vav harfi yoʻq. Rus tiliga Skammoniy deb tarjima qilingan.Bu nom oʻsimlik nomining lotincha va inglizcha variantlari(Scammonia)dan rus tiliga oʻzlashganligi koʻzga tashlanadi.

Uygʻur tabobati ensiklopediyasidagi Suqmuniya oʻsimlik nomi va Beruniy asaridagi Saqamuniya atamasi bir giyohning nomi, biroq arabcha talaffuzi va uygʻurcha talaffuzida farq bor.

18. **رہیان** Reyhan **رہیان** Boshqa nomlari: Shah Supirem, Tilsi, Rayhan; Lot. Herba Ocimum basilicum, Ing. Basil Herb. (88-b). Abu Rayhon Beruniyning “Abu Rayhon” kunyasi mana shu oʻsimlikni bolalik va yoshlik paytida yaxshi koʻrganligi va qulogʻiga taqib yurganligi uchun berilgan degan maʼlumot baʼzi adabiyotlarda uchraydi.Beruniyda bu oʻsimlik nomi Rayxon deyilgan va yorabcha yozuvida Hoyi Xuttiy ishlatilgan, uygʻur yozuvida esa Sirgʻaluvchi Xoyi Xuttiy uygʻur tilining fonetikasida yoʻqligi asosida Hoyi havvaz bilan almashtirilgan. Rayxon va Rayhan nomlari bir oʻsimlik nomidir. Rus tiliga Bazilik deb oʻgirilgan.Boshqa nomlari masaldasida ham Shoh Iparam (Beruniyda) uygʻurchasi Shoh Supiram boʻlib

o'zgarib ketishi sababi bevosita uyg'ur tiliga o'zlashish yoki aksincha til fonetik hodisasi ta'siri mavjud.

29. **أمان** Aman **نه مه ن** – Boshqa nomi: Ko'k aman, Lot. Folium Artemisiae absintium, Ing. Argy Wormwood Leaf .(317-b). Beruniyda bu o'simlik nomi keltirilmagan. O'zbek tiliga bu o'simlik nomi Achchiq shuvoq, Ermon deb tarjima qilingan (Dorivor o'simliklarning lotincha- o'zbekcha-ruscha-arabcha va forschatojikcha lug'ati. Toshkent. 2004. 20-bet). Ibn Sinoda bu o'simlik nomi Erman - Afsantin deb keltirilgan.(196-bet).

34. **مؤغاس** Mug'as, Boshqa nomlari: Afrika Mug'asi, Mida, Lot. Radix Stephania Tetranda, Ing. Root of orient vine. (332-b). Beruniyda 817-bet, Mug'as atamasi keltirilgan, biroq arabcha yozuvida bu ikki so'z ikki xil yozilgan. Uyg'urcha yozuvida oxirgi harf Sin bilan, Beruniyda Sa un bilan ifodalangan. Buning sababini uyg'urcha arab yozuvida Sa un harfi kiritilmaganligida deb tushunish kerak. Uyg'ur tili fonetikasida sirg'aluvchi Sa tovushi mavjud emas, arab tilidagi bu tovush va uni ifodalovchi harf oddiy s harfi va tovushi bilan beriladi.

37. **سلبينهج** Selbinej **سه لبينهج** – (boshqa nomi keltirilmagan), Lot. Ferula persica, Ing. Ferula.(345-bet). Bu atamada bosma xatosi tufayli Sakbinaj so'zi Salbinaj bo'lib qolganligi aniqlandi. Sakbinaj nomi lotinchasi(Dorivor o'simliklarning lug'atida 55- bet) Ferula persica Willd deb keltirilgan. O'zbek tiliga bu o'simlik nomi **Eron kavragi** deb o'girilgan. Rus tilida bu giyoh Ferula persidskaya deb ataladi. Beruniyda Sakbinaj so'zida Sin harfidan keyingi Hoyi Havvaz yo'q. Uyg'ur alifbosida qisqa a unlisini ifodalash uchun bu harf orttirilgan. Rus tiliga Sagapen deb tarjima qilingan (Beruniy IV tom. 535-bet).

17. **ئودسلب** Ud Salib Bu atamada U'd so'zidagi Aynun harfi uyg'ur alifbosida Hamza va vov birikmasi bilan ifodalangan.

22. **تمرهيندى** Temri hindiy Bu so'z birikmasida gi Tamr so'zi uyg'ur yozuvida Ta un dan so'ng Hoyi havvaz orttirib yozilgan. Bu ish qisqa a unlisini ifodalash uchun amalga oshirilgan.

36. **ئابدملك** Abid milik Abd un so'zi arab tilida Aynun harfi bilan yoziladi. Uyg'ur alifbosi xususiyatlari asosida Abid Milik atamasida ham imlo o'zgarishi sodir bo'lgan. Talaffuzda ham bu o'zgarish seziladi. Uyg'ur tilida bu kabi arabcha so'zlar muloyim aytiladi.

88. **لهيهتوتتس** Lihyatu t tis Bu so'z birikmasini morfemik, leksik tahlil etishda uni qismlarga ajratishda xatoga yo'l qo'yimaslik muhim. Bu so'zlar Lihyatun (soqol) va Tisun(Taka) so'zlarining arabcha izofa birikmasida birikuvi natijasida

yasalgan. “Taka soqoli” soʻz birikmasi shu koʻrinishdagi oʻsimlikni atashda tashbehlantirish yoʻli orqali yuzaga kelganligi koʻrinadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Yuqorida keltirilgan soʻzlar va soʻz birikmalarida arab leksikasiga xos jihatlar yaqqol koʻzga tashlanadi. Arab tili morfologiyasi nuqtai nazaridan arab tilida soʻzlar muayyan formalar asosida yasaladi. Ushbu soʻzlarning asli oʻzagi, tub semantik maʼnolari arabiy yoki turkiy (uygʻurcha) ekanligini oʻrganish uygʻur tabobat atamalari semantikasini tushunishda ahamiyatlidir. Bu soʻzlar va soʻz birikmalari uygʻur tabobatida uzoq yillardan buyon qoʻllanib kelinayotganligi sababli ular uygʻur tili soʻz boyliklari qatoriga kirib boʻlgan, biroq soʻzlarning formal shaklida arab morfologiyasi qoidalari koʻrinib turadi.

Shu jihatdan atamalarni oʻzbek va boshqa tillarga tarjima qilish jarayonida ularning tub mazmunini aniqlash muhim va bu terminlarning oʻzbek tilidagi muqobillarini topa olish tarjima jarayonida mahorat hamda bilimni talab qiladi.

Soʻz birikmalarida birinchi soʻzda aniq boʻlmagan maʼno ikkinchi aniqlovchi soʻzning mazmuni yordamida oydinlashadi. Arab tilida soʻz birikmalari asosan, moslashgan va moslashmagan aniqlovchilar ishtirokida yasaladi. Tabobat boʻyicha bitilgan qadimgi risolalarda atamalarning semantik kelib chiqishi masalasi toʻliq yoritilmaganligi bois, yillar davomida masalaning yechimi chigallashib, murakkablashib borishi kelib chiqadi. Quyidagi holatlar soʻzlarning leksik-semantik jihatlarini yoritish jarayonini qiyinlashtiruvchi omillar hisoblanadi:

1. Soʻzlar tarixan siyosiy-ijtimoiy, ilmiy, gumanitar aloqalar davomida bir tildan boshqa tilga oʻzlashish jarayonini boshdan kechiradi.
2. Soʻzlar atamalar darajasiga oʻtishda sinonimlik xususiyatini yoʻqotib, yaqqol termin sifatini kasb etib boradi.
3. Termin atamalarni lugʻaviy leksik tadqiq qilishga ehtiyoj kamayib boradi.
4. Soʻzlarning terminlashuvida ayrim leksikologik buzilishlar sodir boʻladi.
5. Terminlarning internasionallashuvi mazkur terminning ilmiy-texnik maqomiga, ahamiyatiga mos ravishda keng yoki aksincha tor maʼno kasb etadi.
6. Termin soʻzlarning tildan tilga oʻzlashuvi jarayonida dominant til grammatik, morfologik, fonetik jihatlari oʻzlashtiruvchi tildagi shu kabi qoidalarga moslashtiriladi. Biroq bu moslashtirilish jarayonida milliy tilning fonetik, fonologik, orfografik, morfologik xususiyatlari ustuvorlik qiladi.
7. Qadimgi terminlar talaffuzi va yozuv shakllaridagi tafovutlar noshirchilik sanoatining darajasi bilan ham bogʻliq boʻlgan. Asarlarni qoʻlyozmalar va koʻchirma namunalardan qayta koʻchirish davomida koʻplab xatolarga yoʻl

qo'yilganligi keyingi tadqiqot ishlari mobaynida muayyan termin turli ma'nolarda ishlatilishiga sabab bo'ladi.

REFERENCES

1. A.P.Беруни.Избранные произведения. Том IV.Ташкент. 1974.
2. Abu Ali Ibn Sino. Tib qonunlari. Toshkent. 1992. 1 jild.
3. Xolmatov H.X., Karimova S.U., Ahmedov O'.A., Sobirov R.S. Dorivor o'simliklarning lotincha-o'zbekcha-ruscha-arabcha va forsha-tojikcha lug'ati. Toshkent. 2004.
4. "Uyg'ur tabobati xom dorilar ilmi" ensiklopediya. XXR. Shinjong . 2010.
5. A.Abdullaev. «Hozirgi uyg'ur tili grammatikasi» Shinjong xalq nashriyoti. 2010.
6. Abu Rayhon Beruniy Tanlangan asarlar to'plami 4 tom. "Dorivor o'simliklar haqida kitob".
7. Nurmonov A.Tanlangan asarlar 2-jild.Toshkent -2012.

**KORRUPSIYA FENOMENINI O‘RGANISHDAGI ILMIY NAZARIY
YONDASHUVLAR VA O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA
KORRUPSIYAGA QARSHI KURASHISH SIYOSATI.**

Aslonov Jasur Abduxalilovich

Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti “Xalqaro huquq” fakulteti magistri.

e-mail: jasurlion85659@gmail.com

Ilmiy rahbar: Yusufjanov Odil Abdugafurovich

Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti “Xalqaro huquq va inson
huquqlari” kafedrasida mudiri,
yuridik fanlar nomzodi, dotsent.

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada 2017-2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha harakatlar strategiyasi doirasida korrupsiyaga qarshi olib borilgan davlat siyosati, poraxo‘rlikni oldini olishga qaratilgan ijtimoiy-iqtisodiy huquqiy islohotlar va ularni amalga oshirish mexanizmlari, shuningdek, korrupsiyaga qarshi kurashda mavjud kamchiliklarni o‘rganish va ularni bartaraf etish usullari haqida so‘z boradi. Maqola muallifi tomonidan O‘zbekiston Respublikasida korrupsiyaga qarshi kurashni yanada kuchaytirish va ijtimoiy hayotda poraxo‘rlikning salbiy oqibatlarini oldini olish maqsadida xalqaro qonunchilikda e‘tiborga olingan korrupsion jinoyatlarning ba‘zi xususiyatlarini milliy qonunchilikda aniq belgilab olish va ijtimoiy hayotda korrupsiyaga qarshi immunitetni shakllantirish muhim vazifa ekanligi ta’kidlangan.

Kalit so‘zlar: korrupsiya, korrupsiyaga qarshi kurash, milliy xavfsizlik, xalqaro qonunchilik, korrupsiyaga qarshi kurash siyosati.

ABSTRACT

This article describes the state anti-corruption policy, socio-economic legal reforms aimed at preventing corruption and mechanisms for their implementation, as well as the implementation of the Strategy of actions on the five priority areas of development of the Republic of Uzbekistan for 2017-2021, as well as it is about studying the existing shortcomings in the fight against corruption and ways to overcome them. In order to further strengthen the fight against corruption in the Republic of Uzbekistan and prevent the negative consequences of corruption in public life, it is important to clearly define in the national legislation some features of corruption crimes in international law and to form immunity against corruption in public life. highlighted.

***Keywords:** corruption, anti-corruption, national security, international law, anti-corruption policy.*

KIRISH

Bugungi kunda rivojlanib borayotgan, jahon hamjamiyati vakillarini tobora tashvishga solayotgan global muammolardan biri bo'lgan korrupsiya jamiyat xavfsizligi va barqarorligi, iqtisodiy, ijtimoiy-madaniy rivojlanishi va hukumatning institusional rivojlanishiga to'sqinlik qilayotgan illatlardan biridir. Korrupsiyaga oid jinoyatlar hukumat vakillarining jamiyat oldidagi obro'siga putur yetkazibgina qolmay, ichki va tashqi siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy aloqalarning samarali yo'lga qo'yilishida ham jiddiy muammo tug'diradi. Korrupsiya bilan bog'liq muammolarning keng talqin qilinishi va huquqni muhofaza qilish organlari faoliyatida korrupsiyaga qarshi kurashga qaratilgan chora-tadbirlarning kuchaytirilishiga qaramay ushbu jinoyatni ildiz otib borishi uning mohiyatini yanada chuqurroq tahlil qilish va paydo bo'lish sabablarini kengroq o'rganishga undaydi. Zero, "korrupsiya kasalligini" yengishda bugungi kunda mamlakatimizda joriy qilingan ma'muriy chora tadbirlarning o'zi yetarli emas. Poraxo'rlikni oldini olishgan bo'lgan urinishlar har tomonlama puxta ishlab chiqilishi, bunda aholining milliy mentaliteti, siyosiy madaniyati, ijro etuvchi hokimiyat organlari ustidan nazoratni amalga oshiruvchi fuqarolik institutlarining rivojlanganlik darajasini ham qamrab olinishi lozim. Korrupsiya hodisasining ilmiy tahlili shuni ko'rsatadiki, poraxo'rlik jinoyatijuda keng qamrovli tushuncha bo'lib, hatto korrupsiya so'zining etimologiyasi ham ingliz adabiyoti va boshqa xalqlar adabiyotida tarixiy nuqtai nazardan turlicha ma'no va konnotatsiyaga ega[1, B.129]. Aksariyat chet el tadqiqotchilarining talqiniga ko'ra, korrupsiya atamasi lotincha "corruptio" - "talon taroj" va "buzilish" ma'nolarini anglatuvchi so'zdan kelib chiqqan[2, B.5]. Ushbu tushunchaning axloqiy va madaniy prinsiplar asosidagi talqini rus tadqiqotchisi, yuridik fanlar nomzodi Mishin G.K. izlanishlarida o'z aksini topadi. Uning fikriga ko'ra, korrupsiya atamasi lotin tilidagi ikkita so'zdan iborat bo'lib, "cor", "ruptum" – "yurak", "ruhiyat", "buzilishi", "barbod bo'lishi" degan ma'noga ega[3,B.364]. Oksford ingliz tili lug'atida korrupsiya tushunchasining 9 ta ma'nosi berilgan bo'lib, ulardan faqat bittasini siyosiy kontekstda qo'llash mumkin: korrupsiya pora yoki boshqa ta'magirlik turlari orqali davlat vazifalarini bajarish yoki bajarmaslik davlat, korporatsiyalar va boshqa idoralarda korrupsiya amaliyotlaridan foydalanish yoki ularda ishtirok etish[4, B.974]. O'zbek tilining izohli lug'atida esa mansabdor shaxslarning o'zlariga ishonib topshirilgan huquqlari va hokimiyat vakolatidan

shaxsiy boyluk orttirish maqsadida foydalanishi (korrupsiya poraxoʻrlik, mansabni suisteʻmol qilish va boshqa noqonuniy harakatlarni oʻz ichiga oladi)[5].

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Oʻzbekiston Respublikasining 2016 yil 24 noyabrda qabul qilingan Oʻzbekiston Respublikasining “Korrupsiyaga qarshi kurashish toʻgʻrisida”gi qonuni 3 modasida korrupsiya — shaxsning oʻz mansab yoki xizmat mavqeidan shaxsiy manfaatlarini yoxud oʻzga shaxslarning manfaatlarini koʻzlab moddiy yoki nomoddiy naf olish maqsadida qonunga xilof ravishda foydalanishi, xuddi shuningdek bunday nafni qonunga xilof ravishda taqdim etish deya izohlanadi. Korrupsiya atamasiga berilgan taʻrifning oʻzgarib borishi ushbu tushunchani zamonlar osha ijtimoiy hayotda turli maʼnolarda qoʻllanilishi bilan bogʻliqdir.

Korrupsiya fenomeni keng qamrovli tushuncha boʻlganligi sababli bugungi kunda ushbu muammoni oʻrganishda turli xil yondashuvlar mavjud: sotsiologik yondashuv, yuridik (kriminologik) yondashuv, iqtisodiy, siyosiy yondashuv va axloqiy madaniy yondashuv.

Shulardan biri sotsiologik yondashuv boʻlib, bunda korrupsiyani oʻrganishga boʻlgan urinishlar korrupsiya xodisasini tushuntirishda turli xil metodlarni paydo boʻlishiga sabab boʻldi. Manbalarda keltirilishicha, sotsiologik nuqtai nazardan korrupsiya uning subʼektlari, korrupsiya sohalari, korrupsiyadan koʻzlangan maqsad va uni amalga oshirish usullari, korrupsiya shakllari va uning obʼektlari kabi oʻzaro aloqadorlikda boʻlgan elementlarni qamrab oluvchi interaktiv munosabatlarda shakllangan, ishtirokchilarning ratsional tanlovi asosida amalga oshadigan, moddiy va ramziy resurslarni almashinishni ifodalaydigan disfunktsional hodisadir (E.Giddenson, Yu. Xabermas, Dj. Mid, G.Blumer, N. Luman, T. Parsons, R. Merton, N. Smelzer, Dj. Xomans, P. Blau, A. Daune, G. Bekker, Dj. Koulman, M. Olson). Bunda korrupsiyani ijtimoiy hayotga salbiy taʻsiri va ijtimoiy munosabatlarda oʻzaro ishonchsizlik hamda taʻmagirlikni yuzaga keltirishini oldini olish maqsadida aholiga poraxoʻrlikni jamiyat taraqqiyotini orqaga suruvchi, odamlar oʻrtasida ijobiy xarakterga ega axloqiy munosabatlar oʻrnatilishiga toʻsqinlik qiluvchi illat ekanligini singdirish muhim ahamiyatga ega.

Siyosatshunoslik fani doirasida korrupsiyaga boʻlgan eʼtibor XX asrning 60 yillarida yuzaga kela boshladi. Bu sohada oʻz izlanishlari bilan muvaffaqiyatga erishgan siyosatshunos olimlar poraxoʻrlikning asosiy elementi sifatida davlat amaldorlarining pora olishi hamda ularning bevosita boshqaruvga ega chiqishga intilishlarini taʻkidlashadi. Xususan, ingliz akademigi, yurist va diplomat Djeyms Brays fikriga koʻra korrupsiya jamiyatda 4 xil koʻrinishda uchraydi:

- 1) davlat xizmatchilarini naqd pul ko‘rinishida pora olishi;
- 2) davlat xizmatchilarini boshqa narsalar vositasida pora olishi;
- 3) hujjatlar oldi sotdisi;
- 4) nomzodlar foydasiga chayqovchilik bilan shug‘ullanish[6,B.149].

Djeyms Brays qarashlarini davom ettirgan yana bir siyosiy partiyalar faoliyatini o‘rganuvchi olim M. Dyuverje ham saylovlar qatnashchilari o‘rtasida g‘alabaga erishishda poraxo‘rlik harakatlaridan foydalanishlarini ta’kidlaydi [7,B.201]. Bunda korrupsiya jamiyatda mansabdor shaxslarni hokimiyatni egallash va saqlab qolish uchun o‘z lavozimlaridan noqonuniy foydalanishlarini ifodalovchi hatti harakatlar sifatida namoyon bo‘ladi. Siyosiy fanlar doktori Baxtiyor Omonov ta’kidlashicha, O‘zbekiston Respublikasida ham korrupsiya sxemalari, mehnat qilmasdan tezda boyib qolish mexanizmlari, ishlangan usullari “zanjiri” uzib tashlanmas ekan, davlatimizning har qanday siyosiy, iqtisodiy islohotini hayotga olib kirish, xalqni farovon qilish vazifasi qog‘ozda qolib ketaveradi. Zero korrupsiyaga qarshi kurash faqatgina tegishli organlarning emas balki, barchaning ishi bo‘lishi zarur[8]. Olib borilgan izlanishlar natijasida shunga guvoh bo‘lamizki, korrupsiyaga qarshi kurashda aholini siyosiy jarayonlarda faol ishtirokini ta’minlash, mansabdor shaxslar faoliyati ustidan jamiyat nazoratini o‘rnatish, fuqarolik jamiyatini rivojlantirish, fuqarolarda siyosiy madaniyatni kuchaytirish samarali natijalarga olib kelishi mumkin.

Iqtisodiy nazariyada korrupsiya deganda davlat xizmatchilarini davlat resurslarini shaxsiy manfaatlari uchun ishlatish hisobiga foyda olishga qaratilgan xatti harakatlar tushuniladi[9]. Bunda moddiy imtiyozlar va imtiyozlar taqsimlanishini hamda soliqlar hajmini belgilovchi va ularni ustidan nazoratni amalga oshiruvchi asosiy organ davlat bo‘lsa, amaldorlar esa davlat tomonidan ajratilgan imtiyozlarni taqsimlash huquqiga ega bo‘lgan shaxslardir. Ko‘proq imtiyozga ega chiqishni xohlovchi shaxslar yoki kompaniyalar ko‘proq moddiy foyda olish maqsadida ushbu imtiyozlarni sotib olishga harakat qilishlari mumkin. AQSHning Yel universiteti professori Rouz Akkerman fikriga ko‘ra korrupsiyani avj olishi jamiyatning iqtisodiy hayotida davlat amaldorlarining haddan tashqari va samarasiz aralashuvi bilan bog‘liq[9, B.400]. Shunday ekan korrupsiyaga qarshi kurashda asosiy choralardan biri sifatida davlat amaldorlarining o‘zboshimchaliklariga chek qo‘yish va mansabdor shaxslarni jamiyatning iqtisodiy faoliyatiga aralashuvini kamaytirish belgilab olinishi lozim.

Korrupsiya tushunchasining **yuridik tavsifi** o‘z xizmat vakolatlaridan xudbinlik bilan foydalanadigan mansabdor shaxslarning porxo‘rligi va ta’magirligi bilan

ifodalanuvchi xavfli noqonuniy hodisa deb hisoblanadi. Bunda korrupsiya nafaqat jinoiy xarakterga ega, balki u ma'muriy huquqiy, fuqarolik va intizomiy xususiyatlarni ham o'zida mujassamlashtirgan murakkab fenomenga aylanadi. Yuridik sohada ham ko'pgina olimlar korrupsiyaning huquqiy mohiyatini va uni bartaraf etish chora-tadbirlarini asoslab berishga urinishgan. Xususan, korrupsiyaga qarshi kurashda huquqiy tartib faoliyati, uning yuzaga kelishi va rivojlanishiga oid muammolarni, shuningdek, korrupsiyaga qarshi kurashning huquqiy mexanizmlari tahliliga oid ma'lumotlarni N.G.Aleksandrova, S.S.Alekseyeva, L.I.Antonovoy, B.C.Afanaseva, V.V.Borodina, G.A.Gadjiyeva, Yu.I.Grevsova, D.A.Kerimova, S.F.Kechekyana, A.I.Koroleva, M.M.Kuritsina, D.I.Lukovskoy, L.A.Nikolayevoy, M.N.Marchenko, I.F.Pokrovskogo, V.P.Salnikova, L.I.Spiridonova G.Nurmuhammedova, B.Isroilov, R.Obidov kabi olimlarning ilmiy asarlarida uchratishimiz mumkin. Taniqli rus olimi G.N.Borzenkova fikriga ko'ra korrupsiyani mansabdor shaxslar o'zlarining rasmiy vakolatlaridan xudbin maqsadlar uchun foydalanishlari asosida vujudga keluvchi boshqaruv apparatining parchalanishi deb tushunish kerak[10,B.30]. Bunday yondashuvning kengroq talqinini S.P.Kushnirenko tomonidan berilgan ta'rifda ko'rishimiz mumkin: "Korrupsiya bu davlat amaldorlarining o'z xizmat vakolatlaridan uchinchi shaxs yoki guruh manfaatlari yo'lida ularni moddiy rag'batlantirish uchun muntazam foydalanishlarini ifodalovchi ijtimoiy huquqiy hodisa bo'lib, uning natijasida davlat hukumati va davlat xizmatlarining obro'yi pasayadi. Bunda mansabdor shaxslar o'z xizmat vakolatlaridan bevosita yoki bilvosita foydalanadilar"[11]. Demak, korrupsiya natijasida davlat hukumatining avtoriteti yo'qolib, davlat boshqaruv apparati parokandalikka uchrashi mumkin. Bunday holatning oldini olish esa mutassadi tashkilotlar va davlat organlari tomonidan poraxo'rlikni kamaytirishga oid kompleks chora-tadbirlar ishlab chiqilishini talab qiladi. Bizning fikrimizcha, korrupsiyaga qarshi siyosatni yo'lga qo'yish masalasi davlat boshqaruv organlarining oldiga puxta ishlab chiqilgan reja asosida ish ko'rishdek juda murakkab muhim vazifani qo'yadi. Chunki korrupsiyaga qarshi qaratilgan siyosiy faoliyat mamlakatdagi korrupsiya bilan bog'liq kriminologik vaziyatni tahlil qilib va kelajakda kutilishi mumkin bo'lgan muammolarni oldindan hisobga olgan holda mamlakatda mavjud ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy imkoniyatlar asosida amalga oshirilishi lozim. Shu o'rinda avvalambor korrupsiyaga qarshi siyosat tushunchasining ta'rifini aniqlab olish kerak. Ilmiy manbalarga asoslanadigan bo'lsak korrupsiyaga qarshi siyosat bu davlat organlari va fuqarolik jamiyati institutlarining korrupsiyani oldini olish va uning salbiy oqibatlarini kamaytirishga, korrupsiyani keltirib chiqaruvchi omillarni va

shartlarni bartaraf etishga qaratilgan ilmiy nazariy jihatdan asoslangan, tizimli va izchil faoliyatidir. Siyosatshunos olim professor V.Lopatin fikriga ko‘ra korrupsiyaga qarshi siyosat tarkibida quyidagi elementlar mavjud bo‘lishi lozim:

a) korrupsiyaga qarshi siyosat konsepsiyasi, uning maqsadlari va tamoyillarini shakllantirish;

b) inson huquqlari va erkinliklarini himoya qilish bo‘yicha davlat va fuqarolik jamiyati institutlari faoliyatini yo‘lga qo‘yish;

d) korrupsiyaning oldini olish bo‘yicha ustuvor yo‘nalishlarni va choralarni belgilash, shuningdek korrupsiyaga qarshi siyosatni amalga oshirish sub’ektlarini aniqlash;

e) korrupsiyaga qarshi kurashni shakllantirish va amalga oshirishda hokimiyat vakolatlarini aniqlash;

f) qonun ishlab chiqarish va huquqni muhofaza qilish faoliyatida korrupsiyaga qarshi kurash prinsiplarini aniqlash va amalga oshirish, korrupsiyaga qarshi standartlarga muvofiq jamiyatning huquqiy ongini shakllantirish[12, B.25].

Korrupsiya hodisasini jamiyat hayotidan ildizi bilan yo‘qotib yuborish imkonsizdir, ushbu illatga qarshi faqatgina profilaktik chora-tadbirlar qo‘llanilishi mumkin. G.Nurmuhammedova fikriga ko‘ra korrupsiyaga qarshi kurashda kurashning maqsadini aniqlab olish muhim ahamiyatga ega. Korrupsiyaga qarshi kurashning maqsadini aniqlashda umumiy (bosh maqsad) va aniq vaziyatga asoslangan (muayyan muddat ichida) maqsadga ajratish mumkin[13]. Shunga ko‘ra, O‘zbekiston Respublikasida aniq vaziyatga asoslangan korrupsiyaga qarshi kurash chora-tadbirlari O‘zbekiston Respublikasi prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning 2017 yil 7 fevraldagi **“2017-2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-4947-sonli Farmonida** to‘laqonli o‘z aksini topdi[14].

Yuqoridagi farmonga ko‘ra harakatlar strategiyasi besh bosqichda amalga oshirilishi rejalashtirilgan. Harakatlar strategiyasida korrupsiyani oldini olish bilan bog‘liq chora tadbirlarga alohida e‘tibor berilgan bo‘lib, korrupsiyaga qarshi kurash ustuvor yo‘nalishlardan biri sifatida belgilangan. Harakatlar strategiyasida belgilab olingan korrupsiyaga qarshi kurash bilan bog‘liq vazifalarni va boshqa ustuvor maqsadlarni amalga oshirishni nazorat qiluvchi O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti boshchiligidagi Harakatlar strategiyasini amalga oshirish bo‘yicha Milliy komissiya tuzildi[15].

Bugungi kunda O‘zbekiston Respublikasida korrupsiyaga qarshi kurashning tashkiliy huquqiy asoslari yaratilgan bo‘lib, korrupsiyaga qarshi kurashda asos

bo‘luvchi xalqaro kelishuvlar ratifikatsiya qilingan, konseptual strategik va milliy reja asosida antikorrupsion hujjatlar, shu bilan birga ularni amalga oshirishga qaratilgan normativ huquqiy qonunlar qabul qilingan.

2003 yilda qabul qilingan **BMTning “Korrupsiyaga qarshi Konvensiyasi”** dunyo hamjamiyati a‘zolari oldiga korrupsiyaga qarshi kurashning tizimli siyosatini ishlab chiqish vazifasini qo‘ydi. Jumladan, O‘zbekistonda ham korrupsiyaga qarshi kurashda ijro etuvchi hokimiyatda boshqaruv jarayonlarining aniq va shaffof bo‘lishiga korrupsiyaga qarshi kurash ustidan nazoratni amalga oshirishning samarali mexanizmlari hali hanuz ishlab chiqish va mavjud chora tadbirlar tizimini isloh etish talab etiladi.

So‘nggi yillarda O‘zbekiston Respublikasida korrupsiya bilan bog‘liq jinoyatlarni aniqlash va ularni oldini olish borasida olib borilgan islohotlar tahsinga sazovordir. Zero, ushbu islohotlar amalda o‘z samarasini ko‘rsatayotganligini O‘zbekiston Respublikasini **Transparency International** xalqaro tashkilotining statistik ma‘lumotlariga qaraganda korrupsiya indeksi 2007-2020 yillar oralig‘ida **9 ballga** yoki **175-o‘rindan 146-o‘ringa ko‘tarilganligidan** ham bilib olish mumkin[16].

Korrupsiyani yo‘q qilishga qaratilgan muhim qadamlardan yana biri bu O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha harakatlar strategiyasi doirasida O‘zbekiston Respublikasi prezidenti Sh.M.Mirziyoyev tashabbusi bilan xalqaro standartlarga muvofiq 2017 yil 3 yanvar kuni “Korrupsiyaga qarshi kurashish to‘g‘risida”gi qonunning imzolanishi bo‘ldi. Qonunda “korrupsiya”, “korrupsion huquqbuzarlik”, “manfaatlar to‘qnashuvi” kabi tushunchalarga izoh berilgan bo‘lib, unga ko‘ra:

- aholining huquqiy savodxonligi va huquqiy madaniyatini oshirish, jamiyatda korrupsiyaga nisbatan toqatsizlikni shakllantirish;

- davlat va jamiyat hayotining barcha sohalarida korrupsiyadan ogohlantirish bo‘yicha choralarni amalga oshirish;

- korrupsion huquqbuzarliklarni o‘z vaqtida aniqlash, ularning oqibatlari, sabablari va keltirib chiqargan sharoitlarni bartaraf etish hamda korrupsion huquqbuzarliklar sodir etilgani uchun muqarrar jazolash tamoyilini tadbiq etish kabilar davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlari etib belgilangan.

Shuningdek, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 2 fevralda PQ-2752-sonli “Korrupsiyaga qarshi kurashish to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Qonunining qoidalarini amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risidagi Qaroriga muvofiq 2017-2018 yillarga mo‘ljallangan korrupsiyaga qarshi kurashish bo‘yicha

Davlat dasturi tasdiqlandi. Ushbu Davlat dasturida 5 ta yo‘nalish bo‘yicha 50 dan ortiq korrupsiyaga qarshi choralarni amalga oshirish ko‘zda tutilgan. Respublikamizning 60 dan ortiq vazirlik va idoralarida korrupsiyaga qarshi idoraviy rejalar ishlab chiqildi va tasdiqlandi.

Bundan tashqari korrupsiyaga qarshi kurashish bo‘yicha “Respublika idoralararo komissiyasi to‘g‘risida”gi Nizom tasdiqlandi. Komissiyaga O‘zbekiston Respublikasi Bosh prokurori raislik qiladi va komisiyaning ishchi organi sifatida O‘zbekiston Respublikasi Bosh prokuraturasi faoliyat olib boradi. Uning tarkibi davlat organlari rahbarlari va ekspertlari, fuqarolik jamiyati institutlari va ilmiy doiradagi 43 nafar a‘zodan iborat. Komissiya tomonidan qabul qilinadigan qarorlar barcha davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari, jamoat birlashmalari va boshqa tashkilotlar tomonidan ijro etilishi majburiydir. Komissiya huzurida korrupsiyaga qarshi kurash choralari va bu boradagi tashkiliy-amaliy va huquqiy mexanizmlarni amalga oshirish holatini ko‘rib chiqish va tahlil qilish bo‘yicha Ekspertlar guruhi tashkil etildi[17].

Korrupsiyaga qarshi kurashish sohasida parlament nazorati samaradorligi oshirilishi davlat organlarida korrupsiya bilan bog‘liq holatlarni kamaytirishga yo‘l ochib berdi. Oliy Majlis palatalarida korrupsiyaga qarshi kurashish va sud-huquq masalalari bo‘yicha qo‘mitalar hamda Qoraqalpog‘iston Respublikasi Jo‘qorg‘i Kengesi, viloyatlar va Toshkent shahar xalq deputatlari kengashlari, tuman va shahar xalq deputatlari kengashlarining tarkibida qonuniylikni ta‘minlash va korrupsiyaga qarshi kurashish bo‘yicha **doimiy komissiyalar** tashkil etildi. Davlat organlari va tashkilotlarda korrupsiyaga qarshi ichki nazorat tizimi (komplayens-nazorat)ni joriy etish yo‘lga qo‘yildi.

Korrupsiyaga oid islohotlarni amalga oshirishda sud-huquq tizimi ham e‘tibordan chetda qolmadi. Avvalo, 2017 yildan boshlab sudyalarni dastlabki besh yillik, keyingi o‘n yillik muddatga tayinlash tartibi va keyinchalik muddatsiz (umrbod) lavozimda bo‘lish muddati belgilandi. Sud tizimi tuzilmasini tubdan takomillashtirish va faoliyatini samaradorligini oshirish maqsadida, O‘zbekiston Respublikasi Sudyalar oliy kengashi tashkil etildi va Sud hokimiyati organlarini rivojlantirish jamg‘armasi va budjetdan tashqari Adliya organlari va muassasalarini rivojlantirish jamg‘armasi tashkil etildi. Sud huquq tizimida korrupsiya bilan bog‘liq jinoyatlarni oldini olishga qaratilgan yana bir muhim voqea O‘zbekiston oliy sudi yangi interaktiv veb-saytini ishga tushirilganligi bo‘ldi. Veb-saytga E-SUD elektron sud tizimi va E-XSUD hujjat almashish tizimi ulangan bo‘lib, bu fuqarolarga hujjatlarni elektron shaklda rasmiylashtirish imkonini beradi. Jinoiy ishlar bo‘yicha tergov va sud jarayonlarini

osonlashtirish maqsadida 2018 yil sentabr oyidan boshlab "onlayn translyatsiya" interaktiv xizmatining birinchi bosqichi ishga tushirildi.

Harakatlar strategiyasi bilan bog'liq islohotlar doirasida **Prokuratura tizimida** ham bir qator o'zgarishlarni amalga oshirishni nazarda tutuvchi bir qancha prezident farmonlari va qarorlar qabul qilindi. Korrupsiyaga qarshi kurashda prokuratura organlari faoliyatini ochiqligi va shaffofligini ta'minlash maqsadida, 2018 yil iyun oyida Bosh prokuratura rasmiy veb-sayti (prokuratura.uz) ishga tushirildi. Saytda fuqarolarni Bosh prokuraturaga qabul qilish jadvali, O'zbekiston murojaatlari to'g'risidagi Qonun hujjatlari, Bosh prokuratura murojaatlar bilan ishlash boshqarmasi xodimlari ro'yxati, shuningdek, viloyat prokurorlari va unga tenglashtirilgan prokurorlarning murojaatlar bilan ishlash bo'yicha katta yordamchilari to'g'risida ma'lumotlar berilgan. Bosh prokuratura huzuridagi Majburiy ijro byurosining sud hujjatlarini ijro etishda mulkni elektron onlayn savdolar orqali sotish jarayonini maksimal avtomatlashtirish, inson omilini va auksionlarni o'tkazishda tashqi aralashuvni bartaraf etish maqsadida "E-IJRO AUKSION" yagona elektron savdo maydonchasi joriy qilindi.

Yana bir e'tirofga loyiq jihat shundaki, harakatlar strategiyasi davrida eng katta qadamlardan biri Davlat organlari, jamoat va fuqarolik jamiyati institutlari o'rtasidagi aloqa tizimiga aloxida e'tibor qaratilgani bo'ldi. Davlat organlari va fuqarolik jamiyati institutlarida yuqori axloqiy me'yorlarni shakllantirish maqsadida kadrlar tayyorlash va ularni malakasini oshirish yuzasidan ham bir qator qonuniy hujjatlari qabul qilindi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzurida Davlat xizmatini rivojlantirish agentligi tashkil qilindi. U davlat organlari va tashkilotlarida xodimlarni boshqarish va inson resurslarini rivojlantirish sohasida yagona davlat siyosatini amalga oshirish uchun mas'ul hisoblanadi[18].

Agentlikka milliy kadrlar zaxirasini boshqarish, davlat fuqarolik xizmati lavozimlarining davlat reyestrini yuritish, vakant lavozimlarning yagona ochiq portalini tashkil etish va yuritish, davlat fuqarolik xizmatchilari faoliyati samaradorligini baholashning o'lchanadigan indikatorlari tizimini joriy etish kabi vazifalar yuklatildi. Bundan tashqari, ushbu agentlik huzurida Davlat xizmatini rivojlantirishni qo'llab-quvvatlash jamg'armasi tashkil qilindi.

Bundan tashqari, Korrupsiya bilan bog'liq huquqbuzarliklarning oldini olish bo'yicha olib borilayotgan ishlarni takomillashtirish maqsadida, **Ichki ishlar vazirligi** huquqbuzarliklarning oldini olish Bosh boshqarmasi, Ichki ishlar vazirligi huzuridagi Jinoyat qidiruv boshqarmasi tarkibida korrupsiya va iqtisodiy jinoyatlarga qarshi kurash boshqarmasi tuzildi.

Amalga oshirilgan ijobiy ishlarga qaramay, bugungi kunda O‘zbekistonda davlat yoki davlat xizmati sohasida amalda bo‘lgan yagona qonun yo‘q.

Korrupsiyaga oid jinoyatlarni oldini olish mexanizmini yanada takomillashtirish uchun 2017–2018 yillarda Korrupsiyaga qarshi kurash bo‘yicha davlat dasturining 2-bandi 2017 yil oktabrigacha «Davlat xizmati to‘g‘risida»gi qonun loyihasini ishlab chiqishni ko‘zda tutgan edi. Qonun konsepsiyasi 2017 yil dekabrda Bandlik va mehnat munosabatlari vazirligi tomonidan ishlab chiqilishi, tegishli qonun loyihasi bilan birgalikda Vazirlar Mahkamasiga kiritilishi, 2018 yilda qonun konsepsiyasi va loyihasi Adliya vazirligi tomonidan takomilga yetkazilib, Prezident administratsiyasiga kiritilishi, Prezident administratsiyasida ko‘rib chiqish natijalari bo‘yicha Oliy Majlis Qonunchilik palatasiga kiritilishi ko‘zda tutilgan edi. Mazkur loyiha davlat xizmatlari organlari faoliyatining barcha sohalariga taalluqli bo‘lib, u hamon muhokamalar jarayonida.

Shuningdek, Korrupsiya uchun jinoiy javobgarlik Konvensiyasiga (Strasburg, 1999 yil 27 yanvar), Korrupsiya uchun fuqarolik-huquqiy javobgarlik Konvensiyasiga (Strasburg, 1999 yil 4 noyabr) va Xalqaro tijorat bitimlarini amalga oshirishda xorijiy mansabdor shaxslarni pora berib sotib olishga qarshi kurashish Konvensiyasiga (Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyoti tashkiloti, 1997 yil 17 dekabr) qo‘shilish masalasini ko‘rib chiqish taklif etilmoqda.

Bundan tashqari, BMTning Korrupsiyaga qarshi konvensiyasida belgilangan xorijiy davlat mansabdor shaxslariga va xalqaro davlat tashkilotlarining mansabdor shaxslariga pora berish, yuridik shaxslarning javobgarligi va boshqa korrupsiyaga oid jinoyatlar uchun javobgarlikni kuchaytirish choralarini ta‘minlash bo‘yicha tegishli normalarga milliy qonunchilikka implementatsiya qilish bo‘yicha normativ-huquqiy hujjatlar loyihalari ishlab chiqish kiritilmoqda.

Shu o‘rinda ta‘kidlab o‘tish joizki, 2010 yildan buyon O‘zbekiston Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkilotining korrupsiyaga qarshi kurashish bo‘yicha Istanbul harakatlar rejasida ishtirok etmoqda. 2019 yil 21 mart Parijda Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkilotining korrupsiyaga qarshi kurashish bo‘yicha Istanbul harakatlar rejasi monitoringining to‘rtinchi bosqichi bo‘lib o‘tdi, uning natijalariga ko‘ra xalqaro ekspertlar O‘zbekiston ushbu tashkilotning avvalgi barcha tavsiyalari bo‘yicha yutuqlarga erishganligini ta‘kidlashdi. Mazkur monitoring yakunlari bo‘yicha berilgan 47 ta tavsiyalarni bajarish yuzasidan 31.07.2019 yilda «Yo‘l xaritasi» tasdiqlandi[19].

Xususan, mazkur tavsiyalar asosida O‘zbekiston Respublikasi 2019 yilda Fuqarolik, oilaviy va jinoiy ishlar bo‘yicha huquqiy yordam va huquqiy munosabatlar

to'g'risidagi MDHning Kishinev konvensiyasiga (Kishinyov sh., 2002 yil 7 oktabr) qo'shildi.

O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha harakatlar strategiyasi asosida respublikamizda korrupsiyaga qarshi kurashishda bir qator qonun hujjatlari yaratilib, ommaviy axborot vositalari orqali, turli uchrashuvlar, davra suxbatlari, tadbirlarda aloxida tushuntirilayotgan bo'lsada, korrupsiyaga qarshi kurashish bo'yicha qonunchiligimizda mavjud kamchiliklar bartaraf etilmasligi oqibatida afsuski hali korrupsiyaning keskin kamayishiga erishganimiz yo'q.

Masalan, O'zbekiston Respublikasining 2017 yil 2 fevraldagi "Korrupsiyaga qarshi kurashish to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonunining 27-moddasida "Yuridik shaxslar korrupsiyaga oid huquqbuzarliklarni sodir etganlik uchun qonunda belgilangan tartibda javobgar bo'ladi" deb ko'rsatilgan bo'lsada[23], O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining VI bobi, 17-moddasida "Jinoyat sodir etgunga qadar o'n olti yoshga to'lgan, aqli raso jismoniy shaxslar javobgarlikka tortiladilar" deb ko'rsatib o'tilgan yoki Jinoyat kodeksida Yuridik shaxslar korrupsiyaga oid huquqbuzarliklarni sodir etganlik uchun javobgarlikka tortilishi to'g'risida aniq ko'rsatmalar belgilanmagan[20].

Shuningdek, huquqiy atamalar borasida Konvensiya mansabdor shaxs (public official) atamasini ishlatadi. Konvensiyaning o'zbek tiliga tarjima qilingan hamda Bosh Prokuratura veb-saytida e'lon qilingan variantida mazkur atama ommaviy mansabdor shaxs sifatida tarjima qilingan. Ammo O'zbekiston qonunchiligida ommaviy mansabdor shaxs tushunchasi mavjud emas. Qonunchilikda mansabdor shaxs tushunchasiga ta'rif berilmagan bo'lib, Rustamboyevning «O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksiga sharhlar» (Maxsus qism) kitobida mansabdor shaxs, uning tarkibiga kiruvchi mas'ul mansabdor shaxs, hokimiyati vakillari va boshqa toifalariga ta'rif berilgan[21, 553-bet]. Jinoyat kodeksi moddalarini talqin qilishda mazkur sharhdagi tavsiflarga amal qilinib kelinsada, O'zbekiston qonunlariga ko'ra u rasmiy sharh hisoblanmaydi va normativ xarakterga ega emas. Bundan tashqari, Jinoyat kodeksining (JK) pora berish va pora olish moddalarida mansabdor shaxs atamasi ishlatilgan bo'lib, mansabdor shaxs atamasiga sharhda berilgan tavsif va Konvensiya talab qilgan atama tavsifi o'rtasida tushunmovchiliklar barataraf etilmagan.

E'tiborga loyiq yana bir jihat shundaki, xalqaro standartlarga muvofiq poraxo'rlik jinoyati tarkibining muhim elementlariga aniq ta'rif berib o'tilgan bo'lsada, milliy qonunchiligimizda ushbu elementlar kengroq talqin etilmaganligi korrupsiyaga oid jinoyatlarga xolis baho berishda bir muncha qiyinchiliklar tug'diradi.

Ana shunday korrupsiya jinoyati tarkibining asosiy elementlaridan biri nomoddiy bo‘lmagan foydani (moddiy ob‘ekt bo‘lmagan va aniq o‘lchovga ega bo‘lmagan qimmatlikni) yoki pul bilan bog‘liq bo‘lmagan yoki ulardan iborat bo‘lmagan foydani ham o‘z ichiga oladi. O‘zbekiston jinoyat qonunchiligiga esa hali ham poraning predmeti sifatida nomoddiy qimmatliklar kiritilmagan.

Poraxo‘rlik jinoyatlari tarkibining navbatdagi zaruriy elementi bu jinoyatlarning uchinchi shaxslar manfaatlari yo‘lida sodir etilishidir. Bunda jinoyatni kriminalizatsiya qilishda faqat mansabdor shaxs uchun emas, balki boshqa har qanday jismoniy yoki yuridik shaxs uchun ham moddiy yoki moddiy bo‘lmagan qimmatliklarni olishini anglatadi. Xalqaro standartlarga ko‘ra, uchinchi tomon har qanday jismoniy yoki yuridik shaxs bo‘lishi mumkin.

O‘zbekiston Jinoyat kodeksi, poraxo‘rlikni uchinchi shaxslar manfaatlari foydasiga kriminalizatsiya qilmaydi, faqat mansabdor shaxsning o‘zi porani olishi yoki bunday shaxsga pora berishini jinoyat deb tan oladi.

Shuningdek, Oliy sud plenumining "poraxo‘rlik holatlari bo‘yicha sud amaliyoti to‘g‘risida"gi qarorida ham poraxo‘rlikni uchinchi shaxslar foydasiga jinoiy javobgarlikka tortish masalasiga tegishli emasligi ta’kidlangan[22].

Poraga va’da, taklif va yoki uni qabul qilish. Korrupsiyaga oid navbatdagi muhim elementporaga va’da qilish, taklif qilish yoki uni qabul qilish predmeti Yevropa iqtisodiy hamkorlik tashkiloti Konvensiyasi, Korrupsiya uchun jinoiy javobgarlik to‘g‘risidagi Yevropa Kengashi Konvensiyasi va BMTning korrupsiyaga qarshi Konvensiyasida tugallangan jinoyat sifatida keltirilgan. O‘zbekiston Jinoyat kodeksida mazkur jinoyat kriminalizatsiyasi masalasi haligacha hal etilmagan.

Korrupsiya bilan bog‘liq jinoyatlarning navbatdagi elementlaridan yana biri mansab vakolatini suiste‘mol qilish uchun javobgarlik masalasi Jinoyat kodeksining 205-moddasida ko‘rib chiqilgan. Bu moddaning tahlili unda korrupsiya omilining mavjudligini ko‘rsatsa ham ushbu modda kompozitsiyasining majburiy elementlaridan biri bo‘lgan **“jiddiy ziyon“** (“существенный вред”) tushunchasining ta’rifi yo‘qligidadir.

Istanbul harakatlar rejasi doirasidagi monitoring davomida ushbu atama ostida nima nazarda tutilayotganligi, huquq-tartibot idoralari uning mavjudligini qanday aniqlayotganligi xususidagi savolga hech qanday javob ola olmadilar.

Poraxo‘rlik jinoyatining keyingi elementi bu **ta’sirni suiste‘mol qilish bo‘lib**, BMTning korrupsiyaga qarshi Konvensiyasiga ko‘ra, ushbu qilmish uchun jinoiy javobgarlikni o‘rnatish ixtiyoriydir. Yevropa Kengashining Korrupsiya uchun jinoiy javobgarlik to‘g‘risidagi Konvensiyasining 12-moddasiga ko‘ra bu qilmish uchun

javobgarlikni oʻrnatish bu aʼzo davlatlar uchun majburiydir. Istanbul harakatlar rejasida ishtirok etuvchi davlat uchun (Oʻzbekiston uchun ham) kriminalizatsiya qilinishi kerakligi taʼkidlangan boʻlsada, bu borada ham milliy qonunchiligimizda aniq qoidalar belgilanmagan.

Pul yuvish (legallashtirish). Navbatdagi korrupsiya jinoyatining elementi pul yuvish (legallashtirish) haqida Oʻzbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 243-moddasida soʻz boradi. Ushbu javobgarlikni qoʻllashning muayyan jihatlari Oʻzbekiston Respublikasi Oliy sudining 2011 yil 11 fevraldagi "jinoiy faoliyatdan olingan tushumlarni legallashtirish hollarida sud amaliyotining ayrim masalalari toʻgʻrisida"gi 1-son qarorida belgilab qoʻyilgan. Ammo Istanbul harakatlar rejasida pul yuvish uchun javobgarlikni Oʻzbekiston Jinoyat kodeksida yanada aniq qoidalar bilan mustahkamlab qoʻyish tavsiya etildi.

Korrupsiya jinoyatlarini ochishda eʼtiborga loyiq boʻlgan yana bir muhim element bu chet el amaldorlarining poraxoʻrligidir. Jinoyat kodeksining VIII boʻlimida belgilangan taʼrifga koʻra, chet el mansabdor shaxsining taʼrifi mansabdor shaxsning umumiy taʼrifiga kiritilgan. Bu taʼrif xalqaro standartlarga toʻla mos kelmaydi. Bu taʼrif Konvensiyalarda nazarda tutilganidan ancha tor boʻlib, hatto baʼzi oʻrinlarda korrupsiyaning bu turiga xos xususiyatlar keng yoritilmagan.

Korrupsion jinoyatlarning boshqa tarkibiy xususiyatlariga toʻxtaladigan boʻlsak, Oʻzbekiston Respublikasida bir necha korrupsion harakatlar, Oʻzbekiston Respublikasi Maʼmuriy javobgarlik toʻgʻrisidagi kodeksga kiritilganligi ajablanarlidir[24]. Xususan, 61¹-modda (Nodavlat tijorat tashkilotining yoki boshqa nodavlat tashkilotining xizmatchisini pora evaziga ogʻdirib olish), 193¹-modda (Davlat organining, davlat ishtirokidagi tashkilotning yoki fuqarolar oʻzini oʻzi boshqarish organining xizmatchisini pora evaziga ogʻdirib olish), 193²-modda (Davlat organi, davlat ishtirokidagi tashkilot yoki fuqarolarning oʻzini oʻzi boshqarish organi xizmatchisining qonunga xilof ravishda moddiy qimmatliklar olishi yoki mulkiy manfaatdor boʻlishi) kabi harakatlar uchun maʼmuriy javobgarlik xalqaro standartlarga zid boʻlib, tegishli kompozitsiyalar maʼmuriy javobgarlik kodeksidan olib tashlanishi va Jinoyat kodeksiga qamrab olinishi kerak.

Xalqaro standartlarga koʻra, korrupsiya jinoyatlari uchun sanksiyalar samarali, mutanosib boʻlishi va toʻxtatuvchi taʼsirga ega boʻlishi kerak. Bundan kelib chiqib yondoshadigan boʻlsak, Respublikamiz qonunchiligida koʻzda tutilgan sanksiyalar ham bir qancha kamchiliklardan xoli emasligiga guvoh boʻlishimiz mumkin. Oʻzbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 192¹⁰-213-214-moddalarida korrupsion jinoyatlarga belgilangan sanksiyalarda xalqaro meʼyorlarni toʻliq hisobga

olinmagan, chunki ularda ozodlikdan mahrum qilish shaklida jazo berish nazarda tutilmagan. Shuningdek, bunda jinoiy javobgarlik uchun asos sifatida qaraladigan “ma’muriy preyuditsiya” kabi salbiy holatni mavjudligi ham, xalqaro huquqiy yordamni amalga oshirish uchun to‘siq bo‘ladi.

Ahamiyatlisi shundaki, korrupsiyaga qarshi kurashda Istanbul harakatlar rejasi doirasidagi monitoring ekspertlari BMTning korrupsiyaga qarshi Konvensiyasini O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 12-moddasi, 3-qismida qayd etilgani kabi xalqaro shartnoma deb hisoblash mumkinmi, degan savolga javob olishmagan.

Korrupsiya bilan bog‘liq jinoyatlarda foydalanilgan ashyolarni musodara qilish borasida ham bir qancha kamchiliklar mavjud. Jumladan, BMT Konvensiyasining 31-moddasida korrupsion jinoyatlardan olingan daromad yoki jinoyat quroli deb topilgan ashyolar musodara qilinishi ko‘zda tutilgan. Biroq, O‘zbekiston Respublikasi

Jinoyat-protsessual kodeksi (JPK)ning 211-moddasi 1 va 5-qismlari "musodara va musodara qilinishi mumkin bo‘lgan ashyolar" tushunchasini belgilamasdan, uni qo‘llash tartibini tartibga soladi. O‘zbekiston Respublikasining 16.10.2017 yilgi Qonun bilan JPKning 211-moddasi 1-bandiga o‘zgartirish kiritgan bo‘lsada, bu o‘zgarish musodara va musodara qiluvchi narsalar masalasini hal qilmasdan, jinoyat sodir etish uchun ishlatilgan mulkni huquqiy egalarining kafolatlarini amalga oshirishga qaratilgan. O‘z navbatida, O‘zbekiston JPKning 211-moddasi 5-bandi va 289-moddasi qoidalari o‘zgarishsiz qoldi.

O‘zbekiston JPKda “musodara” tushunchasining alohida ta’rifi yo‘qligicha qolmoqda. O‘zbekiston jinoyat qonunchiligida hali ham musodara qilish ta’rifi, shuningdek, xalqaro standartlarda talab qilinadigan barcha elementlar mavjud emas.

O‘zbekiston qonunchiligida javobgarlikning amal qilish muddati sud hukmi qonuniy kuchga kirgunga qadar xisoblab chiqilishi muammoligicha qolmoqda. O‘zbekiston qonunchiligida aksariyat korrupsion jinoyatlarda javobgarlikni amal qilish muddati sifatida 2 yil muddat keltirib o‘tilgan. Istanbul harakatlar rejasi monitoringi 4-bosqichi yakuniy xisobotida javobgarlikning amal qilish muddati sifatida 2 yil muddat kam ekanligi, korrupsion jinoyatlarni tergov qilish va jinoiy javobgarlikka tortish uchun yetarli vaqtni ta’minlash maqsadida javobgarlikni amal qilish muddati kamida 5 yil bo‘lishi ta’kidlangan.

Javobgarlikdan ozod bo‘lish. JKning bir necha moddalarida (192-9, 211, 212, 213) poraxo‘rlik bilan bog‘liq qilmishni sodir etgan shaxs jinoiy harakatlar sodir etilganidan keyin bu haqda o‘ttiz sutka ichida o‘z ixtiyori bilan arz qilsa, chin ko‘ngildan pushaymon bo‘lib, jinoyatni ochishda faol yordam bergan bo‘lsa, u

javobgarlikdan ozod etiladi. Bu muddat xalqaro standartlar bo'yicha muammoli holatdir. 30 sutkalik davr juda uzoq va amalda uni qaysi nuqtadan hisoblash kerakligini aniqlash qiyin bo'lishi mumkin. Shuningdek, «Chin ko'ngildan pushaymon bo'lib, jinoyatni ochishda faol yordam berish» elementlari Jinoyat kodeksida ham, Oliy sud Plenumi qarorida ham aniq bayon etilmagan va shu sababli amaliyotda ixtiyoriy qo'llanilishi mumkin. Eng achinarlisi aybdor o'z qilmishiga amalda pushaymon bo'lganligi munosabati bilan javobgarlikdan ozod bo'lishini (JK 66-moddasi) korrupsion jinoyatlarga qo'llanilayotganligi xalqaro standartlarga javob bermaydi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Xulosa qilib aytganda, bugungi kundan korrupsiyaga qarshi kurashishda samarali natijaga erishish uchun quyidagilar hal etilishi lozim bo'lgan masalalar sirasiga kiradi:

1. O'zbekistonda davlat xizmati sohasida hali ham qonuniy kuchda bo'lgan yagona qonun mavjud emas;

2. Manfaatlar to'qnashuvining oldini olish to'g'risidagi qoidalar qonun hujjatlariga kiritilgan bo'lsada, ularni to'g'ri qo'llash yanada tartibga solishni talab qiladi, shu jumladan, intizomiy jazo choralari bilan cheklanmasligi kerak bo'lgan javobgarlik choralari kengaytirish zarur;

3. Boshqa korrupsiyaga qarshi vositalarni takomillashtirish kerak. Misol uchun, xulq-atvor qoidalarini samarali qo'llash ustidan nazoratni ta'minlash tavsiya etiladi;

4. O'zbekiston Respublikasi tomonidan BMT Bosh Assambleyasining 106-yalpi majlisida 34/169-Rezolyutsiyasi bilan 1979 yil 17 dekabrda qabul qilingan "Huquqiy tartibotni saqlash bo'yicha mansabdor shaxslarning xulq-atvor Kodeksi" va BMT Iqtisodiy va Ijtimoiy Kengashi rezolyutsiyasi bilan 1989 yil 24 mayda qabul qilingan "Huquqiy tartibotni saqlash bo'yicha mansabdor shaxslarning xulq-atvor Kodeksini samarali amalga oshirilishi uchun rahbariy prinsiplar"ini ratifikatsiya qilish tavsiya etiladi.

Bunda barcha huquqni muhofaza qilish organlari xodimlarini tanlab, hukumatlar, shuningdek, mintaqaviy va mintaqalararo darajalarda samarali tajriba almashish orqali ta'lim va o'qitishga katta ahamiyat berilsa, ular uchun yetarli ish haqi va tegishli ish sharoitlari ta'minlansa, ichki intizomni va tashqi nazoratni ta'minlashning samarali mexanizmlari yaratilsa, jamiyat a'zolarining ularga qarshi shikoyatlarini qabul qilish va ko'rib chiqish uchun yuqorida ko'rsatilgan mexanizmlar asosida aniq qoidalar ishlab chiqilsa hamda bunday qoidalar mavjudligi jamoatchilikka ma'lum qilinsa ma'lum darajada korrupsiyaga chek qo'yiladi;

5. Davlat xizmatchilarining aktivlari va mulkiy manfaatlarini deklaratsiya qilish to'g'risidagi normalar to'liq emas;

6. Sud tizimida iyerarxiya saqlanib qolmoqda, sudlar raislariga, sudyalarga siyosiy organlar va prokuratura ortiqcha ta'sir ko'rsatadi, sudyalarning haqiqiy mustaqilligi haligacha ta'minlanganicha yo'q;

7. O'zbekistonda ma'muriy yustitsiyani rivojlantirish, aholiga huquqiy yordam ko'rsatish tizimini yaratish, Ombudsman institutini kuchaytirish bilan prokurorlarning nazorat vakolatlarini qisqartirish yoki maksimal darajada qisqartirish kerak. Bundan tashqari, prokuratura vakolatidan o'ziga xos bo'lmagan funksiyalarni chiqarib tashlash, tegishli vakolatlarni ijro etuvchi organlarga topshirish kerak;

8. Davlat xaridlari sohasi korrupsiya xavfi yuqori bo'lgan soha bo'lib qolmoqda. Shu sababli, davlat xaridlarini tashkil etish va tartibga solishning yangicha tizimini qaytadan ko'rib chiqish lozim;

9. Elektron vositalarini joriy etish va yanada kengaytirish, aholiga xizmat ko'rsatish va axborot berishda zamonaviy texnologiyalardan foydalanishga qaratilgan sa'y-harakatlar korrupsiyaga qarshi ijobiy ta'sirga ega;

10. Korrupsiyaga qarshi kurashish xalqaro standartlarini O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksi, Jinoyat-protsessual kodeksi va boshqa qonun hujjatlariga implementatsiya qilish lozim.

Shular bilan bir qatorda, mamlakatimizda bugungi kunda korrupsiyaga qarshi kurashish sohasida huquqiy munosabatlarni tartibga solish, ushbu sohadagi chora-tadbirlar samaradorligini oshirish, ushbu illatni ildizi bilan yo'q qilish, jamiyatda korrupsiyaga qarshi murosasiz munosabatni qaror toptirishda idoralararo hamkorlikni yanada rivojlantirish, davlat boshqaruvi organlarining korrupsiyaga qarshi faoliyatiga zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, jumladan, videokuzatuv tizimlari, elektron hisob-kitob va almashinuv, idoralararo ma'lumotlar bazalarini keng joriy etish muhim ahamiyatga ega.

REFERENCES

1. Friedrich Carl J. The Pathology of Politics: Violence, Betrayal Corruption, Secrecy and Propaganda. New York: Harper&Row, 1972.
2. Волженкин Б.В. Коррупция: серия —Современные стандарты в уголовном праве и уголовном процессе. — СПб., 1998.
3. Мишин Г.К. О теоретической разработке проблемы коррупции / Под ред. В.В. Лунеева // Коррупция: политические, экономические, организационные и правовые проблемы.— М.: Юрист, 2001.

4. TheOxfordEnglishDictionary, SecondEdition, 1986. Vol. 3.
5. Э.Бегматов, А.Мадвалиев, Н.Маҳкамов, Т.Мирзаев, Н.Тўхлиев, Э.Умаров, Д.Худойберганава, А.Хожиев Ўзбек тилининг изоҳли луғати – Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, Тошкент 2006-2008.409бет
6. Bryce J. Modern Democracies. – New York: The Macmillan Company, 1921.
7. Дюверже М. Политические партии. – М.: Академический Проект, 2000.
8. <https://xs.uz/uzkr/post/korrupsiya-va-millij-taraqqiyyot-muammo-va-echim>
9. Роуз-Аккерман С. Коррупция и государство. Причины, следствия, реформы / пер. с англ. О.А. Алякринского. – М.: Логос, 2003.
10. Борзенков Г.Н. Уголовно,правовые меры борьбы с коррупцией. // Вестник Московского университета. Серия 11. Право. 1993. № 1.
11. Кушниренко С.П. Понятие и основы профилактики коррупции // Противодействие коррупции на муниципальном уровне: сборник – М.: Волтерс Клувер, 2008. – С. 3–30.
12. Лопатин В.Н. О системном подходе в антикоррупционной политике // Государство и право. – 2001. – № 7.
13. Нурмухаммедова Г.Б. Коррупция билан боғлиқ жиноятлар профилактикаси механизмларини такомиллаштириш: усуллари ва йўналишлари // Юрист ахборотномаси – Вестник юриста – Lawyer herald. № 1 (2021), Б. 189-201.
14. <https://lex.uz/docs/3107036>
15. <https://lex.uz/docs/3107036#3109393>
16. Коррупцияга қарши кураш тармоғи Истамбул Ҳаракатлар Режаси (ИХР) доирасида Шарқий Европа ва Марказий Осиё давлатларининг 2016-2019 йилларда коррупцияга қарши кураш соҳасидаги ислохотлари Мониторинги. www.oecd.org/corruption/acn
17. Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг VI боб, 17-модда;
18. Рустамбоевнинг «Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексига Шарҳлар» (Махсус қисм) 553-бет;
19. <https://lex.uz/docs/1449106>;
20. Ўзбекистон Республикаси маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекс VII-XVI-боблар

O‘ZBEKISTONDA TRANSPORT-LOGISTIKA KLASTERLARI FAOLIYATINI TAKOMILLASHTIRISH

Qodirov Tuyg‘un Uzoqovich

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, t.f.n., dotsent.

Yusufxonov Zokirxon Yusufxon o‘g‘li

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, assistent.

E-mail: zokirxon_y@tstu.uz

Sharapova Shaxzoda Ravshan qizi

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, talaba.

E-mail: sharapovashahzoda@mail.ru

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada mualliflar tomonidan O‘zbekistonda transport-logistika klasteri bo‘yicha amalga oshirilayotgan ishlar va ularni holatini o‘rgangan holda, Jahon amaliyotida transport-logistika klasterlari faoliyatini tashkil etish amaliyoti atroflicha yoritilgan. Shuningdek, rivojlangan mamlakatlarda transport logistika klasterlar bo‘yicha tajribalar tahlil qilingan. Shulardan kelib chiqqan holda maqolada xorij tajribalarini organish va mamlakatimizda samarali qollash masalalari o‘z aksini topgan.

***Kalit so‘zlar:** Klaster, transport, logistika, strategiya, transport infratuzilmalari, innovasion klasterlar, transport xizmatlari.*

IMPROVING THE ACTIVITY OF TRANSPORT AND LOGISTICS CLUSTERS IN UZBEKISTAN

Kadyrov Tuygun Uzokovich

Associate Professor of Tashkent State Transport University, Department of “Transport logistics”,

Yusufkhonov Zokirkhan Yusufkhan ugli

Assistant of Tashkent State Transport University, Department of “Transport logistics”, E-mail: zokirxon_y@tstu.uz

Sharapova Shahzoda Ravshan qizi

Student of Tashkent State Transport University, Department of “Transport logistics”, E-mail: sharapovashahzoda@mail.ru

ABSTRACT

This article describes in detail the work carried out by the authors on the transport and logistics cluster in Uzbekistan and the practice of organizing the

activities of transport and logistics clusters in the world, studying their status. The experiences of transport logistics clusters in developed countries were also analyzed. Based on this, the article addresses the issues of organizing and effective application of foreign experience in our country.

Keywords: Cluster, transport, logistics, strategy, transport infrastructure, innovation clusters, transport services.

KIRISH

2017-2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishlari bo‘yicha Harakatlar Strategiyasida "Tarkibiy o‘zgartirishlarni chuqurlashtirish, milliy iqtisodiyotning yetakchi tarmoqlarini modernizasiya va difersifikasiya qilish hisobiga uning raqobatbardoshligini oshirish, yerkin iqtisodiy zonalar, texnoparklar va kichik sanoat zonalarini tashkil yetish, amaldagi zonalarining samaradorligini oshirish, klasterlar faoliyatini tashkil yetish, xizmatlar ko‘rsatish sohasini jadal rivojlantirish, yalpi ichki mahsulotni shakllantirishda xizmatlar roli va ulushini oshirish, ko‘rsatilayotgan xizmatlarning tuzilmasini yeng avvalo xizmatlarning zamonaviy yuqori texnologik turlari hisobiga tubdan o‘zgartirish,logistika va yo‘l-transport infratuzilmasini yanada rivojlantirish, iqtisodiyot, ijtimoiy sohaga, boshqarish tizimiga raqamlashtirish usullarini joriy yetish,qishloq xo‘jaligi mahsulotlarni saqlash, transportirovka qilish va sotish, moliyaviy va boshqa zamonaviy bozor xizmatlarni ko‘rsatish infratuzilmasini yanada kengaytirish" kabi vazifalar keltirilgan [1]. Shulardan kelib chiqqan holda, bugun mamlakatimizni modernizasiya qilish va yangilash, yangi O‘zbekistonni yaratish, iqtisodiyotimizning sifat jihatdan yangi, zamonaviy tarkibiy tuzilmasini shakllantirish, hududlarimizni kompleks rivojlantirish bo‘yicha barcha rejalarimizning muvaffaqiyatli amalga oshirilishi yo‘l-transport va kommunikasiya infratuzilma tarmoqlarini yuksak sur‘atlar bilan rivojlantirishga uzviy bog‘liqdir.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

“Klaster” atamasi bir nechta o‘zaro aloqador mustaqil elementlardan tashkil topgan va o‘ziga xos xususiyatlariga ega bo‘lgan to‘plamni (tizim) anglatadi.

Transport-logistika klasteri (TLK) deganda - yuk va yo‘lovchilarni saqlash, tashish va kuzatib borishga ixtisoslashgan, shuningdek infratuzilma ob‘ektlariga xizmat ko‘rsatuvchi geografik jihatdan o‘zaro bog‘langan hamda bir-birining kuchli tomonlarini to‘ldiruvchi va mustahkamlovchi kompaniyalar guruhi tushuniladi.

Jahon amaliyotida transport-logistika klasterlari faoliyatini tashkil etishga **2 xil yondashuv mavjud:**

1. TLK ma'lum bir sanoat ishlab chiqarish (sanoat hududi, korporasya, kartel, blok) klasterining infratuzilmaviy elementi sifatida tashkil etiladi, ya'ni TLK shartli ravishda **sanoat klasterining** bir elementi sifatida shakllantiriladi.

2. TLK klasterlar alohida **mustaqil tizim** sifatida shakllantirilib, uning maqsadi xomashyo yetkazib beruvchilar, ishlab chiqarish tuzilmalari va tayyor mahsulot iste'molchilari o'rtasida yetkazib berish zanjirlarini samarali boshqarishdir. Ushbu holatda TLK transport-logistika elementlarini (yuk terminallari, terminal-ombor va transport-ekspeditorlik majmualari) shakllantirish va rivojlantirish, logistika kompaniyalarini umumiy logistika tizimi tarkibiga jalb etishga xizmat qiladi.

O'zbekistonda TLKlarini shakllantirish va ularning barqaror faoliyat ko'rsatishini ta'minlashga qaratilgan davlat siyosati quyidagi yo'nalishlarga amalga oshirilishi mumkin:

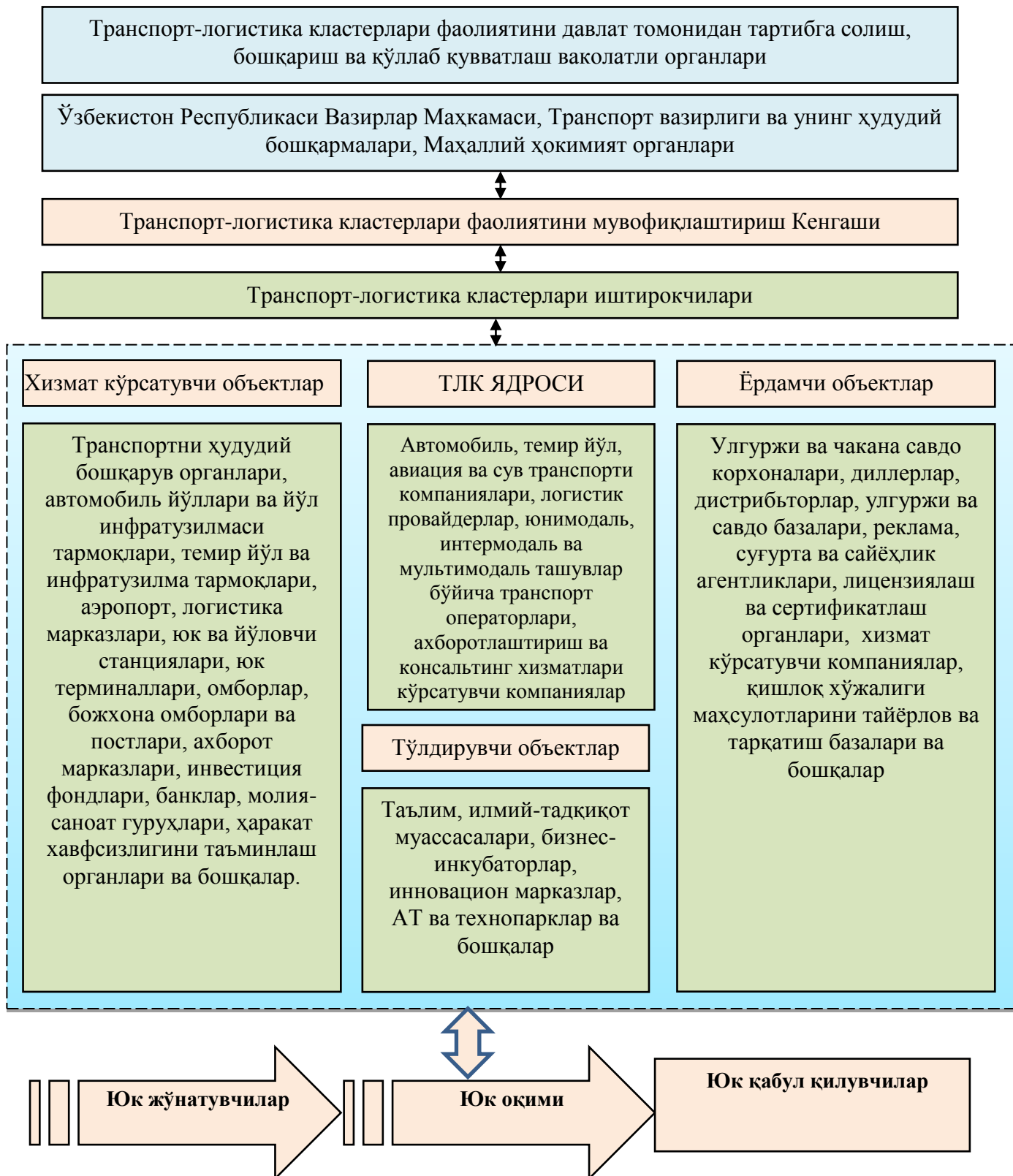
1) Yuqori sifatli va raqobatdosh transport-logistika xizmatlarini ko'rsatish. Transport-logistika xizmatlarining sifat ko'rsatkichlari parametrlari va standartlari ishlab chiqiladi, me'yoriy-huquqiy baza, davlatning sohani tartibga solish usullari aniqlanadi.

2) Yuqori unumdorlik va xavfsizlikka ega transport-logistika infratuzilmasini yaratish. Transport infratuzilmasining barcha elementlarini bir-biriga mutanosib holda rivojlantirish, aniq statistik va prognoz ko'rsatkichlariga asosan yuk va yo'lovchilar tashishga bo'lgan talabni aniqlash, transport-iqtisodiy balansni shakllantirish, transport tizimini rivojlantirish modellarini tahlil qilish hamda uning asosida logistik infratuzilmani rivojlantirishning eng maqbul variantlarini ishlab chiqish.

3) Raqobat muhitini yaratish. Transport xizmatlari ko'rsatish sohasida me'yoriy-huquqiy bazani rivojlantirish (xavfsizlik, ekologik tozalik, transport-logistika xizmatlari sifati, davlatni tartibga solish usullarini takomillashtirish), raqobatdosh transport-logistika xizmatlari ko'rsatish uchun yuqori samarali transport-logistik infratuzilmani rivojlantirish, tashish va saqlashda ilg'or texnika va texnologiyalarni qo'llash [2].

4) Me'yoriy-huquqiy bazani rivojlantirish. TLK sohsiga oid qonunchilikni takomillashtirish, ularni boshqa huquqiy-me'yoriy hujjatlar bilan uyg'unligini ta'minlash hamda jahon standartlariga moslashtirish.

1-Rasm. Transport-logistika klasterlarining umumiy modeli

Respublikamizda transport-logistika klasterlari faoliyatini samarali tashkil etishdagi mavjud muammolarni hal qilish uchun **quyidagi vazifalari birinchi navbatda** hal etilishi lozim:

1. Mavjud transport infratuzilmasini kengaytirish va yangilash, yagona transport tizimini yaratish;
2. Respublikaning tranzit salohiyatidan foydalanish orqali transport tizimining raqobatdoshligini oshirish [3];
3. Transport-logistika klasterining xavfsizligi va barqarorligini ta'minlash;
4. Transport-logistika klasteriga jalb etiladigan investisiyalarni rag'batlantirish;
5. Barcha iste'molchilar uchun transport-logistika klasterlari xizmatidan maksimal foydalanish imkoniyatlarini ta'minlash;
6. Transport-logistika klasterlari uchun ekologik standartlarni aniqlash;
7. Transport-logistika klasterlari va uning elementlari o'rtasida teng huquqlik va sog'lom raqobat muhitini shakllantirish;
8. Soha uchun yuqori malakali kadrlarni tayyorlash, qayta tayyorlash va malkasini oshirish, ilmiy-tadqiqot va innovasion faoliyatni talab darajasida rivojlantirish [4].

Transport-logistika klasterini yaratish barcha klaster a'zolari faoliyatining sinergetik samarasini keltirib chiqaradi:

1. Davlat organlari TLKdagi muammoli nuqtalarni aniqlaydi va ularni kuchaytirish choralarini belgilaydi;
2. Taqdim etilayotgan transport-logistika xizmatlarning sifati oshadi, natijada iste'molchilar o'z tanlovlarini optimallashtirish imkoniyatiga ega bo'ladilar;
3. Xalqaro transport koridorlariga transport va ekspeditorlik kompaniyalari, logistika markazlari, omborxonalar va terminal komplekslari kiritilishi global transport tizimida mamlakat transport tizimining rolini oshirishga xizmat qiladi.

Mamlakat hududlarida TLKlarni rivojlantirishning **asosiy yo'nalishlari**:

- TLKni shakllantirish solohiyatini aniqlash;
  - TLKni rivojlantirishni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash;
  - TLKni rivojlantirish uchun institusional muhit yaratish;
  - TLK ishtirokchilarining logistik integratsiyasini rivojlantirishga ko'maklashish;
  - TLK loyihalarini qo'llab-quvvatlash va ularning monitoringini olib borish.
- TLK** quyidagi asosiy **tamoyillar** asosida yaratiladi:
- yagona transport-logistika makonini shakllantirish;

- yangi texnologiyalar va innovatsiyalar asosida transport-logistika jarayonlarini takomillashtirish;
- klasterning asosiy qismini tashkil etuvchi klaster a'zolarining manfaatlarini muvofiqlashtirish uchun biznes sheriklik usullari va vositalarini optimallashtirish;
- mintaqaviy, milliy va xalqaro miqyosda TLKni rivojlantirishning umumiy strategiyasini shakllantirish;
- qo'shimcha yuk va yo'lovchi tashishga erishish maqsadida turli universitetlar va ilmiy-tadqiqot institutlari bilan o'zaro aloqalar;
- xususiy sarmoyalarni jalb qilish.

2-Rasm. Transport-logistika klasterlari faoliyatini tashkil etish

Klaster siyosatining tashabbuskori sifatida davlat manfaatlariga ustuvor ahamiyat beriladi, shu bilan transport-logistika klasterini yaratish maqsadga muvofiqligining asosiy sharti:

-birinchi navbatda, respublikani rivojlantirish strategiyasiga, shu jumladan raqobat muhitini shakllantirish va investisiya jozibadorligiga muvofiqligi;

-ikkinchidan, modernizatsiya qilish, infratuzilma kompleksini yaratish, transport sohasining raqobatbardoshligini oshirish siyosatini olib borish, shu jumladan davlat-xususiy sheriklik loyihalarini moliyaviy qo'llab-quvvatlash bo'yicha davlatning ustuvor vazifalarini hal qilish[5].

XULOSA VA TAKLIFLAR

Transport-logistika klasterini yaratish resurslarni, kapitalni mahalliyashtirish va konsentratsiyalashga va boshqa ishtirokchilarni jalb qilishga qaratilgan katta mablag'larni talab qiladi. Uning shakllanishi turli ijtimoiy guruhlarning manfaatlariga ta'sir qiladi. Odatda, na biznes va na davlat o'z-o'zidan klaster yaratish uchun barcha zarur shart-sharoitlarni yaratishga qodir yemas. Zamonaviy transport-logistika klasterini faqat davlat va ishbilarmon doiralar o'rtasidagi konstruktiv, o'zaro manfaatli va uzoq muddatli sheriklik doirasida yaratish mumkin.

Transport-logistika klasteridagi tashkiliy munosabatlar xo'jalik yurituvchi subektlar va davlat idoralari manfaatlarini uyg'unligini ta'minlaydigan tarzda qurilishi kerak [6].

O'zbekistonda transport sanoatini rivojlantirish bo'yicha klaster siyosati bir qator milliy strategiyalarda, Markaziy Osiyoning mintaqaviy darajadagi strategiyalarida, rivojlanish dasturlarida, xususan, 2040 yilgacha bo'lgan davr uchun uzoq muddatli rivojlanish konsepsiyasida, 2035 yilgacha bo'lgan davrda O'zbekistonning transport strategiyasida aks yettirilishi kerak. Tranzit siyosati, O'zbekiston Respublikasining klaster siyosatini (tranzit va transport-logistika salohiyatini rivojlantirish nuqtai nazaridan) amalga oshirish bo'yicha uslubiy tavsiyalar ishlab chiqish maqsadga muvofiq. Klasterlar turlarini samarali rivojlantirish zamon talabidir.

REFERENCES

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida»ги ПФ-4947-сон, 7.02.2017 йил. <https://lex.uz/docs/3107036>
2. Zokirkhan Yusufkhonov, Malik Ravshanov, Akmal Kamolov, and Elmira Kamalova. Improving the position of the logistics performance index of Uzbekistan. E3S Web of Conferences **264**, 05028 (2021), *CONMEChYDRO – 2021*. <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202126405028>

3. F. Mirzayev, M. Ravshanov, Z. Yusufxonov. Актуальніе вопросы повiшення качества автомобильних перевозок в Республике Узбекистан. Транспорт шелкового пути в Центральной Азии, №1, 2021 йил
4. Azizov X.A., Shermukhamedov A.A., Azizov A.A., Ergashev N.T., Shermukhamedov Yusufbek Abdulaziz ogli. Substantiation of The Parameters of The Wheel Propeller Tread Lugs. AIP publishing. 2021/5/29.
5. Abdullaev B.I., Akhmedov D.T., Yuldashev D.F. Planning the number of buses on routes. "Logistics and economy" scientific-electronic journal. 2020/3.
6. Карриева Й.К., Ибрагимов Ф.А. ва Карриева Б.К. Transport-логистика кластери буйича хориж тажрибалари ва уни Ўзбекистонда қўллаш амалиёти. Логистика ва иқтисодиёт. №5 сон, 2020 й.

BUG'DOY VA TRITIKALE O'SIMLIGIDA UNIB CHIQISH DINAMIKASI KO'RSATKICHLARI

Zebo Bekmamatovna Alloberganova

Biologiya kafedrasi dotsenti. (Urganch. O'zbekiston).

Zaxro Baxrom qizi Isayeva

Biologiya kafedrasi iqtidorli talabasi.

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada boshqoli don ekinlari guruhiga mansub - bug'doy va tritikale ekinlarini istiqbolli navlarining muhim xo'jalik belgilarini o'rganish maqsadida bu ekinlarning unib chiqish dinamikasi haqida qimmatli ma'lumotlar berilgan.

***Kalit so'zlar:** organogenez, fenologik davr, boshqoqlash, tritikale, generativ organ.*

ABSTRACT

This article provides valuable information on the germination dynamics of promising varieties of wheat and triticale, which belong to the group of cereals.

Keywords: organogenesis, phenological period, germination, triticale, generative organ.

KIRISH

Respublikamiz aholisining don va non mahsulotlariga bo'lgan ehtiyojining o'sib borishi don yetishtirishni ko'paytirish hamda uning sifatini oshirishni taqozo etadi

Dunyo aholisining aksariyat qismi hozirgi vaqtda kam ovqatlanishdan azob chekmoqda. Bolalarda oqsil etishmovchiligi etishmasligi rivojlanayotgan mamlakatlarning eng muhim muammolaridan biridir. Bu muammoni hal etish uchun yuqori oqsilli donalarning etishtirishga, ozuqaviy sifatni yaxshilashga alohida e'tibor qaratish lozim, chunki bu ekinlar arzon va oqsil moddasi sifatida mavjuddir. Tritikale bu ehtiyojni qondirish uchun qobiliyatga ega yangi don ekinlari hisoblanadi.

Shu bilan birgalikda bugungi kunda aholining chorva mollariga bo'lgan talabi xar doim o'sib bormoqda.

Yuqori va sifatli don hosilining shakllanishi juda ko'p omillarga, jumladan, ekilayotgan navning genetik xususiyatlari, tuproq-iqlim sharoiti, o'tmishdosh ekinlar, oziqlantirish va sug'orish rejimlariga bog'liq bo'ladi. Yildan yilga aholi sonining ortib borishi sababli un va undan tayyorlanadigan mahsulotlarga bo'lgan talab nihoyatda oshib bormoqda.

Sifatli un ishlab chiqarish uchun hosildor bug'doy navlari o'ta zarurdir. Viloyatimiz sharoitida kuzgi bug'doy navlarining xususiyatlarini o'rganish, muayyan

hududga moslashtirish ayniqsa bu navlarning hosildorligiga suv berish tartibining ta'sirini aniqlash va natijada navlarning maksimal hosildorligiga erishish va undan xalq xo'jaligida foydalanish o'ta muhimdir. Bu jarayonlarni amalga oshirish esa albatta o'simliklarda kechadigan fiziologik jarayonlarni bilishni taqazo etadi. O'sish va rivojlanish kabi xususiyatlar shular jumlasidandir.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Ma'lumki, o'simlik o'sishi deganda, uning qaysi organi hisobidan qat'iy nazar o'simlik massasining ortishi, rivojlanish deganda esa, o'simlik organogenezi davrlarining navbatlashib o'tishini tushunmoq kerak.

G'alla ekinlarida o'sish va rivojlanish quyidagi nisbatlarda bo'lishi mumkin:

1. Tez o'sish, sekin rivojlanish-bunda barglari va ildiz massalarining o'sishi ro'y berib generativ organlarning hosil bo'lishi biroz kechikadi va hosil massasi kam donli bo'ladi.
2. Sekin o'sish va tez rivojlanish-bunda o'simlik o'sishdan qoladi, yetarli ildiz, barg massalari, organik moddalar kam bo'lsa-da, ammo organogenez bosqichlarini tez o'taydi, natijada massasi kam bo'lgan boshloqlar paydo bo'ladi va hosil kamayadi.
3. Tez o'sish, tez rivojlanish-bunda barg plastinkasi yuzasi va o'simlik massasi hamda organogenez bosqichlari o'rtasida normal nisbatda hosil bo'ladi. Xuddi shunday nisbatda o'simliklar doni va poyasi o'rtasida teng nisbatlar massasi vujudga keladi.
4. Sekin o'sish va sekin rivojlanish - bunda o'simlikning ko'p bo'lmagan massasi hosil bo'lib, ular kech pishib yetiladi.

G'alla ekinlarining o'sish va rivojlanishini kuzata borib barcha texnologik vositalardan oqilona foydalanish natijasida o'simliklar uchun qulay sharoit yaratish lozim.

Don ekinlari o'suv davrida bir nechta fenologik davrlarni o'tishi aniqlangan. Har bir davr tuzilishi, ko'rinishi va sifat jihatdan bir-biridan farq qiladi. Don ekinlarida quyidagi fenologik davrlar aniqlangan: maysalanish, tuplanish, nay o'rash, boshloqlanish (ro'vaklash), gullash va pishish. Har bir yangi davrga 10% o'simlik o'tganligi aniqlansa, demak bu davrga o'simlik to'la o'tgan deb hisoblanadi.

Rivojlanish davrlarining almashinuvi o'simliklarda yangi organlarning paydo bo'lishi bilan ifodalanadi.

O'simlikning o'suv davri ayrim rivojlanish fazalari davrini o'z ichiga oladi, ya'ni ekish-unib chiqish, unib chiqish-boshloqlash, boshloqlash-pishish davrlarini o'z

ichiga oladi. O'zbekiston iqlim sharoiti uchun o'suv davri davomiyligi qisqa yoki o'rtacha bo'lishi yaxshi natija beradi.

O'suv davri davomiyligi bo'yicha bahorgi va kuzgi bug'doy navlari orasidagi farq katta bo'ladi. Bahorgi bug'doy navlari o'sish davrining davomiyligi 70-80 kun, ayrim navlarda 120-130 kunni tashkil etadi.

Kuzgi bug'doy navlarida qishki tinim davrini hisobga olgan holda 180-220 kunni va undan yuqori ham bo'lishi mumkin. Bu ko'rsatkich navning biologik xususiyati va tashqi muhit omillari ta'siriga ham bog'liq bo'ladi.

Kuzgi bug'doyni qishki tinim davri hisobga olinmaganda kuzgi bug'doy navlari o'suv davri davomiyligi 145-190 kunni tashkil etadi. Kuzgi bug'doy qish faslida o'sishdan to'la to'xtab qolmaydi. Havo harorati ko'tarilganda o'sish davom etadi, havo harorati pasayganda o'sishdan to'xtaydi. Shu hisobda kuzgi bug'doyni bir rivojlanish fazasi bilan ikkinchi fazasi orasidagi muddat uzayadi. Xususan fazalar orasidagi davrni uzayishi bug'doy unib chiqishidan naychalash fazasida ko'proq kuzatiladi. Unib chiqishdan naychalashgacha bo'lgan davr bahorgi bug'doy navlarida normal agrotexnika sharoitida 35-40 kunni, kuzgi bug'doyda esa 90-120 kunni tashkil etadi.

Ilmiy manbalardan bizga ma'lumki, har qanday ekin turidan qat'iy nazar, urug'larni vaqtida, tekis unib chiqishi uchun tuproqda namlik, harorat, yorug'lik va boshqa tashqi faktorlar ta'siri yetarli miqdorda bo'lishi shuningdek, urug'likning sifati ham yuqori bo'lishi kerak.

Masalan, kuzgi bug'doyning doni unib chiqishi uchun o'z vazniga nisbatan 45-47% suvni shima olishi kerak. Bu jarayon ayniqsa, kuzda ekilgan bug'doylar uchun muhim ahamiyatga ega. Chunki, kuzda ob - havoning tez o'zgarib turishi natijasida tuproqdagi namlik ham o'zgarishi, natijada unib chiqayotgan urug'ga ta'sir etishi mumkin.

Ma'lumotlarda keltirilishicha, bug'doy urug'lari muz eriy oladigan darajadagi haroratda tuproqdagi namlikni o'zlashtirib olish qobiliyatiga ega. Masalan, ushbu haroratda, tuproq namligi 90% bo'lganda 15 soat mobaynida urug' o'z massasiga nisbatan 11% miqdorda namni tortib oladi. Yuqorida va boshqa shunga o'xshash adabiyotlarda keltirilgan ma'lumotlardan kelib chiqqan holda, tajribada bug'doy unib chiqish dinamikasi o'rganildi.

Kuzgi bug'doyning mahalliy navlari o'tmishdosh ekinlardan bo'shagan maydonlarda kuzgi shudgorlash, chizellash, mola bosish va boronalash agrotexnik chora - tadbirlari sifatli o'tkazilgandan keyin bir gektar maydonga 5 mln. dona me'yorda ekildi. Ilmiy tadqiqot ishimizda kuzgi bug'doy navlari kichik maydonlarda

ekilganligi sababli, 1 metr kvadrat maydonga 500 donadan saralangan urug' namunalari 4 takrorlanishda qo'l mehnati yordamida ekilib, to'liq ko'chat olish maqsadida sug'orish ishi amalga oshirildi. Kerakli namlikni shimib olgan kuzgi bug'doy va tritikale urug'lari kerakli issiqlikni qabul qilgach navlar bo'yicha ketma-ket qiyg'os unib chiqa boshlaganligi kuzatildi.

Boshqoli don ekinlari guruhiga mansub - bug'doy va tritikale ekinlari istiqbolli navlarining muhim xo'jalik belgilarini o'rganish maqsadida olib borilgan ilmiy tadqiqot ishimizda, bu ekinlarning unib chiqish dinamikasini aniqlash maqsadida kuzatuv natijalari bo'yicha olingan ma'lumotlar quyidagi jadvalda keltirilgan.

Jadval ma'lumotlari tahlil qilinganda bug'doy va tritikaleni unib chiqish darajasi ko'rsatkichlarida dastlabki kunlarda bir - biriga yaqin ma'lumotlar olinganligi kuzatildi.

Dala sharoitida olib borilgan ilmiy tadqiqot ishimizda bug'doyning "Kuma" va tritikalening "To'yimli" navlari nazorat nav sifatida tanlab olinib, ularga taqqoslab bug'doyning va tritikalening 2 ta navlari olindi.

Nazorat "Kuma" navida 1-variantda unib chiqqan maysalar soni 18 oktyabr kuniga kelib 20 %, 20 oktyabr kuni 38 %, 22 oktyabr kuni 56 %, 24 oktyabr kuniga 75 %, 26 oktyabr kuni 84 % ni tashkil etgan bo'lsa, 2-variantda "Tanya" navida 18 oktyabr kuniga kelib 23 %, 20 oktyabr kuni 45 %, 22 oktyabr kuni 60 %, 24 oktyabr kuniga 77 %, 26 oktyabr kuni 89 % ni tashkil etdi.

Bug'doy va tritikale navlari unib chiqish dinamikasi. %

Navlar nomi	Kelib chiqishi Mamlakat va shaharlar nomi	Unib chiqish davomiyligi				
		18.X	20.X	22.X	24.X	26.X
Bug'doy navlari						
Kuma	O'zbekiston	20	38	56	75	84
Tanya	Rossiya	23	45	60	77	89
Moskvich	Rossiya	29	47	62	78	92
Tritikale navlari						
To'yimli	O'zbekiston	30	51	63	75	88
Sardor	O'zbekiston	28	48	61	72	85
Guldu	O'zbekiston	34	53	65	77	91

Yana shuningdek "Moskvich" navida 1-variantda unib chiqqan maysalar soni 18 oktyabr kuniga kelib 29 %, 20 oktyabr kuni 47 %, 22 oktyabr kuni 62 %, 24 oktyabr kuniga 78 %, 26 oktyabr kuni 92 % ni tashkil etganligi qayd etildi.

XULOSA

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, bu ko'rsatkichlar Tritikalening nazorat "To'yimli" navida 1-variantda unib chiqqan maysalar soni 18 oktyabr kuniga kelib 30 %, 20 oktyabr kuni 51 %, 22 oktyabr kuni 36 %, 24 oktyabr kuniga 75 %, 26 oktyabr kuni 88 % ni tashkil etgan bo'lsa, 2-variantda "Sardor" navida 18 oktyabr kuniga kelib 28 %, 20 oktyabr kuni 485 %, 22 oktyabr kuni 61 %, 24 oktyabr kuniga 72 %, 26 oktyabr kuni 85 % ni tashkil etdi.

Yana shuningdek "Guldu" navida 1-variantda unib chiqqan maysalar soni 18 oktyabr kuniga kelib 34 %, 20 oktyabr kuni 53 %, 22 oktyabr kuni 65 %, 24 oktyabr kuniga 77 %, 26 oktyabr kuni 91 % ni tashkil etganligi qayd etildi.

REFERENCES

1. Аманов. А. Селекция и семеноводство пшеницы в Узбекистане. 1-ая Централно - Азияцкая конференция по пшенице Материалы. Алматы 2003 с. 3 б.
2. Кравченко, Ю.С. Питательная ценность тритикале / Ю.С. Кравченко // Животноводство. 1986. - № 2. -С. 41-42.
3. Павлюк Н.Т. Селекционно-генетические основы повышения урожайности и качества зерна озимой пшеницы и тритикале в ЦЧЗ /Павлюк Н.Т., Шевченко В.Э.// - Воронеж: ВГУ, 1988, -189с.
4. Шулындин А.Ф.Генетические основы синтеза различных тритикале и их селекцион-ное улучшение. - Тритикале: изучение и селекция. -Л., 1975. -С.53-56.

МУҲАНДИСЛИК ФАОЛИЯТИНИ МОДЕЛЛАШТИРИШНИНГ ҲОЗИРГИ ҲОЛАТИНИ ТАҲЛИЛИЙ ЖИҲАТЛАРИ

Кузиев Отабек Чулиевич

Карши муҳандислик иқтисодиёт институти

АННОТАЦИЯ

Моделлаштириш назарияси ва амалиёти соҳасидаги тадқиқотларнинг таҳлили моделлаштириш фаолиятини тизимли ташқил этувчи сифатида кўриб чиқишга имкон беради. Бу орқали эса таълим, ишлаб чиқариш ва ижтимоий соҳадаги ўзгаришлар учун моделлаштиришдан органик равишда самарали фойдаланиш таъминланади.

Таянч сўзлар: моделлаштириш, фаолият, тизим, ташқил этувчи, касбий, мутахассис, компетенция.

АННОТАЦИЯ

Анализ исследований в области теории и практики моделирования позволяет рассматривать модельную деятельность как системный организатор. Это обеспечит органически эффективное использование моделирования для изменений в образовании, промышленности и социальной сфере.

Ключевые слова: моделирование, деятельность, система, организатор, профессионал, специалист, компетенция.

ABSTRACT

*Analysis of research in the field of modeling theory and practice allows us to consider modeling activities as a systemic organizer. This will ensure the organically effective use of modeling for change in education, industry and the social sphere.***Keywords:** modeling, activity, system, organizer, professional, specialist, competence.

КИРИШМамлакатимизнинг жаҳон ҳамжамияти билан интеграцияси, ахборотлашган жамиятга ўтиш ва инновацион иқтисодиётни барпо этиш шароитида олий касбий таълим тизимининг олдида маҳорат ва малакага эга бўлган замонавий меҳнат бозори талабларига жавоб берадиган, сифатли мутахассисларни тайёрлаш вазифаси турибди.

Замонавий олий таълим битирувчисидан касбий моделлаштириш кўникмаларини шакллантириш - касбий аҳамиятга эга бўлган компетенцияларни шакллантиришни ўз ичига олади. Ушбу моделда дастлаб касбий-ижтимоий муаммоларни ҳал қилиш учун зарур бўлган анъанавий интеллектуал, хулқ-атвор стандартларининг даражаси ва мутахассиснинг шахсий қадриятлари ҳамда унинг профессионал дунёқараши аниқланади.

Замонавий олий таълим муассасасини битирувчиси нафақат маълум билим, кўникма ва малакалар тўпламига эга бўлиши, балки бутун ҳаёти давомида ўз-ўзини тарбиялаб, ривожлантириб ва такомиллаштириб бориш қобилиятига эга бўлиши керак, шундай ҳолдагина, у иш берувчи талабига жавоб бера олади [1].

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Бўлажак мутахассиснинг индивидуал таълим траекторияси шахсий ва касбий ривожланиш стратегиясига мувофиқ қурилиши керак, бу мутахассисга интеллектуал тизимлар билан ишлаш, лойиҳалаштира олиш фазилатлари ва шахс қобилиятларини шакллантириш имкониятини берадиган асосий тайёргарликни ўз ичига олади. Маълум бир соҳадаги мутахассис - жамият, ишлаб чиқариш, ижтимоий ва маданий фаолият соҳаси каби объектларни моделлаштира олиши, дастурлаш учун ахборот технологияларини ўзлаштириши, касбий компетентлигини белгилайдиган махсус технологияларни ўзлаштириши керак.

Замонавий олий таълим муассасаси, ўз ғояларини амалга ошириш учун, агар керак бўлса, янги технологияларни қидиришни амалга оширадиган, ахборот жамиятидаги инновацион ўзгаришлар шароитларига мослаша оладиган мутахассисни тайёрлаши керак.

Мазкур муаммо бўйича илмий адабиётларни таҳлил қилиш: юқори малакали мутахассисни тайёрлаш вазифаси ўқув жараёнининг барча босқичларида даражани сифат жиҳатидан ўзгаришини таъминлайдиган янги педагогик технологиялар ва усулларни қўллаш орқали ҳал қилиниши керак.

Бўлажак мутахассисларнинг касбий аҳамиятли фазилатлари ва хусусиятларини шакллантиришнинг турли методлари, хусусан, моделлаштириш методи каби олий ўқув юртлари амалиётига инновацион технологияни жорий этиш кўрсатилган бўлиб, бу эса талабаларга профессионал даражадаги юқори компетенцияларни шакллантиришни таъминлашга имкон беради. Шунга мувофиқ тарзда таҳсил, педагогик ва муҳандислик фаолияти соҳасида пайдо бўладиган “моделлаштириш методи”, “таълимни моделлаштириш” каби тушунчаларнинг мазмуни ва кўринишларини очиб берамиз.

Бугунги кунда умуман моделлаштириш ва хусусан моделлаштириш методини ўрганиш турли позициялардан олиб борилмоқда. Моделлаштириш - мутахассис фаолиятининг таркибий қисми сифатида кўриб чиқилган.

Шуни таъкидлаш керакки, педагогик, методик ва техник адабиётларни таҳлил қилиш, моделлаштириш муаммоларини ўрганиш фақат умумий педагогика нуқтаи назаридан (бугунги кунда техник моделлаштиришнинг бой

имкониятларини ҳисобга олмасдан) амалга оширилади, деган хулосага келишимиз мумкин.

Таъкидлаш жоизки, таълимни моделлаштириш ўз хос хусусиятларга эга. Бу бошқа ижтимоий амалиёт турлари билан етарлича яқин ўзаро боғланишлар асосида амалга оширилаётган таълим ташаббуслар оқибатлари учун жавобгарликни ўз зиммасига олишни назарда тутди.

Замонавий олий таълим амалиётида муаммоларини ҳал қилиш зарурати моделлаштириш методини аниқлаштиришни талаб қилади. Ижтимоий-педагогик моделлаштирилиш таълим тизимининг исталган даражасида амалга оширилиши мумкин.

Ислоҳотлар даврида мутахассиснинг ижтимоий амалиётнинг турли шакллари моделлаштириш олиш қобилияти биринчи ўринга чиқади. Айнан шу қобилият инсонни ижтимоий амалиёт ва фаолият субъекти сифатида тавсифлайди. Бундан ташқари, моделлаштириш олиш фаолияти инсонга ижтимоий воқеликга таъсир ўтказишга имкон беради ва профессионал амалиётни ташкил қилиш жараёнида мутахассиснинг ўз-ўзини шакллантириш омилига айланади.

Замонавий тадқиқотчилар таълим тизимини ўзгартириш, таълим олувчиларнинг шахсий фазилатларини ривожлантириш ва таълим натижалари сифатида компетенцияларни шакллантириш учун моделлаштиришнинг потенциалини тушунадилар ва ундан унумли фойдаланишга ҳаракат қилишади. Моделлаштириш фаолияти таълим тизимини ривожлантириш учун шароит яратади.

Ижтимоий-иқтисодий инновациялар шароитида моделлаштириш маълум бир фаолият тизимининг сифатини оширишга мўлжалланган янги маҳсулотларни яратиш жараёни, инновация ҳаётининг маданий шакли сифатида қаралади.

Бўлжак муҳандислар учун моделлаштириш методини ўзлаштириш муҳимлигини алоҳида таъкидлашимиз лозим.

Замонавий жамиятда муҳандислик-конструкторлик фаолиятининг роли тобора ўсиб бормоқда, бу эса сўнгги илмий ютуқлардан амалиётда фойдаланишга имкон беради ва уларни илмий-амалий тадқиқотларда тадбиқ этиш самарадорлигини оширади.

Бугунги кунда техника олий ўқув юртлири ишлаб чиқаришнинг турли соҳалари учун турли хил ихтисосликлар бўйича муҳандисларни тайёлаб чиқармоқда. Замонавий муҳандисларнинг касбий компетентлигини ривожлантириш - муҳандислик фаолиятини, унинг тенденциялари, мақсад ва

вазифаларини тушуниш нуқтаи назаридан уларнинг моҳияти, имкониятлари ва чегараларини кенгайтиришни ўз ичига олади.

Иқтисодиёт ривожланиб бораётган жаҳон ҳамжамиятида, ижтимоий-иқтисодий омилларни ҳисобга олувчи, маркетингни яхши тушунадиган, маҳсулотларни сотувга йўналтира оладиган ҳамда истеъмолчилар психологиясини яхши биладиган муҳандисга бўлган талаб юқоридир [2].

Шу сабабли, ҳозирги замонда муҳандислик фаолиятига тайёрлик, табиий-техник муаммоларни ечимини - гуманитар, ижтимоий, табиий ва техника фанлари мажмуасидан фойдаланган ҳолда ҳал қилишга тизимли ёндошиш нуқтаи назаридан кўриб чиқилмоқда.

Муҳандислик ихтисослигининг лойиҳа фаолиятини ўрганиш учун унинг олий таълим муассасаларида ўқитиш хусусиятлари, профессионал давлат таълим стандартларига мувофиқ унинг компетенцияларини шакллантириш технологиясини кўриб чиқиш муҳимдир.

Касбий стандарт таълим олувчиларда умуммаданий ва профессионал компетенцияларни шакллантирувчи талабларни белгилайди.

Хусусан, бўлажак муҳандис кенг интеллектуал-ривожланиш нуқтаи назаридан ўзининг эгаллайдиган мутахассислиги бўйича фаолиятни моделлаштириш асослари ва технологияларини, уни ахборот муҳитида ташкил этишнинг ўзига хос хусусиятларини ўзлаштириши, умуммаданий компетенцияларни ривожлантиришда:

- ахборотлашган жамиятни ривожланишида ахборотнинг моҳияти ва унинг аҳамияти тўғрисидаги тушунчаларни, маълумот олиш, сақлаш, қайта ишлаш ва узатишни ўзлаштириши, фаолиятни моделлаштиришнинг асосий метод, усул ва воситаларидан фойдаланишни ўзлаштириши;

- замонавий таълим ва ахборот технологияларидан фойдаланган ҳолда янги билимларни ўзлаштириш;

- фикрлаш маданияти, маълумотни умумлаштириш, таҳлил қилиш, ностандарт вазиятларда ташкилий ва бошқарув ечимларини топиш қобилиятига эга бўлиш;

касбий компетенцияларни ривожлантириш соҳасида:

ишлаб чиқариш ва технологик фаолиятда - ишлаб чиқариш хавфсизлигини таъминлаш бўйича талабларни ишлаб чиқиш, уларни технологик жараёнларга тадбиқ этишда моделлаштириш ва техник ҳужжатларни ишлатишга тайёрлик;

- ҳисоб-китоб ва фаолиятни моделлаштиришда - режа, дастур, лойиҳалар тузиш учун дастлабки маълумотларни тайёрлаш, замонавий ахборот технологияларидан ишлаб чиқариш мажмуасида бошқарув жараёнларини

оптималлаштириш воситаси сифатида фойдаланиш, замонавий логистика тизимлари ва технологияларини жорий этишни моделлаштириш; интермодал ва мультимодал тизимларни лойиҳалаш ва шу кабилар;

- экспериментал тадқиқот фаолиятида – фаолиятни моделлаштириш, ахборот хизматлари, ишлаб чиқаришни ташкил этиш, меҳнат ва ишлаб чиқаришни бошқариш бўйича илмий-техник фаолият соҳасидаги ишларни бажариш, ахборот, техник маълумотлар, транспорт тизимлари кўрсаткичлари ва натижаларини ўрганиш ва таҳлил қилиш; касбий фаолиятда замонавий ахборот ва компьютер технологиялари имкониятларидан фойдаланиш ва шу кабилар [2].

Моделлаштириладиган соҳани танлаш – уни амалга ошириш йўллари ва методини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш - ҳар доим туб ўзгартириш ҳамда жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётидаги ўзгаришлар билан боғлиқдир, унинг яратилиш тарихи шундай хулоса қилишимизга имкон беради [5].

Моделлаштириш ва лойиҳалаштириш методлари узоқ тарихга эга. Хусусан, мазкур методлар ўн тўққизинчи асрнинг иккинчи ярмида Америка Қўшма Штатларда пайдо бўлган ва унга америкалик идеалист файласуф Жон Дьюи асос солган. Жон Дьюи билимларни ўзлаштиришда табиий ёндашувни ҳисобга олган ҳолда, ишлаб чиқиб, тақдим этган ғоясига кўра, у болалар билимларни ўзлаштиришлари учун уларнинг табиатига мос келадиган билимларни тақдим этиш усуллари излади. Бу атроф-муҳит ва уни ўзгартиришга қаратилган билимларни инсоннинг адаптив тажрибаси сифатида қабул қилишдан бошланди. Жон Дьюининг ғоясига кўра, фаолиятни моделлаштириш ёки лойиҳалаштириш методи таълимни ўзгартириш воситаси бўлиб хизмат қилади ва у саноат ва тижоратда содир бўлаётган воқеаларга ўхшаб ўзгарган ижтимоий-иқтисодий муносабатларнинг маҳсулидир [3].

Дьюининг ғояларини америкалик педагог У.Х. Килпатрик ривожлантирди [4]. Унинг баъзи ғоялари бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотган эмас, хусусан, илгаридан мустақил равишда режалаштирилган, қизиқтирувчи фаолият орқали таълим самарадорлигини ошириш ғояси.

Моделлаштириш методига мурожаат қилиш унинг ижтимоий-иқтисодий ўзгаришларга таъсир кўрсатиш қобилияти билан изоҳланади, бу давлатнинг ижтимоий ва ишлаб чиқариш ҳаётида таълим тизимининг иштироки орқали амалга оширилади [6].

Фаолиятни моделлаштириш методини тадбиқ этишнинг асосий натижалари қуйидагилардан: талабаларни мунтазам тарзда ишлашга одатлантириш; режалаштиришда барча шароитларни ҳисобга олиш, барча қийинчиликларни енгиб ўтиш; иш жараёнида ўзини синаб кўриш ва фаолият ва

натижаларни коррекциялаб боришдан иборат. Моделлаштириш методининг етакчи тамойили “иш фаолияти орқали таълим олиш, ўрганиш” дир.

Замонавий таълимдаги ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар ишлаб чиқариш амалиётида ўз аксини топади. Ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар экспериментал, нодавлат таълим муассасаларини очилишига, таълимнинг янги шакллари моделилаштиришга ёрдам берилади. Моделлаштириш нафақат дидактик воситалар сифатида қаралади, балки уни педагогик фаолиятнинг алоҳида йўналиши сифатида ажратиб кўрсатиш имконини ҳам беради, бу эса педагогик янгилик тушунчасида шаклланди.

Ижтимоий-иқтисодий трансформациялар даврида моделилаштиришдан инновацион фаолият сифатида фойдаланиш таълимнинг турли шакллари ташкил этиш зарурати билан боғлиқ.

ХУЛОСА

Шундай қилиб, моделилаштириш методи ва унга бўлган қизиқиш фаолият сифатида пайдо бўлиши, қоида тариқасида, ҳар доим жамият ва таълимдаги ўзгаришлар билан боғлиқ. Шу билан бирга, моделилаштириш таълим сифатидаги ўзгаришларнинг шартлари, механизмларидан бири сифатида тушунилади ва инновацион таълим сифатида қаралади.

REFERENCES

1. Анисимов О.С. Индивид, субъект, личность в контексте целостности психики человека // Мир психологии. 2007. № 1. С. 24-28.
2. Горюха В.И. Проектирование и реализация учебной информации в образовательном пространстве современного вуза / В.И. Горюха, О.Г. Зайцева, С.И. Тарасова. М., 2003. 135 с.
3. Дж. ван Гиг “Прикладная общая теория систем”: Пер. с англ. М.: Мир, 1981. 733 с.
4. Караваева Е.А. Из опыта ведения курса “Информационная культура Личности” // Школьная библиотека. 2005. № 8. С. 40–46.
5. Негодаев И.А. Информатизация культуры. М.: Академия, 2002. 212 с
6. Слостенин В.А. Введение в педагогическую аксиологию / В.А. Слостенин, Г.И. Чижакова. М.: Академия, 2003. 192 с.

ВИЗУАЛЬНАЯ АНТРОПОЛОГИЯ И ЕЕ ЗНАЧЕНИЕ В ИСТОРИИ

Нодирабегим Назаркулова Бахтиёр кизи

Докторант в ТГУВ

osiyouzturk@bk.ru

АННОТАЦИЯ

Как и во всех сферах, антропология тоже обогащается новыми методами с развитием технологий и увеличением количества источников, отражающих историю. С этим процессом связано зарождение визуальной антропологии. С появлением наглядных материалов появились новые способы освещения исторических событий. Однако при этом значение методов, основанных на традиционных материалах, не уменьшилось, а сохранило свое значение в качестве дополнительного материала в визуальной антропологии. В этой статье кратко рассматриваются становление визуальной антропологии как отдельной науки и ее специфика как отрасли, а также ее преимущества перед письменными источниками.

Базовые слова и выражения: антропогенные образы, антропология искусства, видеография, история “других”, фотография.

VISUAL ANTHROPOLOGY AND ITS SIGNIFICANCE IN THE SCIENCE OF HISTORY

Nodirabegim Nazarkulova Bakhtiyor kizi

Doctoral student at TSUOS

osiyouzturk@bk.ru

ABSTRACT

As in all fields, anthropology is also enriched with new methods with the development of technology and an increase in the number of sources reflecting history. The emergence of visual anthropology is associated with this process. With the advent of visual materials, new ways of covering historical events have emerged. However, the importance of methods based on traditional materials did not diminish but retained their importance as additional material in visual anthropology. This article briefly examines the emergence of visual anthropology as a separate science and its specificity as a branch and, its advantages over written sources.

Keywords: anthropogenic images, anthropology of art, videography, history of “others”, photography.

ВВЕДЕНИЕ

Историческая наука в зависимости от характера изучаемого объекта подразделяется на различные направления и подотрасли. Каждая из них служит для обеспечения прозрачности исторического знания, а также для создания самостоятельной исторической базы данных как отдельной области. В частности, направление визуальной антропологии в самой антропологии, являющейся крупнейшей областью исторической науки, является относительно новой, но масштабной подсистемой. В отличие от других направлений истории, визуальная антропология проводит исследования с использованием изобразительных, преимущественно технологических образов. Исходя из вида и формы техногенных изображений, отличных от письменных или иных видов материальных источников, они помогают исследователю сделать относительно объективные и более точные выводы об историческом событии.

Визуальная антропология включает в себя два основных направления. Первое связано с проведением этнографических исследований на основе изучения рисунков, видеоматериалов и фильмов, с расширением антропологических знаний на основе данных, отраженных в этих материалах, и попыткой сформировать более конкретные представления.

МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

В этой статье используется историко-сравнительный подход, анализ информационных источников, а также исследование аналитических материалов, и цель этой статьи - охватить материалы, которые помогут в дальнейшем исследовать важность области визуальной антропологии.

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Другая – антропология искусства, которая фокусируется на изучении самих визуальных материалов. То есть:

- с какого времени человечество начало реагировать на увиденное и какое место отводило образам в своей жизни;

- какое значение в жизни конкретного общества или цивилизации имело выражение им своей точки зрения через визуальные объекты;

- и, наконец, он фокусируется на поиске ответов на такие вопросы, как, как формируется визуальный образ конкретного события-явления, человека или понятия (символы, вызванные тем, что эти образцы приобретают определенный глубокий смысл позже, являются отдельным вопросом) [Кант, 2015].

Основным предметом изучения визуальной антропологии являются различные фотографии, видеоматериалы, фотоматериалы и т. д. На основе

обработки и анализа отраженных в них данных исследуются историко-культурные процессы. В конце каждого исследования небольшие фотоматериалы, собранные и систематизированные, становятся материалом, отражающим типичные явления культуры. Отличие визуальных источников от других источников состоит в том, что они точно отражают информацию, снижая вероятность того, что исследователь попадет под влияние субъективных взглядов авторов визуального объекта и попадет в заблуждение.

История визуальной антропологии

Возникновение визуальной антропологии связано с появлением камер в 1860-х годах. Фактически, говоря современным языком, визуальная антропология начиналась с любой системы визуальных предметов, которые изображали движение человека, пока фотография не стала доминирующим методом. Он включал в себя наскальные рисунки, изображения, выполненные на дереве, литографии, рисунки, выполненные краской, и, в целом, иллюстративные источники, созданные ранними африканскими, арабскими, китайскими, европейскими, индийскими, японскими, монгольскими и другими народами. Тем не менее, эти перечисленные источники являются объектом изучения в основном археологов и историков искусства, и их подход к этим типам визуальных источников отличается от подхода антропологов.

Предметов изучения визуальной антропологии являются: фотографии и киноплёнки, видеоматериалы, записанные на диски и карты памяти. Фотография была взята в качестве дополнительного материала для исследований с 1860-х годов до XXI века, как инструмент без определенных теоретических подходов. Введение фотографии в антропологический научный оборот стало результатом деятельности фотожурналистов, а не историков или социологов. Важными работами в этой области являются работы Мэтью Брэди (Matthew Brady), который делал репортажи с полей сражений во время Гражданской войны в США в 1861-1865 годах, Джейкоба Риза (Jacob Riis), который занимался фотографией для страниц нью-йоркской газеты в конце девятнадцатого века, и Дортеи Ланж (Dorthea Lange), которая фотографировала период Великой депрессии [Paul Liffman, 2015].

Вторая составляющая-фильмы-проникла в антропологию с ростом интереса к использованию киноплёнок на носителях информации для записи научных работ. В 1950-е и 1960-е годы в статьях развернулись жаркие споры о значении “этнографических фильмов” как дополнительной области к основной антропологической отрасли. В 1995 году Хокингс (Hawkings) опубликовал

книгу, в которой обобщил этот подход. В духе достижения знаний “в видимой форме” для следующего поколения был создан ряд крупных сборников этнографических фильмов. Наконец, третье развитие в визуальной антропологии было определено растущим интересом интеллектуалов к тому, как фотографии использовались антропологами в колониальный период в 1980-х годах. К 1990-м годам в визуальной антропологии возникли новые проблемы из-за спроса, что вызвало возражения со стороны тех, кто не признает визуальные источники с другой стороны и считает, что антропология может быть изучена только с помощью концепций, теоретических подходов.

Видеография, содержащая антропологические данные, изучается на основе видеозаписи. Именно от объективности анализа зависит прозрачность видеоданных. Желание описать “естественное состояние” с одной стороны требует, чтобы события были запечатлены точно так же, как они должны были происходить, когда на самом деле не было камеры. Несмотря на возражения по поводу “кризиса изображения” в интерпретации изображений или изображений на бумаге, записанных на киноплёнках, дисках и т. д., фактическая доступность этих материалов для изучения другими исследователями также повышает надежность и прозрачность научных исследований. Каждый исследователь, изучая наглядный материал, имеет свой подход и базу знаний, поэтому может выдвигать иные или совершенно противоположные теории об одном и том же материале, чем его предшественники. Точно так же этот аспект является преимуществом визуальных источников перед письменными источниками, которые в некоторой степени поглощают объективные взгляды своего автора.

Немецкий медиевист Вилем Флюссер определяет историю культуры как разделенную на три основных этапа. Первая – это история мифа и традиционного образа; вторая-эпоха письменности и, наконец, эпоха рукотворных образов. Флюссер сравнивает создание рукотворного образа с созданием письменного языка. По его мнению, в отличие от письменного текста, суть техногенного изображения заключается в том, что оно позволяет в двухмерном состоянии видеть четырехмерные объекты, явления или людей, стоящих перед человеком в мгновенной единице времени [Flusser, 2007]. Через это можно сделать выводы об изображаемой действительности. Само изображение невидимо, но оно принимает видимую форму через изображение. Любой образ, как и историческая действительность, может принимать различные формы в зависимости от требований времени. Их перевод требует от исследователя серьезного объективного подхода.

Важно избегать поверхностных выводов, считая, что образ – это лишь видимость реальности сверху. Это обусловлено, во-первых, внутренним функционалом фотоаппарата. Просто важно помнить, что свет, фон или цветовая гамма в изображении также имеют свое место. Во-вторых, субъективные взгляды того, кто владеет инструментом захвата. Независимо от того, хотим мы этого или нет, в наших образцах творчества наши желания, наши цели отражаются, хотя и частично. Исходя из этого, можно сказать, что каждая картина имеет свою историю и в то же время является фрагментом истории. Вот что Джон Грэйди сказал по этому поводу: "каждый образ имеет сложную историю. Кто-то, какая-то группа или социальные организации создают эти образы с разными целями в определенных условиях с помощью определенных технологий. Образы, созданные одним человеком, часто используются другими людьми с совершенно разными интересами и целями" [Gredy, 2004].

Конечно, было бы неправильно снижать ценность письменных источников, основываясь на таких взглядах, а также на том факте, что визуальные источники также могут быть представлены в частично измененном состоянии под влиянием их создателя. Но поскольку они точно описывают события, независимо от того, кто их собирает, повторный анализ позволяет им быстрее приблизиться к реальности [Peräkliä, 1997]. Письменные источники, однако, имеют ограниченные возможности в этом отношении, поскольку они уже описаны очевидцем происшествия. Читатель или исследователь воспринимает готовый материал с субъективным воздействием на него и в большинстве случаев может столкнуться с проблемой выделения истины в информации.

Цель визуальной антропологии

Сначала ученые придерживались мнения, что использование образов будет объективным, точным и полным путем в изучении социальных наук, и появятся широкие возможности для того, чтобы знания были дополнены гораздо более подробной информацией. Уже, без сомнения, все наглядные материалы и исследования на них собраны с определенной целью. В частности, фотографии, сделанные обществами, созданными сторонниками антирабовства и защиты аборигенов, пытались отразить различные моменты жизни этих народов, сформировать в обществе ПРО-и доброжелательные настроения, используя фоновое освещение и природные пейзажи. Американский фотограф Эдвард Кертис (Edward Kurtis) умело сумел изобразить представителей коренных народов Америки, скорбящих, беспомощных жертв и, наконец, вынужденных

приспосабливаться к непостоянной судьбе шерпов, используя возможности своего фотоаппарата.

Антропологи Адольф Бертильон (Adolfe Bertillon) и Артур Кервин (Arthur Cergin) используют функции фокусного расстояния, позы, изменения фона при обработке изображений, чтобы очистить изображение обрабатываемого контента, культуры и человеческого лица от отвлекающего “шума”, а также для более четкого результата. Некоторые фотографии пошли еще дальше и пошли по пути выделения отдельных частей тела людей, таких как татуировки. Другой фотограф, Томас Хаксли (Thomas Huckley), поставил перед собой цель представить орфографический инвентарь “рас”, населявших британскую колониальную империю, и благодаря “инициативе”, предпринятой колонистами в конце XIX – начале XX века, быстро провел работу по сбору “последних останков” “исчезающих культур”.

Джуди Вайзер, основатель и директор Центра фототерапии в Ванкувере, объясняет идею соответствия следующим образом: “типичные личные фотографии служат нам “зеркалом памяти”, свидетельствующим о том, что и кто имеет большее значение в жизни человека. Таким образом, ценность фотографий гораздо важнее, чем кажется, а ее визуальный аспект и ценность заключаются в том, что она показывает, что находится в сердцах и умах людей, а не в видимом изображении”.

Фотография и инновации

С середины XIX века антропологи стали делать фотографии изучаемых ими народов или собирать уже имеющиеся. Британские антропологи Эдуард Бернетт Тейлор (Edward Burnett Tylor), Альфред корт Хэддон (Alfred Cort Haddon) и Генри Бальфур (Henry Balfour) создали так называемый “Клуб коллекционеров” (collecting clubs), члены которого занимались сбором изображений и обменом фотоданными между собой как способом документирования и попытки классифицировать информацию об этнографических “расах”. Представители викторианской школы ориентировались на колониальные народы Британской Индии, французы-на народы, населяющие Алжир, а антропологи США специализировались на изучении коренных народов Америки. Это свидетельствует об однонаправленности и идейной направленности первых антропологических исследований, появившихся в эпоху империализма, когда первые антропологи воспринимали население колоний в визуальных исследованиях как “других”, как объект изучения. Некоторые ученые считают, что в качестве наглядных

представлений о культурных явлениях можно включить и изображения в пещерах, на которых изображены охотничьи обряды, появившиеся 30 тыс. лет и даже больше тому назад. Тем не менее, это несколько спорная тема, и сравнение наскальных рисунков, сделанных людьми в эпоху первобытнообщинного строя, а также продуктов камер, которые точно фиксируют событие или объект в целом, является серьезным вопросом.

Развитие фотографии как части научного этнографического анализа началось с книги “балийцы: фотографический анализ” (Balinese Character: A Photographic Analysis), созданной в 1942 году Грегори Батисоном (Gregory Bateson) и Маргарет мед (Margaret Mead) о балийской культуре. Батисон и мед работали над более чем 25 тысячами фотографий, отражающих их исследования на территории Бали, и опубликовали 759 из них в поддержку и развитие своих этнографических наблюдений. В частности, фотографии, размещенные в виде продолжающихся замедленных мини-фильмов (slow-motion movie clips), изображали, как жители Бали, которые считались предметом исследования, выполняли особые коллективные ритуалы или вели себя в повседневной жизни, что оставляло более яркие впечатления у поклонников антропологии, чем истории, которые все еще были в традиции в то время.

Проникновение реалистических фильмов в этнографию связано с деятельностью Роберта Флаэрти (Robert Flaherty), который в 1922 году представил немой фильм “северный белый медведь” (Nanook of the North), в котором запечатлена жизнь коренных жителей канадской Арктики.

Этические вопросы в визуальной антропологии

В 1960 – е-1970-е годы на первый план вышло столкновение между этическими требованиями антропологии и техническими аспектами использования фотографии. В частности, использование изображений академическими публикациями оказало влияние на мораль анонимности, одобрения съемщиков и выражения визуальной правды. Вопрос о том, чтобы учесть эти три аспекта, рассматривался как акт, который должен быть понят и соблюден развитой культурной личностью, учитывая, что он не обременен гордостью “других народов”.

Приватность – этическая антропология требовала, чтобы ученый защищал личность фотографируемого субъекта, что делало практически невозможным их фотографирование и представление общественности.

Получение согласия фотографов на предоставление информации. Перед публикацией исследовательской работы антропологи должны объяснить фотографам, как их фотографии прилагаются к исследованиям, как они интерпретируются и с какими комментариями.

Говорить правду: ученые, занимающиеся визуальными исследованиями, должны понимать, что неэтично заменять изображения с целью изменения их значения или представлять изображения, “показывающие правду”, которые не соответствуют понимаемой реальности.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Существующие до изобретения цифровых технологий, а также формирующих высокоточные иллюстративные материалы, традиционные методы исследования нуждаются в пересмотре. Исходя из реалий современности – но при изучении истории эпохи после изобретения цифровых технологий – это следует учитывать.

С появлением интернета и новых видов обмена информацией, социальных сетей (таких как Facebook, Instagram, Twitter, YouTube) количество иллюстративных ресурсов также увеличилось у исследователей в повседневной жизни. Наряду с визуальной антропологией, виртуальная этнография также начала использовать эти сети в качестве важного ресурса. Один из этнографов Гейн, выражая свое отношение к этому процессу, писала: “этнография... технологии могут быть использованы для обогащения восприятия и содержания культуры и важным инструментом распространения культуры, так же как культура формирует технологии [Hine, 2000]. Тем не менее, существует ряд проблем с виртуальной этнографией из-за недостатка визуальных жестов. “Поэтому важно развивать критический подход к исследованию виртуальных источников и избегать мнения, что выводы (сделанные на основе визуальных источников) не могут быть дополнены или более конкретизированы дополнительной информацией с помощью окончательных и других инструментов” [Angrosino, 2005]. В наше время трудно отделить виртуальный мир и реальный мир друг от друга. и люди, как правило, представляют себя по-разному в обеих “мирах”. То есть, вполне вероятно, что “Тик-Токер” или “ютубер”, которые кажутся удачливыми, умными в социальных сетях, окажутся совсем другим человеком в обычной жизни, или блогер, известный тем, что изображает реальную действительность, на самом деле окажется фанатом скандалов. Поэтому, работая в области визуальной антропологии и виртуальной этнографии, он поставил перед исследователями, использующими

вышеуказанное содержание для изучения истории повседневной жизни, требование основываться на синергетическом подходе к изучению любого – письменного или материального-визуального материала, необходимость ознакомления с выводами ряда школ. Поскольку визуальная антропология является относительно новой отраслью, ее теоретико-ресурсные аспекты не полностью интегрированы в окончательную систему. Исходя из требований периода, желательно, чтобы методы исследований и исследований были разработаны.

REFERENCES

1Christine Hine. From Virtual Ethnography to the Embedded, Embodied, Everyday Internet from: *The Routledge Companion to Digital Ethnography*. Routledge, 15 Dec 2016.

2Cant A. One Image, Two Stories: Ethnographic and Touristic Photography and the Practice of Craft in Mexico. *Visual Anthropology* 28(4): 277-285. 2015.

3Harper D. Visual Methods in the Social Sciences. In: Baltes PB, editor. *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*. Oxford: Pergamon. p 16266-16269. 2001.

4Loizos P. Visual Anthropology. In: Baltes PB, editor. *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*. Oxford: Pergamon. p 16246-16250. 2001.

5Ortega-Alcázar I. Visual Research Methods, *International Encyclopedia of Housing and Home*. San Diego: Elsevier. p 249-254. 2012.

6Pink S. Digital–visual–sensory–design anthropology: Ethnography, imagination and intervention. *Arts and Humanities in Higher Education* 13(4): 412-427. 2014.

7Poole D. An excess of description: Ethnography, race, and visual technologies. *Annual Review of Anthropology* 34(1): 159-179. 2005.

8Paul Liffman, Americas, Sociocultural Overviews: Mexico. in *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences (Second Edition)*, 2015.

9M. Angrosino. Recontextualizing Observation: Ethnography, Pedagogy, and the Prospects for a Progressive Political Agenda. Cuba, 2005, 2016.

МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ МЕЖДУНАРОДНОГО ВАЛЮТНОГО ФОНДА

Рузиева Сайёра Саидакбар кизи

Магистрант Университета Мировой Экономики и Дипломатии по
направлению “Международное право”

АННОТАЦИЯ

В этой статье рассматриваются международно-правовые аспекты деятельности международного валютного фонда

***Ключевые слова:** Международный валютный фонд, валютная система, Статьи Соглашения МВФ, мировая валютно-финансовая система.*

ABSTRACT

This article discusses the international legal aspects of the activities of the International Monetary Fund.

***Keywords:** International Monetary Fund, Monetary System, IMF Articles of Agreement, World Financial System.*

ВВЕДЕНИЕ

МВФ создан для регулирования отношений в сфере валютных расчётов между государствами и осуществления финансовой помощи странам-членам через предоставление им при возникновении валютных затруднений, обусловленных нарушением равновесия платёжных балансов, краткосрочных кредитов в иностранной валюте. Фонд действует как специализированная организация системы ООН. Практически МВФ является институциональной основой современной международной валютной системы.

Республика Узбекистан вступила в члены Международного валютного фонда 21 сентября 1992 года. С сентября 1993г. в Узбекистане функционирует представительство МВФ, которое оказывает содействие в осуществлении сотрудничества республики с Фондом, обеспечивая оперативный обмен информацией со штаб-квартирой МВФ в Вашингтоне (США)⁶⁹.

Президент Республики Узбекистан Шавкат Мирзиёев 18 мая 2021 г. принял делегацию Всемирного банка во главе с вице-президентом Анной Бьерде, с рабочим визитом. Обсуждены актуальные вопросы дальнейшего расширения отношений стратегического партнерства между Узбекистаном и

⁶⁹ <https://cbu.uz/ru/about/international-cooperation/74847/>

Группой Всемирного банка, повышения уровня практического взаимодействия в целях обеспечения устойчивого развития в нашей стране и в регионе в целом.

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Была полностью поддержана предложенная Президентом Узбекистана новая повестка дня дальнейшего расширения многопланового сотрудничества со Всемирным банком.

В частности, в нее вошли следующие конкретные направления партнерства:

- поддержка реформ, направленных на сокращение бедности в стране, прежде всего за счет развития предпринимательства в сельской местности, продвижения деловых инициатив женщин и молодежи;

- повышение эффективности преобразований в области высшего образования и здравоохранения с целью достижения ощутимых результатов и кардинального улучшения качества оказываемых услуг;

- осуществление программы ускоренной индустриализации регионов республики и продолжение проекта по развитию средних городов;

- переход на инновационную модель развития, внедрение «зеленой экономики»;

- продолжение реформ в области земельных отношений;

- борьба с коррупцией и повышение потенциала государственных институтов развития;

- совместное продвижение крупных региональных инфраструктурных проектов⁷⁰.

В связи с этим изучение международно-правовых основ деятельности Международного Валютного фонда представляет особую актуальность.

Решение об учреждении Международного валютного фонда, специализированного учреждения ООН, предназначенного для оказания помощи нуждающимся странам в их борьбе с дефицитом во внешней торговле, было воплощено на Бреттон-Вудской валютной конференции в 1944 году. Сорок четыре страны-участницы разработали устав, включающий Статьи Соглашения Международного валютного фонда (МВФ), вступившими в силу 21 декабря 1945 года. Свою практическую деятельность фонд начал в мае 1946 г., в структуру которого уже входило 39 стран-членов.

⁷⁰ <https://president.uz/ru/lists/view/4371>

Цели были твёрдо обозначены в ст. I Соглашения Международного валютного фонда:

– «способствовать развитию международного сотрудничества в валютно-финансовой сфере в рамках постоянного учреждения, обеспечивающего механизм для консультаций и совместной работы над международными валютно-финансовыми проблемами;

– способствовать процессу расширения и сбалансированного роста международной торговли и за счет этого добиваться достижения и поддержания высокого уровня занятости и реальных доходов, а также развития производственных ресурсов всех государств-членов, рассматривая эти действия как первоочередные задачи экономической политики;

– содействовать стабильности валют, поддерживать упорядоченный валютный режим среди государств-членов и избегать использования девальвации валют в целях получения преимущества в конкуренции;

– оказывать помощь в создании многосторонней системы расчетов по текущим операциям между государствами - членами, а также в устранении валютных ограничений, препятствующих росту мировой торговли;

– за счет временного предоставления общих ресурсов МВФ государствам-членам при соблюдении адекватных гарантий создавать у них состояние уверенности, обеспечивая тем самым возможность исправления диспропорций в их платежном балансе без использования мер, которые могут нанести ущерб благосостоянию на национальном или международном уровне»⁷¹.

Согласно Статьям соглашения МВФ, основные переговоры Фонд ведет с исполнительной властью стран. Переговоры и консультации, а также образовательные программы и семинары являются одним из основных средств сотрудничества представителей МВФ и представителей политических институтов ЕС в контексте поощрения и координации интеграционных процессов в Европе.

Государства в порядке осуществления курса на глобальное и региональное партнёрство активизируют своё сотрудничество с этими международными кредитно-финансовыми организациями, поскольку их органы осуществляют финансовый надзор за соблюдением государствами-членами правил поведения в финансовой (валютной) сфере, кроме того, МВФ и Всемирный банк несут ответственность за состояние мировой валютно-финансовой системы. Тем не

⁷¹ Ващенко И.Ю. ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ МЕЖДУНАРОДНОГО ВАЛЮТНОГО ФОНДА - <https://cyberleninka.ru/article/n/pravovoe-regulirovanie-mezhdunarodnogo-valyutnogo-fonda/pdf>

менее действующие в рамках МВФ международно-правовые нормы следует дополнить нормами, предусматривающими усовершенствованный современный метод регулирования валютных паритетов и валютных курсов и возлагающими на страны-члены МВФ обязанность поддерживать стабильность валютных паритетов и валютных курсов.

Для того, чтобы усовершенствовать действующий метод регулирования валютных паритетов и валютных курсов, государствам необходимо осуществить мероприятия, направленные на поддержание на определённом уровне курсового соотношения их валют. Нужно на межгосударственном уровне создать новые международные валютные регуляторы⁷².

Международно-правовая реформа валютной системы необходима, поскольку в современных условиях глобализации финансового оборота особенно ярко отражаются тенденции «смещения» норм международного публичного и частного права, примером которых является область международных валютных правоотношений. Это приводит часто к негативным последствиям, таким как:

- злоупотребление странами-эмитентами резервных валют в своих интересах коллизионным регулированием в рамках международного валютного права для разорения бюджетов других государств

- использование режима валютных сделок с движением капитала для осуществления скрытого и явного инвестиционного протекционизма;

- использование международного унифицированного режима расчетов и кредитования валютных операций для избежания гражданско-правовой договорной и деликтной ответственности за ущерб, причиненный валютной политикой государств-эмитентов резервных валют

- расширение механизмов транснациональных валютных операций для недобросовестных поглощений капиталов

Несмотря на некоторые проблемы продвижения, реформа мировых валютно-финансовых отношений 2011-2015 гг. проходящая под эгидой «Группы 20» уже дополняет международные принципы валютного регулирования и валютного контроля новыми:

---

⁷² Волова Л.И. регулирование международных финансовых (валютных) правоотношений на универсальном и региональном уровнях. - <https://cyberleninka.ru/article/n/regulirovanie-mezhhdunarodnyh-finansovyh-valyutnyh-pravootnosheniy-na-universalnom-i-regionalnom-urovnyah/pdf>

1) принципом устранения глобальных финансовых дисбалансов, включая диспаритеты валютных курсов, неравновесную структуру системы резервных валют,

2) принципом обеспечения мировых стандартов управления публичными финансами, норм и принципов бюджетного планирования расходов государств

3) принципом мониторинга за государственными финансами стран-эмитентов мировых валют, условий рейтинговых оценок ценных бумаг и финансовых инструментов суверенных эмитентов, контроль эмиссии деривативов и др.

Исходя из этого перспективы совершенствования правовых основ реализации функций МВФ охватывают следующие сферы сотрудничества государств.

1. Формирование при содействии Группы-20 и региональных интеграционных валютных союзов под эгидой Генеральной Ассамблеи ООН, МВФ, ВТО и др.

унифицированных общепринятых принципов международного валютного регулирования в целях устранения глобальных финансовых дисбалансов, включая диспаритеты валютных курсов, неравновесную структуру системы резервных валют, проблемное состояние государственных финансов стран-эмитентов мировых валют, необъективность рейтинговых оценок суверенных эмитентов, неконтролируемую эмиссию деривативов и др.

2. Разработка финансово-правовых условий формирования дополнительных стабилизационных денежно-финансовых фондов, изменения режима распределения квот в пользу развивающихся государств.

3. Повышение влияния на финансовый сектор государств публично-правовых норм о функциях ВТО и МВФ в финансовом секторе, повышение значения решений исполнительных органов МВФ по толкованию положений права ВТО и Устава МВФ как источников международного валютного права и международного права финансовых услуг.

4. Формирование новых финансово-правовых мер по повышению ответственности стран-эмитентов основных резервных валют за состояние своих государственных и частных финансов, стандартов и пределов резервов при эмиссии валютных финансовых инструментов под контролем властей, по ограничению инвестирования в валютные деривативы и «отсечению» спекулятивного капитала от операций на валютных рынках.

Международно-правовое и внутригосударственное регулирование валютно-финансовых отношений обусловлено активизацией позиций государств по защите национальных валютно-финансовых систем и финансовых рынков в условиях противодействия мировым финансовым кризисам. Интенсивно развивающиеся процессы глобализации в условиях отсутствия золотого стандарта усиливают нестабильность мировой валютной системы, усложняют формы взаимодействия государств в валютной сфере и определяют многообразие международных организационно-правовых мер по формированию валютных союзов.

Доктрина международного валютного и банковского права тесно связана с внешнеполитическими доктринами государств о внешней и внутренней валютной политике в целях обеспечения национальной, международной и региональной финансово-экономической безопасности и валютно-финансовой стабильности.

ООН в последние годы предпринимает системные меры по расширению своего влияния на реформу мировой валютно-финансовой системы, проводя под своей эгидой саммиты «Группы двадцати», Всемирные конференции ООН по финансовому развитию (например, в 2015 году в Аддис-Абебе), международные обсуждения правовых оснований реформирования МВФ и Всемирного банка⁷³.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Несмотря на то, что система норм и принципов правового регулирования международных валютно-финансовых отношений базируются на комплексе публично-правовых финансовых и гражданско-правовых обязательственных отношениях по осуществлению публичными и частными субъектами международных валютных операций, она давно требует унификации и кодификации. Это должно происходить как в рамках международных универсальных и «модельных» конвенций ООН по обеспечению финансирования развития и мировой финансовой стабильности, так и в рамках модельных актов, соглашений интеграционного валютного права межгосударственных региональных сообществ, союзов и объединений (например, Соглашение государств СНГ «Об основах принципах политики в области валютного регулирования и валютного контроля в государствах-участниках СНГ от 18 ноября 2012 года. Такой подход обеспечит системность

⁷³ Кудряшов В.В. Зарубежная доктрина международного финансового права: проблема идентификации // Российская юстиция. 2012. № 9.

норм и принципов международного валютного права как основного «механизма» и «гаранта» противодействия мировым финансовым кризисам.

REFERENCES

1. Волова Л.И. Регулирование международных финансовых (валютных) правоотношений на универсальном и региональном уровнях. - <https://cyberleninka.ru/article/n/regulirovanie-mezhdunarodnyh-finansovyh-valyutnyh-pravootnosheniy-na-universalnom-i-regionalnom-urovnyah/pdf>
2. Петрова Г.В. Актуальные проблемы международно-правового регулирования деятельности валютно-финансовых институтов на международном уровне и в сотрудничестве евразийских государств. - Бизнес в законе. 5'2015- <https://cyberleninka.ru/article/n/aktualnye-problemy-mezhdunarodno-pravovogo-regulirovaniya-deyatelnosti-valyutno-finansovyh-institutov-na-mezhdunarodnom-urovne-i-v/pdf>
3. Никифоров В.А. Международный правопорядок в мировой финансовой системе как составная часть международно-правового режима в сфере международных экономических отношений - <https://cyberleninka.ru/article/n/mezhdunarodnyu-pravoporyadok-v-mirovoy-finansovoy-sisteme-kak-sostavnaya-chast-mezhdunarodno-pravovogo-rezhima-v-sfere-mezhdunarodnyh/pdf>
4. Ващенко И.Ю. Правовое регулирование международного валютного фонда - <https://cyberleninka.ru/article/n/pravovoe-regulirovanie-mezhdunarodnogo-valyutnogo-fonda/pdf>
5. Официальный сайт Центрального банка руз <https://cbu.uz/ru/about/international-cooperation/74847/>

SO‘ROQ QILISH TERGOV HARAKATINI O‘TKAZISH TARTIBI VA O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Mexmonov Azizbek Yakubovich

O‘zbekiston Respublikasi IIV Migratsiya va fuqarolikni
rasmiylashtirish bosh boshqarmasi boshlig‘ining o‘rinbosari.

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada so‘roq qilish tergov harakatining asosiy qoidalari va tartibi, ushbu tergov harakatining natijalarini rasmiylashtirish tartibi hamda jinoyat ishlarini tergov qilishdagi ahamiyati muhokama qilinadi. Surishtiruvchi va tergovchilar tomonidan so‘roq qilish orqali dalillarga ega bo‘lishning asosiy usullari tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: tergov harakati, so‘roq, tergovchi, surishtiruvchi, gumon qilinuvchi, ayblanuvchi, qonuniylik, dalillar maqbulligi.

ПОРЯДОК И СПЕЦИФИКА ПРОИЗВОДСТВА СЛЕДСТВЕННОГО ДЕЙСТВИЯ ДОПРОСА

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматриваются основные правила и порядок проведения допроса, порядок оформления результатов данного следственного действия и его значение в расследовании уголовных дел. Анализируются основные способы получения доказательств путем допроса дознавателем и следователем.

Ключевые слова: следственное действие, допрос, следователь, дознаватель, подозреваемый, обвиняемый, законность, допустимость доказательств.

THE PROCEDURE AND SPECIFICS OF THE INVESTIGATIVE ACTION OF THE INTERROGATION

ABSTRACT

This article discusses the basic rules and procedure for conducting an interrogation, the procedure for processing the results of this investigative action and its significance in the investigation of criminal cases. The main methods of obtaining evidence through interrogation by an interrogator and an investigator are analyzed.

Keywords: investigative action, interrogation, investigator, interrogator, suspect, accused, legality, admissibility of evidence.

KIRISH

Mamlakatimizda sud-huquq tizimining demokratik asoslarini yanada chuqurlashtirish, milliy qonunchilik asoslarini shakllantirish, jinoyatchilikka qarshi kurashning zamon talablari darajasida olib borilishini ta'minlash, huquqni muhofaza qiluvchi organlar faoliyatining samaradorligini oshirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida belgilanib, bu borada inson huquq va erkinliklari hamda himoyasini ta'minlash muhim omil sifatida e'tirof etildi.

Buning yaqqol tasdig'i sifatida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 10 avgustdagi "Sud-tergov faoliyatida shaxsning huquq va erkinliklarini himoya qilish kafolatlarini yanada kuchaytirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni [1] misolida ko'rishimiz mumkin bo'ladi. Mazkur farmonning qabul qilinishi shaxsning huquq va erkinliklariga so'zsiz rioya etilishini ta'minlash, protsessual harakatlarning sifatini oshirish, jinoyat protsessida dalillarni to'plash va mustahkamlash, ularga baho berish tizimini ilg'or xorijiy tajribada keng qo'llaniladigan isbotlash standartlarini inobatga olgan holda yangi mexanizmlarni joriy etish uchun muhim qadam bo'ldi.

Ushbu farmon bilan shaxsni jinoyat ishida gumon qilinuvchi yoki ayblanuvchi sifatida jalb qilish uchun asoslar mavjud bo'lgan hollarda, uni guvoh tariqasida so'roq qilish, shuningdek, unga gumon qilinuvchi yoki ayblanuvchining protsessual huquqlari tushuntirilguniga qadar undan biron-bir yozma yoki og'zaki ko'rsatuvlar olish; ushlangan gumon qilinuvchi yoki ayblanuvchining yaqin qarindoshlarini protsess ishtirokchisi sifatida jalb qilish uchun asoslar mavjud bo'lmagan hollarda ularni huquqni muhofaza qiluvchi organlarga chaqirish va so'roq qilish; surishtiruv va dastlabki tergov organlari xodimlari tomonidan mazmunan ko'rib chiqish uchun sudga yuborilgan jinoyat ishi doirasida sudlanuvchi, jabrlanuvchi, guvoh, fuqaroviy da'vogar, fuqaroviy javobgar va boshqa protsess ishtirokchilarini huquqni muhofaza qiluvchi organlarga chaqirish yoki so'roq qilish ta'qiqlanishi borasida bir qator vazifalar belgilandi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Jinoyat ishlarini tergov qilishda so'roq qilish eng muhim va keng tarqalgan tergov harakati bo'lib hisoblanadi. So'roq qilish natijasida ishni yuritish uchun mas'ul bo'lgan mansabdor shaxslar ish uchun ahamiyatli bo'lgan ma'lumotlarni qo'lga kiritadi. Ushbu tergov harakatini o'tkazishda nafaqat huquqshunoslikda ma'lum bo'lgan usullardan foydalanish, balki surishtiruvchi va tergovchidan yaxshi psixolog bo'lishni ham talab etadi.

So'roq qilish tergov harakati mavjud dalillarni tekshirish va yangilarini olishning juda samarali vositasi bo'lib hisoblanadi. So'roq qilish tergov harakatini

o‘tkazish asoslari va tartibi O‘zbekiston Respublikasi jinoyat-protsessual kodeksining 10, 11 va 12-boblarida belgilab qo‘yilgan [2]. So‘roq qilish ushbu qoidalarga rioya qilinmagan holda o‘tkazilishi uning protsessual ahamiyatini yo‘qolishi hamda olingan dalillarning nomaqbul bo‘lishiga olib keladi. Qonun chiqaruvchi so‘roq qilish tergov harakatini o‘tkazish asoslari va tartibini keltirib o‘tgan bo‘lsada, lekin ushbu tergov harakatini o‘tkazish usullari jinoyat-protsessual qonunida to‘liq o‘z aksini topmagan.

Ko‘pgina hollarda jinoyatlarni tez va to‘la ochish, jinoyat sodir etgan shaxslarni aniqlash va ularni javobgarlikka tortishga nafaqat dalillarning yetishmasligi, balki ishni yuritish uchun mas’ul bo‘lgan davlat organlari va mansabdor shaxslarning jinoyatchini fosh qila olmaslik, jinoyat holatlarini tahlil qilish va ishning mavjud holatlarini yetarli darajada tekshirmasligi to‘sqinlik qilishi mumkin. Surishtiruvchi va tergovchi tergov harakatlarini o‘tkazish qoidalari, tartibi va o‘ziga xos xususiyatlarini to‘liq egallamasdan turib, jinoyat ishini tergov qilishning to‘liqligi va ob’ektivligini kafolatlash mumkin emas. So‘roq qilish tergov harakatini to‘g‘ri o‘tkazish, ushbu tergov harakati natijasida ish uchun ahamiyatli dalillarni qo‘lga kiritish nafaqat qonunni, balki psixologiya, kriminologiya, etika va pedagogikani ham bilishni talab etadi [3, s. 65].

So‘roq qilish tergov harakatini o‘tkazish orqali ish uchun ahamiyatga ega bo‘lgan dalillarni olishda so‘roq qilinayotgan shaxsning pozitsiyasi, ya’ni uning haqiqatni aytishga yoki aksincha, yolg‘on guvohlik berish orqali tergovni noto‘g‘ri yo‘ldan olib borishga intilishi asosiy rol o‘ynaydi. Xususan, so‘roq qilingan shaxs qasddan yolg‘on ko‘rsatuv berishi yoki garchi u tergovga chin dildan yordam berishni istasa-da, ish holatini yaxshi bilmasligini keltirib o‘tish mumkin.

So‘roq qilish tergov harakatini o‘tkazishda asosiy e’tiborni himoya va ayblovni qo‘llab-quvvatlovchi tomonlarning harakatlariga e’tibor qaratish lozim bo‘ladi. Jumladan, himoya va ayblovni qo‘llab-quvvatlovchi tomonlar turli maqsadlarni ko‘zlaydi va har doim guvohlikni ular uchun qulay yo‘nalishda o‘zgartirishga harakat qiladi [4].

Surishtiruvchi va tergovchi so‘roq qilish tergov harakatini o‘tkazayotganda har doim inson omilini hisobga olishi kerak. So‘roq qilinayotgan shaxs tergov uchun muhim holatlarni unutishi, voqeani tavsirlashda xatoga yo‘l qo‘yishi, tergov qilinayotgan ish bo‘yicha nima muhimligini yoki ikkinchi ahamiyatga ega ekanligini tushunmasligi mumkin. So‘roq qilinayotgan shaxs cheklangan idrokka ham ega bo‘lishi mumkin (asab tizimining buzilishi, charchash, hayajonlanish, sezgi organlarining nuqsonlari). Agar shaxs jinoyat sodir etilgan vaqtida kuchli xayajonlanish holatida bo‘lgan bo‘lsa, u voqelikni yetarli darajada idrok eta olmagan

bo'radi. Shu bilan birga, so'roq qilinayotgan shaxsda xayolparastlik, voqea mohiyatini tushunmaslik, sodir bo'lgan hodisani to'liq eslab olmaslik kabi holatlar ham yuzaga kelishi mumkin [5, s. 22]. Bunday holda surishtiruvchi yoki tergovchi so'roq qilinayotgan shaxsga ishonchli va xolisona ko'rsatuv berishiga yordamlashishi lozim.

O'zbekiston Respublikasi jinoyat-protsessual kodeksiga talablariga ko'ra, so'roqning umumiy davom etish vaqti bir kunda sakkiz soatdan oshmasligi, dam olish va ovqatlanish uchun beriladigan bir soat tanaffus bu hisobga kirmasligi, alohida toifadagi shaxslar, ya'ni voyaga yetmagan gumon qilinuvchini, ayblanuvchini so'roq qilishning umumiy davomiyligi kun davomida dam olish va ovqatlanish uchun bir soatlik tanaffusni hisobga olmaganda olti soatdan oshmasligi belgilab o'tilgan.

Surishtiruvchi va tergovchi so'roq qilish oldidan so'roq qilinuvchidan uning familiyasi, ismi va otasining ismini, tug'ilgan vaqti (yili, oyi, kuni) va tug'ilgan joyini, yashash joyi va ish joyini, mansabi, mashg'ulot turi, ma'lumoti, oilaviy ahvolini, sudlanganligi yoki sudlanmaganligini aniqlashi hamda bu ma'lumotlarni jinoyat ishidagi yoki so'roq qilinuvchining shaxsiy hujjatlaridagi ma'lumotlar bilan solishtirib ko'rishi yoxud so'roq qilinuvchi o'zini kim deb tanishtirgan bo'lsa, aynan o'sha shaxs ekanligiga boshqa yo'llar bilan ishonch hosil qilishi lozim.

So'roq qilinuvchi ish yuritilayotgan tilni biladimi, u qaysi tilda ko'rsatuv bera olishi mumkin, degan savollar tug'ilib qolsa, bu masala aniqlanishi lozim. So'roq qilinuvchi so'roq qilinayotgan tilni bilmasa, u holda tarjimon chaqiriladi va u kelguncha so'roq qilish to'xtatib turiladi.

So'roq qilinuvchining shaxsi aniqlangandan keyin unga JPKda nazarda tutilgan huquq va majburiyatlari tushuntiriladi. Bu huquq va majburiyatlar tushuntirilganligi so'roq bayonnomasida qayd etiladi.

So'roq qilinuvchiga ishning unga ma'lum bo'lgan holatlari to'g'risida so'zlab berish taklif qilinadi. Surishtiruvchi va tergovchi so'roq qilinuvchi erkin so'zlab berganidan keyin uning ko'rsatuvlarini to'ldirish yoki aniqlashga qaratilgan savollar berilishi mumkin. Tergov harakatini amalga oshirayotgan mansabdor shaxs so'roq qilinuvchiga savollar berayotganida asosiy e'tiborini qaratishi lozim bo'lgan holatlar mavjud. Jumladan, kutilayotgan javobga bevosita yoki bilvosita yo'naltirish mazmunidagi hamda ishora qiluvchi savollar berish taqiqlanadi.

So'roq qilinuvchining ko'rsatuvlari raqamlar yoki xotirada saqlanishi qiyin boshqa ma'lumotlarga taalluqli bo'lsa, u so'roq jarayonida o'zidagi yoki ishga qo'shib qo'yilgan hujjatlardan yoxud boshqa yozuvlardan foydalanishiga ruxsat beriladi.

So‘roq jarayoni va natijalari surishtiruv va dastlabki tergov bosqichida so‘roq bayonnomasida rasmiylashtiriladi. So‘roq jarayonida bayonnoma yuritish bilan bir qatorda ovozni yozib olish va videoyozuvga olish ham qo‘llanilishi mumkinligi jinoyat-protsessual qonuni bilan ruxsat etilgan. So‘roq qilish davomida qo‘llanilgan fonogramma va videoyozuv bayonnomaga ilova qilinadi [6, s. 7-8].

Ko‘rsatuvlar bayonnomaga birinchi shaxs nomidan, imkon boricha so‘zma-so‘z yozib boriladi. Savol-javob so‘roq jarayonida qanday olib borilgan bo‘lsa, shunday izchillikda qayd qilinadi. Surishtiruvchi yoki tergovchi tomonidan so‘roq qilinuvchi javob berishdan bosh tortgan savollar ham bayonnomaga kiritilishi kerak.

So‘roq qilinuvchi ko‘rsatuvni o‘z qo‘li bilan yozma ravishda bayon qilishga haqli hisoblanadi. O‘z qo‘li bilan yozilgan ko‘rsatuv bayonnomaga ilova qilinib, bu haqda bayonnomaga tegishli qaydlar kiritiladi. So‘roq qilinuvchi bayonnomani o‘qib bo‘lgach, ko‘rsatuvlari to‘g‘ri yozilganligi va u bilan tanishganligini imzo chekib, tasdiqlaydi. Imzo bayonnomaning oxiriga qo‘yiladi, basharti ko‘rsatuvlar bir necha sahifaga yozilgan bo‘lsa, har qaysi sahifaga alohida imzo chekiladi.

XULOSA

Xulosa o‘rnida shuni ta’kidlash lozimki, jinoyat ishlarini tergov qilishda so‘roq tergov harakatini jinoyat-protsessual qonunchilik talablariga rioya qilgan holda o‘tkazilishi kelgusida ish uchun ahamiyatli bo‘lgan dalillarni qo‘lga kiritilishi va olingan dalillarning maqbul bo‘lishiga xizmat qilib, jinoyatlarni tez va to‘la ochish hamda jinoyat sodir etgan har bir shaxsni qonunda belgilangan tartibda javobgarlikka tortishga, eng asosiysi esa haqiqatni aniqlanishiga erishish mumkin bo‘ladi.

REFERENCES

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 10 августдаги “Суд-тергов фаолиятида шахснинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш кафолатларини янада кучайтириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-6041-сон Фармони // URL: <https://www.lex.uz>
2. Ўзбекистон Республикаси Жиноят-процессуал кодекси // URL: <https://www.lex.uz/docs/111460#253838>
3. Предварительное следствие в органах внутренних дел: учебник / под ред. к.ю.н., доцента М.В. Мерешкова. Ч. II. – М., 2012. – С. 256.
4. Рыжаков А.П. Допрос: основания и порядок производства [Электронный ресурс] // СПС «Консультант Плюс». 2013. URL: <http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=CMB;n=17478>.

5. Джумаева Р.Х. Истина как главная цель уголовного судопроизводства // Теория и практика общественного развития. – 2014. – № 16. – 21-23 с.
6. Акрамходжаев Б.Т., Муминов М.Э., Ботаев М.Д. Сўроқ қилиш тергов ҳаракатини режалаштириш хусусиятлари: Ўқув-амалий қўлланма. – Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2015. – 160 с.

MTT LARI TARBIYALANUVCHILARIGA VELOSIPEDLARDA TO'G'RI HARAKATLANISH QOIDALARINI O'RGATISH

Bahriddinova Gavhar Oydinovna

Navoiy davlat pedagogika institute Maktabgacha ta'lim yo'nalishi talabasi

Rahmonova Hulkar Oydinovna

NavDPI San'atshunoslik fakulteti Tasviriy san'at va muhandislik grafikasi
yo'nalishi talabasi

ANNOTATSIYA

Maktabgacha ta'lim tashkilotlari tarbiyalanuvchilariga velosipedchilar uchun yo'l harakati qoidalariga rioya qilishni o'rgatish, tratuarda yurganida atrofdagi avtoulavlarga xalaqit bermasdan harakatlanishi, yo'l – transport hodisalarini to'g'ri baholashni bilishi

***Kalit so'zlar:** Chorraha, ehtiyot bo'ling, yo'l belgilari, yo'l harakati qoidalari tranvay harakati.*

TO TEACH MTT STUDENTS THE RULES OF PROPER CYCLING

Bahriddinova Gavhar Aydinovna

Student of Preschool Education, Navoi State Pedagogical Institute

Rakhmonova Hulkar Aydinovna

NavDPI Faculty of Art History, student of Fine Arts and Engineering Graphics

ABSTRACT

To teach preschoolers to follow the rules of the road for cyclists, to move without disturbing the surrounding cars while walking on the sidewalk, to know how to correctly assess traffic accidents

***Keywords:** Intersection, be careful, road signs, traffic rules, tram traffic.*

KIRISH

Bolaga yo'l harakati qoidalarini qanday tushuntirish mumkin. Siz o'tish joyi bo'ylab yurishingiz va ikki g'ildirakli do'stingizni yoningizda ko'tarishingiz kerak. skuterda uch nafar bolani mashinalar bosib ketgan, uchalasi ham jarohatlar bilan kasalxonaga yotqizilgan. Ikkala holatda, bolalar yo'lni noto'g'ri joydan kesib o'tishdi, uchinchisida besh yoshli bola onasi hamrohligida tartibga solinmagan piyodalar o'tish joyiga chiqib ketdi, garchi o'tish joylari velosipedda harakatlanmasligi kerak. yoki skuterlar. Nega bunday baxtsiz hodisalar qo'rqinchli muntazamlilik bilan ro'y beradi? Bolaga yo'l harakati qoidalarini tushunishi uchun uni qanday tushuntirish kerak? .

Biz avtoullov haydovchilariga tanbeh berishga odatlangan bo'lsak-da, ko'pincha ular baxtsiz hodisalarning aybdorlari emas. Avtoullovchilar hech bo'lmaganda Yo'l harakati qoidalarini bilishadi, lekin velosipedchilar va skuter egalari - na yosh, na kattalar - hech kim ularning Yo'l harakati qoidalari haqidagi bilimlarini tekshirmaydi. Shu bilan birga, haydovchi uchun turgan mashinaning orqasidan chiqayotgan odam odatda umuman ajablanib bo'ladi - u so'nggi daqiqada mashinaning oldida paydo bo'ladi, uning ko'rinishini oldindan aytib bo'lmaydi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Qo'shnilar bilan o'zinga va bolalarga nisbatan beparvo munosabat haqida gaplashishga urinishlarim natija bermadi - biz hovlida, bu yerda piyoda birinchi o'ringa ega! bu to'g'ri, ammo bu oddiy ehtiyot chorasini bekor qiladimi? Mutaxassislarning ta'kidlashicha, Yo'l harakati qoidalari rioya qilmasik o'zi ko'pincha mamlakatimizda baxtsiz hodisalarni keltirib chiqaradi - yo'llarda ko'plab tuzoqlar mavjud. Shunday qilib, bolaga tushuntirish kerak bo'lgan birinchi narsa - bu hovlida yo'lning yo'lidan kam bo'lmagan holda ehtiyot bo'lish kerak. Siz mashinaning orqasidan yoki boshqa to'siqlardan haydab chiqmasligingiz kerak. Siz hatto tashqariga chiqmasligingiz kerak - avval bir ko'z tashlang va avtomobil yo'qligiga yoki uning pastroq ekanligiga ishonch hosil qiling. Aniqlik uchun siz Internetda to'liq bo'lgan videolarni namoyish qilishingiz mumkin. Yo'l harakati xavfsizligi boshqarmasida bolalar skuterda qatnashgan uchta baxtsiz hodisa haqida xabar berib, ular alohida-alohida ota-onalaridan bolalarga eslatishlarini so'rashdi: siz faqat piyodalar o'tish joyidan o'tishingiz mumkin va yurishingizga ishonch hosil qilingva agar hamma birinchi narsani allaqachon bilsa, ikkinchisi ko'pincha unutiladi. Bir tomondan, skuterdan o'tish joyidan tezda o'tish mumkin bo'lsa, sakrab tushish noqulay. Boshqa tomondan, ko'pchilik haqli ravishda yo'l xavfli deb hisoblaydi. Shu sababli, yo'l bo'ylab yugurish yoki haydash yaxshiroqdir. Shunday qilib, umuman noto'g'ri xulosa umumiy hukmdan kelib chiqadi. Turli xil piyodalar va haydovchilar yo'lni qanday ko'rinishini tushunib yetdim, siz o'zingiz mashinani boshqarguningizcha, siz tushunmaysiz tunda, ayniqsa yomon ob-havo sharoitida, piyodalar odam kabinadan deyarli ko'rinmas, buni siz so'nggi daqiqada sezasiz va bolani umuman ko'rmaslik oson,. Endi bolalarga nafaqat "yashil - boring, qizil - to'xtang" singari oddiy haqiqatlarni tushuntirish, balki nima uchun bunday qilish kerakligini ham tushuntirish va ba'zida u buni mashinaning kabinasidan to'g'ri bajarish, bolalar bilan bir joyga borganda - ularga boshqa tomondan transport holatini ko'rsatishga harakat qiladi. Velosipedda yurgan bolalar alohida e'tiborga loyiqdir. Hali ham, ayniqsa u elektr bo'lmasa, yaxshi tezlikni rivojlantirish qiyin. Ammo

velosipedda bu juda yaxshi. Bundan tashqari, agar yaqin atrofda velosiped yo'llari bo'lmasa, u holda velosipedchi o'zi uchun ham, boshqalar uchun ham xavfli manba bo'lib qoladi. Piyodalarda piyodalar uchun xavf tug'dirishi mumkin, yo'lda esa avtomobil g'ildiraklari ostiga tushishingiz mumkin. Shuning uchun, agar sizning farzandingiz ikki g'ildirakli do'stining muxlisi bo'lsa, unda u bog'larda yoki velosiped yo'llari bo'lgan joyda sayr qilsin. shuningdek , unga asbob-uskunalar sotib oling: hech bo'lmaganda dubulg'a, tizza va tirsak yostiqlari. Ular nafaqat baxtsiz hodisa sodir bo'lgan taqdirda, balki oddiy tushganda ham yordam berishlari mumkin. Aytmoqchi Piyoda Ya'ni, har uchinchi avtohalokatdan ko'proq, hatto mashinada bo'lmagan odamlar ham qatnashgan. Bundan tashqari, poytaxt transport inspektorlari piyodalar o'tish joylaridan o'tish qoidalarini buzilishini og'ir oqibatlariga olib keladigan baxtsiz hodisalarga olib keladigan qoidabuzarliklarga qarshi reytingda ikkinchi o'ringa qo'yishdi. Shunday qilib, agar siz haydayotgan bo'lsangiz, esingizda bo'lsin - odamlar boshqa mashinalardan kam xavfli emas.

Yo'llarda haydash paytida velosiped haydash uchun odam kamida 14 yoshda, mopedesakamida 16 yoshda bo'lishi kerak. Velosipedlar, mopedlar iloji boricha bir qatorda faqat eng o'ngchiziqbo'ylabharakatlanishikerak. Piyodalarga xalaqit bermasa, yo'lchetida haydashga ruxsat beriladi. Velosipedchilar ustunlarini 10 kishilik velosipedchilar guruhiga bo'lish kerak.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Kattalar, biz har uchinchi bolaning, avtoulodda yo'lovchi sifatida yo'l-transport hodisasi qurboni bo'lishi mumkin. Bu quyidagi qoidalarga rioya qilish qanchalik muhimligini isbotlaydi:

1. O'zingizni xavfsizlik kamaringizni va har doim bolangizni xavfsizlik kamarlaridan taqing! Shu jumladan, birovning mashinasida va qisqa masofani bosib o'tishda. Agar ushbu qoida avtomatik ravishda kattalar tomonidan bajarilsa, u holda bu osonlikcha bolada doimiy odat bo'lib qoladi.

2. Iloji bo'lsa, bolalar avtouloddagi eng xavfsiz o'rindiqlarda, orqa o'rindiqlarning o'rtasi yoki o'ng tomonida o'tirishlari kerak, chunki ular piyodalar yo'lagidan xavfsiz chiqib ketishlari mumkin.

3. Haydovchi yoki yo'lovchi sifatida siz ham doimiy namuna bo'lasiz. Boshqa yo'l foydalanuvchilariga nisbatan tajovuzkor bo'lmang, ularni tanbeh qilmang. Buning o'rniga bolangizga boshqa yo'l foydalanuvchilarining xatosi nima ekanligini tushuntiring. Xatolaringizni ham tinchgina tan oling.

4. Uzoq safarlarda tez-tez to'xtab turing. Bolalar harakat qilishlari kerak.

Zotan xalqimiz aytganidek “Qush inida ko’rganini qiladi ” deganidek bola ham uyida ko’rganini qiladi . Biz tarbiyalanuvchilar uchun har doim o’rnak ekanimizni unitmasligimiz kerak

REFERENCES

1. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. – T.: O‘zbekiston, 2014.
2. Saidov, S. (2021). IBN AL-MUQAFFANING ISLOM TARJIMA SAN’ATIGA QO ‘SHGAN HISSASI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(1).
3. «Maktabgachata’lim» jurnali: www.jlmt.uz.
4. Ilk va maktabgacha yoshdagi bolalar rivojlanishiga qo‘yiladigan davlat talablari”. T.: 2018
5. Jurayev, S. S. O. (2021). ABU ALI IBN SINONING FALSAFIY QARASHLARIDA BAXT-SAODAT MASALASI. *Academic research in educational sciences*, 2(Special Issue 1).

ED-118 RUSUMIDAGI TORTUV ELEKTRDVIKATELLARINI EKSPLUATATSIYA JARAYONIDA HOLATINI TAHLIL QILISH

Djanikulov Axad Turdibekovich.

Toshkent davlat transport universiteti

Djanikulov7575@mail.ru

Safarov O'tkir Istamovich.

Toshkent davlat transport universiteti

utkirsafarov1981@mail.ru

Elmuratova Shoxista Ikrom qizi

Toshkent davlat transport universiteti

shohista.elmuratova@bk.ru

ANNOTATSIYA

Lokomotiv tortuv elektr dvigatellarini ekspluatatsiya jaryonida holatini aniqlash va ta'mirlash hamda foydalanish muddatini uzaytirish asosiy vazifa bo'lib kelmoqda. Bu esa qo'shimcha xarajatini keltirib chiqaradi. Lokomotiv depolarda extiyot qismlarning kamligi va yangi TED va uning qismlarini MDH davlatlaridan sotib olinishi teplovozlarning ta'mirlash va foydalanish jarayonidagi sarf xarajatlarning ortishiga sabab bo'ladi. SHuning uchun lokomotiv tortuv elektr dvigatellaridan unumli hamda samarali foydalanish va FIK orttirish bo'yicha tadqiqot olib borish O'zbekistonda dolzarb xisoblanadi.

Kalit suzlar: lokomotiv, TED, yakor, podshipnik, 2TE10M, tadqiqot, natija, samaradorlik, teplovoz, ED-118, ekspluatatsiya

ABSTRACT

The main task is to determine the condition and repair of locomotive traction motors during operation and to extend their service life. This incurs additional costs. Lack of spare parts in locomotive depots and the purchase of new TED and its parts from CIS countries will increase the cost of repair and operation of locomotives. Therefore, it is important to conduct research on the efficient and effective use of electric locomotive engines and increase the efficiency of locomotives in Uzbekistan.

Keywords; locomotive, TED, anchor, bearing, 2TE10M, research, result, efficiency, locomotive, ED-118, operation.

KIRISH

20-asr oxirlari va 21-asr boshlarida O'zbekiston Respublikasida teplovozlarning ekspluatatsiya qilish jarayonida bir qancha kamchiliklari ko'zga tashlana boshlandi.

Bundan ko‘rinib turibdiki, dolzarb mavzular paydo bo‘la boshladi. Bu muammolarni echishda fanning ochilmagan qirralari o‘rganish davr talabi bo‘lib kelmoqda. TE10M rusumidagi teplovozlardan samarali foydanish va mavjud bo‘lgan kamchiliklarni aniqlash hamda ularni bartaraf qilish temir yul sohasi lokomotiv xo‘jaligidagi olimlarning izlanishlarini belgilab berdi. SHunday tadqiqotlardan biri tortuv elektr dvigatellarini ekspluatatsiya jarayonidagi nuqsonlarni tahlil qilish va o‘rganish zarur bo‘lib qoldi.

METODLAR

O‘zbekiston temir yo‘llarida ekspluatatsiya qilinadigan TE10M teplovozida o‘rnatilgan ED-118 rusumidagi TED agi talablarni bilan tanishib chiqamiz.[1]

TED g‘ildirak-motor blokini asosiy qismi hisoblanadi. Bundan ko‘rinib turibdiki, podshipnik qismi ham asosiy element bulib, yakor , buksa va o‘q podshipniklariga bulinadi. Bu podshipniklar ustida xam tadqiqot ishlari olib borilmoqda. SHu bilan bir qatorda lokomotivlarda o‘rnatilgan G‘MB harakatini va turg‘un holatdagi ishonchligini oshirish ham olimlar etiborida bo‘lib kelmoqda. TED elektr jixozlarini ishdan chiqishi va bunday nosozliklarni bartaraf etish zamon talabi bo‘lib kelmoqda. Demak yuqoridagi keltirilgan ob’ektlarning muammolari ustida tadqiqotlar ishlarini tahlil qilish maqsadga muvofiqdir.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Texnik adabiyotlarda keltirilgan bir qancha tajriba va ilmiy yondashuvlar shuni ko‘rsatadiki, formula hamda grafiklar ishning asl mohiyatini ochib beradi. Elektr uzatmali teplovozlarda generatorni dizel dvigateli va g‘ildirak juftligini tortuv elektr dvigatellari (TED) aylantirishi tuliq fizika qonunlariga buysunadai.

YUqoridagilarni hisobga olgan holda Tortuv elektr mashinalarini (asosan generator va TED) boshqarish tizimini o‘rganish talab etildi.

TED podshipniklari uzoq muddatli, ishonchli ishlashi uchun albatta formulalar yordamida tekshirishimiz mumkin. Bunda dinamik va statik yuklanish lar berish yordamida TEDni parametrlarini kurib chiqishimiz mumkin.

Agar TED o‘rnatilishida ko‘ra quyidagi ta‘sir qiluvchi tashqi kuchlarning ta‘siri doirasida bo‘lsa, unda tezlikni yanada oshirib, maksimal qiymatga etib boradigan dinamik yuk kamayadi

G‘mB aylanishida kuchlarning o‘zgarishi deyarli dinamik yuk qiymatiga, shuningdek g‘ildiraklar va birlashtirilgan massalar orasidagi bog‘lanishning qattiqqligining o‘zgarishiga ta‘sir qilmaydi. Ishda shuni aniqladiki, tishlarning qattiqqligi, tishli g‘ildiraklar massasining kamayishi, asosiy balandlikning umumiy xatosi va

tishlarning deformatsiyasi dinamik yukga 0,5 darajaga ta'sir qiladi. Ro'yxatdagi omillardan dinamik yuk kattaligining amplituda qiymati quyidagi bog'liqlikka ega

$$U = AV\sqrt{mc(\Delta_0 - S_0)} \quad (1)$$

gde A –proporsionallik koeffitsienti

V – aylana buylab tezlik;

m–keltirilagn shesterenya massasi;

s – tishlar qattiqligi koeffitsienti

Δ_0 –asosiy qadam xatolik yig'indisi;

S_0 – tishning boshidagi deformatsiya

- to'g'ridan-to'g'ri uzib-ulanishlar zonasida teplovoz FIKi

Ma'lumki, teplovoz FIKi

$$h_t = h_e \cdot h_g \cdot h_{tp} \cdot (1 - \beta), \quad (2)$$

bunda: h_e - dizelning samarali FIK;

h_g - tortuv generatorining FIK;

h_{tp} - TED va tishli uzatma FIK;

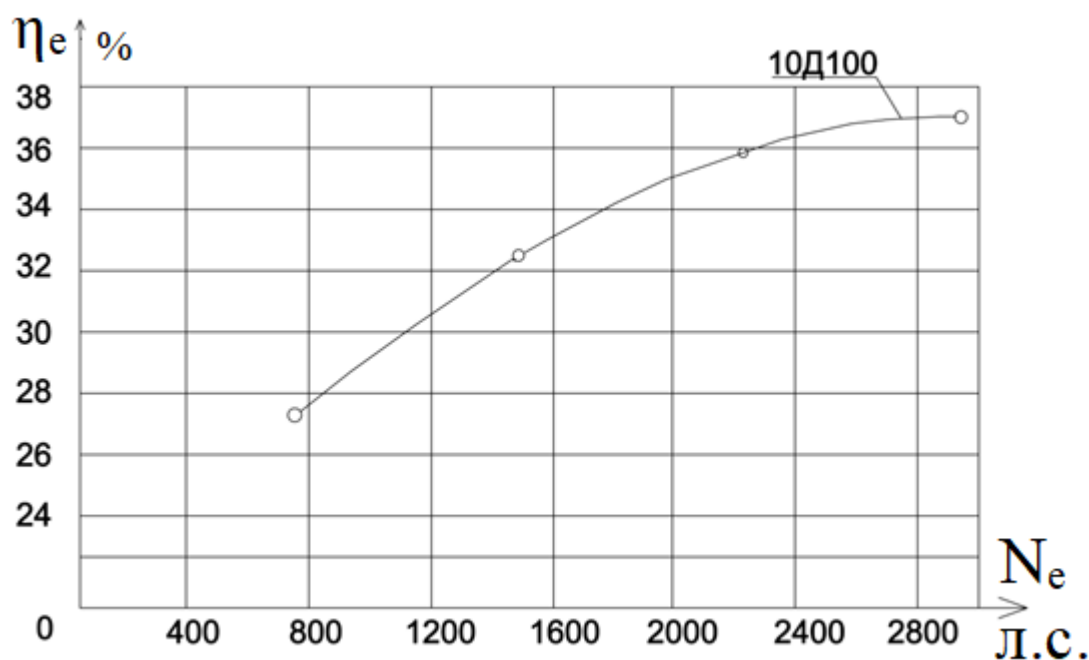
β – dizelning samarali quvvatiga nisbatan yordamchiagregatlar quvvatining ulushi.

Quyida TEDning susaytirilgan maydonga ishga tushish –o'chirilish zonasidagi dizel generator qurilmasining (DGQ) qator qisman ishlash rejimlari uchun teplovoz FIKi tahlili keltirildi.

Ana shu tahlil maqsadida quyidagi omillarni hisobga olgan holda dizel, generator, TED va yordamchi mashinalar FIK va quvvatidagi yo'qotishlar i alohida holda ko'rib chiqiladi:

- susaytirilgan maydondaishga tushish–o'chirilish zonasidagi mashinist kontrollerning har bir ko'rib chiqilayotgan pozitsiyasida tashqi tavsifning giperbolik emasligi sababli DGU quvvatining pasayishi ro'y beradi; YUqoridagilardan tashqari teplovozning quvvatini grafik asosida ham keltirib o'tiladi

1-rasm. 10D100 dizeli FIKining quvvatga bog‘liqligi

- tortuv generatori FIKi, ma’lumki, magnit, elektr va mexanik yo‘qotishlarga bog‘liq. Magnit zanjiri to‘yinganligi sababli kuchlanish cheklanganida magnit yo‘qotishlari doimiy deb qabul qilinishi mumkin.

Kontrollerning har bir pozitsiyasidagi mexanikyo‘qotishlar ham doimiydir. Elektr yo‘qotishlar o‘zgarib turadi, biroq, hisob-kitoblar ko‘rsatishicha, umumiy yo‘qotishlar, amalda doimiy bo‘lib qolib, generator FIKi esamashinaning foydali quvvati kamayishi tufayli pasayib boradi.

-TED FIKi tortuv generatori bilan bir xil yo‘qotishlarga bog‘liq. Faqat tishli uzatmadagi yo‘qotishlar qo‘shiladi. Elektr va magnit yo‘qotishlar tortuv generatori yo‘qotishlariga mos ravishda o‘zgarib boradilar. Mexanik yo‘qotishlar ham tezlik kattalashishi bilan kattalashib boradi. Umuman FIK tortuv generatori tashqi tavsifining nogiperbolikqismida ishlaganida sezilmas darajada pasayadi.

-Koeffitsient β qiymati yordamchi mashinalar quvvatiga va dizelning samarali quvvatiga bog‘liq bo‘lib, dizel vali aylanishlari soni mashinist kontrollerining qayd etilgan pozitsiyasida o‘zgarmasligicha qolib, $N_{vsp} = \text{const}$ kabi $\beta = \frac{N_{vsp}}{N_e}$ ham kattalashadi va bu hol teplovoz FIKi pasayishini keltirib chiqaradi.

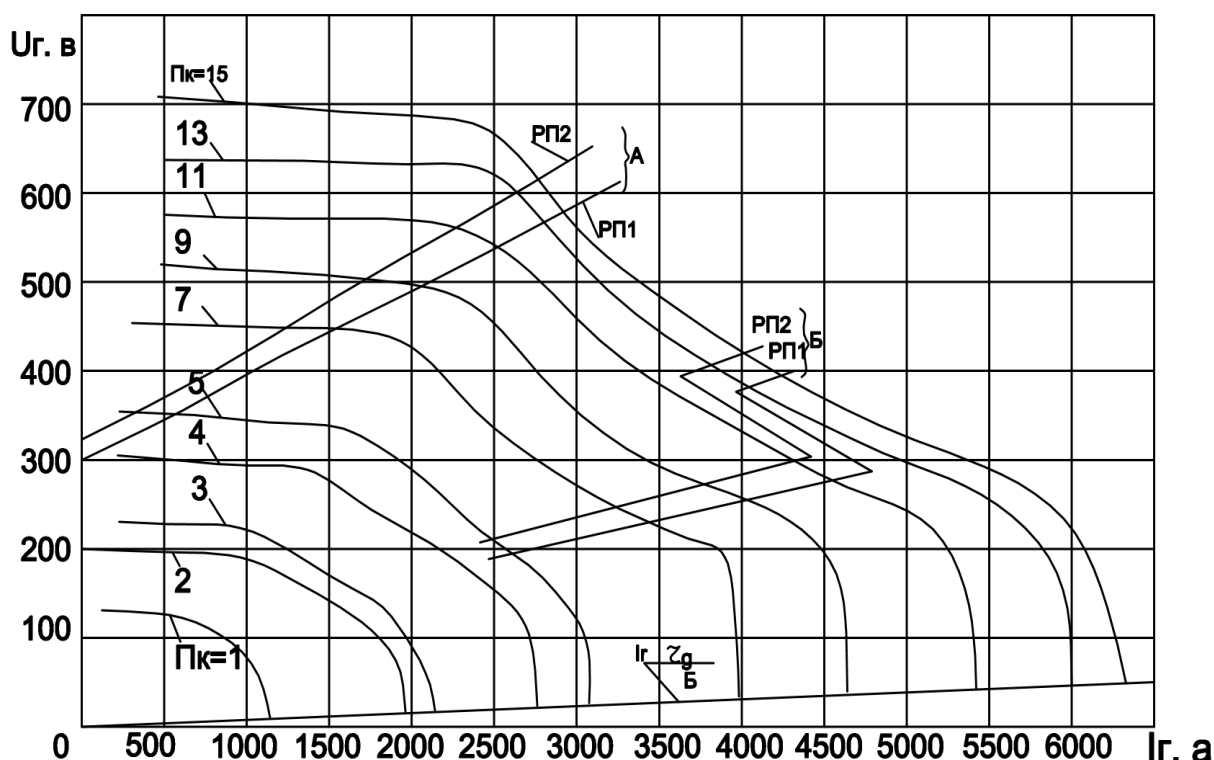
To‘g‘ridan-to‘g‘ri uzib-ulanishlar kontrollerning 15-pozitsiyasida reostatli sinovlarida quyidagi toklarda sozlanadi:

TM → SM1 - 3100 A;

SM1 → SM2 - 2900 A.

SHuning uchun SM1 → SM2 uzib-ulanish chiziqlari kontrollerning 9÷10 dan past joylashgan pozitsiyalarida kuchlanish bo‘yicha cheklanishlar zonasiga tushadilar. Kuchlanish ortmaydi, quvvat tushib ketadi, poezd tezlasha olmaydi, SM1 → SM2 relening ishga tushishi kuzatilmaydi.

Avtomat boshqarish tizimida avtotebranishlari yuzaga kelishi ehtimoli tufayli relarlarni kichik toklarga sozlash amalga oshirilmaydi (“qo‘ng‘iroqli ish”).

2-Rasm . GP-311B generatori mashinist kontrollerining (MK) turli pozitsiyalaridagi tajriba-hisobiy tashqi tavsiflari; I_g , U_g –mos ravishda generator toki va kuchlanishi kuchi; A va B – o‘tishlar relasining mos ravishda yoqilish va o‘chirilish tavsiflari [3]

XULOSA

TE10 rusumidagi magistral teplovozlarda TED ishini o‘rganish natijasida FIK orttirish maqsadida nazariy va amaliy tadqiqotlarni olib borish va TED uyg‘otishini susaytirishga o‘tkazish ish samaradorligini oshirish.

REFERENCES

1. Djanikulov A.T. Modelirovanie dinamicheskix yavleniy v mexanizmax zapuska dizeley magistralnyx teplovozov: avtoreferat dissertatsii na soiskanie uchenoy

stepeni k.t.n.: spetsialnost 05.22.07 / DjanikulovAxatTurdibekovich; Gos. aksioner. j.-d. kompaniya "UzbekistontemirYullari", Tashkent. in-t injenerov j.-d. transporta. - Tashkent: 2006. - 19 s.: il.; 21.

2. Djanikulov A.T. Safarov O'. I.Lokomotivlarni elektr jihozlari" fanidan (5310600 - transport vositalari muxandisligi) ta'lim yo'nalishlari 3-bosqich bakalavriat talabalari uchun laboratoriya ishlarini bajarishga doir uslubiy ko'rsatmalar Toshkent ,2021.

3 Rudaya K.I., Loginova E.YU. Elektricheskie oborudovanie i shemy. M.: Transport. 1991. 302.

4. A. D. Stepanov i dr. Peredachi moshnosti teplovozov. Mashinostroenie, M., 1967

INNOVATSION YONDOSHUV ASOSIDA TRANSPORT - LOGISTIKA XIZMATLARI SAMARADORLIGINI OSHIRISH YO‘LLARI

Baxtiyor Azizkulov

Samarqand iqtisodiyot va servis instituti
dotsenti, PhD baxtiyor100774@mail.ru

Sharaf Urokboyevich Tashmatov

Samarqand iqtisodiyot va servis instituti
sh.tashmatov@gmail.com

ANNOTATSIYA

Maqolada innovasion yondoshuv asosida transport - logistika xizmatlari samaradorligini oshirish orqali ichki va tashqi bozorlarning konyukturasiga mos keladigan yuqori qo‘shimcha qiymatga ega mahsulotlarni eksport va import qilish orqali mintaqaning ijtimoiy – iqtisodiy o‘shishining barqarorligini ta’minlaydigan asosiy yo‘llari aks ettirilgan.

***Kalit so‘zlar:** innovasion yondoshuv, logistika, mahsulot, xizmat ko‘rsatish, bozor konyukturasi, qo‘shimcha qiymat, eksport, import, iqtisodiy o‘shish.*

ABSTRACT

The article outlines the main ways to ensure the sustainability of socio-economic growth in the region through the export and import of high value-added products that meet the conditions of domestic and foreign markets by increasing the efficiency of transport and logistics services based on an innovative approach.

***Keywords:** innovative approach, logistics, products, services, market conditions, value added, exports, imports, economic growth.*

KIRISH

Ma’lumki, har bir mamlakat iqtisodiyotining rivojlanishida uning qon tomiri bo‘lgan transport-logistika tizimi juda muhim ahamiyatga ega.

Jahonda, ayniqsa globallashuv sharoitida milliy, mintaq va xalqaro darajalarda transport-logistika xizmatlarini sifatli ko‘rsatish tobora katta ahamiyat kasb etmoqda. Mazkur jarayonda avtotransport xizmatlari bozori muhim segment sifatida o‘rin tutib, “dunyoda yalpi ichki mahsulotdagi uning ulushi 6,8 foizini tashkil etdi” [3]. Bugungi kunda dunyoda yuz berayotgan globallashuv jarayonlarida transport infratuzilmasining ahamiyati tobora ortib bormoqda.

Mazkur soha faoliyatini takomillashtirish vazifalari Jahon transport va logistika tizimi (The global transport and logistic system) tomonidan amalga oshiriladi. Jahon

banki guruhi ma'lumotlariga ko'ra, jahon transport xizmatlarining YaIM tarkibidagi miqdori 4,2 trln. AQSh dollari (6,8%) hajmida baholanib, yiliga 110 mlrd. tonna yuk va 1 trln. dan ortiq yo'lovchilar tashilgan, transport infratuzilmasida band bo'lgan xodimlar soni 100 mln. kishini tashkil etadi [9]. Shular bilan bir qatorda transport, jumladan, avtotransport sohasi energiya va tabiiy resurslarning katta qismini iste'mol qilinishi barobarida boshqa tarmoqlarning jadal rivojiga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatmoqda.

Tahlilning natijalariga ko'ra, rivojlangan mamlakatlarda mahsulot va xizmatlar tannarxida transport sohasining ulushi 8-9 foizni tashkil qilib, mazkur ko'rsatkich dengiz yo'llariga to'g'ridan-to'g'ri chiqish imkoniyati bo'lmagan mamlakatlarda 1,5 barobargacha yuqori bo'lmoqda. Bular o'z navbatida transport-logistika korxonalarining raqobat salohiyatidan samarali foydalanish zaruratini yanada dolzarblashtirmoqda. Samarador transport-logistika tizimi ichki bozorda tayyor mahsulot va xom-ashyo harakatini optimallashtirish orqali tovar va xizmatlarning xaridorlar uchun qulay sharoit va arzon narxlarda yetkazib berilishini ta'minlaydi, bozordagi raqobatni rag'batlantiradi. Tashqi bozorda esa mamlakatning iqtisodiy raqobatbardoshligini oshiradi va jahon iqtisodiyotiga integratsiya jarayonini tezlashtiradi.

Ta'kidlash joizki, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Oliy Majlisga Murojaatnomasida yurtimizda transport-logistika tizimini takomillashtirish dolzarb masala ekanligi, dengizga chiqish imkoniyatimiz cheklangani uchun mahsulotni eksport qilishda qiyinchiliklarning mavjudligi, tovarlari-mizni eksport qilish bo'yicha zamonaviy logistika yo'nalishlarini yaratishlari zarurligi, Vazirlar Mahkamasi esa eksport yuklarini qo'shni davlatlardan imti-yozli narxlarda o'tkazish bo'yicha muzokaralar olib borishi kerakligi, shu bilan birga, Jahon bankining «Logistika samaradorligi indeksi»dagi o'rnimizni kamida 20 pozisiya yuqoriga ko'tarish choralari ko'rish masalalari ko'tarilgan edi. Bu belgilangan vazifalarning ijrosini ta'minlashda parlament nazorati mexanizmlaridan samarali foydalanish doirasida mamlakatimizdagi transport logistika kompaniyalar mazkur sohada olib borilayotgan ishlar bilan birga bugungi kunning dolzarb masalalaridan ekanligini ta'kidlash mumkin.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Hozirgi globallashtirish sharoitida dunyoda tezkor o'sish, yuksalishga yo'naltirilgan ko'plab yondashuvlar jamoaviy uyg'unlashuvni talab etmoqda. Ma'lumki, butun dunyoda erkin iqtisodiy zonalar, texnoparklar, klasterlar, korporatsiyalar kabi zamonaviy yondashuvlar bilan tashkil etilayotgan logistika

infratuzilmalarining soha va ixtisosliklar yuksalishidagi roli beqiyos. Har bir sohada innovatsion muhitning shakllanishi, rivoji bilan bog‘liq qonuniyatlarni muntazam tahlil qilish hamda samarali foydalanish bugungi kun talabidir. Chunki, innovatsiya bilimlar tugal konsentratsiyalashgan integratsiyalashuv tufayli paydo bo‘lgan g‘oyadan boshlanuvchi ilmiy-tadqiqot, fan, ta‘lim va ishlab chiqarishning faol hamkorligi mahsuli, yangilanishlarga asoslangan to‘kin va farovon hayot, ijtimoiy-iqtisodiy yuksalishni ta‘minlovchi omildir. Shu nuqtai nazardan logistika masalalari bo‘yicha ham xorijlik tadqiqotchilar ushbu ilmiy yo‘nalishlarni alohida va tizimli tavsiflarda tasvirlaydi. Mukammal logistikaning nazariy jihatlarini D. Bauersoks, M. Linders, Mirotin L.B., D. Uoters, K. Laynos, M. Djillingem, Dj.R. Stok, D.M. Lambert, A.M. Gadjinskogo, A.G. Kalchenko, T.V. Kosarev, M.A. Oklander, V.I. A.N. Rodnikov, Sergeev, A.D. Chudakov, N.I. va boshqalar ishlarida yoritilgan.

Xususan, D. Bauersoksning fikricha, logistika infratuzilmasi ob‘ektlari, axborot vositalari, transport kompaniyalari va ularning imkoniyatlari, ombor-xonalar, yuklarni tashish, qadoqlash, inventarizatsiyani boshqarish, yuklarni yuklash va tushirish terminallari va chakana do‘konlarga tegishlidir. Muallifning fikricha, logistika infratuzilmasini tashkil etishda ma‘lum geografik joyla-shuvi bo‘lgan ob‘ektlar (ombor komplekslari) sonini aniqlash va har bir joyda saqlanuvchi mahsulot zaxiralarini hisoblash kerak. Shu bilan birga muallif, transport tarmoqlari, transport vositalari va transport kompaniyalarini o‘z ichiga olgan transport logistika infratuzilmasini alohida qayd etadi [2].

A.D. Chudakov logistika infratuzilmasi deganda moddiy-texnika resurslari yetkazib beruvchilarning ta‘minot zanjiri ishtirokchilari, tayyor mahsulotlar ishlab chiqaruvchilar va mahsulot iste‘molchilarini tushunadi. Shu nuqtai-nazar-dan, logistika infratuzilmasida muallif logistikaning barcha sohalarini (quyi tizimlarini) o‘z ichiga olishini ta‘kidlaydi. Bular: moddiy-texnik ta‘minot, transport va saqlash, inventarizatsiyani boshqarish, marketing faoliyatidir [7].

Yuqoridagi fikrlarni inobatga olgan holda, bizningcha logistika aniq hisob-kitob qilish san‘ati, oqilona boshqarish tizimi infratuzilmasiga, iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshiruvchi, logistika faoliyatini amalga oshirish uchun zarur bo‘ladigan bino-inshoot, transport tizimlari, ishlab chiqarish ob‘ektlari, yuk tashuvlari, omborxonalar majmuasi deb ta‘rif berish mumkin.

Mamlakatimizda logistika tizimi samaradorligini oshirish, ushbu jarayondagi muammolarni hal etish maqsadida rivojlangan mamlakatlarning logistika ko‘rsatkichlari indeksi, logistika markazlari faoliyatini qo‘llab-quvvatlash tajribasini

tahlil qildik, qiyoslash, analiz, sintez usullari orqali ular faoliyatini rivojlantirish yoʻnalishlarini keltirdik.

NATIJALAR

Jahon transport tarmoqlarining umumiy uzunligi dengiz yoʻllarini hisobga olmaganda 38 mln. kilometrda oshiqni tashkil etadi: avtomagistrallar - 26 mln. km; temiryoʻllar - 1,24 mln. km; quvurlar - 1,8 mln. km; havo yoʻllari - 9,6 mln. km; daryo yoʻllari - 0,57 mln.km. rivojlangan mamlakatlar transport tarmoqlarining uzunligi jahon transport tarmoqlari umumiy uzunligining 79 %ini tashkil etadi [4]. Barcha turdagi xizmatlarning jahon eksport va importida transport xizmatlari ulushi taxminan 25 % (5,5 trln. AQSh doll.)ni tashkil etadi. Jahon bozorida qiymat koʻrsatkichi boʻyicha transport-ekspedi-torlik xizmatlarini koʻrsatuvchilar faqatgina eng yirik tovar eksportchilaridan keyingi oʻrinda turadilar [5].

Logistik xizmatlar koʻrsatuvchilarning eng yirigi AQSh hisoblanadi. Ular 80-90 mlrd. AQSh dollarlik transport-ekspeditorlik xizmatlarini eksport qiladilar. Ammo 90-100 mlr. AQSh dollari miqdoridagi transportekspeditorlik xizmatlarini import ham qiladilar. Mazkur xizmatning eng yirik eksportchi-lariga Germaniya (25-26 mlrd. AQSh doll.), Yaponiya (40-45 mlrd. AQSh doll.) hamda Buyuk Britaniya, Gollandiya, Gongkong (22-28 mlrd. AQSh doll.), Koreya v.b (4). Logistik xizmatlarni import qilishda AQShdan keyingi oʻrinlarda Germaniya – 52 mlrd. AQSh doll. (7,56 %); Yaponiya – 42,3 mlrd. AQSh doll. (6,24 %i); Buyuk Britaniya – 35,8 mlrd. AQSh doll. (3,47 %i); Koreya Respublikasi – 29,9 mlrd. AQSh doll. (3,41%); Italiya – 22,6 mlrd. AQSh doll. (3,3%), Gollandiya – 16,6 mlrd. AQSh doll. (2,41 %) v.b [6].

Ushbu mamlakatlarning jahon bozorida transport xizmatlarini sotish va sotib olishdagi yetakchiligini ularning jahon tovar aylanmasi hamda xalqaro mehnat taqsimotidagi faol ishtiroki bilan izohlash mumkin. Maʼlumki, Oʻzbekistonda intermodal logistika xabida xizmat koʻrsatish jarayoni yil sayin takomillashib borayapti [9]. U Osiyoni Yevropa bilan bogʻlovchi asosiy avtomobil hamda temir yoʻl tarmoqlari chorrahasida, geografik jihatdan nihoyatda qulay nuqtada joylashganligi tufayli qisqa muddatda Markaziy Osiyodagi eng yirik yuk tranziti qoʻnalgʻasiga aylandi. Milan, Rim, Vena, Bryussel, Frankfurt, Incheon, Dubay, Xanoy, Tyanszin, Dehli, Mumbay kabi shaharlarning logistika markaz-lari bilan yaqindan hamkorlik oʻrnatilgani, 2020 yilda jami yuk tashuvlarining hajmi 1,3 mlrd. tonna (oʻtgan yilga nisbatan 104,6 foiz), yuk aylanmasi 40,1 mlrd. tonnani (101,8 foiz) tashkil etdi. Barcha transportda yoʻlovchi tashish hajmi 5,26 mlrd. yoʻlovchi (87,2 foiz), yoʻlovchi aylanmasi 116,96 mlrd. yoʻlovchi/km.ni (83,5 foiz) tashkil etdi.

Jami xalqaro yuk tashuvlari hajmi (eksport, import va tranzit) 46,9 mln. tonnani yoki oʻtgan yilning mos davriga nisbatan 108,5 foizni tashkil etdi. Eksport yuklari 13,2 mln. tonna (2019 yilga nisbatan 117,1 foiz), import 24,5 mln. tonna (102,4 foiz) va tranzit 9,07 mln. tonnani (114,7 foiz) tashkil etdi. Xalqaro tashuvlarda temir yoʻllari 39,5 mln. tonna (112,7 foiz), avtomobil 7,3 mln. tonna (90,3 foiz), aviatashuvlar 60,6 ming tonnani (138,9 foiz) tashkil etishi va uning yildan –yilga ortgani ana shundan dalolat beradi. Biroq, Iqtisodiy tadqiqotlar markazi mutaxassislarining tadqiqot-lariga koʻra, jumladan, mamlakatimiz avtomobil transporti operatorlari tomonidan koʻrsatilayotgan yuk tashish xizmatlari tannarxi tarkibi rivojlangan mamlakat-larning oʻxshash koʻrsatkichlaridan juda katta farq qilar ekan. Ayniqsa, tannarx tarkibida yonilgʻi, amortizatsiya xarajatlari, soliq va yigʻimlar ulushi bir necha marotaba yuqori boʻlib, ragʻbatlantirishning eng samarali vositasi hisoblanuvchi haydovchilar ish haqi ulushi 3 barobardan ham kamroq ekan [8].

Yevropa Ittifoqi davlatlari va Oʻzbekiston Respublikasida avtomobil transportida yuk tashish tannarxining tarkibiy tuzilishi[8-9-10]

	Xarajatlar nomi,	Oʻzbekiston, % da	Evropa Ittifoqi, % da	Evropa Ittifoqi davlat- larini Oʻzbekistonga nis-batan farqi, +;-
	Tashish tannarxidagi ulushi	37 – 40	16 - 20	-19-20
	Yoqilgʻi moylash mate-riallari	2,0-2,5	2,0-3,0	-0,5
	Haydovchining ish haqi	15-16	52-55	+37+39
	Shina xarajatlari	2,0-2,5	1,0-1,1	-1,0-1,4
	Amortizatsiya ajratmalari	10-12	5-6	-5,0-6,0
	Soliq va yigʻimlar	6-7	1,0-2,0	-4,0-5,0
	Boshqa xarajatlar	20-21	16-17	-4,0

Quyidagi keltirilgan jadval maʼlumotlariga koʻra, tashish xarajatlarining asosiy moddalari transport vositalariga texnik xizmat koʻrsatish va yoqilgʻi moylash materiallari hisobiga toʻgʻri keladi. Respublika hududiy avtomobil transporti birlashmalarida ishlatilayotgan transport vositalarining eskirish darajasi ularning avtomobil transporti xizmati koʻrsatish bozoridagi raqo-batga bardosh bera olmasligining asosiy sabablaridan biri boʻlib qolmoqda.

Mamlakatimiz dengiz va okean portlariga bevosita chiqish imkoniyatiga ega emas. Shu munosabat bilan 1996 yil aprelda «TRASEKA» dasturiga muvofiq idoralararo ishchi guruhi tuzilib, bu guruh transport koridorlarini tashkil qilish va ularni umumlashtirish masalalarini hal qildi. Ulardan quyidagi transport koridorlari qurilishi amalga oshiriladi [9]:

- Tashkent – Ashgabad – Turkmanboshi porti – Baku porti.
- Almata - Toshkent - Istanbul avtomagistrali.
- Markaziy Osiyo mamlakatlari - Sharqiy Xitoyning portlaridan birigacha.
- Markaziy Osiyo mamlakatlari-Tedjen-Seraxs-Mashhad-Bandar Abbas porti.
- Markaziy Osiyo mamlakatlari - Eron Islom Respublikasi - Turkiya Istanbul porti.

Bugungi kunda xalqaro yuk tashuvlari bilan shugʻullanayotgan tashqi iqtiso-diy faoliyat qatnashchilari quyidagi transport koridorlaridan foydalanib kelmoqdalar:

1-yoʻlak – Boltiqboʻyi davlatlari portlari yoʻnalishida (tranzit bilan Qozogʻiston va Rossiya orqali) – Klaypeda (Litva), Riga, Liepaya, Ventspils (Latviya), Tallin (Estoniya);

2-yoʻlak – Belarus va Ukraina orqali (tranzit bilan Qozogʻiston va Rossiya orqali) - Chop (Ukraina) va Brest (Belarus) chegara oʻtishlari, keyinchalik Yevropaga;

3-yoʻlak – Ukrainaning Ilichevsk portiga (tranzit bilan Qozogʻiston va Rossiya orqali), Qora dengizga chiqish bilan;

4-yoʻlak – Gruziyaning Poti va Batumi portlariga (tranzit bilan Turkmaniston va Ozarbayjon orqali), Qora dengizga chiqish bilan, TRASEKA yoʻlagi deb nom olgan;

5-yoʻlak – Eronning Bandar-Abbos portiga (tranzit bilan Turkmaniston orqali) Fors koʻrfaziga chiqish bilan;

6 - yoʻlak – Sharqiy yoʻnalishda Xitoy orqali (tranzit bilan Qozogʻiston orqali) Sariq dengizga;

7- yoʻlak – sharqiy yoʻnalishda Uzoq Sharqning Naxodka va Vladivostok portlari orqali (tranzit bilan Qozogʻiston va Rossiya orqali) Sariq dengizga.

8-yoʻlak – Turkiya va Yevropaga (“Baku-Axalkalaki-Kars” yangi temir yoʻlida tranzit bilan Turkmaniston va Ozarbayjon orqali);

Hozirgi kunda yana quyidagi yoʻnalishlar rivojlantirilmoqda:

– Yevropa va Janubii-sharqiy Osiyo yoʻnalishida (Turkiyaning Mersin porti orqali tranzit bilan Turkmaniston va Eron orqali);

– Xitoy portlariga (tranzit bilan Qirgʻiziston orqali) Sariq, Sharqiy Xitoy va Janubiy-Xitoy dengizlariga chiqish bilan;

– Afgʻon muammosini tartibga solinishi munosabati bilan tranzit bilan Afgʻoniston orqali Eronning Bandar-Abbos va Chaxbahor portlariga chiqadigan janubiy muqobil transport yoʻlaklarini ishlab chiqish boʻyicha yangi istiqbollar ochilmoqda.

MUHOKAMA

Ekspertlarning tahliliga koʻra, iqtisodiyotning oʻsish surʻatlari transport xizmatlari taraqqiyoti bilan uygʻun ravishda kechadi. Jumladan, yalpi ichki mahsulotning yiliga oʻrtacha 8 foizdan barqaror yuksalishi uchun yuk tashish hajmining oʻsishi 10 foizdan kam boʻlmasligi, transport tarmogʻiga yoʻnaltirila-digan investisiyalar miqdori esa oʻtgan yildagiga nisbatan 15 foizdan ziyodroqni tashkil qilishi lozim. Maʼlumki, mamlakatimizda mazkur sohaga har yili juda katta mablagʻ sarflanmoqda. Prezidentimizning “2015-2019 yillarda muhandis-lik-kommunikatsiya va yoʻl-transport infratuzilmasini rivojlantirish va moder-nizatsiya qilish dasturi toʻgʻrisida”gi qaroriga koʻra esa, umumiy qiymati 10 milliard dollarlik 150 dan ortiq loyiha amalga oshiriladi. Albatta, bunday ishlarning bajarilishi esa zamonaviy logistika tizimini hayotga yanada kengroq tatbiq etish, mavjudlarini tubdan takomillashtirish hamda rivojlantirishga xizmat qiladi.

XULOSA

Transport-logistika xizmat koʻrsatish tizimi salohiyatidan samarali foydalanishning ilmiy-nazariy asoslari tadqiq qilinib, ularning raqobat salohiyatini oshirishning metodologik tamoyillari aniqlandi, ularda raqobat salohiyatining shakllanishi va jamlanma iqtisodiy salohiyatga taʼsiri mexanizmi ochib berildi. Shu bilan birga mamlakat transport-logistika tizimida avtomobil transportining oʻrni, transport xizmatlari koʻrsatish salohiyatining zamonaviy rivojlanish holati oʻrganildi, unga iqtisodiy baho berildi. Xususan, transport-logistika salohiyatini asosi sifatida resurslardan foydalanish darajasi tahlil etilib, qoʻshimcha oʻsish surʻatiga asosan ekstensiv oʻsish omili kuchliroq taʼsir etganligi qayd etildi. Bundan transport-logistika salohiyatini oshirish uchun intensiv omillarning mavjud zaxiralaridan toʻliq foydalanilmayotganligi aniqlandi.

Xulosani shakllantirish orqali transport - logistika xizmatlari samara-dorligini oshirish uchun quyidagi takliflarni amalga oshirishni lozim deb hisobladik:

- transport-logistika tizimiga xorijiy va mahalliy investisiyalarni keng jalb qilish orqali mamlakatimizning barcha hududlarida zamonaviy logistika markazlarini barpo etish va ulardan samarali foydalanish borasidagi ishlarni jadal surʻatlarda davom ettirish koʻzlangan natijaga erishishni taʼminlaydi;

- mahalliy, eksport-import va tranzit tovar aylanmasini rivojlantirishga ko'maklashuvchi logistika markazlari tashkil etishni o'z ichiga oluvchi transport infratuzilmasi va xizmatlarini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratish;

- xalqaro transport yo'laklarini rivojlantirish, logistika tizimini takomillashtirish, mamlakatning transport salohiyatidan samarali foydalanish, tadbirkorlik sub'ektlarining logistika xizmatlari xarajatlarini kamaytirish chora-tadbirlarni amalga oshirish.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. 2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha harakatlar strategiyasi - [http:// strategy. regulation. gov.uz/uz/document/2](http://strategy.regulation.gov.uz/uz/document/2)

2. Бауэрсокс Д. Логистика. Интегрированная цепь поставок. — М.: -Бизнес, 2001.

3. Владимиров С.А. Мировая транспортная система и логистика: основные направления развития //Региональная экономика и управление: электронный научный журнал // Номер журнала: №2 (46), 2016

4. Желябин И.В. Доставка от двери до двери/ Бюллетень транспортной информации. 2011. № 5. с. 21. – URL: http://www.dap.ane.ru/_PRIVATE/Fapo/htm.

5. Зарькова А.Г. Как выбрать экспедитора//Международный бизнес в России 2010 г. №3. С.42

6. Зеленец М.В. Экспедирование грузов в транспортных компаниях/ Международный бизнес России. 2012 г. №3. С.39

7. Чудаков А.Д. Логистика. — М.: Рдл, 2001

8. Оптимизация транспортных расходов – важный фактор устойчивого развития экономики: проблемы и решения. Аналитический доклад Центра экономических исследований. –Т., No 09/2013, 49 с.

9. Urokboyevich, T. S. (2021). TURIZMNING MAMLAKAT IJTIMOIIY-IQTISODIY RIVOJLANISHIDAGI AHAMIYATI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(4), 1128-1132. 10. Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика кўмитасининг йиллик ҳисоботлари. www.stat.uz

REFERENCES

1. 2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha harakatlar strategiyasi - [http:// strategy. regulation. gov.uz/uz/document/2](http://strategy.regulation.gov.uz/uz/document/2)

2. Bauersoks D. Logistika. Integrirovannaya sep postavok. — M.: -Biznes, 2001.
3. Vladimirov S.A. Mirovaya transportnaya sistema i logistika: osnovnie napravleniya razvitiya //Regionalnaya ekonomika i upravleniye: elektronniy nauchniy jurnal // Nomer jurnala: №2 (46), 2016
4. Jelyabin I.V. Dostavka ot dveri do dveri/ Byulleten transportnoy informatsii. 2011. № 5. s. 21. – URL: http://www.dap.ane.ru/_PRIVATE/Fapo/htm.
5. Zarkova A.G. Kak vibrat ekspeditora//Mejdunarodniy biznes v Rossii 2010 g. №3. S.42
6. Zelenes M.V. Ekspedirovaniye gruzov v transportnix kompaniyax/ Mejdunarodniy biznes Rossii. 2012 g. №3. S.39
7. Chudakov A.D. Logistika. — M.: Rdl, 2001
8. Optimizatsiya transportnix rasxodov – vajniy faktor ustoychivogo razvitiya ekonomiki: problemi i resheniya. Analiticheskiy doklad Sentra ekonomicheskix issledovaniy. –T., No 09/2013, 49 s.
9. Urokboyevich, T. S. (2021). TURIZMNING MAMLAKAT IJTIMOIIY-IQTISODIY RIVOJLANISHIDAGI AHAMIYATI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(4), 1128-1132.
10. O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasining yillik hisobotlari. www.stat.uz

ПРИНЦИПЫ ПОСТРОЕНИЯ И ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ОРГАНИЗАЦИИ ОБМЕНА ИНФОРМАЦИЕЙ

Джаббаров Одил Джураевич

Старший преподаватель Алмалыкского филиала ТГТУ

odilxon455@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена основным направлениям развития структур УВС, зависимость методов организации обмена от характеристик потоков и объема вычислительных работ: исследуем ряд технических возможностей систем обмена информацией как в существующих и находящихся в эксплуатации, так и в разрабатываемых управляющих комплексах.

***Ключевые слова:** система обмена информацией, хранение информации, регистры, центральный процессор, потеря информации.*

ABSTRACT

The article is devoted to the main directions of the development of HCS structures, the dependence of exchange organization methods on the characteristics of flows and the amount of computational work: we investigate a number of technical capabilities of information exchange systems both in existing and in operation, and in control systems being developed.

***Key words:** information exchange system, information storage, registers, central processor, loss of information.*

ВВЕДЕНИЕ

Развитие управляющих (УВС), шло по пути создания как узкоспециализированных цифровых структур, приспособленных для выполнения определенного круга частных задач, так и универсальных ВС. Специализированные УВС отличаются сравнительной простотой структуры и организации связи с внешними абонентами. Функции по первичной обработке информации и организации обмена с абонентами в них возлагаются на ВС. Опрос источников и выдача на приемники информации осуществляются обычно циклически в соответствии с частными характеристиками (рассчитывается на максимальную частоту работы абонента) датчиков управляемого оборудования и временными требованиями программы.

Представителями данного типа машин являются управляющие ВС, устанавливаемые на искусственных спутниках. Земли серии, цифровой

вычислительный комплекс и система. Типичная схема связи такой ВС с источниками информации показана.

Параллельные коды ПрК через коммутатор цифровой информации поступают на универсальный регистр Рг и в всю последовательные коды (ПсК), имеющие большие скорости поступления в процессор, накапливаются предварительно в счётчиках, служащих также для промежуточного хранения информации, а затем через цифровой коммутатор поступают на регистр ввода в ВС. Медленные ПсК могут поступать на регистр, минуя накапливающие счётчики. Следовательно, ВС из букв и слогов формирует сообщение об исследуемом (управляемом) процессе.

Аналоговые данные проходят через аналоговый коммутатор и преобразователь «аналог - цифра», а затем цифровой коммутатор на универсальный регистр.

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Подобным образом осуществляется связь с выходными информационными каналами – приемниками. Цифровой коммутатор может быть как общим, так и отдельным. В последнем случае может быть два регистра связи: выходной.

Программа первичной обработки информации и обмена с источниками и приемниками хранится в долговременном запоминающем устройстве (ДЗУ) команд. Процессорный узел производит необходимые преобразования числовой информации (в том числе и первичную обработку) и осуществляет модификацию команд. Генерация же команд осуществляется обычно специальным счётчиком. Для обеспечения совмещенного режима работы арифметика – логических и запоминающих узлов между ними устанавливаются буферные накопители (регистры).

Многоцелевое использование подобных ВС на объектах с отличающимися друг от друга характеристиками требует изменение состава аппаратуры и следовательно, частичной, а иногда и полной, перестановки всего комплекса. Это можно объяснить тем, что большинство ВС данного класса не имеет технических средств, обеспечивающих эффективность обмена информацией. Вспомогательные аппаратные средства обмена здесь фактически решают лишь вопросы информационной (и технической) совместности элементов системы, то есть обеспечивают возможность обмена и являются устройствами сопряжения. К ним относятся различные преобразователи, коммутаторы, делители частоты, счётчики (формирователи Δh - приращений), регистры и т.д.

В первых вычислительных системах для обмена информацией применялось небольшое количество специальных команд, возможности которых по определению готовности абонентов к операциям обмена и проведению самого обмена данными были ограничены. Эти простые команды позволили составить лишь грубую программу фактически невозможно было составить. При обмена много времени тратилось на цикл ожидания, в течение которого многократно проводился опрос готовности канала связи к следующей передаче данных. Для составление эффективной программы обмена и вычислений необходимо было детально знать временные соотношения операций обмена и вычислений. Независимые программы обмена информацией с абонентами были не эффективны и приводили к большим потерям машинного времени.

Перечисленные трудности стали возрастать еще быстрее по мере увеличения сложности функций технологического оборудования, технических управляемых систем также военных и гражданских самолетов и космических кораблей , или контейнерных терминалов морских парашафтов и т.д. Это привело к увеличению количества самых разнообразных управляемых и контролируемых систем и, следовательно, к многообразию функций ВС по исполнению всё более сложных программ требующих высокой точности, быстрой реакции и обработки большого количества информации, поступающей от датчиков как бортового оборудования, расположенного на контейнероносах, погрузочно-разгрузочных средствах, так и наземных комплексов.

Для решения указанной проблемы в первую очередь стали освобождать центральный процессор от ряда функций по первичной обработке информации, возложив их на распределительно-преобразующие устройства , представителями которых являются селекторные и мультиплексные преобразователи. Они в большинстве случаев имеют собственные ЗУ для буферного хранения принятой информации. Это позволяет сглаживать неравномерности поступления информации и совместить операции обмена с вычислением. Для обмена большими массивами информации и для связи с высокоскоростными абонентами применяются селекторные каналы. Мультиплексные преобразователи используются для одновременного обслуживания в режиме разделения времени нескольких асинхронно работающих абонентов. В мультиплексном канале каждому абоненту может отводиться некоторая зона памяти. Запись и накопление информации производится до тех пор, пока не будет сформировано сообщение или

исчерпано емкость буферного ЗУ. Основными функциями этих преобразователей являются следующие:

1. Преобразование кодов принимаемой от источников информации в код центрального вычислительного устройства, процессора.
2. Прием информации по каналам связи от источников и передача по каналам связи приемникам.
3. Обеспечение определенной очередности обслуживания источников и приемников информации.
4. Устранение искажений принятых букв, формирование из них слов, сообщений и обратное разложение сообщений, поступающих из ВС и направляемых на приемники.
5. Хранение информации принятой от источников и процессора.

В общем случае передача информации из буферной в основную память и наоборот может осуществляться как по командам центрального процессора, так и по инициативе мультиплексного преобразователя. В первом случае информация переписывается из буферного накопителя (БН) в основную память машины программным путем без потери счёта при получении сигнала прерывания, оформленного системой прерывания и гарантирующего отсутствие переполнения накопителя. Это значит, что программа обмена рассчитывается на максимальную скорость поступления информации от источников, а поэтому ВС должна иметь достаточный запас по быстродействию. Такой принцип обмена данными с абонентами заложен в управляющей ВС. Второй способ позволяет производить перепись информации оптимальным образом в соответствии с реальными характеристиками потоков и с учётом создавшейся ситуации на управляемом объекте. В этом случае для предотвращения возможной потери накопленной информации из-за переполнения БН мультиплексный преобразователь может вырабатывать сигнал прерывания текущей программы ВС при заполнении зоны БН, отведенной для какого либо источника.

Наряду с простотой программы обмена информацией и возможным сокращением времени ожидания ВС на величину разности времён передачи информации из БН в основную память и передачи от абонентов в БН, описанные способы сопряжения тем не менее имеют ряд недостатков. Наиболее важными из них являются:

- а) возможная потеря информации в случае несвоевременной передачи из БН в ОЗУ;

б) увеличение числа прерываний основной программы ВС при малой ёмкости БН, а значит, и времени обмена, особенно при большом числе абонентов или высокой частоте поступления информации. Иначе можно сказать, что такой метод критичен к ёмкости зон памяти, отводимых отдельным абонентам;

в) загрузка программы ВС функциями управления обменом информацией.

В современных управляющих вычислительных системах применяют систему прерывания программы, являющуюся основой эффективного использования оборудования ВС. Система прерывания позволяет запускать программу обмена лишь тогда, когда абоненты и средства обмена действительно готовы к приёму или передаче информации. Отпала также необходимость в сложном распределении времени на вычисления и на операции обмена. Эти программы стали составляться оптимальным образом, независимо друг от друга. В блоке прерывания предусматривается приоритет обслуживания абонентов по их требованиям.

Так как общее время решения задачи T_p зависит от времени первичной обработки информации, поступающей от источников T_1 и направляемой в приемники T_3 , и времени реализации основного алгоритма T_2 , то ее величине при условии, что функции по первичной обработке информации возлагается на ВС, будет равна сумме соответствующих времен: $T_p = T_1 + T_2 + T_3$; причём в составляющие T_1 и T_3 входят затраты времени на ввод и вывод информации.

С ростом быстродействия ВС даже кратковременное прерывание их работы для обмена информацией стало неэкономичным. В связи с этим в более мощных бортовых и стационарных вычислительных комплексах стали применяться специализированные устройства обмена (ЦВМ обмена), выполняющие для центральных вычислительных устройств первичную обработку а также операции ввода и вывода данных и ряд других функций.

Существенное отличие данного метода обмена состоит в том, что здесь осуществляется гибкое программное управление сбором и выдачей информации, а реализация самой программы возлагается на специализированный процессор обмена.

Инициатором обмена информацией между СОИ и ВС может выступать как центральный, так и вспомогательный процессор, из вещающий о наличии готовых сообщений (сигнал поступает в блок приоритетов сигнал поступает в блок приоритетов P_2). В последнем случае машина прерывает, если это необходимо, выполнение основной программы, выдаёт в систему опроса СОИ

(блок приоритетов P_2) сигнал готовности и выходит на подпрограмму обмена информацией. Устройством обмена этот сигнал рассматривается как источник информации, имеющий свой приоритет. По окончании обмена микропрограмма, работающая с массивом данных, автоматически корректирует таблицу (регистр) состояния очередей, после чего ВС возвращается к команде, на которой она была прервана, и хранящейся в индексном регистре, а СОИ продолжает заниматься анализом поступившей информации и ее первичной обработкой. Информация между СОИ и ВС передается через буферный накопитель обмена (БО).

Описанный способ обмена информацией в управляющем комплексе позволяет освободить ВС от функций обмена данными с абонентами, возлагая их на автономные СОИ, и обеспечить возможность совмещения операций обмена информацией и первичной обработки с вычислениями в центральном процессоре. В этом случае время решения задачи будет находиться в следующем интервале:

$$\max(T_1 + T_3, T_2) \leq T_p \leq T_1 + T_2 + T_3.$$

Однако и данный метод сопряжения не лишен недостатка - это затраты времени на передачу информации между памятью ВС и памятью СОИ, которая выполняет либо функции буфера, либо является частью основной памяти ЭВМ, к которой процессор и СОИ имеют непосредственный доступ.

Центральному процессору приходится ожидать окончания обмена между буфером и ОЗУ, буфером (памятью) и абонентами, а также окончания перераспределения памяти при многомодульной структуре и автономном управлении. Избежать первой задержки можно введением дублирующего буфера, в котором накапливается информация от абонентов, когда первый буфер предоставлен для обмена с ЭВМ. Это ведет к значительному увеличению оборудования и усложнению алгоритма управления.

Высокая степень автоматизации процессов управления техническими системами, большой объем работ и обслуживание высокоскоростных абонентов требуют создания мощных вычислительных комплексов. Отсутствие возможности ремонта и замена вышедших из строя узлов ЭВМ в условиях агрессивных сред или космического полета представляют повышенные требования к надежности и программной устойчивости управляющих машин. Чтобы удовлетворить указанным требованиям к управляющим ВС, создаются многомашинные вычислительные комплексы и системы, применяются различные методы функционального контроля, резервирование, а также

организуется совместная работа нескольких машин. В многомашинных комплексах каждая ЭВМ может быть связана с другими общими информационными каналом, либо через общее оперативное запоминающее устройство (ОЗУ), что позволит в случае отказа одной из ЭВМ взять часть или все ее функции на себя другими машинами.

Здесь проблема обмена между ЭВМ и абонентами выражается в проблеме обмена между уровнями обработки информации. При такой организации вычислительной системы операционные узлы имеют непосредственный доступ к модулям памяти. Простой могут возникнуть лишь в случае обращения за информацией, обработанной на предыдущем этапе или при передаче ее на следующий уровень. Учитывая тот факт, что обмен информацией между уровнями обработки имеет всегда только одно направление, то эти простои можно свести к минимуму при выборе дисциплины обслуживания заявок некоторым уровнем, поступающих от других уровней обработки информации. Здесь также значительно сокращаются аппаратные затраты по сравнению с обменом, предусматривающим для каждого абонента отдельный буферный накопитель. Это достигается перераспределением памяти в процессе первичной обработки информации, размер зоны для абонента выбирается в соответствии с текущей интенсивностью потока требований. Кроме того, функциональная специализация предусматривает упрощение алгоритма сбора, первичной обработки информации и передачи данных.

Проведенный сравнительный анализа структур известных ВС и технических возможностей организаций обмена информацией в различных управляющих вычислительных комплексах позволил выделить основные принципы построения СОИ из некоторых частных, обусловленных спецификой определенных классов бортовых машин, и классифицировать управляющие ВС с позиции организации обмена информацией. В предполагаемой классификации управляющие комплексы объединяются в группы с явно выраженными характерными особенностями, определяемыми как иерархией связи между внешними и внутренними процессами, так и способом распределения заявок между процессорами.

ВЫВОДЫ

Анализ организации обмена информацией в существующих и разрабатываемых отечественных и зарубежных УВС позволил выделить основные принципы оптимизации организации обмена информацией а именно:

- функциональная ориентация отдельных узлов вычислительной системы на выполнение операций определённых этапов обработки информации;
- рациональная организация связи между внешними абонентами и устройствами обработки поступающей информации;
- создание простых алгоритмов сбора и обработки данных, а также оптимальных стратегий распределения работ между ресурсами ВС, обеспечивающих построение иерархических процессов.

REFERENCES

1. Мусаев М.У. , Иркабоев Ж. У. Джаббаров О.Дж., «Методы синтеза функциональных модулей управляющих вычислительных систем». г. Москва, Научный журнал «Universum» , № 4639, 25.09.2019.
2. Мусаев, М. У., Иркабаев, Д. У., & Джаббаров, О. Д. (2019). Методы оптимизации набора функциональных модулей вычислительных систем. *Universum: технические науки*, (10-1 (67)).
3. Djurayevich, D. O., & Doniyorovich, I. S. (2021). TEYLOR FORMULASI VA UNING TURLI MATEMATIK MASALALARGA QO'LLANILISHI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(3), 774-779.
4. Djurayevich, D. O., & O'G'Li, A. A. A. (2021). O'RTA ARIFMETIK VA O'RTA GEOMETRIK TUSHUNCHAGA BOG'LIQ KETMA-KETLIKLAR LIMITI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(1).

РЕАЛИЗАЦИЯ ПРЕЕМСТВЕННОСТИ В ПРОЦЕССЕ ИЗУЧЕНИЯ ПРЕОБРАЗОВАНИЙ ПЛОСКОСТИ И ПРОСТРАНСТВА

Умаралиева Д.У.

Магистрант

Ташкентский государственный педагогический университет

Им. Низами

Ташкент, Узбекистан

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada "Tekislik va fazodagi almashtirishlar" mavzusini o'qitish o'quv jarayonini izchillik tamoyili asosida amalga oshirish ko'rib chiqilgan. Maktab darsliklarini geometriya fani bo'yicha tahlil qilishga va " tekislik va fazodagi almashtirishlar " mavzusini o'rganishingiz kerak bo'lgan asosiy yo'nalishlarga alohida e'tibor qaratiladi. Izchillik tamoyilidan foydalanishning afzalliklari va bir qator jihatlari ham ochib berilgan. Yechimlari tekislik va fazodagi almashtirishlar o'rganish jarayonida izchillikni talab qiladigan muammolar keltirilgan.

Tayanch so'zlar: vorislik, tekisliki va fazodagi almashtirishlar, akslantirish

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается процесс обучения в контексте принципа преемственности и его реализация в разделе преобразования плоскости и пространства. Особое внимание уделяется анализу школьных учебных пособий по предмету геометрия и основные направления, по которым нужно изучать тему «Геометрические преобразования плоскости и пространства». Также раскрываются преимущества и ряд аспектов использования принципа преемственности. Приводятся задачи, решение которых требует преемственность в процессе изучения преобразований плоскости и пространства.

Ключевые слова: преемственность, преобразования плоскости и пространства, отображение

ABSTRACT

In this paper, we consider the school learning process in the context of the principle of continuity and its implementation in the section transformations of plane and space. Special attention is paid to the analysis of school textbooks on the subject of geometry and the main directions in which to study the topic "Geometric transformations of the plane and space". The advantages and a number of aspects of

using the continuity principle are also revealed. The problems that require continuity in the process of studying transformations of the plane and space are presented.

Keywords: *continuity, transformations of the plane and space, display*

ВВЕДЕНИЕ

В современной педагогической науке преемственность рассматривается как правильное соотношение и установление необходимой связи между частями изучаемой дисциплины на разных ступенях, которая осуществляется наряду с содержанием и логикой соответствующей науки и закономерностей процесса усвоения знаний. Она должна охватывать не только отдельные разделы предмета, но и отношения между ними. Это своеобразная опора на пройденное, в которой использование и дальнейшее развитие знаний, умений и навыков образуются разнообразные связи, раскрываются основные идеи предмета, взаимодействуют старые и новые знания, в результате чего у них образуется система прочных и глубоких знаний учащихся [1].

Преемственность обозначает также расширение и углубление знаний, осмысливание пройденного на новом более высоком уровне.

Уже в 8 классе учащиеся знакомятся с одним из видов преобразований плоскости – симметрией. Здесь дано общее определение симметрии, определения отдельных ее видов, таких как осевая симметрия и центральная симметрия, также их свойства на интуитивно наглядной основе. В формировании наглядных представлений об осевой и центральной симметрии, существенное значение имеет построение фигур, на которые отображаются данные фигуры.

В дальнейшем в курсе геометрии 9 класса выделяется два основных вида преобразования плоскости — это перемещения и преобразования подобия. При этом рассматриваются как некоторые общие свойства преобразований плоскости, так и свойства конкретных их видов.

В 10-11 классах учащиеся знакомятся с понятием отображения фигур и обратимым отображением плоскости на себя, т. е. преобразованием плоскости, а также с преобразованиями пространства, с некоторыми их общими свойствами. Все виды преобразований плоскости определяются на основе понятия отображения плоскости на себя. При этом происходит развитие и углубление изучения некоторых видов преобразований (центральная симметрия, осевая симметрия, вектор, гомотетия), а также появляются новые виды преобразований: симметрия относительно плоскости, вращение вокруг основания.

В школьном курсе математики, и геометрии 11 класса в частности, существует тема которая недостаточно проработана в методическом плане. На изучение этой темы массовая школа выделяет не более 3 часов в старших классах, и поэтому ни о каком подробном изучении преобразований пространства в массовой школе речи не идет.

Этот короткий обзор вопросов, связанных с изучением преобразований плоскости и пространства, показывает серьезные взаимосвязи, которые здесь имеются. При этом приходится решать как серьезные математические задачи (доказательство общих свойств преобразований, согласование определений отдельных видов преобразований и т. д.), так и важные методические задачи, связанные с изложением теоретического материала, о решении задач.

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Особую трудность для учителей и учащихся представляет решение геометрических задач с использованием преобразований плоскости и пространства. При этом особое значение представляет преемственность в решении задач методом преобразования плоскости и пространства.

Преемственность в изучении преобразований плоскости и пространства требует решения следующих задач:

Согласование обеих определений преобразований на плоскости и в пространстве.

Установление общих свойств преобразований на плоскости и в пространстве.

Установление дополнительных свойств преобразований в пространстве.

Согласование определений отдельных видов преобразований.

Установление одинаковых свойств одноименных преобразований плоскости и пространства.

Установление отличительных свойств одноименных преобразований плоскости и пространства.

Установление аналогии в свойствах конкретных видов преобразований плоскости и пространства.

Практика построения учебников геометрии средней школы показала, что при изложении материала по геометрическим преобразованиям не содержится общего определения преобразований плоскости и пространства.

Анализ учебных пособий по геометрии под редакцией А.Н.Колмогорова и З.А.Скопеца, а также учебника по геометрии А.З.Погорелова показывает, что авторы придерживаются принципа преемственности в формулировках

определений осевой симметрии, параллельного переноса, гомотетии и вектора на плоскости и в пространстве. Авторы учебных пособия под редакцией А.И.Колмогорова и З.А.Скопеца не придерживаются принципа преемственности в формулировке определения центральной симметрии плоскости и пространства. [2],[3].

Определение симметрии относительно плоскости, данное в учебном пособии под редакцией З.А.Скопеца, аналогично определению осевой симметрии, данному в учебном пособии под редакцией А.Н.Колмогорова. В учебнике А.В.Погорелова такие определение симметрии относительно плоскости и осевой симметрии плоскости аналогичны. [3],[4].

ВЫВОДЫ

Для поворота на плоскости нет одноименного преобразования в пространстве. Вместе с тем очень интересно рассмотреть взаимосвязи поворота на плоскости и вращения вокруг оси в пространстве. Изучение преобразования вращения вокруг оси не входит в обязательную программу для средней школы и потому для его рассмотрения в работе использовались различные источники.

Использование преемственности при изучении преобразований в курсе стереометрии будет способствовать лучшему усвоению курса геометрии. Кроме того, использование преемственности обеспечивает перенос знаний из одной области в другую и помогает найти способ решения стереометрических задач. Решение новых задач опирается на решение ранее решенных и методы решения новых задач находятся при помощи методов решения старых задач.

REFERENCES

1. Скопец З.А., Хабиб Р.А. Преподавание геометрии в 9-10 классах. Сборник статей (1980)
2. Саранцев Г.И. Сборник задач на геометрические преобразования. Подобие плоскости в задачах. — М.: Просвещение, 1981. — 112 с.
3. Погорелов А.В. Геометрия: учеб. для 7-11кл. общеобразовательных учреждений / А.В. Погорелов. — М.: Просвещение, 2000. 383 с.
4. Колмогоров А.Н. Геометрические преобразования в школьном курсе геометрии // Математика в школе. — 1965. — №2. — С. 25-29.

XAVFSIZLIK MASALALARI, MUAMMOLARI VA ULARNING KELIB CHIQUISHI

Soliyev Orifjon

Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti, Xalqaro huquq fakulteti
magistranti,

e-mail: OrifjonSoliyev1007@gmail.com

ANNOTATSIYA

Maqola xavfsizlik tushunchalari, mohiyati, xalqaro xavfsizlik, xavfsizlik kategoriyalari, xavfsizlik subyektlari va obyekt, ularning hayotiy muhim manfaatlarini tahlil qiladi. Shuningdek, xavfsizlik subyektlarining manfaatlarini ta'minlash muammolari va ularning kelib chiqishi o'rganiladi.

Kalit so'zlar: *xalqaro xavfsizlik, mintaqaviy xavfsizlik, milliy xavfsizlik, davlat xavfsizligi, tahdidlar, regionalizm, geopolitika, terrorizm, strategiya, globallashtirish.*

ABSTRACT

The article analyzes the concepts, essence of security, international security, security categories, security subjects and objects, including their vital interests. Also, the problems of ensuring the interests of security entities and their origins are studied in this article.

Key words: *international security, regional security, national security, state security, threats, regionalism, geopolitics, terrorism, strategy, globalization.*

KIRISH

Xavfsizlik kishilik jamiyati mavjudligining muhim sharti hisoblanadi. Normativ yoki moddiy nuqtai-nazardan u davlatlarning yuzaga kelishi, siyosiy partiyalar, xalqaro tashkilotlar va NNT (nodavlat notijorat tashkilot)lar tashkil topishida, shartnomalarning imzolanishi, qonunlar va konsepsiyalar qabul qilinishida, tahdidlarga qarshi kurashishning samarali uslub va vositalarini ishlab chiqishda namoyon bo'ladi. Uni ishtirokchilar tomonidan ustuvor yo'nalish sifatida tan olingan va yo'naltiruvchi ijtimoiy munosabatlarning asosi, dastlabki sharti sifatida baholash mumkin. "Biz avvalo tub negizida "O'zbek xalqiga tinchlik va omonlik kerak" degan g'oya mujassam bo'lgan O'zbekistonning tinchlik va xavfsizligini mustahkamlashga qaratilgan siyosiy yo'lini izchil davom ettiramiz. Hozirgi o'ta notinch va murakkab zamonda bebaho boyligimiz bo'lgan tinch va osoyishta hayotni ko'z qorachig'idek saqlash, jamiyatimizda millatlar dinlararo hamjihatlik, o'zaro hurmat va mehr-oqibat muhitini yanada mustahkamlash bizning eng muhim va ustuvor vazifamiz bo'lib

qoladi”⁷⁴ — deya ta’kidlaydi O’zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. M. Mirziyoyev.

O’z navbatida, uning amaliy tomoni mazkur holatning nazariy jihatlarini belgilab beradi. Xavfsizlik nazariyasida tadqiq etilayotgan kategoriya asosiy tushuncha sifatida xizmat qiladi. U tadqiqot predmeti – ijtimoiy munosabatlar va huquqiy ta’sirning obyekt – xavfsizlik sohasini mohiyatini tushunish va talqin etishda boshlang’ich nuqta hisoblanadi. Xavfsizlik tushunchasining falsafiy-ijtimoiy va siyosiy-huquqiy mazmunini har tomonlama, chuqur tahlil etish xavf va tahdid, obyekt va subyekt, xavfsizlik sohasi va tizimi kabi tushunchalar tabiatini anglashda asos bo’lib xizmat qiladi.

MUHOKAMA NATIJALAR

“Xavfsizlik” atamasi so’zning o’z o’zidan anglashilganda “biror bir xavfning mavjud emasligi”, “xavfdan himoyalanganlik” yoki “tinch holat” ma’nosi aks etadi.

“Xavfsizlik – muhim qadriyatlarning tahdidlardan himoyalanganlik holatidir”⁷⁵ – deb, ta’rif beradi V. N. Panin. Haqiqatdan ham, har qanday subyekt yoki obyekt doimiy mavjud bo’lishi uchun birlamchi muhim qadriyat bu – xavfsizlik va tinchlikdir.

Xavfsizlik tushunchasini yanada kengroq taxlil etadigan bo’lsak, uning mazmunini va mohiyatini shakllantiradigan so’zlarni ko’rib chiqish lozim. Xavfsizlik so’zining umumiy ma’nosida xavf, tahdid tushunchalari birinchi o’ringa chiqadi. “Xavf — inson, ijtimoiy guruh, jamiyat, davlat va jahon hamjamiyatiga ziyon yetkazishi, moddiy va ma’naviy qadriyatlarning buzilishi yoki inqirozining yuzaga kelishiga, taraqqiyot yo’lining berkilishiga olib kelishi mumkin bo’lgan ehtimoliy (yoki real) voqea, hodisa yoki jarayon. Xavf – bu biror-bir zarar yetkazish, ya’ni xavfsizlik obyektining strukturasi yoki boshqa xususiyatlarini o’zgartirish orqali uning bardoshlilik va raqobatbardoshlilik salohiyatini tushirish ehtimolidir”⁷⁶.

Yuqoridagi tushunchada xavf ma’lum bir subyektlar va tuzilmalarning moddiy va ma’naviy manfaatlariga jiddiy zarar yetkazadi, bu subyekt va tuzilmalar xavfsizlikning subyektiv kategoriyalarini tashkil etadi. Xavfsizlik asosida bu subyektlarning hayotiy muhim manfaatlarini yotadi.

⁷⁴ Mirziyoyev Sh. M. “Buyuk kelajagimizni mard va oliyjanob xalqimiz bilan birga quramiz”. “O’zbekiston”. NMIU, -2017. –B.19.

⁷⁵Панин В. Н. Международная и региональная безопасность: некоторые теоретико-методологические аспекты исследования. –В.1.

⁷⁶Bobokulov I. I. Xavfsizlik. Lug’at. - T.: Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti, 2011. – B.53 .

Tahdid – aniq reallikka aylanib borayotgan, lekin to'liq shakllanib ulgurmagan xavfsizlik obyektlari va subyektlariga moddiy va ma'naviy ko'rinishda zarar yetkazishi mumkin bo'lgan shart-sharoitlardir.

“Tahdid deganda, inson hayotiy faoliyati, umuman, yashashni chigallashtiruvchi hamda tarixiy davr davomida aniq maqsad uchun yo'naltirilgan ijtimoiy strukturani, davlatning siyosiy asosini zaiflashtiruvchi, qolaversa, yemirishga qaratilgan mahalliy, hududiy, mintaqaviy ijtimoiy va tarixiy vaziyatni tushunish mumkin”⁷⁷. Bu fikrda tahdid muammoli bir vaziyat ya'ni aniq hozirda muqarrar mavjud bo'lgan holat sifatida tavsiflannoqda.

“Tahdid – xavfning aniq va bevosita shakli. Tahdid – xavfning eng oliy darajasi bo'lib, unda nafaqat yaqqol niyat, balki xavfsizlik obyektiga bevosita ziyon yetkazish qobiliyati va tayyorlik namoyon bo'ladi. Tahdid doimo aniq xarakter va mazmunga ega”⁷⁸. Bundan ko'rinadiki, tahdid ma'lum bir xususiyatga ega va aniq ko'rinib turgan xavfning majmuyidir, u xavfsizlik obyektiga bevosita muomalaga kirishish orqali uning mavjud bo'lishiga zarar yetkazadi. Shuning uchun ham aksariyat holatlarda uning mazmuni aniq huquqiy tavsifga ega bo'lib, tegishli normativ-huquqiy aktlarda qayd etiladi, misol uchun, Jinoyat kodeksi moddalarida (agressiya, terrorizm, kontrabanda va sh.k.).

Xavf yoki tahdid - subyektning mavjudligi va faoliyati uchun yuzaga kelgan shart-sharoitlarni anglab yetishi bilan bog'liq hisdir. Hissiyotlar har doim ham xavfsizlik subyektini tomonidan obyektiv ya'ni, ishonchli va to'g'ri natijali anglab yetilmasligi mumkin. Shu sababli agar xavf va tahdidga jamiyatda mavjud bo'lgan ziddiyatlarning mahsuli sifatida qaralsa, xavfsizlikka rahna soluvchi tahdidlar bilan kurashda ularni keltirib chiqaruvchi sabablarning aniqlanishi muhimligi oldingi o'ringa chiqadi. Ularni aniqlab olmasdan va bartaraf etmasdan turib, xavfsizlikni samarali ta'minlash mumkin emas. Ziddiyatlar muqim holatda emas, balki ular turli ichki va tashqi omillar ta'sirida o'z mohiyati va yo'nalishlarini o'zgartirib turadi. Bunga misol esa AQSH va SSSR o'rtasidagi o'tgan asrdagi “Sovuq urush” yoki “Qurollanish poygasi”dir. Chunki, Sobiq Sovet davlati parchalangandan keyin siyosiy-harbiy sohada bo'shlig' yuzaga keldi.

Xavfsizlik atamasi dastavval harbiy fenomen sifatida yuzaga kelgan. “Xavfsizlikning an'anaviy konsepsiyasiga nisbatan tadqiqotchilar orasida «strategik tadqiqotlar» («strategic studies») yoki «xavfsizlikning an'anaviy tadqiqotlari»

⁷⁷Toshbekova M. X. “Problem of Solving Ideological Threats in the Context Globalization” 5 th International emi entrepreneurship social sciences congress june 29-30. 2020/ Gostivar-N-Macedonia. 2020 www.emissc.org 226-234-бетлар 6 (8), 2020, e-ISSN 2658-5561

⁷⁸Bobokulov I. I., Umarov X. P. Xavfsizlik asoslari. O'quv qo'llanmasi. – T.: JIDU, 2010. – B.32.

atamasi keng tarqaladi. Ekspertlar hamjamiyatida mazkur tushuncha haqida XX asrning 50-yillarida ilk bor xavfsizlikning *harbiy aspektlarini mujassam etgan tor kategoriya* sifatida gapirila boshlandi⁷⁹. Ikkinchi jahon urushi va “Sovuq urush” ga qadar davlatlarning siyosiy-iqtisodiy ustunligi ularning harbiy qudrati va qo’l ostidagi hudud jihatdan bo’ysundirgan birliklar va koloniyalar bilan belgilanar edi. Davlatlar o’z hududlarini kengaytirish va ta’sir doirasiga kiradigan hududlarni ushlab turishda bevosita harbiy kuchga tayanar edi. Shunday qilib, mintaqaviy xavfsizlik gegemon davlatlarning o’z xoxish irodasiga ko’ra dunyoni geografik jihatdan bo’lib olgan hududlarida harbiy-chegaraviy kuchlar yordamida bevosita ta’minlanar edi.

Ikkinchi jahon urushidan keyin dunyoda asosan ikki kuch hukmronligi boshlandi. Bu kuchlar o’zining kapitalistik va sotsialistik g’oyalari asosida dunyoni ikki qutb sifatida shakllantirdi. Mazkur davr tadqiqotchilar tomonidan xavfsizlik sohasida “strategik tadqiqotlar”ning “oltin davri” sifatida baholanadi. Uning doirasida harbiy soha xavfsizlik muammolarini tadqiq etishning ustuvor yo’nalish, maxsus va umumiy harbiy kuch esa – milliy xavfsizlikni ta’minlashning yagona samarali vositasi (quroli) sifatida qaralgan. Shu bois, o’z g’oyalariga nisbatan “dushman timsoli” va harbiy tahdidning mavjudligi xavfsizlikning boshlang’ich elementi bo’lib xizmat qilgan. Nazariy va amaliy ma’noda xavfsizlik tahdidlarni boshqarish bilan uyg’un holda ko’rilgan. Bu davrda endilikda xavfsizlik subyektlari tizimida suveren davlat markaziy o’rin egallay boshladi. Bu o’rinda milliy xavfsizlik va davlat xavfsiligi markaziy o’ringa chiqadi.

Davlatning yoki mamlakatning xavfsizligi to’g’risida so’z yuritilganda olimlar fikrlari o’rtasida ko’plab qarama-qarshiliklar mavjud. Bunga sabab, davlat xavfsizligiga nisbatan qaysi atamani ko’proq mos kelishi va shunga mos uning faoliyati asosiy prinsiplarini belgilab olishdan iborat. Masalan, “milliy xavfsizlik” atamasi SSSR mafkurasi faoliyati uchun qarama-qarshi tushuncha edi. Chunki, “milliy xavfsizlik” – bu alohida olingan bir millatning xavfsizligini anglatib mohiyatan bir millatning manfaati ustunligi bilan xarakterlanadi. Bu esa o’z tarkibiga kirgan “xalqlarning tengligi” g’oyasini ilgari surgan Sobiq Sovet davlati uchun o’zining mafkuraviy prinsiplari buzilishiga olib kelardi. V. E. Chekanov SSSRdagi “milliy xavfsizlik” tushunchasi keng tarqalmaganligini ta’kidlaydi, chunki “bu tarixiy bosqichda “milliy” tushunchasi mutlaqo boshqacha mazmunga ega bo’lib, unga ko’ra, birinchi navbatda, har bir millatning o’ziga xos xususiyatlari va o’z hududida

⁷⁹ Bobokulov I. I., Umarov X. P. Xavfsizlik asoslari. O’quv qo’llanmasi. – T.: JIDU, 2010. – B.7.

yashovchi etnoslarning individual o'ziga xosligi anglatgan bo'lar edi"⁸⁰. Ba'zi bir olimlar esa agar davlat tarkibida turli millatlar va elatlar birga umumiy rivojlanish g'oyalari ostida birlashib farovon hayot kechirishi natijasida yagona xalq darajasiga erishsa, bu holda "milliy xavfsizlik" tushunchasi o'zining mantiqiy tarkibiga "davlat" kontekstini qabul qilib yaxlit ma'noga ega bo'ladi degan fikrlarni ilgari suradilar. Bizning fikrimizcha, bu soha uchun "davlat xavfsizligi" atamasi mos va umumiydir. Bunga sabab — davlat yoki har qanday mamlakat manfaatlar mushtarakligi asosida turli xil millat va elatlardan tashkil topgan aholisi ya'ni – fuqarolardan iboratdir. Bu fikrlarni asoslar ekan P. G. Belov shunday mazmundagi argumentni ilgari suradi: "mavjud (milliy) xavfsizlik subyektlari tizimi – shaxs, jamiyat va davlat – "mavhum va mujmal, manfaatlar esa keskin ravishda individuallashtirilgan, o'ta subyektiv, ajratish murakkab, odatda, bir-biriga qarama-qarshi. Va, aksincha, o'z ichiga xalqlar, mamlakatlar, ularning hududlari va turmush tarzini qamrab olgan etnotizim aniq va o'ziga xosdir". Shuning uchun, xavfsizlikning asosiy obyekti normativ-huquqiy hujjatlarda aks ettirilgan "shaxs, jamiyat va davlat manfaatlari" emas, balki turmush tarzi va hududiga ega fuqarolar bo'lishi kerak"⁸¹.

Xavfsizlik va uni keltirib chiqaruvchi tushunchalarni ko'rib o'tdik. Endi xavfsizlikning turlari va darajalarini tahlil qilib chiqadigan bo'lsak, xavfsizlik turlari sifatida u qaysi subyektlar va birliklarning manfaatlarini himoya qilishi va ifoda etishiga qarab bo'lishimiz mumkin. Bundan kelib chiqadiki, xavfsizlik shaxs, jamiyat va davlat manfaatlarini himoya qiladi. Demak, o'z o'zidan ko'rinib turibdiki, xavfsizlik turlariga shaxs xavfsizligi, jamiyat xavfsizligi va davlat xavfsizligi ko'rsatishimiz mumkin.

Shaxs xavfsizligi – shaxsning huquq va erkinliklarini amalga oshirilishini ta'minlovchi shart-sharoitlar majmui yoki shaxsning hayotiy muhim manfaatlarining himoyalanganlik holati sifatida ta'riflanadi. Shuningdek, doimiy barqaror tinchlik sharoitlarida o'z qonuniy huquq va erkinliklarini to'siqlarsiz yuzaga chiqarish faoliyatidir. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi va xavfsizlikka oid qonunchiligiga muvofiq, shaxsning huquq va erkinliklari uning hayotiy muhim manfaatlarini tashkil etadi.

⁸⁰ Чеканов В.Е. Некоторые проблемы законодательного обеспечения национальной безопасности Российской Федерации в современных условиях // ФСБ России. Правовое регулирование деятельности Федеральной службы безопасности по обеспечению национальной безопасности Российской Федерации : науч.-практ. комментарий / под ред. В.Н. Ушакова, И.Л. Трунова. – М., 2006, с. 212.

⁸¹ <https://cyberleninka.ru/article/n/normativnoe-obespechenie-natsionalnoy-bezopasnosti-rossii-otsenka-sostoyaniya-i-priority-modernizatsii-chast-2>

Jamiyat xavfsizligi – jamiyatning ma’naviy va moddiy qadriyatlarini saqlanishini hamda muhofaza etilishini ta’minlovchi shart-sharoitlar majmuidir. Jamiyat xavfsizligi jamoat tashkilotlari, huquqiy normalar hamda tegishli shart-sharoitlarni shakllanishini kafolatlovchi taraqqiy topgan ijtimoiy ongini va ijtimoiy sherikchilikni taqazo etadi. Xavfsizlik subyektlari uchligida – shaxs, jamiyat va davlat – hamda ularning manfaatlari tizimida jamiyat xavfsizligi milliy xavfsizlikning nisbatan subyektiv-individual va asosan kollektiv elementi sifatida namoyon bo’ladi.

Davlat xavfsizligi to’g’risida gap ketganda esa, eng avvalo, O’zbekiston Respublikasi nuqtayi nazardan yondashadigan bo’lsak: “Davlat xavfsizligi — O’zbekiston Respublikasi konstitutsiyaviy tuzumining, suverenitetining, hududiy yaxlitligining va boshqa davlat manfaatlarining tashqi hamda ichki tahdidlardan himoyalanganlik holati bo’lib, u O’zbekiston Respublikasining barqaror rivojlanishini hamda fuqarolarning konstitutsiyaviy huquqlari va erkinliklari ro’yobga chiqarilishini ta’minlaydi”⁸².

Davlat xavfsizligi – ushbu atama ikki xil ma’no kasb etadi. Hozirgi zamon xavfsizlik tadqiqotlarida davlat xavfsizligi tor ma’noda, ya’ni milliy xavfsizlikning tarkibiy qismi sifatida tushuniladi. Ushbu mazmunda davlat va uning xavfsizligi, shaxs va jamiyat xavfsizligi bilan bir qatorda, milliy xavfsizlikning asosiy uch elementidan biri sifatida belgilanadi hamda u suverenitet, hududiy yaxlitlik va konstitutsiyaviy tuzum (davlatning hayotiy muhim manfaatlarini)ning tashqi va ichki xavflardan himoyalanganlik holati sifatida ta’riflanadi. Keng ma’noda davlat xavfsizligi atamasi davlatning umumiy xavfsizligini anglatadi.

Xavfsizlik obyekti sifatida esa shu yuqorida sanab o’tilgan subyektlarning manfaatlar yig’indisi tushiniladi. Shaxs xavfsizligining obyekti uning asosiy manfaatlarini yuzaga chiqaruvchi huquq erkinliklaridir. Jamiyat xavfsizligi uchun obyekt sifatida jamiyatning birligi, barqarorligi va asosiy tan olingan moddiy-ma’naviy qadriyatlarini yig’indisi bo’lib xizmat qiladi. Davlat xavfsizligining obyekti sifatida uning konstitutsion tuzumi, suvereniteti, hududiy yaxlitligi va strategik ilgari surilgan manfaatlarini hisoblanadi. “Bu obyektlar konstitutsion normalarni yoki konkret mexanizmlashgan va realizatsiya qilingan normalarning uch subyektning qaysi manfaatlarini chegaralanishi kesimida sun’iy ravishda ajratib olinishi mumkin”⁸³ —

⁸²“O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI DAVLAT XAVFSIZLIK XIZMATI TO‘G‘RISIDA”GI O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASINING QONUNI/4-modda/ <https://www.lex.uz/docs/-3610935>

⁸³ РОГОВ АЛЕКСАНДР СЕРГЕЕВИЧ, ФЕДОТОВА ЮЛИЯ ГРИГОРЬЕВНА “ГОСУДАРСТВЕННАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ: ЭЛЕМЕНТ ИЛИ СОДЕРЖАНИЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ”. Учредители: Редакция журнала "Власть" (Москва). ISSN: 2071-5358eISSN: 2071-5366<https://elibrary.ru/item.asp?id=21026027>

deya, Aleksandr Rogov va Yuliya Fedotova “Davlat xavfsizligi: Rossiya Federatsiyasining milliy xavfsizligining elementlari va tarkibi” nomli maqolalarida ta’kidlab o’tadilar.

Xavfsizlik darajasi – xavfsizlikning mustaqil iyerarxik drajalanishi bo’lib, u ko’proq xavfsizlikning alohida ta’sir doirasini va ma’lum bir ketma-ketligini tashkil etadi. Bundan kelib chiqib, o’ziga xos guruhni tashkil etuvchi milliy (mahalliy), mintaqaviy (submintaqaviy), xalqaro va global xavfsizlik darajalariga bo’linadi. Xavfsizlikning har bir darajasi barqaror, ahamiyatli hamda mohiyatan mustaqil bo’lgan xavfsizlik muammolariga ega. Xavfsizlik dinamikasi, ya’ni muayyan xavfsizlik darajasi doirasidagi rivojlanish va o’zgarish, ular uchun xususiyatli bo’lgan omillar ta’sir ostida yuz beradi. Biroq, nisbatan alohidalik boshqa xavfsizlik darajalaridan mutlaq mustaqil yoki ajratilganlikni anglatmaydi. Xavfsizlik – bir-biriga bog’liq zanjirlashgan hodisadir, ya’ni muayyan bir davlatning xavfsizligi mintaqaviy yoki xalqaro xavfsizlikdan ayri holda tushunilishi va samarali ta’min etilishi mumkin emas. Bu esa, ularning har biri manfaatlariga oid bo’lgan umumiy tuzilmalar asosida uyg’unlashishiga olib keladi. Bunga misol tariqasida yuridik fanlar doktori, professor I. I. Bobokulov shunday asoslaydi: “Xavfsizlik darajalari markazida universal tashkilot – BMT bo’lgan xavfsizlikning umumiy tizimini shakllantiradi”⁸⁴. Xuddi shunday fikrni olim V. P. Panin ham keltirib o’tadi: “hozirgi zamon sharoitida umumiy xalqaro xavfsizlikni ta’minlovchi institutlarni aytib o’tganda eng avvalo – BMT oldingi o’rinda eslab o’tiladi”⁸⁵. Haqiqatda ham milliy va davlat xavfsizligi uning ichki xavfsizlik shuningdek, muhofaza qiluvchi organlarining hamkorligi, strategik, ilmiy, taktik amaliyoti asosida xavfsizlik ta’minlansa, mintaqaviy darajada esa, avvalo hududiy-chegaraviy qo’shni davlatlar va mintaqaviy tashkilotlar amaliyoti muhim hisoblanadi. Xalqaro xavfsizlikda esa, davlatlar va asosan xalqaro tashkilotlar faoliyati oldingi o’ringa chiqadi.

Bu esa, mintaqaviy xavfsizlikka tahdid va tahdidlarni aniqlash va ularni yo’q qilish konseptual poydevorini asoslashga bag’ishlangan faoliyatni talab etadi. Shu bilan birga, tahlilning ko’p o’lchovli xususiyatini ta’kidlash muhim, chunki mintaqaviy xavfsizlikning tendensiyalari va tahdidlarining harbiy, geosiyosiy va boshqa xususiyatlari hisobga olinadi. Bu yo’nalishda xavfsizlikni ta’minlashda asosiy kategoriyalar tahlil etilganda, mintaq, mintaqaviylashuv, regionalizm, mintaqaviy

⁸⁴Bobokulov I. I., Umarov X. P. Xavfsizlik asoslari. O’quv qo’llanmasi. – T.: JIDU, 2010. – B.29.

⁸⁵Панин В. Н. Международная и региональная безопасность: некоторые теоретико-методологические аспекты исследования. -С.4.

xavfsizlik, xavfsizlikning mintaqaviylashuvi kabi masalalar va ularning xususiyatlari ko'rib chiqilishi muhimdir.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, xavfsizlik – xavfsizlik subyekti manfaatlarining bevosita hech qanday to'siqlar va tahdidlarsiz ta'minlanish jarayonidir. Markaziy Osiyo mintaqasi xavfsizlik tizimi juda murakkab hodisa bo'lib unda uch toifa faktorlar muhim rol o'ynaydi. Dastlab, asosiy kuchni o'zida jamlovchi hali to'liq anglab yetilmagan ichki faktor muhim o'rin tutadi, chunki mintaqada davlatlari xavfsizligi qo'shni davlatlar xavfsizligi demakdir. Zanjir nazariyasi mohiyatidan kelib chiqilsa, mintaqada davlatlari hududlarida yechilishi mumkin bo'lgan ichki faktorlar yig'ilib chegaralaridan tashqariga chiqishi natijasida ikkinchi toifa ya'ni mintaqaviy faktorni ya'ni o'zaro ishonchni mustahkamlash orqali va chegara masalalarini hal etilishi orqali ta'minlanishini taqozo etadi.

REFERENCES

1. Mirziyoyev Sh. M. “Buyuk kelajagimizni mard va oliyjanob xalqimiz bilan birga quramiz”. “O'zbekiston”. NMIU, -2017. –B.490.
2. O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI DAVLAT XAVFSIZLIK XIZMATI TO‘G‘RISIDA”gi O‘zbekiston Respublikasining Qonuni. <https://www.lex.uz/docs/-3610935>
3. Bobokulov I. I., Umarov X. P. Xavfsizlik asoslari. O'quv qo'llanmasi. – T.: JIDU, 2010. – B.179.
4. Bobokulov I. I. Xavfsizlik. Lug'at. - T.: Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti, 2011. – B.147.
5. Toshbekova M. X. “Problem of Solving Ideological Threats in the Context Globalization” 5 th International emi entrepreneurship social sciences congress june 29-30. 2020/ Gostivar-N-Macedonia. 2020 www.emissc.org
6. Панин В. Н. Международная и региональная безопасность: некоторые теоретико-методологические аспекты исследования. –В.6.
7. Чеканов В.Е. Некоторые проблемы законодательного обеспечения национальной безопасности Российской Федерации в современных условиях // ФСБ России. Правовое регулирование деятельности Федеральной службы безопасности по обеспечению национальной безопасности Российской Федерации : науч.-практ. комментарий / под ред. В.Н. Ушакова, И.Л. Трунова. – М., 2006, с. 591.
8. <https://cyberleninka.ru>
9. <https://elibrary.ru>

ADABIYOTSHUNOSLIKDA BADIY PSIXOLOGIZM TUSHUNCHASI VA MASALANING TARIXI

Abdullaeva Dilafruz Suratillaevna

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti, tayanch doktorant

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada bugungi adabiyotshunoslikda dolzarb bo'lgan masalalardan biri – badiiy psixologizm tushunchasi hamda ushbu masalaning tarixi borasida fikr yuritilgan. Badiiy psixologizmning adabiyotshunoslik ilmiga kirib kelishi, bu sohada amalga oshirilgan ilk tadqiqotlar, rus va o'zbek adabiyotshunos olimlarining nazariy qarashlariga alohida to'xtab o'tilgan hamda badiiy psixologizm va psixologik tahlil terminlariga munosabat bildirilgan. Shuningdek, badiiy psixologizmning analitik, dinamik va tipologik prinsiplari va ularning adabiy turlar hamda janrlar kesimidagi o'rni tahlil etilgan.

Tayanch so'zlar: *badiiy psixologizm, badiiy obraz, ruhiyat, psixologik tahlil, psixoanaliz, analitik prinsip, dinamik prinsip, tipologik prinsip, epos, lirika, drama.*

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается один из актуальных вопросов современной литературы - концепция художественной психологии и история вопроса, введение художественной психологии в изучение литературы, первые исследования в этой области, теоретические взгляды русских и узбекских литературоведов, трактовка терминов «художественная психология» и «психологический анализ». Также анализируются аналитические, динамические и типологические принципы художественной психологии и их место в литературных типах и жанрах.

Ключевые слова: *художественный психологизм, художественный образ, психологический анализ, психоанализ, аналитический принцип, динамический принцип, типологический принцип, эпос, лирика, драма.*

ABSTRACT

The article examines one of the most pressing issues of modern literature - the concept of artistic psychology and the history of the issue. The introduction of artistic psychology into the study of literature, the first studies in this area, the theoretical views of Russian and Uzbek literary scholars, the interpretation of the terms “artistic psychology” and “psychological analysis”. He also analyzes the analytical, dynamic and typological principles of art psychology and their place in literary types and genres.

Key words: artistic psychologism, artistic image, psychological analysis, psychoanalysis, analytical principle, dynamic principle, typological principle, epic, lyrics, drama.

KIRISH

Badiiy asar – ijodkor tafakkuri mahsuli bo‘lib, unda inson va jamiyat hayoti, uning taqdir yo‘li va qismati o‘z tasvirini topadi. Har bir badiiy asarda hayotimizda sodir bo‘lib o‘tgan yoki bo‘lishi mumkin bo‘lgan voqea-xodisalar muallif tomonidan o‘quvchi-kitobxoniga badiiylik qonuniyatlariga asoslanib yetkazilar ekan, mazkur badiiylik qonuniyatlari turli davrlarda sayqallanib, an'anaviylik va novatorlik orasida muntazam shakllanishda davom etadi. Badiiy asarlarda ko‘tarilayotgan muammolar, o‘quvchi e‘tiboriga va xukmiga havola qilinayotgan masalalar – badiiy asar mavzusi va mazmuni bevosita asar yaratilgan davr ijtimoiy muhiti bilan chambarchas bog‘liqdir. Ma‘lum bir davr va uning vakillari haqida qiziqarli va muhim voqealarni to‘xtovsiz so‘zlash mumkin, ammo voqealarning shunchaki bayoni badiiy asar darajasiga ko‘tarilishi uchun ijodkor turli badiiy tasvir vositalaridan foydalangan xolda voqealar bayonini san‘at asari darajasiga olib chiqadi. Asardagi badiiy obraz xarakterini chuqur va to‘liq ochib berishda muallif badiiy tasvir vositalari bilan qatorda psixologik tasvir vositalaridan ham foydalandi. Asarda muallif tomonidan qahramon ichki dunyosiga chuqur kirib borish, obraz ruhiy olamining batafsil tavsifi, qalb kechinmalarining tasviri – “badiiy psixologizm” deb yuritiladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Psixologizm atamasi psixologik tahlil, psixologik tasvir, psixologik obraz, psixologik roman, psixologik hikoya va psixologiya kabi atamalar bilan bog‘liq. A. B. Yesin ta‘biri bilan aytganda, badiiy psixologizm – bu asar personajining hayot olami, fikrlari, mulohazalarining o‘ziga xos badiiy vositalardan foydalangan xolda juda to‘liq, batafsil va chuqur ifodalab berish [7].

Rus adabiyotshunoslik ilmida ruhiyat mavzusida birinchilardan bo‘lib tadqiqot olib borgan N.G. Chernishevskiy psixologik tahlil xilma-xil bo‘lishi mumkin deydi va bir muallif xarakter qirralarini ochib berishga urinsa, boshqasi – xarakter shakllanishiga jamiyat va turmush ta‘sirini ko‘rsatib beradi; uchinchi – xatti-harakatlarning his-tuyg‘ular bilan aloqadorligini; to‘rtinchi – ehtiroslar tahlili tasvirlaydi [5].

Rus adabiyotshunosligiga psixologizm tushunchasi qariyb ikki yuz yil avval kirib ketgan bo‘lsa, bu muammoni ilm dunyosiga olimlar A.A. Potebney, D.N. Ovsyaniko-Kulikovskiy olib kirgan, adabiyotshunoslikda M.M. Baxtin, JI.Ya.

Ginzburg, A.B. Yesin, D.S. Lixachev, psixologiya fanida esa L.S. Vigotskiy, I.V. Straxoviy, G.G. Granik, O.V. Soboleva tomonidan chuqur tadqiq qilingan.

Adabiyotda psixologizmning rivojlanish tarixini tavsiflab, adabiyotshunos olim L.Ya.Ginzburg “mavjud adabiy janrlarda psixologik yangiliklar endigina nish urayotgan bir vaqtda, badiiy adabiyotning yondosh janrlari bo‘lmish – rasoil, kundaliklar, memuarlar va avtobiografik janrlarda psixologizm allakachon o‘rnashib bo‘lgan edi” deb yozadi[1, 29].

O‘z o‘rnida psixologizm atamasi turlicha ta’riflarga ega. Rus adabiyotshunolik terminlari qomusida “Psixologizm (adabiyotda) – qahramonlar ichki olami: ularning o‘y-xayollari, orzu-umidlari, iztiroblarining chuqur va batafsil tasviri”[2] . L.Ya.Ginzburg esa “... ko‘ngil olami ziddiyatlarining chuqur tadqiqi” deya ta’riflansa, A.B. Yesin psixologizmni keng va tor ma’nolari mavjud ekanligiga to‘xtalib o‘tadi – keng ma’noda inson hayotini tarannum etuvchi va xarakterini tasvirlab beruvchi barcha san’at turlarining xususiyati tushunilsa, tor ma’noda esa inson ichki olamidagi hayot va jarayonlarning tasviri deyiladi [3, 10].

O‘zbek adabiyotshunos olimlari tomonidan tuzilgan adabiyotshunoslik terminlari lug‘atida badiiy psixologizm atamasiga “badiiy asarda to‘laqonli inson obrazini yaratishning muhim vositalaridan biri; personaj ruhiyatining ochib berilishi, xatti-harakatlari va gap-so‘zlarining psixologik jihatdan asoslanishi, shu maqsadlarga xizmat qiluvchi usul va vositalarning jamlanmasi” [4, 48] deya ta’rif berilgan.

O‘zbek adabiyotshunosligida badiiy psixologizm masalasi ilmiy maydonga o‘tgan asrning o‘rtalarida kirib kelib, Milliy adabiyotshunosligimizda bu atama sintez bo‘lgan holda o‘zining ruhiyat (psixologizm), ruhiyat tasviri (psixologik tasvir), ruhiyat talqini (psixologik talqin), ruhiyat tahlili (psixologik tahlili)- kabi nomlariga ega bo‘ldi. “Ruhiyat” atamasining “psixologizm” (yun. psyche – qalb; logos – o‘rganmoq) termini bilan sinonim sifatida qo‘llanilishini joiz deyish mumkin, sababi 5 jildli “O‘zbek tilining izohli lug‘ati” [6]da ruhga – “jon”, ruhiyatga esa – “jonning holati”, deya izoh berilgan. Bu izoh albatta adabiy termin uchun nomukammal bo‘lsada, ammo ma’no jihatdan ikkila termin ham bir mazmuni beradi.

O‘zbek adabiyotshunos olimlari XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab badiiy psixologizm va psixologik tahlil masalasiga bag‘ishlangan izlanishlar olib bordilar. Jumladan, A.Rasulovning “Xarakter molodeji v sovremennix uzbekskix sovetkix povestyax” , N.Shodievning “Abdulla Qahhorning asarlarida psixologik tahlil mahorati” , N.Yuldashevning “Problemi psixologicheskogo analiza v uzbekskoy proze (Vnutrenniy monolog v romanax A.Kadiri, Aybeka, A.Kaxxara, A.Yakubova) nomzodli dissertatsiyalari, X.Umurovning “O‘zbek romanlarida ruhiy tahlil

muammosi” doktorlik dissertasiyasi , A.Xolmurodovning “Odil Yoqubov romanlarida psixologizm” , P.Kenjaevaning “Hozirgi o‘zbek hikoyalarida qahramon ruhiyatini tasvirlash tamoyillari” nomzodlik dissertasiyasi hamda monografiyasida , M.Boboxonovning “Hozirgi o‘zbek qissachiligida badiiy psixologizm” nomzodlik dissertasiyasida, M.Sheralievning “Hozirgi o‘zbek nasrida kinoya (ijtimoiy-psixologik omillari, poetik tizimdagi o‘rni)” , Yu.Eshmatovning “Istiqlol davri o‘zbek qissachiligida ayol ruhiyatining badiiy talqini , Sh.Botirovaning “Hozirgi o‘zbek romanlarida badiiy psixologizm (Ulug‘bek Hamdamning “Muvozanat”, “Isyon va itoat”, “Sabo va Samandar” romanlari misolida) filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissersiyalarida badiiy psixologizm va psixologik tahlil masalalarini turli aspektlarini tadqiq etgan bo‘lsalar, M.Kilichevaning “Ingliz va o‘zbek adabiyotida psixologik holatlar talqinida adabiy ta'sir muammosi (yolg‘izlik motivi misolida)” , N.Qobilovning “Jek London va Abdulla Qahhor ijodida badiiy psixologizm” mavzusidagi filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissersiyalarida badiiy psixologizm va ruhiyat mavzularida qiyosiy tadqiqot olib borganlar.

Garchi, o‘zbek adabiyotshunosligi ilmiy davralarida psixologizm hamda ruhiyat bilan bog‘liq tushunchalar XX asrning o‘rtalarida e’tirof etila boshlagan bo‘lsada, shaxs ruhiyati talqini va tahlili Sharq mumtoz adabiyoti vakillari ijodida ham yetakchi o‘rinni egallagan. Birgina o‘zbek adabiyotining o‘zida Alisher Navoiy tomonidan epik dostonlarda, lirik asarlarda inson ruhiyatining qavat-qavat sirlari ochilgani, Sharqning buyuk shoiri tomonidan badiiy psixologizmning xilma-xil usul va vositalari qo‘llangani ham haqiqat [8, 63-81; 9, 128-130]

Ammo, ayrim adabiyotshunos olimlarning fikriga ko‘ra, adabiyotshunoslikda badiiy psixologizm masalasi xali-xanuz to‘liq nazariy asoslab berilmagan va “adabiyotshunoslik ilmida semantik jihatdan yetarli darajada aniq emas” [10, 6].

Adabiyotshunoslikka oid ilmiy manbalarda badiiy psixologizmning uchta asosiy prinsiplari – dinamik prinsip, analitik prinsip va tipologik prinsip ajratib ko‘rsatiladi. Dinamik prinsipda qahramon ruhiyati uning xatti-harakatlari, mimika va qiliklari, turli hayotiy vaziyatlarda o‘zini tutishi va gap-so‘zlari orqali ifodalab beriladi, “mohiyatan bu dramatik asar personajlari ruhiyatini ochish usuliga o‘xshash, shu boisdan dinamik prinsip ba’zan psixologik tahlilning dramaturgik uchuli deb ta’riflanadi [4, 49]. Tipologik prinsipda obraz ruhiyati uni shakllantirgan va qurshab turgan muhit shart-sharoitlari bilan bog‘lab tasvirlab beriladi. Analitik prinsipda qahramon ichki kechinmalari, qalbidagi his-tuyg‘ulari, tafakkur va mulohazasi, o‘y-fikrlari dinamikasi tasvirlanadi. “Bunda bir hisdan boshqa his, bir o‘ydan boshqa fikr

o'sib chiqadi, ular bir-birini to'ldiradi, sifat jihatidan o'zgartiradi" [4, 49]. Bu shakl personajlar taqdiri va tafakkurida keskin burilishlarni ko'rsatib berishga imkon beradi, shu sababli ham ayrim tadqiqotchilar "qalb dialektikasi" shakli deb ham ataydilar.

Ta'kidlab o'tish joizki, muallif badiiy obraz xarakteri va uning ruhiyatini ochib berishda yuqorida zikr etilgan uchchala shakldan birgalikda, bir-birini to'ldirgan holda foydalanishi mumkin. Bunda prinsiplardan biri yetakchi bo'lsa, qolgan ikkitasi uni to'ldirish uchun xizmat qiladi. Umumman olganda, badiiy psixologizmga oid tadqiqotlarda "xarakter" tushunchasi yetakchi o'rinni egallaydi. Sababi, bu yo'nalishdagi tadqiqotlar adabiyotshunoslik ilmiga oid bo'lsada, bir tomondan ruhiyatshunoslik ilmi bilan bevosita bog'liq bo'lib, mazkur ikki soha kesishmasiga asoslanadi. Bu esa o'z navbatida "xarakter" tushunchasini ham adabiyotshunoslik, ham ruhiyatshunoslik nuqtai nazaridan aniqlashtirib olishni taqazo etadi.

Adabiyotshunoslik terminlar lug'atida "xarakter" (yun. character – belgi, farqlovchi xususiyat) tushunchasiga quyidagicha ta'rif berilgan – "muayyan davr va muhit kishilariga xos eng muhim umumiy xususiyatlar bilan alohida shaxsga xos individual xususiyatlarni o'zida uyg'un mujassam etgan inson obrazi" [4, 352]. Rus olimlari taqdim etgan adabiyotshunoslik terminlari ensiklopediyasida esa xarakter atamasiga ta'rif berib, uni quyidagicha toifalarga ajratib kursatadi – "xarakter bu adabiyotda va san'atda obrazning aniqligidir: ijtimoiy, milliy, maishiy, psixologik. Agar tip bu – umumiylikni individuallikda ko'rsatib berish bo'lsa, xarakter – eng avvalo individuallikni namoyon qiladi" [2].

Yuqoridagi ta'riflarning ikkisi ham xarakterning ruhiyatshunoslik nuqtai nazarini ta'kidlamogda; ruhiyatshunoslik lug'atlarida xarakter – "shaxsning xatti-harakati va atrof muhitga munosabatida namoyon bo'ladigan individual xususiyati [11]" deya ta'riflanadi. Rus ruhiyatshunoslik ilmi darg'asi S. JI. Rubinshteyn "Xarakter haqida gapirganda, u odatda shaxsning barcha ko'rinishlarida ma'lum bir iz qoldiradigan va unga dunyoga, avvalambor, boshqa odamlarga nisbatan o'ziga xos munosabatini bildiradigan xususiyatlar jamlanmasini anglatadi [12]" deb ta'rif beradi va "shaxsning ichki xususiyatlari" deya terminga yanada aniqlik kiritadi. Shunday qilib, ruhiyatshunoslik fani shaxs axloqiy asosining xarakter shakllanishidagi ahamiyatini ta'kidlaydi. Badiiy adabiyotda asarning g'oyaviy-estetik ahamiyatini personajlar xarakteri ochib bersa, personaj xarakterining yozuvchi tomonidan ochib berilishi psixologik tahlil vositasi hisoblanadi. Badiiy asarda asosiy urg'u qahramon ichki olami, botiniy hayoti, o'y-kechinmalariga qaratilmagan bo'lsa, u xolda har qanday obraz xarakteri xam badiiy psixologizm namunasi bo'la olmaydi. Chunki, "psixologizm – adabiy asar badiiyatining asosiy, ammo yagona bo'lmagan mezon

[13]” hisoblanib, “psixologizm – agar badiiy asar uchun botinan zarur bo‘lsagina, u asarning yutug‘i bo‘la oladi [3]”.

Yozuvchi personaj xarakterini yaratish ekan, uni ruhiyatini bevosita yoki bilvosita ochib berishi mumkin. Personaj uy-kechinmalari, his-tuygularining "ichki monolog", "ong oqimi" tarzida yoki muallif tilidan (o‘ziniki bulmagan avtor gapi) bayon qilinishi psixologik tasvirning bevosita shakli xisoblanadi. Asarda personaj ruhiyatining uning xatti-xarakatlari, gap-so‘zlari, yuz-ko‘z ifodalari (mimikasi), undagi fiziologik o‘zgarishlarni ko‘rsatish orqali ochib berilishi bilvosita psixologik tasvirdir. Ruxiy tasvirning bu ikki ko‘rinishi bir-birini to‘ldiradi, shu bois ham muayyan personaj ruhiyatini tasvirlashda yozuvchi bularning har ikkisidan ham o‘rni bilan unumli foydalanadi [14, 67].

Badiiy psixologizm tushunchasi bilan psixologik tahlil yoki psixologik tasvir kabi tushunchalarning o‘zaro aloqasi bor-ki, olimlar va tadqiqotchilar o‘rtasida baxsli xolatlarni yuzaga keltiradi. Ammo bu savollar nazariy jihatdan bugunga qadar ochiq qolmoqda – ayrim tadqiqotchilar bu terminlarga aniqlik kiritsalar, boshqa guruh olimlar bu nazariyani chetlab o‘tishga harakat qiladi.

Psixologizm – Abdulla Qahhor tili bilan aytganda “Yozuvchi mahoratining muhim jihatidir”. Bunda yozuvchi qahramon ichki dunyosini, psixologiyasini o‘z uslubi orqali ochib beradi. Unda yozuvchi ichki monolog, nutqiy xarakteristika, psixologik portret, gallyusinasiya, tush kabi psixologik tasvir vositalaridan foydalanib, qahramon ichki olamini ochib beradi. Bunda yozuvchi qahramon tashqi dunyoga faqatgina ichki dunyosini yoritib berish uchungina murojaat qiladi. O‘zbek adabiyotshunosligi va adabiy tanqidida “psixologizm” va “psixologik tahlil” terminlari farqlanmay ishlatiladi. Ammo bu ikki termini bir ma’noda qo‘llash noo‘rindir, deya e’tirof etadi professor H.Umurov, – Psixologizm “psixologik tahlil” tushunchasiga nisbatan keng bo‘lib, u o‘zida bevosita avtorning psixologiyasini qamrab oladi. U adabiyotning o‘ziga xos qonuniy hodisasi bo‘lib, yozuvchining xohishiga bog‘liq bo‘lmagan holda namoyon bo‘ladi. “Psixologik tahlil” esa, inson psixikasi jarayonlarini, uning fikr va hissiyotidagi turlituman “ohang”lar rivojini aks ettiruvchi, qahramon ruhiy dunyosini analitik prinsipda ochuvchi estetik kategoriyadir. Shuningdek, psixologizmga nisbatan psixologik tahlil o‘zining ichki monolog, o‘ziniki bo‘lmagan nutq, psixologik portret, ikki syujetli diolog kabi aniq belgilariga ega. Shunday qilib, psixologizm adabiyotning qonuniy badiiy hodisasi, psixologik tahlil esa ana shu qonuniy badiiy hodisaning murakkab ko‘rinishi (kategoriyasi)dir. Bundan tashqari, yuqoridagi terminlarning o‘zbekcha variantlari ham ko‘p bo‘lib, ularning hammasi ham bir xil ma’noda qo‘llanadi. Masalan,

“Adabiyot nazariyasi”da “psixologizm”, “ichki dunyo tasviri”, “psixologik analiz”; M.Abdurahmonovanning broshyurasida – “ruhiy dunyo tasviri”, “ruhiy tahlil”, “psixologik tasvir”; N.Shodievning “Ruhiyat rassomi” risolasida – “psixologik tahlil”, “ichki hayot tasviri” kabi” [15, 17]. Bizningcha, psixologik tahlil obraz ruhiyatini, ichki olamini ochib berish yo‘li bo‘lsa, psixologizm uning yanada takomillashgan, chuqur hamda mukammalrok ishlangan ko‘rinishidir.

“Psixologik analiz”, “psixologik tahlil”, “ruhiy tahlil” atamalari ham o‘zaro ma‘nodosh. Ammo “psixoanaliz” terminini “psixologik analiz”ning qisqartmasi tarzida bu qatorga qo‘shib bo‘lmaydi. Chunki bu so‘z XIX asr oxiri – XX asr boshlarida avstriyalik vrach-psixoterapevt Zigmund Freyd asos solgan nazariy qarashlar tizimini anglatadi. Psixoanaliz – termindir [16, 20].

Psixologik tahlil hamda psixologik tasvir vositalariga keladigan bo‘lsak, ijodkor personaj ruhiy holatini, uning ichki kechinmalari va ichki hayotini ko‘rsatib berish uchun badiiyat qonuniyatlarga tayangan holda odatiy va noodatiy tasvir vositalaridan foydalanishi mumkin. Ichki monolog (monolog muhokama, monolog xotira, monolog-mulohaza), nutqiy xarakteristika, takror so‘zlar, ong oqimi, psixologik portret (dinamik portret, statik portret), ramzlardan unumli foydalangan holda, noodatiy badiiy tasvir vositalari gallyusiyanasiya, shaxsiyatning ikkilanuvi, o‘zi bilan suhbat, maktub va kundaliklari, tush kabilardan ham foydalanishi tez-tez kuzatiladi.

Adabiyotshunoslikda bugungi kunda badiiy psixologizmni tadqiq qilishning metodologiyasi to‘liq ishlab chiqilgan. Bu masalaga bag‘ishlangan deyarli barcha ilmiy tadqiqot ishlari adabiy asar yozilgan davr tarixiy-ijtimoiy jarayonlari, yozuvchining shaxsiy uslub va metodi inobatga olgan xolda bajarilgan. Rus adabiyotshunos olimasi M. JI. Bedrikova o‘z tadqiqoti doirasida “psixologizm darajasi” atamasini kiritadi hamda uni quyidagicha kriteriyalar asosida tasniflaydi:

1) matnda psixologizmni kuchaytiruvchi vositalar (psixologik detal', psixologik tafsilot, personajlarning psixologik hatti-xarakatlari, psixologiklashtirilgan (psixologizirovanniy) tavsif);

2) qahramonlarni tavsirlash vositalari (psixologik portret, psixologik xarakteristika, psixologik konflikt, psixologiklashtirilgan syujet, "qalb dialektikasi";

3) xarakter i vaziyat nisbati (qahramon tomonidan xronotopning “qalban” o‘zlashtirilishi, qahramonning o‘z-o‘zini anglashi, vaziyat taqazosi bilan qahramonni ruhan o‘zgarishi) [17].

Badiiy asar psixologik darajasini belgilashda adabiy tur va janrlar ham muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, lirika – inson qalbi va ichki his-tuyg‘ulari kuychisi ekanligi ma‘lum, demak u bevosita ruhiyat tasviri bilan bog‘liq holda shoir

psixologiyasi va ichki olamini tarannum etadi. Dramatik turda ruhiyatni tasvirlash dinamik prinsip asosiga qurilishi haqida yuqorida batafsil to‘xtalib o‘tgan edik .

Epos – inson ruhiyatini tasvirlashning xilma-xil vositalari, usullaridan iborat keng imkoniyatlarga ega. Epik turda lirika va dramadagi barcha usul va vositalar o‘ziga xos ravishda sintezlashadi. Yozuvchi lirikadagi singari o‘z qahramonining ichki dunyosidan turib ham, qahramonning o‘z nutqi vositasida ham, tashqi xarakteristika va holatlar tasviri orqali ham ruhiyat dunyosiga daxl qilaveradi. Ayni paytda badiiy psixologizmdan foydalanish epik tur janrlariaro ham farqli xususiyatlarga ega . Epik janrlar orasida hikoya, xususan psixologik hikoyaning o‘rni bugungi kun adabiy jarayonlarida yetakchilik qilmoqda. Hikoya – hayotning kichik bir parchasini aks ettirganidan, epizodik tarzda unda bir yoki bir necha hayotiy voqea qalamga olinganidan bu janrda qahramon ruhiy dunyosi izchil ravishda batafsil yoritish, “qalb dialektikasi”ni chuqur va to‘liq ochib berish yozuvchidan katta mahorat va iste’dod talab qiladi. Roman va qissa kabi katta yoki o‘rta hajmdagi nasriy asarlarda qahramon xarakteri, uning ruhiyati, botiniy hayoti va ichki kechinmalarini ochib berish uchun yozuvchida imkoniyat va vaqt ko‘proq bo‘ladi [16, 19]. Epik janrlar orasida hikoya, xususan psixologik hikoyaning o‘rni bugungi kun adabiy jarayonlarida yetakchilik qilmoqda. Hikoya – hayotning kichik bir parchasini aks ettirganidan, epizodik tarzda unda bir yoki bir necha hayotiy voqea qalamga olinganidan bu janrda qahramon ruhiy dunyosi izchil ravishda batafsil yoritish, “qalb dialektikasi”ni chuqur va to‘liq ochib berish yozuvchidan katta mahorat va iste’dod talab qiladi. Roman va qissa kabi katta yoki o‘rta hajmdagi nasriy asarlarda qahramon xarakteri, uning ruhiyati, botiniy hayoti va ichki kechinmalarini ochib berish uchun yozuvchida imkoniyat va vaqt ko‘proq bo‘ladi.

XULOSA

Badiiy psixologizm masalasi tarixini rus va o‘zbek adabiyotshunosligi doirasida qo‘rib chiqar ekanmiz, o‘zbek adabiyotshunosligida bu masalada amalga oshirilishi lozim bo‘lgan ilmiy tadqiqotlar bugungi kunda dolzarb va zarur ekanligining guvohi bo‘lamiz. Rus adabiyotshunos-olimlarining ilmiy tadqiqotlarida badiiy psixologizm muammosi nisbatan ancha chuqur o‘rganilgan bo‘lib, mazkur nazariyaga oid qarashlari batafsil ochib berilgan. Jahon adabiy jarayonlari shiddat bilan rivojlanib, o‘sib va kun sayin o‘zgarib borayotgan modern adabiyoti namunalari orasida psixologik roman, psixologik qissa va psixologik hikoya kabi nasriy janrlarni har bir xalq adabiyoti doirasida tadqiq etish va o‘rganish bugungi kun fani oldidagi dolzarb masalalardan biridir.

REFERENCES

1. Гинзбург, Л. Я. О психологической прозе. О литературном герое. СПб.: Азбука, 2016.
2. Литературная энциклопедия терминов и понятий ; под ред. А. Н. Николюкина. М.: 2001 (<https://www.academia.edu/37372082/>).
3. Есин А. Б. Психологизм русской классической литературы : учебное пособие. — М. : Флинта : Наука, 2011.
4. Адабиётшунослик луғати. Д. Куронов ва б. Т.: Академнашр, 2013.
5. Н. Г. Чернышевский. Собрание сочинений в пяти томах. Том 3. Литературная критика. Библиотека "Огонек". М.: "Правда", 1974 (http://az.lib.ru/c/chernyshevskij_n_g/text_0240.shtml).
6. "Ўзбекистон миллий энциклопедияси" нашриёти, 2007.
7. <http://www.litmind.ru/milits-616-1.html>
8. Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси. – Т.: Фан. 1983; яна: "Хамса"да бадиий психологизм типлари // Алишер Навоий "Хамса"си (таджикотлар). – Т.: Фан, 1986.
9. Машрабова Г. Навоийнинг "Лайли ва Мажнун" достонида рухият тасвири // Навоийга армуғон. – Т.: А. Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти, 2003.
10. Золотухина, О. Б. Психологизм в литературе : пособие по спецкурсу для студ. спец. — Гродно : ГрГУ, 2009.
11. <https://qomus.info/encyclopedia/cat-x/xarakter-uz/>
12. С.Л. Рубинштейн. Учение о характере/Отрывок из монографии С.Л. Рубинштейна "Основы общей психологии" (.<https://www.psychology-online.net/articles/doc-451.html>)
13. Барабаш О.В. Психологизм как конструктивный компонент поэтики романа Л.Н. Толстого "Анна Каренина": диссертация ... кандидата филологических наук. - Москва, 2008 (<http://www.dslib.net/russkaja-literatura/psihologizm-kak-konstruktivnyj-komponent-pojetiki-romana-l-n-tolstogo-anna.html>).
14. Куронов Д. Адабиётшуносликка кириш. – А.: Ҳаёт нашриёти, 2002.
15. Умутов Ҳ. Бадиий психологизм ва ҳозирги ўзбек романчилиги. – Т., Фан, 1983.
16. Н. Қобилова. Жек Лондон ва Абдулла Қаҳҳор ижодида бадиий психологизм. Филол. фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. – Бухоро, 2020.
17. <https://www.dissercat.com/content/osobennosti-psikhologizma-russkoi-prozyv-toroj-poloviny-1980-kh-godov-tvorchestvo-v-astafeva>

O‘Z SO‘ZIGA EGA BO‘LISHNING MASHAQQATLI YO‘LI

Namaz Karimov

Rus adabiyoti va uni o‘qitish metodikasi kafedrasida o‘qituvchisi

Zulfiya Karimova

Rus adabiyoti va uni o‘qitish metodikasi kafedrasida o‘qituvchisi

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada notiq nutqining jozibali, go‘zal bo‘lishi, so‘z san‘atini o‘rganishda fikrlar oqimidan asosiylarini ajrata olish, kitobiy iboralariga o‘ralashib qolmaslik, o‘quvchilar ongida jonli fikr va tuyg‘ularini uyg‘otish, keraksiz so‘zlardan foydalanmaslik haqida so‘z yuritiladi.

***Kalit so‘zlar:** Til aylanmasi, nutq matni, material tanlash, o‘ziga xoslik, tasavvur, mexanik o‘zlashtirish, kitobiy iboralar, loyixalar*

НЕЛЕГКИЙ ПУТЬ К СОБСТВЕННОМУ СЛОВУ

Намаз Каримов

ст. преподаватель кафедры русской литературы и методики её преподавания, ДжГПИ, Узбекистан

e-mail: mega.namaz@mail.ru

Зульфия Каримова

преподаватель кафедры русского языка и методики его преподавания ДжГПИ, Узбекистан

АННОТАЦИЯ

В данной статье речь идет о привлекательной, красивой речи оратора, о том, как отличить основное из потока мыслей при изучении словесного искусства, как не оказаться в плену книжных фраз, вызывать яркие мысли и чувства в сознании учащихся, как не использовать ненужные слова.

***Ключевые слова:** языковой оборот, текст речи, отбор материала, индивидуальность, воображение, механическое усвоение, книжные фразы, проект*

THE NOT EASY WAY TO YOUR OWN WORD

Namaz Karimov

Senior Lecturer of the Department of Russian Literature and Methods of its Teaching, JSPI, Uzbekistan

Zulfiya Karimova

Lecturer at the Department of the Russian Language and Teaching Methods,
JSPI, Uzbekistan

ABSTRACT

This article is about an attractive, beautiful speech of the speaker, about how to distinguish the main from the stream of thoughts when studying verbal art, how not to be captivated by book phrases, evoke vivid thoughts and feelings in the minds of students, how not to use unnecessary words.

Key words: *language turnover, speech text, material selection, individuality, imagination, mechanical assimilation, book phrases, project.*

KIRISH

Kasbiy bilimlarni kengaytirish, badiiy asarlarni o‘qish va tahlil qilish san’atini egallash talabaga aqliy va nutq madaniyati darajasini oshirish uchun ko‘p narsa beradi. Fan bo‘yicha bilim va ko‘nikmalar kasbiy nutq faoliyatini takomillashtirish uchun asos bo‘lib xizmat qiladi. Lekin bu masalaning faqat bir tomoni. Boshqa tomoni-amaliyot, mashqlar va nutq treningi. Chiroyli gapira olish uchun har xil ijodiy mashqlarni bajarib, bu ishni muntazam, maqsadga muvofiq ravishda doimiy bajarib borish kerak.

Avvalo, so‘zlarning mexanik o‘zlashtirilishiga yo‘l qo‘ymaslik uchun matnni o‘qish odatini rivojlantirish kerak. Gap shundaki, ayrim talabalar darslik, maqola matni ustida ishlaganda, mazmun-mohiyatiga yetarlicha chuqur kirib bormasdan, iboralarni, butun matn bo‘laklarini eslab qoladilar. Bundan tashqari, ba‘zan nutq mazmuni va shaklini idrok yetishning o‘ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib, ma’nolarni o‘zlashtirmay so‘zlarni ixtiyorsiz yodlash kuzatiladi. Bu esa materialni taqdim etishda o‘quvchining kitob iboralariga o‘ralashib qolishiga va o‘z hikoyasida kerakli fikr va so‘z erkinligini topa olmasligiga olib keladi.

Shoirona fikrlash o‘qituvchi ijodiga ham taalluqlidir. O‘qituvchining har doim aytadigan gapi bor. Agar u o‘z fanini sevsa, ishini yaxshi bilsa — unda o‘z so‘zini ayta oladi. Xikmatli so‘zlar va kitobdagi haqiqatlar shaxsiy fikrlarga to‘sqinlik qilishi emas, balki qalbingizni ochish, adabiyotga munosabatingizni bildirish, o‘z estetik idrokingiz va tushunchangiz pozitsiyasidan baho berish — bu xislatlar o‘qituvchi shaxsining individualligi, betakrorligidan darak beradi. «To‘g‘ri so‘z» tushunchasiga aniqlik kiritish lozim. Bu nimani anglatadi? O‘qituvchining nutqi – bu o‘z fikri, o‘z qarashi, o‘z fikridir, u avvalo belgilangan mavzu bo‘yicha materialning mohiyatini, asosini tushunishdir.

Matnni o'qigan vaqtda so'zlar ortidagi fikrni topish, uni asosiy va ikkinchi darajali holatlarga ajratish qoidaga aylanishi kerak. Xuddi shu tarzda, nutqingizda ham oldindan tayyorlangan so'zlarni aytish emas, balki o'z fikringizni yetkazishingiz kerak. Paradoksal yangrashi mumkin, ammo «so'zlar sezilmaydigan» nutq eng kuchli ta'sir qiladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

K. Chukovskiy o'z maqolalarida shablon so'zlarga keskin qarshi chiqardi: «Har qanday so'z» deb yozgan edi, «hatto eng qadrlil so'z ham, agar u siyqasi chiqqan shablona aylanib qolish xavfi tug'lsa, u holda u eng kichik hissiyotlarni ham keltirib chiqarmaydi, juda tez-tez va mexanik ravishda ishlatiladi»

O'qituvchi o'z nutqi bilan o'quvchilarni qiziqtirib, o'ziga asir yetganda, uning fikri va tasavvuri chizgan suratlar, voqealar, his-tuyg'ular idrok etilganda, so'zlar ikkinchi darajaga aylanadi.

Agar o'qituvchi o'z vazifasini voqea-hodisa mohiyatini ochib berishda emas, balki chiroyli gapirishda ko'rsa, u faqat o'quvchilar nutqining rivojlanishiga zarar yetkazadi. So'zlarning chalkash jozibasi, so'zning go'zalligi haqida soxta tasavvur hosil qiladi. Nutqning maqsadi – o'quvchilar ongiga kirib, ularning jonli fikr va tuyg'ularini uyg'otishdir. O'qituvchi ishonтира olishi kerak. O'qituvchining ishonтира olish qobiliyati uning nutqining ruhi va samaradorligining eng muhim shartidir. Shu asosda, ya'ni bilim va e'tiqodlar birligida talabaning o'z nutqi ishlab chiqiladi va o'z matnlari yaratiladi. Nutq tayyorlashda o'z bilimlarini tasarruf etish, uni aniq maqsadlarga bo'ysundirish, ma'lum tartibda bayon etish muhim rol o'ynaydi. Nutqning samaradorligi faqat materialni tanlashga, o'qituvchining unga bo'lgan shaxsiy munosabatiga emas, balki uning taqdimoti qanday tuzilishiga ham bog'liq. Bunga qanday erishiladi? Avvalo, o'qituvchi dars mavzusi va maqsadlariga muvofiq o'z bilimi va malakasini ma'lum bir tizimga solishi kerak. Hikoya, suhbat, ma'ruza matni mavzuga yaqin yoki uzoq bo'lgan hamma fikrlarni emas, balki uni ochib beradiganlarini o'z ichiga olishi kerak.

Yangi ish boshlagan o'qituvchilar odatiy xatosi – mavzu haqida barcha ma'lumotlarni yetkazishga xarakat qilish. Qancha ko'p bo'lsa, shuncha yaxshi degandek. Siz bilgan hamma narsani aytish istagi nutqni bo'sh, maqsadsiz qiladi, uni hamma narsa va hech narsa haqida suhbatga aylantiradi.

Ishni materialni qat'iy tanlashdan boshlash, uni taqdim etish tartibini belgilab olish kerak. Ma'lumki, biror narsa yaratish, qurish uchun loyiha ishlab chiqish, chizmalar chizish va ularga muvofiq inshootlar va binolar qurish kerak bo'ladi. Nutq matni esa inson tafakkurining bir qurilish mahsulidir. Uni yaratish uchun ma'no va

uning yaxlitligi, asosiy tarkibiy qismlari haqida bir tushuncha avvaldan bo‘lishi kerak! Bu yerda ham «chizma» ning o‘z rivojlanishi mavjud: bu reja tuzish, komponentlar va elementlar o‘rtasidagi ichki nisbatlarni aniqlash, o‘zaro aloqalarni o‘rnatishdir. Va bu bino «standart loyihalar» (ya’ni tayyor uslubiy ishlanmalar)ga muvofiq qurilmasligi, balki qarashlaringizning o‘ziga xosligi, o‘z nutq mazmunini izlab topish, ijodiy fikrlar “loyiha”si bo‘lishi kerak.

O‘qituvchining so‘zlari alohida vazifalar va ustun-vazifalarni bajarishga bo‘ysunishi kerak. Bu ustun vazifaning mavjudligi o‘qituvchi fikrining asosini tashkil etadi va boshqaradi, materialni taqdim etishda, so‘z tanlashda va nutq qurilishida yo‘nalish beradi.

Agar siz faqat mavzu haqida o‘ylasangiz va tinglayotganlar haqida o‘ylamasangiz, yaxshi gapirishni o‘rganolmaysiz. O‘quvchilar o‘qituvchi nutqiga: uning mazmuniga ham, qanday tuzilishiga ham, qanday talaffuz qilinishiga ham ta’sir ko‘rsatadilar. Shuning uchun nutqning mazmuni va shakli o‘ylanadi, vazifaga, ya’ni uni o‘quvchilar tomonidan to‘liq o‘zlashtirilishini ta’minlashga muvofiq ishlab chiqiladi: Bu material tanlash, so‘z tanlash va nutq ustida ishlash metodikasini belgilaydi. Bizningcha, nutqning tinglovchilarga yo‘naltirilganligi o‘qituvchi nutqining muhim tarkibiy qismlaridan biridir. Nutq faoliyatining bu jihatiga hamma o‘qituvchilar ham e’tibor beravermaydi. Mavzu bo‘yicha materialni oldim, reja yozdim va zarur bo‘lgan hamma narsani qildim deb ba’zi o‘qituvchilar xato o‘ylashadi. Aslida, ularning hammasi yetarli yemas. Biroz vaqt o‘tgach, bolalarning salmoqli qismi darsda uchragan so‘zlarning ma’nosini bilmasligi yoki adashtirib yuborishi ayon bo‘ladi.

O‘qituvchilar ko‘pincha til aylanmasidagi yangi so‘zlarni ma’lum bir hodisalar sinfiga murojaat qilishlari bilan cheklanadilar: masalan, «sarv-daraxt», «bulbul-qush» va hokazo. Ammo bolalar sarvqomat daraxtni, bulbulni ko‘rmagan bo‘lsalar, bunday tushuntirishlar ularning nutqi va tafakkurini rivojlantirish uchun ko‘p narsa bermaydi. Ular sxematik, rangsiz va tez orada yoddan ko‘tariladi. Yangi tushunchalarni kiritishda, bu so‘zlar yangi, notanish ekanligini yodda tutishimiz kerak; shuning uchun, so‘zlar nafaqat mantiqiy ta’riflar va so‘zning majoziy va ob’ektiv mazmunini ochib berishi, aksincha, bu mazmun bilan yangi so‘zni to‘ldirish kerak.

Darsga tayyorgarlik ko‘rishda ilmiy, tanqidiy, o‘quv adabiyotlaridan olingan materialdan foydalanib, darsning ta’limiy, tarbiyaviy maqsadlariga javob beradigan hamma resurslarni tanlab, o‘qituvchi «o‘zining elagidan o‘tkazadi», uni o‘ziga xos tushunchasi va bilimi bilan to‘ldiradi, hamma narsani o‘z idroki, tushunishi va his-tuyg‘ulari prizmasi orqali ko‘radi va yoritadi.

XULOSA

Nutq matni ustida ishlashda unga chetdan, tanqidchining qat'iy, sinchkov ko'zi bilan qarash, undagi hamma narsa asosiy g'oyani yetkazish, suratni tasvirlash va b. yetarlicha berilganmi? A.P.Chexovning aytishicha, marmardan yuzni yaratish uchun undan yuzga tegishli bo'lmagan hamma narsani olib tashlash kerak. Nutq bilan bog'lagan holda, aytishimiz mumkinki: fikrni aniq ifodalash uchun keraksiz so'zlarni olib tashlashingiz kerak.

Materialni tanlash va taqdim etish san'ati, mulohaza va dalillarning mantiqiyligi, nutq tuzilishi, to'g'ri so'zlarni tanlash va h.k. – bularning barchasi oxir-oqibat o'qituvchi o'z mavzusini qanchalik chuqur bilishi, uni bayon etish mantiqini qanchalik egallagani bilan aniqlanadi.

Xulosa qilib aytishimiz mumkinki: o'qituvchi o'z kasbining mohirlik sirlarini egallashi – o'z nutqi ustida doimo ishlashi, ma'naviy boyitishi, o'z-o'zini rivojlantirish orqali amalga oshiradi.

REFERENCES

1. Коренюк Л.Ю. “Совершенствуйте свою речь” МГЗПИ, Москва 1989.
2. Иномхўжаев С. Нотиқлик санъати асослари. — Т.: Ўқитувчи, 1982.
3. Тўлаганов А. Саҳна нутқи. — Т.: Муסיқа, 2010.
4. Все начинается с учителя. Под ред.З.И.Равкина-М,1983
5. Голубков В.В. Методика преподавания литературы -М 1962
6. Чуковский К.И. «Живой как жизнь» -М, 1962
7. Каримов Н., Каримова З. “Ўқитувчи профессионал эканлигини қандай тушуниш мумкин” 8-сон Республика илмий-онлайн конференция материаллари тўплами, 2021 й.
8. Каримова З «Касбий (профессионал) билимларни чуқурлаштириш асосидаги нутқни такомиллаштириш» Республика илмий-амалий конференция материаллари тўплами. Жиззах 2021 й.

GEOGRAPHIC CARDS AND THEIR TYPES

Tolepov Ernazar Tangatar oglu,

Assistant of the Department "methods of teaching geography" of the Faculty of history, Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyoz, Nukus city of Karakalpakstan Republic

ABSTRACT

This article covers information on the topic of geographic cards and their types. At the same time, the views on the technology of reading geographic Cards are expressed.

Keywords: *atlases; globes; linear cards, natural; climate; soil, plant; zoogeographic; Geological; minerals; economic, political, industrial; agricultural maps, large and small scale cards.*

АННОТАЦИЯ

Статья содержит информацию по теме географических карт и их типов. При этом высказываются взгляды на технологию чтения географических карточек.

Ключевые слова: *атласы; глобусы; карты линейные, натуральные; климат; почва, растение; зоогеографический; Геологический; минералы; экономический, политический, промышленный; сельскохозяйственные карты, крупномасштабные и мелкие карты.*

INTRODUCTION

We divide the practical and visual methods of teaching into cartographic methods, observation and experimental methods. The cards are the main teaching tools in geography education. Geographic cards can be used in all forms of teaching; in teaching, in practical work, in independent work, in assessing knowledge, etc.k. The difference of school geographic maps from other maps is that they are adapted to the age and development of students. For Primary School students, cards that are simpler, easier to understand and read are issued, and for higher grades, more complex maps are published. We can divide the maps used in secondary schools into the following groups: wall maps; maps inside textbooks; atlases; globes; linear cards. According to the content, the maps of the mural school are very diverse: natural; climatic; soil, vegetation; zoogeographic; Geological; minerals; economic, political, industrial; agriculture, transport, etc.k. As they are different, they also have a common similarity. All of them will be used in the classroom, will be adapted to the remote viewing of students, that is, the scale will be greater. With the help of these

maps, students perform practical and independent work in the study and answer certain questions.. Therefore, they should be in size, which has a good appearance and great accuracy. Depending on the type of Cards, their sizes will vary. Maps of the world, maps of individual matter are currently being released at the size of 1,5x1,8m. Maps of Uzbekistan and Central Asia are also issued almost of this size.

The cards must be clearly and clearly visible. Students should be able to clearly see the geographic event and existence in them from 5-6 m. For this, the most important things are reflected on the card. For example, as the river is depicted, its main part and the largest tributaries are shown, while the tributaries of the tributaries are not shown. Colors should be chosen well so that the card looks clear. Colors should be sharply distinguished from each other. Another requirement to put on the wall maps is that they are beautiful. If the card is beautiful and clear, the students will be able to read and understand them easily. Relief on school Cards is made mainly by coloring of different thicknesses. The low plains are dark green, the plains are light green, the heights are light brown, the average mountains are brown, and the high mountains are dark brown. The card should not be overgrown with geographic names. It should be noted that it is only the reference that corresponds to the age and level of knowledge of students. On the maps of the primary class, geographic names can be written less often and twentieth, and in the middle and upper classes their number is increased, and the dimensions are crumbling.

DISCUSSION AND RESULTS

At the end of the subjects of geography, a separate card was attached. Currently in the text of the textbooks are given cards. Such maps depict natural geographic and economic geographic phenomena and phenomena. They can be white-black and colored. Natural geographic maps are often given in color. Some economic geographic maps are often given in color. A black-and-white color is used in the indication of some economic geographic event and personnel. For example, minerals, taransport, some crops, livestock cards and political Cards are given in a Color Image. In most cases, Cards are issued more often in the texts of textbooks on the courses of natural geography of the mainland and oceans (6th grade), World Economic and social geography (9th grade). Atlases are a set of cards that are structured in a certain subject and direction. According to the structure and content of atlases are divided into the following types: according to the area occupied by it; Atlas of stars; Atlas of natural geography of the world; atlas of economic geography of the world; atlas of separate mainland and oceans; Atlas of separate states; and x.k.; by content: natural geography; economic; railway; educational atlases and x. k. There are training atlases

for each class. for example, 5-th class Atlas, 6-th class Atlas, 7-th class Atlas, 8-th class Atlas, 9-th class Atlas. Educational atlases must meet the following requirements: - the number of geographical presence and events specified in the Atlas must be more than in the textbook; - atlas must serve as a reference for students; - the list of Geographical Names in the Atlas must necessarily be; the number of Cards in the Atlas should not be less than 40-45.

Linear cards. They are widely used in geography education. They are used mainly for training and control purposes. Linear Cards are used for educational purposes in the following cases: - to bring down the names of natural geographic entities on a linear map (river, lake, sea, etc.).k.), which will allow the names of Geographics to be well remembered by readers; - mountains, river basins, isotherms, natural zones to lower the boundaries on a linear map; - to lower the boundaries of states on a linear map; - to lower the economic zones on a linear map; - land the boundaries of agricultural crops on a linear map. Linear maps are also used for control purposes. To do this, the following conditions must be met:- all students in the class must have the same line card;- all students must be given the same conditional mark; - all students must be shown in the same place as the scarf of the name of the pupil, in legenda, masshtab on the line cards.

The reduction of the structure of the cards in secondary schools the teaching of students plays an important role in the acquisition of geographical knowledge.

In order to teach students to understand the structure of geographic cardstirishga practical work is carried out in the place, the plan of the place is worked out, practical work is carried out on the reading of Horizons, the level mesh is studied, the different cards are compared, the geographic dimensions of the points are determined, various massages are studied, and x.k. The best way to understand the Cards is to learn the place and determine how it is depicted on the card. In addition, the transition from the globe to the card helps to understand the structure of geographic cards, even by moving from the plan to the geographic card. These methods allow students to understand the level grid, cartographic approximation (generalization) and geographic cards. Practical training in the field and in the classroom (determining the directions, measuring the distance and describing them in the drawing, as well as bringing them to the layout) encourages students to dress up confidence in the fact that all beings and employees are depicted on the geographic cards. Understanding the structure of geographic cards will help not only to work on the spot, but also to work with the spatial plan of the location. Such work is carried out on educational trips, tourist cottages and practical work in the place. Students will

learn the structure of yirika masshtable cards during the exercises on the reading of horizons, during the drawing up of the space plan in the process of unloading relief tasvirini with the help of topographic cards. During the study of the structure of the place of residence and the layout of the place, students are gradually able to understand the structure of large and small scale cards. They begin to understand the differences between the location plan and the geographic card, based on the comparison of topographic and geographic cards. In the course of studying the types of cartographic andoshas (projects), students begin to understand the errors and their scale on the geographic maps, compare the size of the presence on the globe and on a particular map so that students can understand how errors occur. For example, compare the Chukotka Peninsula or the island of Greenland on the globe and on the map tasvirini. Their image is depicted on the card larger than on the globe, it is explained that the main reason for these differences is the error in the cards. For example, the globe is a diminished model of the Earth, so the geographic existence in it is described without errors, and the card is explained by the fact that the globe is formed as a result of spreading to the plane, hence the error in its edges is greater. After learning the level grid, meridians, and parallels of the cards, students will be able to practice with Geographics. Thanks to this, they learn to find the geographic location of any point and realize the importance of the level grid, in addition, they learn to determine the direction and distance of the level grid, depending on the meridians and parallels. In order for students to better master the determination of the geographic coordinate of the point, it is necessary to give examples from life. For example, to determine the coordinates of its city or district center, to determine the coordinates of the edges, the highest and lowest points of Uzbekistan.

When working with a map scale, students should be familiar with the degree of reduction or magnification of the geographic presence. To do this, first they need to have an understanding of large, medium and small scale scales. After that, it is necessary to determine the width and length of various geographic entities, for example, the Chorbog water stream. In order for students to roughly determine the distance on a geographic card, they can determine the length of some geographic entity and find the desired distance with its help. For example, the length of the island of Sakhalin is 1000 km, using which it is possible to find the length of the places in Asia. To find the length of a place, the island of Sakhalin is placed imaginary and the distance is determined. For example, up to the place where the length is determined, 2 Sakhalin islands are sigsa, which means that its length is 2000 km.

One of the most important conditions for reading geographic maps is to be able to read it massively and conditionally. According to the mass, it is divided into large, medium-sized and small-massaged Katras. Conditional signs are divided into topographic, natural geographic and economic geographic, as well as political geographical signs. They, in turn, are divided into two types: massively, massively linear mixed indicative and other.

The first stage in the training of Cards is the training of conditional characters. Students will be able to perform the above tasks using the scale and level grid after a thorough study of the conditional marks of the topographic cards with medium scale and small scale cards. They will also have the ability to work with conditional signs in the process of drawing up a location plan. Students can make a description of a specific direction using the card after they have fully mastered the level grid, scale and conditional characters, that is, they can write a topographic dictation. A topographic dictator is to draw a line on a sheet of paper based on the data that the teacher gives it. This work is carried out as follows: students can perform two types of work on the basis of the assignment of the teacher: draw a description of the given direction on the basis of a card; draw a drawing of the given direction on a notebook. When drawing up a description of a particular direction on the basis of a card, students determine the necessary directions, using a scale, measure the distance between points, determine the geographic presence (Bridge, Road, City, factory, Meadow, forest, etc.) indicated by conditional signs.k.) determines the names and compiles a description of the place.(relief, soil, plant, waters). First, students will answer the short questions of the teacher using the topographic map, for example, on which side of the village center of apricot is located, what plants are three on the way to school. As a result of this, students will have the ability to draw up an oral description of the direction. When drawing up a topographic dictator, students draw a line of direction through the story of the teacher. Topographic dictation is drawn on the sheet of a tambourine. At the top of the sheet is written a sign sh-j, and at the bottom a mass. The teacher marks the first point on the sheet. Then indicate the direction and geographic presence, the reader cuts them on paper. Topographic dictation is more complicated than drawing up a description of the direction. It requires attention and creative thinking from the students, they will have the ability to apply the knowledge they have acquired in practice during the performance of this task. The study of terrain relief can be carried out on different mass maps. The study of relief using topographic Cards is carried out on the basis of an analysis of Horizons. The plane of wide and absolute height between the horizons varies little, between the

Horizons is narrow, and if they are thick and densely located steep slopes and x.k. Relief on natural geographic Cards is made on the basis of color analysis: bluish color plain, brown mountain ash. When studying the relief, the absolute balance of the points given on the card is also analyzed. The study of geological and tectonic formations is carried out in the VI and VIII classes. In the Atlas of Class VI, lithospheric plates are given on the map. With its help, lithospheric plates determine their age, speed of movement. The Atlas of grade VII has geological and tectonic maps of Central Asia and Uzbekistan. With its help, it is determined the kompleks of mountain rocks that are scattered in each region and what periods they belong to. With the help of the teacher, students can also make Geological incisions. Based on the reading and analysis of these cards, relevant conclusions are made. For example, in this place, what kind of rocks were formed during what period were common.

Mining of the location or a particular area is carried out on the basis of the reading of the corresponding type of mining card. Bunda previously burned oil and gas coal deposits from the energy minerals card are identified, deposits of black, colored and rare metals from the metal minerals card are identified. On the map of non-metals minerals, deposits of raw materials of the construction, chemical industry are determined. Then students determine which type of mining is more common in the place or area. It is studied by reading climate maps. Bunda read, analyze and draw appropriate conclusions about summer and winter temperature isotherms, the direction of summer and winter winds, the amount of precipitation, the number of cold days and other cards. The conclusions of the students are reviewed and evaluated by the teacher. Students study the location or the structure of the geographic conditions of a particular area on the basis of reading and analysis of the natural map under the guidance of the teacher. They, on the instruction of the teacher, first determine the rivers, and then lakes and glaciers, and make up their list. Students will be able to identify the basic soil and plant species based on reading and analysis of the soil and plant cover cards of the place and make appropriate conclusions. When studying the natural geographic conditions of the mainland, students determine the natural zones that are included in this mainland on the basis of reading and analysis of the card of the natural zones. On the basis of reading and analysis of this card, a natural geographical description of the place or a particular territory is drawn up by students.

REFERENCES

1. Ra'zieva D., Usmonboeva M., Holikova Z. Interactive techniques: essence and applicability. T.: TDPU named after Nizami, 2013.

2. Vakhobov X. Geography. Uchebnoe posobie dlya 6 klassa vspomogatelnix wardrobe. Ozingamsentr, T. 2003.
3. Vakhobov X., Abdurakhmanov B. Geonizaries studied in secondary special educational institutions. "Actual theoretical and practical problems of geography science". RESP. scientific. practical conf. Matter: T. 2006.
4. Gurbonniyazov R. Geography teaching methodology. Urdu, Urgench, 2001

THE PHILOSOPHICAL ROLE OF DIALECTICAL CATEGORIES IN HUMAN LIFE

Salimov Bahridin Lutfullaevich

Tashkent State Transport University

Associate professor of the department of “Social sciences”

Doktor of philosophy (Ph.D), [Tel:+998977447306](tel:+998977447306)

email: sariosiyo73@mail.ru

100167, Tashkent. Adilkhodjaev Str., 1.

ABSTRACT

This article cites and substantiates from a scientific point of view the views of one of the representatives of the German classical philosophy of Hegel that the dialectic of chance (chance) and necessity cannot exist without each other, and contrasting them with each other is completely meaningless. At the same time, as indicated in the article, the views of the Danish philosopher S.Kierkegaard also gave a peculiar interpretation of the phenomenon of chance. The peculiarity of the ideas of S.Kierkegaard is that in his philosophy there is no single opinion, opinion about the case, chance. S.Kierkegaard sometimes recognizes the case, and sometimes criticizes him. However, surprised by the mystery of this phenomenon, the complexity of his knowledge S. Kierkegaard eventually comes to a serious, positive attitude to the case and chance.

Key words: *Necessity, chance (accident), dialectic, phenomenon, possibility, reality, reason, basis, riddle, criticism, recognition, attitude, abstractness, existence, contradiction.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье цитируются и обосновываются с научной точки зрения взгляды одного из представителей немецкой классической философии Гегеля о том, что диалектика случая (случайности) и необходимости не могут существовать друг без друга, и противопоставлять их друг другу совершенно бессмысленно. . Вместе с тем, как указывается в статье, взгляды датского философа С.Кьеркегора также дали своеобразную трактовку феномена случайности. Особенность идей С.Кьеркегора в том, что в его философии нет единого мнения, мнения о случае, случайности. С.Кьеркегор иногда признает дело, а иногда критикует его. Однако удивленный загадочностью этого явления, сложность своих познаний С. Кьеркегор со временем доходит до серьезного, положительного отношения к делу и случайности.

Ключевые слова: необходимость, случайность (случайность), диалектика, явление, возможность, реальность, разум, основание, загадка, критика, признание, установка, абстрактность, существование, противоречие.

INTRODUCTION

Scientific awareness (study) of the phenomenon of chance in the new period marked the beginning of the classical German philosopher Georg Hegel. In the study of the case, Hegel was far ahead of his predecessors. Hegel was the first philosopher to prove that two dialectics — the dialectic of chance and the dialectic of necessity — cannot exist without each other, and their opposition is absolutely pointless. "It is interesting," writes Hegel, "who guessed the case of opposing the need, and by the way, where the case is, there is the need"[1, 27]. With this thought, the German philosopher promotes the idea that in any random event there is a need, or all random phenomena arise according to a certain need. However, Hegel argues that the case sometimes determines the need. According to his theory, the manifestation of necessity is connected with the case and the basis of any need, from any side, is the case. "In reality, the existing need, in fact, consists of an additional degree of chance. It (need) at first, in all situations manifests itself in the following forms: in spite of the fact that it is really necessary, i.e. in form and external manifestation is something necessary, however, in its content and meaning, it is limited by something. This gives it an additional (random) feature. However, it should be noted that not only a simple necessity, but another, say, a really existing need also retains in itself the features of an accident. This makes it clear that truly existing need is necessary only for oneself. She is her place, i. the place and the process of location is a different form of all things (all of reality) and the relationship of possibilities. The reason that the really existing need has absorbed the case (accident) is the return to it of all other forms and possibilities of the indicated restless reality. However, they will not return on their own. ”¹[2,97]. In this case, if Hegel, under all things, meant this existing reality, what is in reality (exists), then by opportunity he, by all appearances, understands the same existing reality or the available choice when moving or turning into reality all that exists. It should be noted, the transformation of any of these possibilities - this is exactly the case.

DISCUSSION AND RESULTS

According to Hegel, the case has two sides, qualities related to reality, possibility. "Case is a thing that really exists and is certain. However, the fact that it

exists - it is a reality or a possibility. Also, there are a number of other things and opposites in it”[2, 191].

That is why a case has two features: first, since it has a case, there are immediate possibilities, since opportunities are no longer in it, it (case) is not defined, and it does not manifest through something, but it is directly and truly exists. He (the case) has no basis, as he really is (exists), being at the same time a reality and an opportunity. The accuracy of the fact that he (the case) exists, the exactness that he is accidental, and not basis equally.

However, secondly, the case is that it happened is a reality, i.e. it has a possibility for this, or actually and objectively exists; everything is just like that, or maybe just like that, there is a possibility and certainty to it. On the contrary, he (case) has an opinion about his own true spiritual (psychological) state and he (case), in other words, has a different basis”[2, 197].

From the above, i.e. based on the ideas and expressions of Hegel, we can conclude: randomness has no basis, the reason for this is that it is random. But at the same time, chance is solid. This is because it is accidental. An accident that becomes true. carried out, is the future result of something or any phenomenon.

The solidity of the case, i.e. that it has a foundation and cannot arise from nothing in that, when studying any random event, you can see that there is a reason, i.e. the basis for its appearance. Speaking in other words, it will be possible to find out, to understand the causes, the peculiarities of the happened phenomenon. The groundlessness of the case (accident) lies, in our opinion, in the fact that the reasons for the origin of this case, its true essence remains unknown. People do not understand, do not find out until the end of the reasons, the peculiarities of the event and in the future this is repeated again. In the views of the Danish philosopher S.Kierkegaard, who played a major role in creating the philosophy of existentialism, the phenomenon of chance is interpreted in a peculiar way. The peculiarity of the views of this philosopher is that in his philosophy there is no single, firm opinion about this phenomenon. S. Kierkegaard sometimes praises the case, sometimes criticizes him. However, surprised by the complexity of the case, the impossibility of his knowledge, S.Kierkegaard eventually changes his view of this phenomenon to a serious and positive “Damn case. You are my only friend. I only consider you alone as my worthy ally or adversary. You always remain true to your capricious variability, while remaining an unpredictable mystery all the time. I embodied you in myself, so why can't you show your living embodiment.

A terrible thought! So all life is all boredom! No, I'll be waiting for you, damn case. I want to defeat you legally, according to the rules, or in the words of weak, weak-willed people, I also want to defeat you with the help of morality. No, I want to restore you poetically, beautiful and tender"[3, 75]. From the above, it is clear that in the case of S. Kierkegaard the only friend and the only worthy opponent. Most importantly, S. Kierkegaard recognizes the case as the meaning of life. S. Kierkegaard, as well as, one of the Eastern philosophers Abu Nasr Forobiy, who lived 1000 years before him, managed to understand that life is boring without incident. And the fact that the case (ness) remains a mystery, and its content is unknown, according to S. Kärk, he presents the case in an even more attractive light. As for the fact that S. Kierkegaard called the case "damned", it seems that he used the word in quotations in a figurative sense. Because the content of the views and thoughts of S. Kierkegaard's does not coincide with the essence of this word, does not confirm its meaning.

Completing the analysis of the views of Hegelius S. Kierkegaard, it should be noted that in the study of the phenomenon of chance (chance), Hegel was far ahead of the views of philosophers and their predecessors. At the same time, he scientifically proves that the dialectic of chance and necessity cannot exist without each other, and their opposition is absolutely meaningless. The peculiarity of this philosopher's views is that there is no single, firm opinion on this phenomenon in his philosophy. S. Kierkegaard sometimes praises the case, sometimes criticizes him. However, surprised by the complexity of the case, the impossibility of his knowledge, S. Kierkegaard eventually changes his view of this phenomenon to a serious and positive one.

CONCLUSIONS

Based on the opinions expressed about the category of chance (case) in this article, we can draw the following conclusions:

- phenomena, the causes of which are unknown, we call a case (accident), since a case cannot be foreseen in advance, a case (accident) can also occur because of our ignorance and inexperience. It is also not possible to exclude the transformation of a case into a necessity;

- a case this is not yet realized phenomena, however, not all not accomplished phenomena can become an accident, and also case (accident) and necessity are mutually necessary categories;

- the charm of chance (chance) is that its essence remains unknown, i.e. closed.

A case is an unpredictable phenomenon that cannot be fully understood, but at the same time it is constantly changing.

REFERENCES

1. One of them. Gegel G.V. The philosophy religii. - What: MISL, 1976.
2. Two. Gegel G.V. Nauka logiki. - What: MISL, 1971.
3. The three. K'erkegor S. Dnevnik Obol'stitelya. Naslajdenie I dolg. – Kiev: Nauke, 1994.

KIMYOVIY TUZLAR VA GIDROLIZ HODISASI

Ganiyeva Gauxar Bazarbayevna,

Toshkent shahri, Toshkent "Temurbeklar maktabi" akademik litseyi kimyo fani
o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada kimyoviy tuzlar haqida ilmiy fikrlar bayon etiladi. Ularning olinishi, parchalanishi, kimyoviy xossalari ilmiy tadqiq etiladi. Tuzlarda gidroliz hodisasi haqida ilmiy, asosli ma'lumotlar keltiriladi.

Kalit so'zlar – Tuz, metall, kislota, qoldiq, modda, kation, dissotsialanish, ion, oksid, anion, reaksiya.

АННОТАЦИЯ

В этой статье обсуждаются научные представления о химических солях. Их извлечение, разложение, химические свойства научно изучены. Есть научное обоснование гидролиза солей.

Ключевые слова: соль, металл, кислота, остаток, вещество, катион, диссоциация, ион, оксид, анион, реакция.

ABSTRACT

This article discusses scientific ideas about chemical salts. Their extraction, decomposition, chemical properties are scientifically studied. There is a scientific basis for the hydrolysis of salts.

Keywords - Salt, metal, acid, residue, substance, cation, dissociation, ion, oxide, anion, reaction.

KIRISH

Barchamizga ma'lumki, tuzlar – metall atomlari va kislota qoldiqlaridan tashkil topgan murakkab moddalar. Ular quyidagilarga bo'linadi:

O'rta

Asosli

Aralash

Nordon (kislotali)

Qo'sh

Kompleks

O'rta tuzlar. Dissotsialanganda kation sifatida faqat metall (yoki NH_4^+) ionlarini hoisl qiladi: $\text{Na}_2\text{SO}_4 = 2\text{Na}^+ + \text{SO}_4^{2-}$ $\text{CaCl}_2 = \text{Ca}^{2+} + 2\text{Cl}^-$

Olinishi 1) Metallar va metallmaslar ta'sirlashuvi: $2\text{Na} + \text{Cl}_2 = 2\text{NaCl}$ 2) Metallning kislota bilan ta'sirlashuvi: $\text{Zn} + 2\text{HCl} = \text{ZnCl}_2 + \text{H}_2$ 3) Metallning boshqa

kuchsiz metall tuzi bilan ta'sirlashuvi: $Fe + CuSO_4 = FeSO_4 + Cu$ 4) Asosli va kislotali oksidlar ta'sirlashuvi: $MgO + CO_2 = MgCO_3$ 5) Asosli oksidning kislota bilan ta'sirlashuvi: $CuO + H_2SO_4 = CuSO_4 + H_2O$ 6) Asos bilan kislotali oksid ta'sirlashuvi: $Ba(OH)_2 + CO_2 = BaCO_3 + H_2O$ 7) Asos bilan kislota ta'sirlashuvi: $Ca(OH)_2 + 2HCl = CaCl_2 + 2H_2O$ 8) Tuzning kislota bilan ta'sirlashuvi: $MgCO_3 + 2HCl = MgCl_2 + H_2O + CO_2$; $BaCl_2 + H_2SO_4 = BaSO_4 + 2HCl$ 9) Asos va tuz eritmaları ta'sirlashuvi: $Ba(OH)_2 + Na_2SO_4 = 2NaOH + BaSO_4$ 10) Ikki xil tuz eritmalar ta'sirlashuvi: $3CaCl_2 + 2Na_3PO_4 = Ca_3(PO_4)_2 + 6NaCl$ Kimyoviy xossalari 1. Termik parchalanish. $CaCO_3 = CaO + CO_2$; $2Cu(NO_3)_2 = 2CuO + 4NO_2 + O_2$; $NH_4Cl = NH_3 + HCl$ 2. Hidroliz. $Al_2S_3 + 6H_2O = 2Al(OH)_3 + 3H_2S$; $FeCl_3 + H_2O = Fe(OH)Cl_2 + HCl$ 5 $Na_2S + H_2O = NaHS + NaOH$ 3. Kislotalar, asoslar va boshqa tuzlar bilan almashinish reaksiyalari $AgNO_3 + HCl = AgCl + HNO_3$; $Fe(NO_3)_3 + 3NaOH = Fe(OH)_3 + 3NaNO_3$ $CaCl_2 + Na_2SiO_3 = CaSiO_3 + 2NaCl$ 2. Kation yoki anion xossasi bo'yicha oksidlanish – qaytarilish reaksiyalari. $2KMnO_4 + 16HCl = 2MnCl_2 + 2KCl + 5Cl_2 + 8H_2O$

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Asosli tuzlar. Dissotsilanganda metall kationi, gidroksil anioni va kislota qoldig'ini hosil qiladi. $Zn(OH)Cl = [Zn(OH)]^+ + Cl^- = Zn^{2+} + OH^- + Cl^-$ Tegishli asosdagi kislota qoldig'iga to'liq almashinmasligidan olinadigan mahsulot.

Olinishi 1. Kuchsiz asos va kuchli kislota asosida olingan tuzlar gidrolizi $ZnCl_2 + H_2O = [Zn(OH)]Cl + HCl$ 2. Metallar o'rta tuzlari eritmalariga ko'p bo'lmagan miqdordagi ishqor (tomchilab) qo'shish $AlCl_3 + 2NaOH = [Al(OH)_2]Cl + 2NaCl$ 6 3. Kuchsiz kislotalarning o'rta tuzlar bilan ta'sirlashuvi $2MgCl_2 + 2Na_2CO_3 + H_2O = [Mg(OH)]_2CO_3 + CO_2 + 4NaCl$ Kimyoviy xossalari 1. Termik parchalanish $[Cu(OH)]_2CO_3$ (малахит) = $2CuO + CO_2 + H_2O$ 2. Kislota bilan ta'sirlashuv: o'rta tuz hosil bo'lishi. $Sn(OH)Cl + HCl = SnCl_2 + H_2O$

Aralash tuzlar. Bir kation va ikki xil aniondan tashkil topgan tuzlar: $CaOCl_2 = Ca^{2+} + Cl^- + OCl^-$

Nordon(kislotali) tuzlar. Dissotsilanganda kation sifatida faqat metall (yoki NH_4^+), vodorod ionlarini va kislota qoldig'i anionlarini hosil qiladi. $NaHCO_3 = Na^+ + HCO_3^- = Na^+ + H^+ + CO_3^{2-}$ Bular ko'p asosli kislotalarda vodorod atomlarining barchasi metalga almashinmasligidan olinadigan mahsulotdir. Nordon(kislotali) tuzlar Olinishi 1. Asoslarning mo'l kislota bilan ta'sirlashuvi. $KOH + H_2SO_4 = KHSO_4 + H_2O$ 2. Asos bilan ortiqcha kislotali oksid bilan ta'sirlashuvi $Ca(OH)_2 + 2CO_2 = Ca(HCO_3)_2$ 3. O'rt tuzning kislota bilan ta'sirlashuvi $Ca_3(PO_4)_2 + 4H_3PO_4 = 3Ca(H_2PO_4)_2$ Kimyoviy xossalari. 1. Termik parchalanganda o'rta tuz hosil qiladi

$\text{Ca}(\text{HCO}_3)_2 = \text{CaCO}_3 + \text{CO}_2 + \text{H}_2\text{O}$ 2. Ishqor bilan ta'sirlashuv. O'rta tuz olinishi.

$\text{Ba}(\text{HCO}_3)_2 + \text{Ba}(\text{OH})_2 = 2\text{BaCO}_3 + 2\text{H}_2\text{O}$

Qo'sh tuzlar. Dissotsilanganda ikki xil metall kationi va bir anion hosil qiladi.

$\text{KAl}(\text{SO}_4)_2 = \text{K}^+ + \text{Al}^{3+} + 2\text{SO}_4^{2-}$

Kompleks tuzlar – murakkab kationlar yoki anionlar saqlaydi. $[\text{Ag}(\text{NH}_3)_2]\text{Br} = [\text{Ag}(\text{NH}_3)_2]^+ + \text{Br}^-$; $\text{Na}[\text{Ag}(\text{CN})_2] = \text{Na}^+ + [\text{Ag}(\text{CN})_2]^-$

Tuzilishi $\text{K}_4[\text{Fe}(\text{CN})_6]$ Fe – Kompleks hosil qiluvchi (markaziy atom) K_4 – Tashqi sfera – Koordinatsion son $\text{Fe}(\text{CN})_6$ – Ichki sfera CN – Ligand Odatda katta davrlar metallari (Co, Ni, Pt, Hg, Ag, Cu) markaziy atom sifatida xizmat qiladi; Tipiki ligandalar OH^- , CN^- , NH_3 , CO, H_2O ; ular markaziy atom bilan donorakseptor bog'lanish orqali bog'langan. Bunga kimyoviy bog'lansih va moddalar tuzilishi bobida kengroq to'xtalamiz. Olinishi 1. Tuzlarning ligandalar bilan ta'sirlashuvi: $\text{AgCl} + 2\text{NH}_3 = [\text{Ag}(\text{NH}_3)_2]\text{Cl}$; $\text{FeCl}_3 + 6\text{KCN} = \text{K}_3[\text{Fe}(\text{CN})_6] + 3\text{KCl}$ Kimyoviy xossalari 1. Oz eriydigan birikmalar hosil bo'lishi bilan komplekslarning buzilishi: $2[\text{Cu}(\text{NH}_3)_2]\text{Cl} + \text{K}_2\text{S} = \text{CuS} + 2\text{KCl} + 4\text{NH}_3$ 2. Tashqi va ichki sferadagi ligandalarning o'zaro almashinuvi. 7 $\text{K}_2[\text{CoCl}_4] + 6\text{H}_2\text{O} = [\text{Co}(\text{H}_2\text{O})_6]\text{Cl}_2 + 2\text{KCl}$

Toza suvda vodorod va gidroksid ionlarining konsentratsiyalari teng bo'lib, $\text{pH} = 7$ ga teng. Agar suvda tuz eritilsa, suvning dissotsilanish muvozanati vodorod va gidroksid ionlarining konsentratsiyalari o'zgarishi hisobiga buzilishi mumkin va $\text{pH} = 7$ dan o'zgaradi. pH ning o'zgarishi tuz molekulalarining gidrolizga uchrashini bildiradi. Tuz ionlari bilan suv o'rtasida boradigan va ko'pincha muhitning o'zgarishi bilan boruvchi o'zaro ta'sir reaksiyalari tuzlarning gidrolizi deb ataladi. Gidroliz natijasida tuz ionlari suv ionlari bilan yomon dissotsilanuvchi komplekslar yoki (ion molekulalar) ni hosil qiladi. Agar gidroliz mahsulotlari eruvchan bo'lsa, jarayon qaytar bo'ladi. Gidroliz natijasida ba'zan oson uchuvchan va yomon eruvchi moddalar hosil bo'lishi mumkin. Bu hollarda reaksiya qaytmaz bo'lib, oxirigacha boradi. Kuchsiz kislota va kuchsiz asosdan hosil bo'lgan tuzlar, kuchsiz kislota va kuchli asosdan hamda kuchli kislota va kuchsiz asosdan hosil bo'lgan tuzlar gidrolizga uchraydi. Kuchli kislota va kuchli asosdan hosil bo'lgan tuzlar gidrolizga uchramaydi; bu holda neytrallanish reaksiyasi (gidrolizga teskari bo'lgan jarayon) borib, suv hosil bo'ladi: $\text{OH}^- + \text{H}^+ = \text{H}_2\text{O}$ Bunda suvning ionlarga dissotsilanishi sezilmas darajada bo'ladi.

Tuzlar gidrolizining muhim hollarini ko'rib chiqamiz: 1) Kuchsiz kislota va kuchli asosdan hosil bo'lgan tuzlar gidrolizi. Misol sifatida natriy karbonat NaCO_3 (kuchli asos NaOH va kuchsiz kislota H_2CO_3 dan hosil bo'lgan) gidrolizini ko'ramiz:

8 $\text{Na}_2\text{CO}_3 + \text{H}_2\text{O} = \text{NaHCO}_3 + \text{NaOH}$ Bu tenglama ion molekulyar shaklda quyidagicha yoziladi: $2\text{Na}^+ + \text{CO}_3^{2-} + \text{H}_2\text{O} = \text{Na}^+ + \text{HCO}_3^- + \text{Na}^+ + \text{OH}^-$ uning qisqartirilgan shakli: $\text{CO}_3^{2-} + \text{H}_2\text{O} = \text{HCO}_3^- + \text{OH}^-$ Demak, tuzning anioni gidrolizga uchraydi va reaksiya natijasida gidroksil OH ionlar hosil bo'ladi. Binobarin, kuchsiz kislota va kuchli asosdan hosil bo'lgan tuzlarning suvdagi eritmalari ishqoriy muhitga ega bo'ladi. 2) Kuchli kislota va kuchsiz asosdan hosil bo'lgan tuzlarning gidrolizida asosan tuz kationi reaksiyaga kirishadi. Masalan, ammoniy xlorid NH_4Cl ni gidrolizini olaylik: $\text{NH}_4^+ + \text{H}_2\text{O} = \text{NH}_3 + \text{H}_3\text{O}^+$, Tenglama qisqartirilgan shaklda quyidagicha bo'ladi: $\text{NH}_4^+ + \text{H}_2\text{O} = \text{NH}_3 + \text{H}^+$ Kuchli kislota va kuchsiz asosdan hosil bo'lgan tuzlar gidrolizlanganda eritmada vodorod ionlari to'planadi va shu sababli eritma kislotali muhitga ega bo'ladi. 3) Kuchsiz kislota va kuchsiz asosdan hosil bo'lgan tuzlarning gidrolizida tuzning ham kationi, ham anionlari suv bilan ta'sirlashadi, masalan: $\text{CH}_3\text{COONH}_4 + \text{H}_2\text{O} = \text{CH}_3\text{COOH} + \text{NH}_4\text{OH}$ tenglama ion-molekulyar holda quyidagicha yoziladi: $\text{CH}_3\text{COO}^- + \text{NH}_4^+ + \text{H}_2\text{O} = \text{CH}_3\text{COOH} + \text{NH}_4\text{OH}$ Moddalarning suv ta'sirida parchalanishiga gidroliz deyiladi. "Gidro" – suv, "lizi" – parchalash degan ma'noni anglatadi. Quyidagi sinf moddalar gidrolizga uchraydi: Tuzlar, yog'lar va moylar, murakkab efirlar, di- va polisaxaridlar, nuklein kislotalar, tolalar va YUMB. Tuz molekularining suv ta'sirida boshqa moddalarga aylanish jarayoni tuzlar gidrolizi deyiladi. Tuzlar tarkibiga qarab to'rt xil bo'ladi: 1) Kuchli asos (NaOH , KOH , RbOH , CsOH , FrOH , $\text{Ca}(\text{OH})_2$, $\text{Sr}(\text{OH})_2$, $\text{Ba}(\text{OH})_2$, $\text{Ra}(\text{OH})_2$ LiOH) va kuchli kislota (HClO_4 , H_2SO_4 , $\text{H}_2\text{S}_2\text{O}_7$, HNO_3 , HI , HBr , HCl , HMnO_4 , HIO_4 (H_5IO_6), H_2CrO_4 , $\text{H}_2\text{Cr}_2\text{O}_7$, HClO_3 , HBrO_3 , HIO_3 , H_2MnO_4) dan hosil bo'lgan tuzlar. Masalan: $\text{Ca}(\text{NO}_3)_2$, KBr , NaCl , Cs_2SO_4 , KMnO_4 , BaI_2 va h.k. Bunday tuzlar gidrolizga uchramaydi. Eritma muxiti neytral bo'ladi, lakmusni rangini o'zgartirmasdi. Bunday tuzlar suvda eriydi, lekin suv ta'sirida parchalanmaydi. 2) Kuchli asos (NaOH , KOH , RbOH , OH , FrOH , $\text{Ca}(\text{OH})_2$, $\text{Sr}(\text{OH})_2$, $\text{Ba}(\text{OH})_2$, $\text{Ra}(\text{OH})_2$ LiOH) va kuchsiz kislota (HF , H_2SiO_3 , H_3PO_4 , H_2CO_3 , H_2SO_3 , H_2S , HCN , CH_3COOH , $\text{H}_2\text{C}_2\text{O}_4$ va h.k.)dan hosil bo'lgan tuzlar. Masalan: NaF , SrCO_3 , Cs_2SO_3 , BaS , CH_3COOK va h.k. Bunday tuzlar gidrolizga uchraydi. Gidroliz anion (kislota qoldig'i) hisobidan boradi. Bunday tuzlarning gidroliz reaksiyasi qaytar jarayon bo'lib, oxirigacha bormaydi. Muxit ishqoriy bo'ladi, lakmusni rangini ko'k rangga bo'yaydi. $\text{BaS} + 2\text{H}_2\text{O} = \text{Ba}(\text{OH})_2 + \text{H}_2\text{S}\uparrow$ $\text{Ba}^{+2} + \text{S}^{-2} + 2\text{H}_2\text{O} = \text{Ba}^{+2} + 2\text{OH}^- + \text{H}_2\text{S}\uparrow$ $\text{S}^{-2} + 2\text{H}_2\text{O} = 2\text{OH}^- + \text{H}_2\text{S}\uparrow$ 3) Kuchsiz asos ($\text{Fe}(\text{OH})_2$, $\text{Be}(\text{OH})_2$, $\text{Co}(\text{OH})_2$, CuOH , $\text{Cd}(\text{OH})_3$, HgOH) va kuchli

kislota (HClO_4 , H_2SO_4 , $\text{H}_2\text{S}_2\text{O}_7$, HNO_3 , HI , HBr , HCl , HMnO_4 , HIO_4 (H_5IO_6), H_2CrO_4 , $\text{H}_2\text{Cr}_2\text{O}_7$, HClO_3 , HBrO_3 , HIO_3 , H_2MnO_4) dan hosil bo'lgan tuzlar. Masalan: $\text{Cu}(\text{NO}_3)_2$, ZnBr_2 , BeCl_2 , FeSO_4 , CrI_2 va h.k. Bunday tuzlar gidrolizga uchraydi. Gidroliz kation (metall ion) hisobidan boradi. Bunday tuzlarning gidroliz reaksiyasi 10 qaytar jarayon bo'lib, oxirigacha bormaydi. Muxit kislotali bo'ladi, lakmusni rangini qizil rangga bo'yaydi. $\text{FeSO}_4 + 2\text{H}_2\text{O} = \text{Fe}(\text{OH})_2 + \text{H}_2\text{SO}_4$ $\text{Fe}^{+2} + \text{SO}_4^{2-} + 2\text{H}_2\text{O} = \text{Fe}(\text{OH})_2\downarrow + 2\text{H}^+ + \text{SO}_4^{2-}$ $\text{Fe}^{+2} + 2\text{H}_2\text{O} = \text{Fe}(\text{OH})_2\downarrow + 2\text{H}^+$ 4) Kuchsiz asos ($\text{Fe}(\text{OH})_2$, $\text{Be}(\text{OH})_2$, $\text{Co}(\text{OH})_2$, CuOH , $\text{Cd}(\text{OH})_3$, HgOH) va kuchsiz kislota (HF , H_2SiO_3 , H_3PO_4 , H_2CO_3 , H_2SO_3 , H_2S , HCN , CH_3COOH , $\text{H}_2\text{C}_2\text{O}_4$ va h.k.) dan hosil bo'lgan tuzlar. Masalan: FeCO_3 , CuSiO_3 , CdS , $\text{Be}(\text{CN})_2$ va h.k. Bunday tuzlar gidrolizga uchraydi.

Gidroliz ham kation (metall ion) hisobidan, ham anion (kislota qoldig'i) hisobidan boradi. Bunday tuzlarning gidroliz reaksiyasi qaytmas jarayon bo'lib, oxirigacha boradi. Muxit deyarli neytral bo'ladi, lakmusni rangini o'zgartirmaydi. $\text{CuSiO}_3 + 2\text{H}_2\text{O} = \text{Cu}(\text{OH})_2\downarrow + \text{H}_2\text{SiO}_3\downarrow$ $\text{Cu}^{+2} + \text{SiO}_3^{2-} + 2\text{H}_2\text{O} = \text{Cu}(\text{OH})_2\downarrow + \text{H}_2\text{SiO}_3\downarrow$ 5) Birgalikda gidroliz – ikkinchi va uchinchi tuzlar aralashmasining birgalikdagi gidrolizi. Bunday holatda gidroliz oxirigacha boradi. Muxit neytral bo'ladi, lakmusni rangini o'zgartirmaydi. $\text{BaS} + \text{FeCl}_2 + 2\text{H}_2\text{O} = \text{BaCl}_2 + \text{Fe}(\text{OH})_2\downarrow + \text{H}_2\text{S}\uparrow$ $\text{Ba}^{+2} + \text{S}^{-2} + \text{Fe}^{+2} + 2\text{Cl}^- + 2\text{H}_2\text{O} = \text{Ba}^{+2} + 2\text{Cl}^- + \text{Fe}(\text{OH})_2\downarrow + \text{H}_2\text{S}\uparrow$ $\text{S}^{-2} + \text{Fe}^{+2} + 2\text{H}_2\text{O} = \text{Fe}(\text{OH})_2\downarrow + \text{H}_2\text{S}\uparrow$ Tuz eritmasining muhiti yo kislotali (agar gidroliz natijasida hosil bo'lgan asos kislotaga nisbatan kuchsiz bo'lsa), yoki ishqoriy (agar asos kislotaga nisbatan kuchliroq bo'lsa), yoxud neytral (agar hosil bo'lgan asos va kislota bir xil kuchda bo'lsa, ya'ni ularning ionlanish konstantasi amalda bir-biriga teng bo'lsa) bo'ladi. Yuqorida kurib chiqilgan hollarda eritmadagi tuzlarning hammasi gidrolizga uchramaydi, faqat bir qismi gidrolizlanadi. Eritmada tuz bilan gidroliz mahsulotlari o'rtasida muvozanat vujudga keladi. Moddaning gidrolizga uchragan qismi gidroliz darajasi deb ataladi. Gidrolizni xarakterlovchi miqdorlardan biri gidroliz konstantasidir. $\text{KCN} + \text{H}_2\text{O} = \text{HCN} + \text{KOH}$ Bu reaksiyaning gidroliz konstantasi quyidagicha yoziladi [ ] [ ] [ ] gidr $\frac{[\text{KCN}][\text{H}_2\text{O}]}{[\text{HCN}][\text{KOH}]} = K_{\text{gidr}}$ = Gidroliz konstantasi ayni tuzning gidrolizlanish qobiliyatini xarakterlaydi; K_{gidr} ning qiymati qancha katta bo'lsa, gidroliz shuncha yaxshi boradi. Gidroliz darajasi (h harfi bilan belgilanadi) bir qancha faktorlarga bog'liq. Chunonchi eritma suyultirilganda ayni tuzning gidrolizlanishi kuchayadi va gidroliz darajasi oshadi. Masalan, Na_2CO_3 ning 1 n li eritmasida hgidr 4,5% ga teng, uning 0,001 n li eritmasida esa hgidr = 34% ga teng.

Eritma temperaturasi oshirilganda gidroliz darajasi ham oshadi. Chunki isitilgan suvning dissotsiatsiya darajasi oshadi, shu sababli H^+ va OH^- ionlari bilan o'zaro ta'sirini kuchaytiradi, binobarin tuz gidrolizi kuchayadi, bu esa gidroliz darajasining oshishiga olib keladi. Yog'ochni qayta ishlash sanoati hamda qishloq xo'jaligi chiqindilarini gidrolizlab, etil spirt, glyukoza va boshqa moddalar olinadi. Yog'larning gidrolizi, sovun pishirish va glitserin olishning asosini tashkil etadi. Gidroliz asosida ichimlik va sanoat suvlari tozalanadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Tuzlarning suv bilan ta'siri natijasida kislota (nordon tuz) yoki asos (asosli tuz) hosil bo'lishi bilan boradigan reaksiyalarga tuzlar gidrolizi deyiladi. Gidroliz turlari.

1. Tuz kuchli asos va kuchsiz kislotadan hosil bo'lgan bo'lsa, u suvli eritmada $CH_3COONa = CH_3COO^- + Na^+$ tenglama bo'yicha dissotsilanadi va kuchsiz kislota qoldig'i suvdan protonni biriktirib olishga intiladi, natijada eritma ishqoriy muhitga (Bu anion bo'yicha gidroliz deyiladi) ega bo'ladi: $CH_3COO^- + H_2O = CH_3COOH + OH^-$ $CH_3COONa + H_2O = CH_3COOH + NaOH$ Ko'p asosli kislota qoldikli tuzlar suvda eriganda gidroliz bosqichli boradi. Masalan K_2CO_3 gidrolizi quyidagicha boradi: 1 bosqich: $K_2CO_3 + H_2O = KHCO_3 + KOH$ $CO_3^{2-} + H_2O = HCO_3^- + OH^-$ 2 bosqich: $KHCO_3 + H_2O = H_2CO_3 + KOH$ $HCO_3^- + H_2O = H_2CO_3 + OH^-$. Kuchsiz asos va kuchli kislotadan hosil bo'lgan tuzlar suvda eriganda eritma kislotali muhitga (Bu kation bo'yicha gidroliz deyiladi) ega bo'ladi. NH_4Cl gidrolizi: $NH_4Cl + H_2O = NH_4OH + HCl$ Ion ko'rinishida: $NH_4^+ + H_2O = NH_4OH + H^+$ Ko'p negizli asoslardan hosil bo'lgan tuzlar suvda eriganda gidroliz bosqichli boradi. Masalan $Al(NO_3)_3$ gidrolizi quyidagicha boradi: 1 bosqich: $Al(NO_3)_3 + H_2O = Al(OH)(NO_3)_2 + HNO_3$ $Al^{3+} + H_2O = [Al(OH)]^{2+} + H^+$ 2 bosqich: $Al(OH)(NO_3)_2 + H_2O = Al(OH)_2(NO_3) + HNO_3$ $[Al(OH)]^{2+} + H_2O = [Al(OH)_2]^+ + H^+$ 3 bosqich: $Al(OH)_2(NO_3) + H_2O = Al(OH)_3 + HNO_3$ $[Al(OH)_2]^+ + H_2O = Al(OH)_3 + H^+$ 3. Kuchsiz asos va kuchsiz kislotadan hosil bo'lgan tuzlar suvda eritilganda ularning ko'pchiligi to'liq gidrolizga (Bu ham anion, ham kation bo'yicha gidroliz deyiladi) uchraydi. $CH_3COONH_4 + H_2O = CH_3COOH + NH_4OH$ $CH_3COO^- + NH_4^+ + H_2O = CH_3COOH + NH_4OH$ Bunday tuzlar eritmalar muhiti kislota yoki asosning qaysi kuchli ekanligiga bog'liq bo'ladi. Masalan, CH_3COONH_4 tuzi eritmasining muhiti kuchsiz ishqoriy bo'ladi. Chunki ammoniy gidroksidning dissotsiatsiya doimiyligi $K_b = 6,3 \cdot 10^{-5}$ bo'lib, sirka kislotaniki esa $K_a = 1,75 \cdot 10^{-5}$ ga tengdir. 4. Kuchli asos va kuchli kislotadan hosil bo'lgan tuzlar gidrolizga uchramaydi va ular eritmalarining muhiti neytral bo'ladi. Gidroliz jarayoni qaytar

---

jarayon hisoblanadi. Gidroliz jarayoni qaytar jarayon hisoblanadi. Gidroliz jarayoni qaytar jarayon hisoblanadi.

REFERENCES

1. Аналитическая химия. проблемы и подходы. том 1. Р. Келнера, Ж.-М. Мерме, М. Отто, Г.М. Видмер. - М. Мир, Издательство АСТ, 2004
2. Аналитическая химия. проблемы и подходы. том 2. Р. Келнера, Ж.-М. Мерме, М. Отто, Г.М. Видмер. - М. Мир, Издательство АСТ, 2004
3. Xaritonov Yu.Ya., Yunusxodjaev A.N., Shabilalov A.A., Nasirdinov S.D. «Analitik kimyo. Analitika». Fan. T. 2008. 1 - jild (lotinda)
4. Xaritonov Yu.Ya., Yunusxodjaev A.N., Shabilalov A.A., Nasirdinov S.D. «Analitik kimyo. Analitika». Fan. T. 2013. 2 - jild (lotinda)

TEMIR YO'L TRANSPORTIDA BITTALIK STRELKANI BOSHQARUVCHI TERISH GURUHI MIKROPROTSESSORLI BLOKINI YARATISH

Jo'rayev Javoxirjon Farxodjon o'g'li -

Toshkent Davlat Transport Universiteti magistranti,

Ametova E.K.

Toshkent Davlat Transport Universiteti, Texnika fanlari bo'yicha PhD.

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada energiya va resurs tejamkor texnologiyalardan faol foydalangan holda temir yo'l avtomatikasi va telemexanikasi apparaturasiga qo'yilgan texnik talablar asosida strelkalarni boshqarishda mikroprosessorli bloklarning elektr zanjirlari sxemalarini ishlab chiqish usullari asoslangan. Mikrokontrollerlar optorele va holl dachiklarini qo'llash asosida elektr magnit relelarning qo'zg'atish cho'lg'amlari va kontaktlarini istisno etish uchun strelkalarni boshqarish mikroprosessorli bloklarining elektr zanjirlari elementlarining sxematik yechimlari va ularni amalga oshirish va almashtirish usullari aniqlangan.

Kalit so'zlar: *Holl datchigi, optorele, elektr markazlashtirish, terish guruhi bloki, elektromexanik rele.*

АННОТАЦИЯ

В основе представленной статьи лежит методика построения принципиальных схем микропроцессорных блоков управления стрелками, основанная на технических требованиях к оборудованию железнодорожной автоматики и телемеханики с активным применением энергоресурсосберегающих технологий. На основе использования микроконтроллеров оптореле и датчики Холла определены схематические решения элементов электрических схем микропроцессорных блоков стрелочного управления и способы их выполнения и замены для исключения катушек возбуждения и контактов электромагнитных реле.

Ключевые слова: *Датчик Холла, оптореле, электрическая централизация, блок наборная группа, электромеханическое реле.*

ABSTRACT

The presented article is based on the methodology for constructing schematic diagrams of microprocessor control units for switches, based on the technical requirements for equipment of railway automation and telemechanics with the active use of energy-saving technologies. On the basis of the use of microcontrollers, opto-

relays and Hall sensors, schematic solutions of the elements of electrical circuits of microprocessor-based switch control units and methods of their implementation and replacement to exclude the excitation coils and contacts of electromagnetic relays have been determined.

Keywords: *Hall sensor, optocoupler, electrical centralization, block dial group, electromechanical relay.*

KIRISH

Hozirgi kunda temir yo'l transporti aksariyat dunyo mamlakatlarida yuqori hajmdagi tashishlarni amalga oshiruvchi asosiy transport turi hisoblanib va o'z navbatida bu tashish jarayoni ma'suliyat alab qilinadigan texnologik jarayonlardan biridir. Ayni vaqtda xizmatlar bozorida yo'lovchilarni va yuklarni tashishni qisqa muddatlarda amalga oshirish masalasining dolzarbligi ortib bormoqda. Chunki tashish jarayoni muddatlarini qisqarishi bir tarafdin zamon talabi bo'lsa ikkinchi tarafdin bu xizmatdan foydalanuvchilarning sonini ortishiga sabab bo'luvchi asosiy omil hisoblanadi. Ushbu masalaning yechimi stansiyalarda barcha texnologik operatsiyalarni bajarish jarayonidagi harakat tarkibini to'xtab turishi vaqtini kamaytirishni, poyezdlar tezligi va intensivligini oshirishni va albatta yuqori tezlikda harakatlanuvchi poezdlarda harakat xavfsizligini taminlovchi zamonaviy signallashtirish, markazlashtirish va blokirovka qurilmalarini joriy etishni talab qiladi.

Temir yo'l tarmog'ida elementar marshrutlar uchun sxemalarni qurish va ularni stansiya rejasiga binoan o'zaro ulash tamoyillari blokli tizimlarni qurish imkonini yaratgan bo'lsa, ularning takomillashuvi natijasida boshqarishning marshrutli ko'rinishini nazarda tutgan blokli marshrutli markazlashtirish ishlab chiqildi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

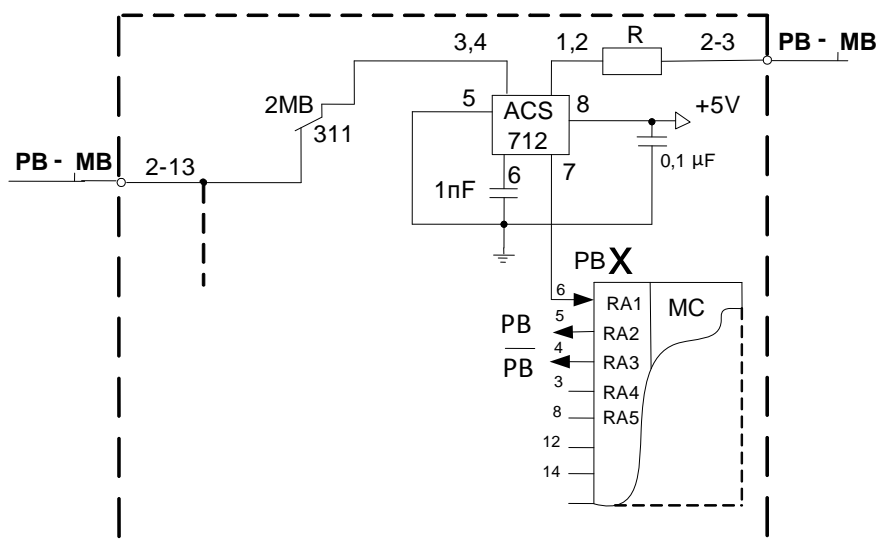
Bu tizimlarni ishlab chiqishda sxema uzellarining bloklarga kompanovkalashning ikki tamoyilni qo'llash imkoniyati yaratildi. Birinchi tamoyilning mohiyati shundan iboratki bir elementar marshrut uchun zarur bo'lgan barcha releler bir blokka kompanovkalanadi. Bu geografik tamoyil deb ataladi. Ikkinchi tamoyilda esa bir blokka cheklangan funksiyalarni bajaradigan releler kompanovkalanib (ya'ni bir blokda elementar marshrutni ajratish va tutashtirish funksional bloki, yana birida strelkani boshqarish va nazorat uzeli boshqasida esa svetaforlarni boshqarish bloki bo'ladi) bu bloklarning hajmi va og'irligini sezilarli darajada kamaytiradi. Lekin bu tamoyil ham EM uchun yetarli yechim bera olmadi. Shuning uchun blokli EM larni takomillashtirish jihatlaridan bir panelli tipidagi EM

lar yaratildi. EM paneli o'ziga xos funksional blok bo'lib uning asosida ko'p sonli apparaturalar joylashtirilib, buning hisobiga panellararo ulanmalar soni kamayadi va uning montaj kamerasiga shtepselli ajratkichlar yordamida ulangan releler o'rnatilgan. Blokli marshrutli releli markazlashtirish tizimida shu turdagi panellarga o'rnatilgan bajaruvchi va teruvchi bloklar bilan yaqindan tanish mumkun.

“O'zbekiston temir yo'llari” AJ temir yo'llarining aksariyat qismida deyarli elektromagnit va elektromexanik relelardan foydalanilgan. Tabiiyki bu turdagi relelar o'zlarining ishlash davomiyligi uzoqligi va mukammal sxematik yechimga egaligi bilan alohida ajralib turadi va shuning uchun ham ularning qimmat tannarxi va mamlakimizga faqat import hisobida olib kelinishiga qaramasdan bu turdagi elektromagnit relelardan hali hanuzgacha faol foydalanib kelinmoqda. Berilgan maqolada blokli marshrutli releli markazlashtirish tizimi qurilmalaridan biri bo'lgan bittalik strelkani boshqaruvchi terish guruhi bloki NSO ning mikroprotessorli variantini yaratish ko'rib chiqiladi. Bunda albatta yangi blok orqali elektr markazlashtirilgan stansiya qurilmalarining ish qobiliyatini oshirish va mikroprotessorli blokni yaratish jarayonida energiya va resurs tejankor texnologiyalarni faol tadbiiq etishga alohida e'tibor qaratilgan. NSO bloki bu aynan bittalik strelkani boshqarish bloki hisoblanib u kichik qarshilikka ega bo'lgan KDR turidagi elektromagnit relelardan tashkil topgan. Bugungi kunda ushbu relelardan foydalanishni bekor qilish va ularni mikroelektron qurilmalarga almashtirish orqali marshrutli releli markazlashtirish bloklarida elektromexanik qurilmalar o'rniga mikroelektron qurilmalarni qo'llash imkoniyatini ko'rib chiqish masalasi dolzarb bo'lmoqda.

Ushbu maqolada NSO blokidagi mavjud KDR-1M kodli relelarni qisman tok datchiklaridan foydalangan holda ushbu blokni mikroelektron qurilmalar asosida yaratish ko'rib chiqiladi. Bu ishni amalga oshirish uchun birinchi navbatda KDR-1M relesining xususiyatlariga to'xtalsak u kichik 3.8 om qarshilikka ega doimiy tokda ishlaydigan kodli rele hisoblanadi. Bu relening asosiy vazifasi ta'minot bo'lishi bilan ishga tushib o'z kontaktlari orqali elektr zanjirlarni ulash va ta'minot yo'qolganda esa qisqa muddatli vaqtni ushlab turish so'ngra elektr zanjirlarni uzishdan iborat. Demak bu relening ishini bajarish uchun qo'llamoqchi bo'lgan mikroelektron qurulma kichik qarshilikka ega bo'lishi bilan bir qatorda elektr zanjirda ta'minot paydo bo'lganida uni aniqlash va bu haqidagi ma'lumotlarni markaziy mikrokontrollerga yuborish, ta'minot uzilganida esa u markaziy mikrokontrollerga signal uzatishni to'xtatish kabi xususiyatlarga ega bo'lishi lozim. Bundan tashqari tanlanadigan mikroelektron qurulma yuqori ishonchilikka, kichik o'lchamga ega bo'lishi va albatta mahalliy

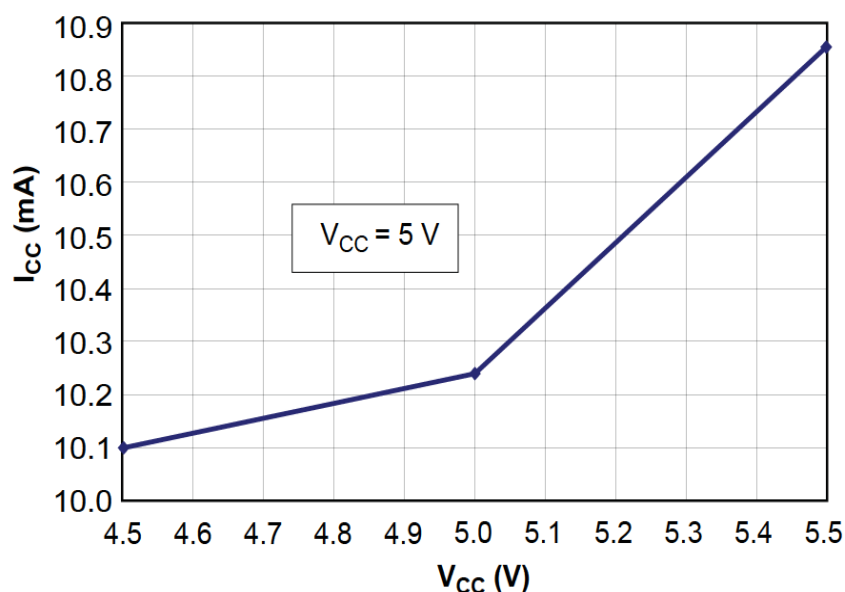
sharoitga mos bo'lishi lozim. Albatta bu vazifalarni bajarishda tok datchiklarining imkoniyatlarini ham hisobga olish lozim. Ulardan biri hisoblangan ACS 712 turidagi tok datchigi yuqorida keltirib o'tilgan vazifalarni bajarish uchun mos bo'lgan mikroelektron qurulma hisoblanadi. ACS 712 tok datchigi elektr zanjirga va mikrokontrollerga qanday ulanishi 1-rasmda keltirilgan.

1-rasm. Mikroprotessorli NSO terish blokida ACS 712 tok datchigining elektr zanjirga va mikrokontrollerga ulash sxemasi.

Yuqoridagi 1-rasmda mikroprotessorli blokning bir qismi ya'ni faqat PB –plus holatga boshqaruvchi rele o'rnida ACS 712 tok datchigi ko'rsatilgan. MB-minus holatga boshqarish zanjiri ham ayni shu tartibda amalga oshiriladi.

Shuni takidlash joizki elektromagnit relelar o'rnida foydalanish uchun taklif qilinayotgan yuqorida keltirilgan ACS 712 tok datchigining temperatura xususiyatlari mahalliy iqlim sharoitlariga to'laqonli mos keladi ya'ni -40C dan +85C gacha bo'lgan temperature oralig'ida u o'zining texnik xususiyatlarini yo'qotmagan holda doimiy ishlaydi va tok kuchini aniqlash diapozoni -5A da +5A gachani tashkil etadi. ACS712 oqim sensori Hall sensori va mis o'tkazgichdan iborat. Mis o'tkazgichdan o'tadigan oqim Hall elementi tomonidan seziladigan magnit maydon hosil qiladi. Magnit maydon tok kuchiga chiziqli bog'liq. ACS712 datchigi Hall effekti asosida qurilgan va o'lchangan oqim va chiqish signali kuchlanishi o'rtasidagi chiziqli bog'liqlikka ega. Quyidagi 2-rasmda tok kuchining kuchlanishga bog'liqlik grafigi keltirilgan.

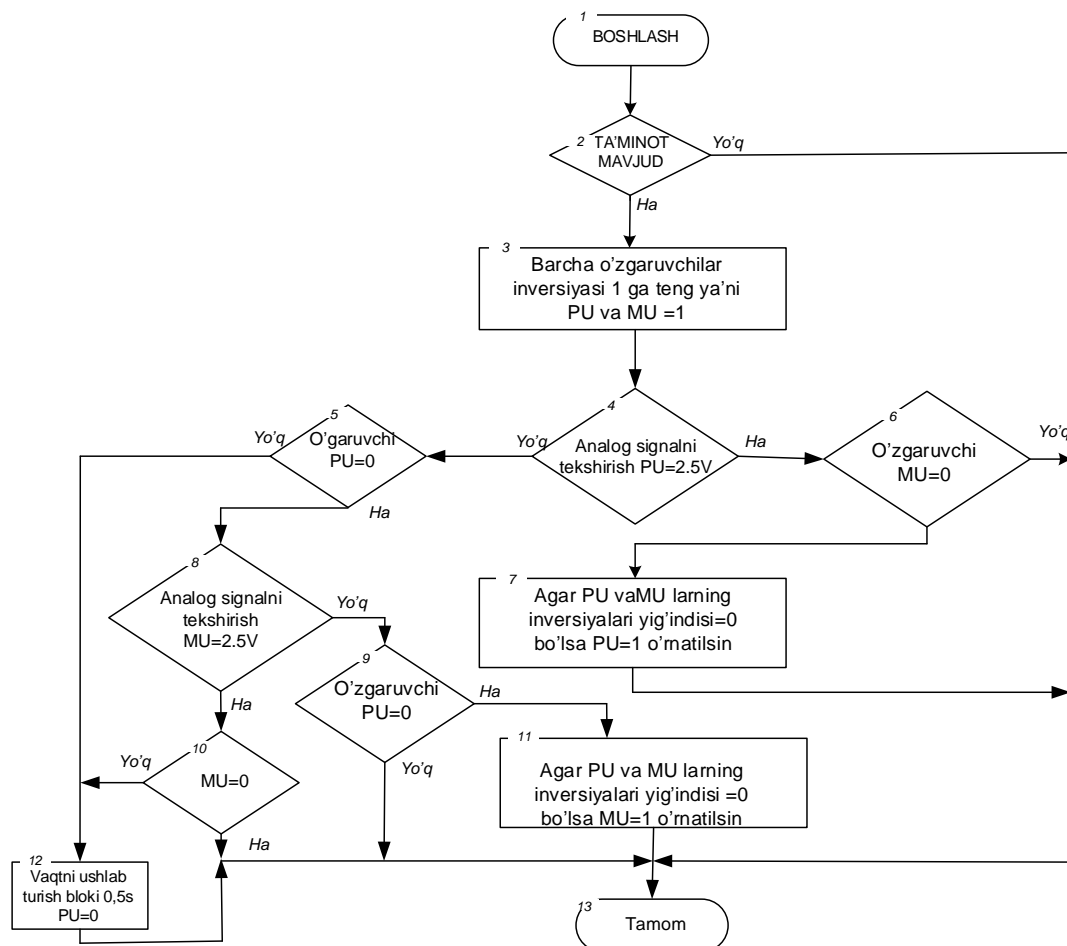

2-rasm. Tok kuchining kuchlanishga bog'liqlik grafigi.

Endi quyidagi 3-rasmda keltirilgan yartilayotgan mikroprotsesorli NSO blokini ishlash algoritmini tahlil qiladigan bo'lsak, algoritman ko'rinib turibdiki blokning mikrokontrolleri strelkali o'tkazgichning plyus va minus holatga boshqaruvchi relelarni inversiyasini normal holatda 1 ga rostlaydi. Mikrokontroller strelkani plyus holatga boshqaruvchi PU relening elektr zanjirida kuchlanish qiymatini tahlil qiladi, agar kuchlanish mavjud bo'lsa MU ning elektr zanjiridagi tok kuchi 0 ga tengligini tekshirib, PU ning inversiyasi va MU o'zgaruvchilar yig'indisi 0 ga tengligidan PU relesining tokli holati qayd etiladi. Shundan so'ng barcha zanjirlardagi PU rele kontaktlari tokli holatga keltiriladi. Agarda PU relening elektr zanjirida kuchlanish mavjud bo'lmasa, keying qadamda u MU relesining zanjiri tekshirilada, bu zanjirda kuchlanish mavjud bo'lsa MU ning inversiyasi hamda PU o'zgaruvchilarning yig'indisi 0 ga tengligidan barcha zanjirlardagi MU rele kontaktlari tokli holatga keltiriladi. Yuqoridagi ikki elektr zanjirda ham tok kuchi aniqlanmasa jarayon tugallanadi va analiz jarayoni uzluksiz davom etadi.

Bundan tashqari aynan keltirilgan blokda foydalanilgan elektromagnit releni tok datchigi bilan almashtirish orqali masalani to'liqligicha hal etib bo'lmaydi. Keyingi navbatda blok ichida joylashgan elektromagnit relelarning elektromexanik kontaktlari o'rniga optojuftliklardan foydalanish nazarda tutiladi. Buning uchun blok ichida joylashgan har bir kontakt qaysi elektromagnit relega tegishliligiga ko'ra ajratilib markaziy kontrollerga ulanadi. Mikrokontroller berilgan dastur bo'yicha bu optojuftliklarni boshqaradi. Budan tashqari bu optojuftliklarni tanlashda ularning

ishchi zanjirlaridagi o'tkaza oladigan maksimal kuchlanish va tok kuchi qiymatlari aynan elektromagnit relening kontaktlari ulangan zanjirlarda paydo bo'ladigan maksimal kuchlanish va tok kuchi qiymatlariga mosligi alohida inobatga olinadi.

3-rasm. Mikroprotessorli NSO blokining ishlash algoritmi.

Bundan tashqari aynan keltirilgan blokda foydalanilgan elektromagnit releni tok datchigi bilan almashtirish orqali masalani to'liqligicha hal etib bo'lmaydi. Keyingi navbatda blok ichida joylashgan elektromagnit relalarning elektromexanik kontaktlari o'rniga optojuftliklardan foydalanish nazarda tutiladi. Buning uchun blok ichida joylashgan har bir kontakt qaysi elektromagnit relega tegishliligiga ko'ra ajratilib markaziy kontrollerga ulanadi. Mikrokontroller berilgan dastur bo'yicha bu optojuftliklarni boshqaradi. Budan tashqari bu optojuftliklarni tanlashda ularning ishchi zanjirlaridagi o'tkaza oladigan maksimal kuchlanish va tok kuchi qiymatlari

aynan elektromagnit relening kontaktlari ulangan zanjirlarda paydo bo'ladigan maksimal kuchlanish va tok kuchi qiymatlariga mosligi alohida inobatga olinadi.

XULOSA

Xulosa shundan iboratki NSO blokidagi mexanik kontaktli va kata hajmdagi elektromexanik relarlardan foydalanishni bekor qilinishi va ularning o'rnida yuqorida keltirilgan zamonaviy va tezkor ish xarakteriga ega bo'lgan mikroelementlar asosida terish guruhining bittalik strelkani boshqaruvchi blokini yaratish taklif qilinadi.

REFERENCES

1. Azizov A.R., Ametova E.K. Developing of microelectronic block HCC. //International Journal of AdvancedResearch in Science, Engineering and Technology. Vol. 6, Issue 3, March 2019.
2. Никитин, А. Б. Основы проектирования электрической централизации промежуточных станций: учеб.пособие для специалистов / В. А. Кононов, А. А. Лыков, А. Б. Никитин; под ред. А. Б. Никитина. – 2-е изд., доп. и перераб. М.: ФГБОУ «Учебно-методический центр по образованию на железнодорожном транспорте», 2013. – 348 с.
3. Бестемьянов П.Ф. Контроль правильности функционирования микропроцессорных устройств системы автоматического регулирования скорости поезда метрополитена.//Межвузовский сборник научных трудов.- М.:МИИТ, Выпуск 862,1992 г.
- 4.Справочник. «Надежность ЭРИ». – М.: МО РФ, 2006.
- 5.ГОСТ 27.301-95. Надежность в технике. Расчет надежности. Основные положения.

ПОЗИТИВНАЯ (ПРОЕКТИРУЮЩАЯ) ПСИХОЛОГИЯ В ШКОЛЕ

Азаматова Мафтуна Амридин кизи

Ташкентский область Уртачирчикский район средняя школа-38

Педагог психолог

АННОТАЦИЯ

Основные принципы позитивной (проектирующей) психологии предполагают конструирование и реализацию новой реальности, где возможно максимальное раскрытие индивидуальности личности. Для конструирования необходимы умения работы с образами и со словом, определение приоритетов, а для реализации необходима дисциплина ума, управление вниманием, эмоциями и уверенное поведение. Курс практико-ориентированный, поэтому формой работы выбран психологический практикум с элементами лекции, беседы, психологических упражнений.

***Ключевые слова:** Психология в школе, философия, закон энергии, методика преподавания.*

ABSTRACT

The basic principles of positive (projecting) psychology presuppose the construction and implementation of a new reality, where the maximum disclosure of the individual's individuality is possible. Design requires the ability to work with images and words, prioritization, and implementation requires discipline of the mind, control of attention, emotions and confident behavior.

The course is practice-oriented, therefore, a psychological workshop with elements of lectures, conversations, psychological exercises was chosen as the form of work.

***Key words:** Psychology at school, philosophy, the law of energy, teaching methods.*

ВЕДЕНИЕ

Школьная программа, по которой мы все с вами учились, предусматривает изучение основ физики, химии, гуманитарных дисциплин, а это значит, что мы знакомы с основными законами этих наук и нам даже в голову не приходит их оспаривать, так как они объективные. Обобщающей наукой является философия — наука о наиболее общих законах мироздания. А так как психология, как и все науки, вышла из недр философии, в ней тоже есть свои объективные законы. В общей психологии изучают закономерности развития

внимания, памяти, мышления, в возрастной — закономерности психического развития человека и т. д. Наиболее общей будет являться позитивная психология, где взаимодействие и взаимовлияние субъектов изучается и объясняется на уровне энергий. Здесь много общего с физикой, так как сознание материализовано в теле, а тело живет по законам физическим, которые, в свою очередь, суть проявления законов энергетических

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ

ПРАКТИКУМ 1: ПСИХОФИЗИОЛОГИЯ

Сядьте поудобнее. Вспомните очень приятную, спокойную ситуацию. Подумайте о ней в течение 1 минуты. Измерьте свой пульс.

Вспомните очень неприятную ситуацию, закончившуюся вашим аффективным выплеском. Подумайте об этом 30 секунд. Измерьте свой пульс. Он изменился (участился). Это появился объективный закон реагирования психики на угрозу. Причем угрозу мнимую. Ведь в настоящий момент ее не было. А изменение частоты пульса было.

Что же произошло? Вы изменили свое физическое состояние с помощью мысли. Так может только человек. Отсюда **закон энергия следует за мыслью**. Поясним.

Современная физика (цитирую) «рассматривает Вселенную как безграничную неделимую сеть динамической активности. Она не только живет и постоянно изменяется — все ее составляющие *вливают* друг на друга. На первичном уровне Вселенная представляется цельной, неделимой, эта ким бездонным морем энергии, пронизывающей каждый предмет и каждое действие, — она вся едина». Одним словом, сегодня ученые подтверждают то, о чем уже тысячелетия говорят мистики, ясновидцы и оккультисты (но когда говорят «свои», то есть наука, можно и поверить!): мы не отдельные элементы, а часть одного гигантского целого. Реальность течет, ничто не постоянно, все является частью модели, находящейся в непрерывном движении. Меняются и наши знания о мире, поэтому меняется ряд законоположений. Меняется даже язык. Меняется и методика преподавания, правда медленнее, меняется и сама педагогика, так как меняются знания об ее объекте — ученике, расширяются и углубляются представления о человеке, о личности. Мы на границе новой науки, новой психологии, новой педагогики. Эйнштейн сказал: «Открытие новой теории подобно восхождению на гору, когда взору открывается новая и более широкая панорама». И сегодняшнее занятие — расширение панорамы педагогического влияния!

Итак, мир — это энергия, она всюду. Человек — ее материализация. Между миром и человеком постоянное взаимодействие, обмен энергиями. Непреложное свойство энергии — движение.

Осознав сущность энергетических потоков, вы придете к пониманию сущности мозга и увидите, что вдохновение, молитва и интуиция не являются чем то сверхъестественным, а подчиняются законам, которые могут быть применены по воле человека. Как и все известное во Вселенной, силы мозга управляются законами, которые, если освободить от научной терминологии и представить в доступном виде, понять может каждый.

ПРАКТИКУМ 2: КРИТИЧЕСКИЙ ВЗГЛЯД НА ДИСЦИПЛИНУ

Проблема дисциплины в массовой школе при большом наполнении классов есть всегда. Следуя изложенной логике, проанализируйте ваши желания и привычный образ мыслей. (Можете дополнить своими примерами.)
Время выполнения 3 минуты. По завершении сопоставить с ниже приведенными привычными мыслями, не способствующими дисциплине

Только желаниями делу не поможешь. Надеяться на то, что что то изменится, не имеет смысла. Недостаточно про сто напряженно работать, даже по 12–15 часов в сутки. Для того, чтобы сдвинуться с места, необходимо — и это довольно серьезное условие — *изменить свой образ мыслей.*

Вы хотите изменить обстоятельства? Для этого развивай те в себе необходимый тип сознания. Преуспевающий чело век всегда обладает сознанием, настроенным на успех. Обеспеченный человек вырабатывает у себя сознание, настроенное на богатство. Получающий гранты сознает, что он этого достоин. Это их образ *мыслей.*

Предвижу возражения: «Преуспевающему легко думать об успехе; богатому — о богатстве, но у меня то нет ни успеха, ни достатка

Жизненные обстоятельства тянут вниз». (Вот ОН — истинный образ мыслей!)

НЕВЕРНО! В корне неверно! Вам мешают не жизненные обстоятельства и не сложившаяся ситуация. Единственное, что вам мешает и не дает добиться успеха, — ваши мысли. Немного усилий и практики — и вы научитесь управлять своими мыслями и вырабатывать желаемый тип сознания. Окружающая действительность может измениться только *после* того, как вы выработаете новый тип сознания, но никак не раньше. *Новое сознание должно идти впереди.*

Вы уже решили, чего хотите от жизни? Здоровья? Успеха? Богатства? Счастья? Духовности? — Работайте над соответствующим сознанием. Все существует в виде потенциальной возможности. От вас требуется лишь обеспечить заряд необходимой энергии, и тогда ваша цель станет реальностью. Отрадно узнать, что независимо от жизненных обстоятельств в прошлом и настоящем, независимо от предыдущих неудач ваша жизнь изменится, если вы будете подпитывать энергией свое сознание! Эта удивительная возможность дана каждому, и каждый из нас вправе либо воспользоваться ею, либо ее упустить. Для этого не нужно иметь много денег или обладать какими то особенными таланта ми. От вас потребуется лишь решимость затратить некоторое время и приложить необходимые усилия, чтобы развить соответствующий тип сознания. И все! Остальное произойдет автоматически. Но знайте: вам придется пожинать плоды либо своего мысленного труда, либо своего собственного бездействия!

Именно мозг создает окружающую вас действительность... В личной жизни — это ваше личное дело, а тут у нас действительность общая — образовательное пространство. Вот сейчас и определите, каким вы его хотите видеть, что вы можете привнести в это образовательное пространство, каким вы себя представляете в этом образовательном пространстве. Престиж, слава, успех? Они ваши как результаты действия! Тень, придирки, выговоры? Тоже ваши — как результаты бездействия! Вы можете соглашаться или не соглашаться с этим, но действительность, в которой вы живете, всегда будет создаваться вашим мозгом.

Практикум 3: *Действительность образовательного пространства вокруг меня.*

Определитесь и запишите хотя бы три профессиональных желания, то, что вы хотите иметь: грант, уважение коллег, лучшие показатели ЕГЭ, поощрение за классное руководство и др., то есть то, чего вы считаете себя достойным. После того как закончите, подумайте и в соседней графе попробуйте сформулировать характеристики нового сознания. Время работы 5 минут.

(Если не успели с характеристиками нового сознания, то это будет домашнее задание).

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Перед вами ваши профессиональные цели, планы, обозначенные задачи. И что теперь с ними делать? Менять ожидания! Как? Чтобы изменить ожидания, нужно вспомнить о принципе всеобщей взаимосвязи.

REFERENCES

1. Айзенк Г., Вильсон Г. «Как измерить личность»
2. Абдульханова-Славская К. А. «Деятельность и психология личности. М., 1998.
3. Аугустинавичюте А. О «Соционика ментология и психология личности. 1996.

“Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences”. Ilmiy jurnal. Uzbekistan: www.oriens.uz. 2021. - 430 b.

ISSN 2181-1784

Mazkur to'plamda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 6 noyabrdagi “O'zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta'lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi PF-6108-sonli Farmonida ko'zda tutilgan vazifalarni ijrosini ta'minlash maqsadida “Oriental Renaissance” MChJ tomonidan ta'asis etilgan **“ORIENTAL RENAISSANCE: INNOVATIVE, EDUCATIONAL, NATURAL AND SOCIAL SCIENCES (oriens.uz)”** ilmiy jurnalining 6-soni o'rin egallagan.

Mas'ul muharrir:
falsafa fanlari nomzodi, dotsent M. Qodirov

Ilmiy kotib:
J.B. Sulaymonov
SH.N. Pulatov
I.R. Ikramova

Texnik muharrir:
Sh.S.Jurayev

